

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ"**

На правах рукопису

УДК 342.5:281.9

Силантьєв Василь Іванович

ВЛАДА І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

(1917-1930 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Науковий консультант –

**Олійник Микола Миколайович,
доктор історичних наук, професор**

Харків – 2005

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	19
РОЗДІЛ 2. РОЗКОЛ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ	
I “ОБНОВЛЕНСЬКИЙ” РУХ В УКРАЇНІ	72
2. 1. Витоки розколу. Рух за автокефалію УПЦ часів Центральної Ради	72
2. 2. “Церковне питання” в Українській Державі	86
2. 3. Православні конфесії за часів Директорії та Адміністрації Добровольчої армії	96
2. 4. “Церковна політика” більшовиків. “Обновленський” рух після закінчення громадянської війни	102
2. 5. Автокефальний рух на початку 20-х рр. Створення УАПЦ та її розкол	107
2. 6. “Тихонівці” і “обновленці”	126
2. 7. Лубенський Собор Єпископів України	138
2. 8. Відновлення РПЦ та її політична переорієнтація. Доля УАПЦ	142
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я	148
3. 1. Ставлення до церковно-монастирської власності політичних партій та урядових структур	148
3. 2. Націоналізація православних культових споруд	158
3. 3. Кампанії з вилучення церковного майна	175
РОЗДІЛ 4. ПАРАФІЯЛЬНЕ ЖИТТЯ	196
4. 1. Діяльність православного духовенства в 1917-1920 рр.	196
4. 2. Правове становище релігійних громад за радянських часів. Основні напрями і форми діяльності духовенства	208
4. 3. Витіснення духовенства із сфери народної освіти	225

4.4. “Українізація” духовних установ і навчальних закладів	238
4.5. Репресії проти духовенства, обмеження його політичних і економічних прав	253
РОЗДІЛ 5. РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ	273
5.1. Створення мережі органів антирелігійної пропаганди	273
5.2. Тактика і форми діяльності пропагандистів	286
5.3. “Союз безвірників України”	296
5.4. Витіснення церковно-релігійної і впровадження радянської святковості та обрядовості	301
5.5. Видання антирелігійної літератури	328
5.6. Українське православ’я наприкінці 20-х років	333
ВИСНОВКИ	341
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	356
ПОКАЖЧИК ІМЕН	457

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АГІТПРОП	– Агітаційно-пропагандистський відділ
ВПЦР	– Всеукраїнська Православна Церковна Рада
ВУВЦУ	– Всеукраїнське Вище Церковне Управління
ВЦУ	– Вище Церковне Управління
ГУБВИКОНКОМ	– Губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
ГУБКОН КП(б)У	– Губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ДПУ	– Державне політичне управління
ЗАГС	– Запис актів громадянського стану
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
ЛІКВІДКОМ	– Комісія по відокремленню Церкви від держави
ЛКСМУ	– Ленінський Комуністичний Союз Молоді України
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
НК	– Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем
НКВС	– Народний Комісаріат внутрішніх справ
НКО	– Народний Комісаріат освіти
НКЮ	– Народний Комісаріат юстиції
ПОЛІТБЮРО	– Політичне бюро
ПОЛІТВИДАВ	– Видавництво політичної літератури
РКП(б)	– Російська Комуністична партія (більшовиків)
РНК	– Рада Народних Комісарів
РПЦ	– Російська православна церква
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
“СБУ”	– “Союз безвірників України”

СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТВЦУ	– Тимчасове Вище церковне управління
УАПЦ	– Українська автокефальна православна церква
УГКЦ	– Українська греко-католицька церква
УНР	– Українська Народна Республіка
УПЦ	– Українська православна церква
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР	– Українська Центральна Рада
ЦВК	– Центральний Виконавчий Комітет
ЦК КП(б)У	– Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Проголошення незалежності України у 1991 р. обумовило глибокі і великомасштабні соціально-економічні і політичні перетворення в суспільстві, відродило надії мільйонів громадян різних віросповідань на краще життя. Але сподівання ці поки що не виправдовуються. Ситуація в державі характеризується політичною і економічною нестабільністю та періодичними кризовими ситуаціями. Протиборство політичних партій, парламентських фракцій, президентських і урядових структур, суперництво регіональних еліт, релігійних та інших соціальних груп набули перманентного характеру і провокують конфлікти в суспільстві. Воно розколоте як у політичному, так і моральному відношенні. Частина громадян залишається прихильниками комуністичних ідеалів, інші дотримуються норм християнської моралі, а значні верстви населення взагалі не дотримуються ніяких норм. Суспільство виявилось сумісним з корупцією, організованою злочинністю, наркоманією, масовим безробіттям населення. Відбуваються помітні зміни в уявленнях людей про соціальну справедливість, мотивацію праці і навчання, в усвідомленні сенсу і мети життя.

Союзницею молодій Українській державі в духовно-моральному оновленні суспільства може стати Православна церква. Релігійний чинник є органічним компонентом багатьох соціально-політичних процесів, що відбуваються у країні. Він вбирає в себе мільйони віруючих, які сприймають суспільне життя через призму релігійного світобачення, на його “мові” усвідомлюють мотиви та стимули своєї соціальної діяльності. Прості спостереження свідчать про те, що в умовах системної кризи суспільства до Церкви потягнулися мільйони виснажених протиріччями життя людей, які шукають у неї притулку духу та рятунку від всіляких негараздів. Це є побічним свідченням втрати довіри до держави, її здатності сприяти розв’язанню їх життєвих проблем. На початку XXI ст. в Україні вже діяло понад 25 тис. релігійних організацій, що представляли 105 конфесій, течій та напрямків, у тому числі 241 духовний центр та управління, 277 монастирів, 126 духовних навчальних закладів. Культові обряди здійснювали понад 22 тис.

священнослужителів, виходили у світ 222 релігійні періодичні видання [1.44, с.24]. Питома вага населення, інтегрованого в різні види церковної діяльності, динамічно зростає, розширюється сфера соціальної присутності релігійних організацій, яка стає дедалі відчутнішою. Але Українське православ'я переживає непрості часи, розколовшись на кілька церков, внаслідок чого загострилась міжконфесійна ситуація в країні, існують суперечності між духовенством і мирянами. Це вимагає закладення в основу сучасних державно-церковних взаємин таких підвалин, що сприятимуть їх подальшій гармонізації, запобіганню негативних тенденцій в їх розвитку.

Актуальність теми. Тематика і спрямованість історичних досліджень завжди перебували у полі зору державних структур. Зумовлено це близькістю історичної науки до політики та ідеології, її впливом на формування світогляду, життєвої позиції, політичних поглядів людей. У радянській історіографії актуальність історичного дослідження визначалась важливістю його результатів для вирішення завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Серед головних критеріїв оцінки досліджень був їх високий ідейно-теоретичний рівень, нетерпимість до проявів примирення з буржуазною і ревізіоністською ідеологією [3.955, с.71]. Відділ науки та навчальних закладів ЦК КПРС, Президія АН СРСР, інші загальносоюзні та відповідні республіканські органи регламентували діяльність наукових колективів і окремих дослідників, визначаючи спрямованість їх наукових пошуків та актуальність тематики досліджень. Внаслідок подібного втручання більше за інших зазнавали деформацій та перекручень соціально-гуманітарні науки, в тому числі історична.

У сучасній Україні відсутня жорстка регламентація наукової роботи вчених-істориків, хоча історична наука не звільнена від виконання традиційних для неї соціально-політичних функцій. Актуальність і доцільність наукового дослідження оцінюється з точки зору його значення “для розвитку відповідної галузі науки чи виробництва, особливо на користь України” [1.98, с.13]. Метою вивчення історії України у вищій школі вважається, зокрема, “розвиток національної самосвідомості майбутніх спеціалістів”, “виховання патріотичних і морально-етичних переконань

спеціаліста”, “вироблення умінь ... для орієнтації в суспільно-політичному житті; оцінки суспільних явищ і подій” [3.860, с.4].

Державні установи і надалі орієнтуватимуть істориків на вивчення певних наукових проблем, але не повинні визначати оцінки і висновки, щоб не гальмувався процес пізнання об’єктивної історичної правди. Ми підтримуємо тих дослідників, які виступають за звільнення історії від ідеологічного тиску, за те, щоб “не допустити реставрації таких порядків, коли держава підпорядковує собі все, в тому числі думки і почуття людей, їх творчий потенціал, що приводить до дегуманізації суспільства” [5.1167, с.2-3].

Актуальність теми дисертації зумовлена необхідністю системного дослідження процесів виникнення і еволюції різних моделей взаємин світських і церковних владних структур за часів існування в Україні відповідних державних утворень і православних церковно-релігійних течій. Розкриття і науковий аналіз суттєвих аспектів, загальних рис і особливостей цих взаємин не лише збагатить вітчизняну історичну науку, а й сприятиме прогнозуванню і гармонізації державно-церковних взаємин сьогодні, в умовах глобальних змін, динамічного зростання питомої ваги громадян, інтегрованих в різні форми церковно-релігійної діяльності, посилення впливу релігійного чинника на суспільно-політичне і духовне життя країни.

Зв’язок роботи з науковими темами. Дисертація є складовою частиною теми дослідження кафедри політичної історії Національного технічного університету “ХП” “Суспільно-політичне і духовне життя в Україні у 1917-1991 рр.”, затверджена Вченою радою університету (протокол № 9 від 26 жовтня 2001 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є науковий аналіз складних і драматичних взаємин в чотирикутнику “органи державної влади – громадяни – політичні партії – Православна церква” в Україні у 1917-1930 рр., процесів виникнення, функціонування та еволюції різних модулів цих взаємин, виявлення їх загальних рис та особливостей.

Для досягнення означеної мети автор намагався виконати такі науково-дослідницькі завдання:

- провести історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури за темою дослідження, визначити стан та напрямки її подальшої наукової розробки;

- з'ясувати ставлення органів державної влади України та окремих політичних партій до релігії і Православної церкви, їх ролі в суспільстві, порівняти характер і прослідкувати еволюцію державно-церковних взаємин в досліджуваній період;

- виявити витоки “обновленського” руху в Російській православній церкві, причини розколу Українського православ'я, характерні риси та особливості українських православних церковно-релігійних течій у 20-х роках ХХ століття;

- розкрити головні аспекти внутрішньоцерковного життя, напрямки та форми діяльності єпархіального духовенства, процес його адаптації до нових суспільно-політичних умов;

- проаналізувати процес “українізації” Українського православ'я, ставлення до цього державних та церковних владних структур, парафіяльного духовенства і мирян;

- висвітлити позиції українських державних структур та політичних партій щодо церковно-монастирської власності, діяльність органів Радянської влади, спрямовану на руйнування економічної основи Православної церкви, закриття та використання культових споруд;

- простежити процес формування радянських органів антирелігійної пропаганди, їх діяльність, спрямовану на знищення православної та запровадження комуністичної ідеології;

- показати діяльність радянських судово-адміністративних органів по виконанню політичних настанов більшовицької партії з відокремлення Церкви від держави, їх вплив на визначення характеру та сутності державно-церковних взаємин в Радянській Україні;

- виявити причини та розкрити характер репресивних заходів українських урядових структур 1917-1930-х рр. проти представників вищої церковної влади і єпархіального духовенства.

Вирішення цих завдань допоможе краще зрозуміти характер і особливості державно-церковних взаємин в Україні у 1917-1930 рр., більш чітко уявити

проблеми сучасного Українського православ'я та сприятиме подальшій науковій розробці проблеми.

Об'єктом дослідження є державно-церковні взаємини в Україні у 1917-1930 рр.

Предметом дослідження є державні і церковні владні структури, політичні партії, громадські організації, релігійні громади та інші суб'єкти державно-церковних відносин, які зумовлювали їх характер та наслідки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1917-1930 роки – період національної революції та громадянської війни, боротьби за створення незалежної Української держави та автокефальної Церкви. Це часи розколу Православної церкви, зародження в ній “обновленського” руху, формування непростих взаємин світських і церковних владних структур, протистояння більшовицької партії та Православної церкви як носіїв двох протилежних ідеологій.

Визначення 1930 р. верхньою межею дослідження дозволило прослідкувати ці процеси після об'єднання “обновленських” церковних течій, прийняття закону “Про релігійні об'єднання” 1929 р., офіційної ліквідації УАПЦ та її керівних органів, уніфікації державної політики відносно всіх православних конфесій. На цей час було завершено закладення підвалин взаємин органів Радянської влади та Православної церкви, що обумовили їх характер у наступні десятиліття.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони, що в 1917-1920 рр. контролювались Українською Центральною Радою, урядом Української Держави, Директорією, органами Радянської влади, Адміністрацією Добровольчої армії, а в 1920-1930 рр. перебували у складі УСРР.

Адміністративно-територіальний поділ України в цей час неодноразово змінювався. Спочатку в ній нарахувалося 9 губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська Таврійська, Харківська, Херсонська і Чернігівська). В лютому 1919 р. було утворено Донецьку губернію, в травні – Одеську, в березні 1920 р. – Миколаївську, в травні – Олександрівську (з 1921 р. – Запорізька) та Кременчуцьку губернії. Деякій час територія УСРР складалася з 12 губерній, але після ліквідації Запорізької і Кременчуцької губерній (жовтень

1921р.) та об'єднання Миколаївської і Одеської губерній в УСРР знову стало 9 губерній.

Наступні зміни в адміністративно-територіальному устрої УСРР відбулися згідно з постановами ЦВК УСРР (лютий, жовтень 1922 р.; березень, квітень 1923 р.), що передбачали ліквідацію губерній і створення системи управління "округ - район - сільрада". За станом на 1 серпня 1925 р. територія УСРР складалась із 41 округи, до складу яких входили 680 районів, 10314 сільських, 70 міських і 155 селищних рад.

Цей адміністративно-територіальний поділ УСРР також проіснував короткий час. У вересні 1930 р. ЦВК і РНК УСРР прийняли рішення про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління "район - місто", внаслідок чого було створено 484 районів і 18 міст центрального підпорядкування [4.1136, с.5-9]. У цих регіонах України в 1917-1930 рр. були розташовані усі православні єпархії та їх управління: Старослав'янської церкви (інші назви: Російська православна церква, Тихонівська церква, "тихонівці"); Української автокефальної православної церкви (інші назви: "липківці", "самосвяти", "автокефалісти"); Обновленської церкви (інші назви: Синодальна церква, "Жива церква", "живоцерковники", "обновленці"); Діяльно-Христової церкви (інша назва: Церква Працюючих); Соборно-Єпископської церкви (інші назви: Братське об'єднання Українських автокефальних православних церков, УАПЦ-2, "Булдовщина", "Лубенський розкол").

Отже, територіальні межі дослідження охоплюють ті регіони України, де абсолютну більшість мешканців становили вірні Православної церкви, які брали участь або були свідками подій, що відбувалися у сфері державно-церковних відносин в Україні у 1917-1930 рр.

Методологія дослідження. Під методологією історичного дослідження ми розуміємо систему організації, регулювання і здійснення наукової діяльності, відповідні принципи і методи наукового пізнання, які сприяють визначенню найефективнішого шляху досягнення мети дослідження.

Важливою складовою методології є принципи, тобто соціально апробовані

нормативи та правила наукового дослідження, що сприяють виявленню історичної правди. Ми не поділяємо позицію науковців дореволюційних часів, які ставили під сумнів прагнення істориків обійтися без релігійного трактування історичних подій і жалкували, що ”історики навіть при вивченні виключно релігійних фактів ... намагаються усунути Бога із історії” [3.834, с.11]. Не є прийнятною для нас і думка колишнього Київського митрополита Іларіона, який тлумачив історію як “поступовий рух усіх народів до Христа”, а також істориків християнства, які історію людства поділяють на періоди: до гріхопадіння (блаженне життя в раю), після гріхопадіння (гріховне життя на Землі) та майбутнє життя в царстві Божому [3.731, с.125]. Автор не є прихильником і сучасного богословського варіанту теорії подвійної істини, яку намагаються інколи використати для доведення тотожності релігії і науки. “Наукове мислення і християнська віра повністю сумісні” – стверджує професор Штутгардського університету Б.Фолькман. Якщо сам Бог наділив людину здатністю мислити і вірити, то “ніколи не може виникнути протиріччя між істиною наукового мислення і ... Досконалою Істиною, яку ми познаємо в Ісусі Христі” – вважає він [3.1086, с.11]. Професор Пензенського технологічного інституту В.Левін також стверджує, що “багатовікові ... забобони щодо існування прірви між релігією і наукою не мають під собою серйозних підстав”, тому що релігія і наука “цілком сумісні” [3.923, с.18]. Ми вважаємо, що наука і науковий світогляд, на відміну від релігії, не можуть апелювати до Бога як носія абсолютної істини. Існування Бога не можна довести або спростувати науково, тому що питання “Чи є Бог, чи немає Бога” виходить за межі науки.

Близькою за сутністю до теорії “подвійної істини” є “теорія потрійної істини”(термін наш. – В.С.), згідно з якою наше мислення (а також пізнання) втілюється у трьох формах: міфологічній, релігійній та науковій. Відбувається це тоді, коли подія чи явище перебувають за межами конкретного знання і їх неможливо пояснити науково. Тоді дослідник спирається на релігійний канон або міфологічну метафору. Стверджується також, що протиставлення міфу і знання “обкрадає” дослідника і лише синтез усіх трьох форм пізнання приведе його до справжніх відкриттів [1.2.2.433].

Більш прийнятною для нас є герменевтика (зрозуміння) – методологія гуманітарного пізнання, якої додержуються деякі західноєвропейські науковці і прихильником якої є проф. В.Шкода. Він вважає, що герменевтика покликана витіснити з історичної науки “філософію боротьби” і “науку перемагати”, наповнити її “наукою солідарності”, “теорією співробітництва”, “ідеєю діалогу”. Історичні дослідження повинні сприяти поширенню міжкультурних комунікацій, взаємопорозумінню та толерантності, а не навпаки. Визнання цих вимог професор В.Шкода пропонує вважати головним свідченням цивілізованості дослідника [1.2.2.457; 1.2.2.458]. Отже, в даному випадку йдеться переважно про функції та значення історичної науки, яка повинна сприяти взаємопорозумінню між людьми, релігійними конфесіями та державами, а не розпалювати між ними ворожнечі.

В радянській історіографії обов’язковими умовами підготовки високоякісних праць з історії вважались їх “висока ідейність, науковість, аргументованість, суворе дотримання ленінських принципів історизму, партійності і об’єктивності” [3.853, с.24]. Необхідність дотримання принципів науковості, аргументованості, історизму та об’єктивності не викликає сумнівів і не потребує коментарів. Ми вважаємо, що в методологію історичних досліджень слід наполегливіше впроваджувати такий фундаментальний етичний принцип як пріоритет загальнолюдських цінностей, під якими ми розуміємо насамперед демократичні права і свободи людини, милосердя, співчуття тощо, ігнорування яких не можна виправдати посиленнями на державні, національні, конфесійні та інші інтереси. Ми поділяємо позицію науковців, які вважають, що “світоглядними основами будь-якого історичного дослідження ... повинні бути принципи об’єктивності і науковості, що базуються насамперед на загальнолюдських цінностях” [3.833, с.40], які необхідно “перенести на національний ґрунт, а національні досягнення і традиції нерозривно пов’язувати з поступовими течіями загальнолюдського життя” [3.961, с.67].

Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що історик не зобов’язаний висвітлювати історичні явища і події виключно в ціннісному вимірі, тому що саме внаслідок цього відбувається його відхід від принципу об’єктивності та перехід до принципу партійності, на позиції окремих політичних партій або прошарків

суспільства. Проф. С.Б.Кримський пропонує науковцям розкривати історичні події з позиції “третьої правди”, з “позиції здатності людини піднятися “над бійкою” і подивитися з ... висоти на те, що відбувається”[1.2.2.394]. Йдеться фактично про принцип позитивізму, на якому базувалися історичні погляди відомого дослідника історії Слобожанщини проф. Д.Багалія. Цей принцип використовують і сучасні історики, хоча ставлення до нього не є однозначним. Якщо проф. Ю.Шаповал вважає, що багатьох професійних істориків не цікавить нудний позитивістський переказ історичних подій [3.1107, с.10], то проф. В.Ульяновський доводить, що цей принцип, проведений послідовно, дозволяє максимально точно відтворити перебіг подій, програми та ідейну спрямованість різних релігійних течій, заперечуючи будь-яку конфесійну чи національно-політичну апологетику, спонукає читача до самостійного аналізу, висновків та думок [3.1082, с.7]. Аналогічної думки додержується проф. В.Потульницький. Він вважає, що позитивізм – це науковий напрям, який дає можливість зібрати всі важливі факти, визначити корінні проблеми, критично переглянути джерела і уконституювати їх в певну систему [1.2.1.199, с.37]. Ми поділяємо думку згаданих авторів і вважаємо, що головним завданням дослідника є правдиве висвітлення історичних подій і процесів з урахуванням конкретної ситуації, в якій вони відбувалися.

Ефективному пошуку і виявленню достовірних архівних та інших джерел, їх узагальненню та науковому аналізу сприяють вдало обрані методи дослідження. Дисертаційна робота виконана в концептуальних рамках історії України, але має міждисциплінарні зв'язки, тому окремі її фундаментальні положення впливають з політології, українознавства, релігієзнавства, історії Росії, релігії та Православної церкви. Багатоплановість теми дисертації вимагала ретельного вибору найбільш адекватних і перспективних методів її висвітлення. Виходячи з цих міркувань, автор використав комплексний підхід до розкриття проблеми і такі методи її дослідження: порівняльно-історичний, що дозволяє простежити і порівняти історичні явища у відповідних конкретно-історичних умовах і стадіях їх розвитку; проблемно-хронологічний, покликаний надати кожному розділу дисертації характеру розробки групи пов'язаних між собою проблем, а за допомогою додаткових пунктів краще

розставити акценти в їх висвітленні; системно-структурний – розглянути державно-церковні відносини як систему, що складалася з окремих взаємопов'язаних елементів. Логічний, ретроспективний та статистичний методи дослідження дозволили проаналізувати історичні процеси в кінцевій стадії їх розвитку і зробити відповідні висновки за їх наслідками.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- в ньому представлена найбільш повна історіографія проблеми, визначені основні періоди її розвитку, а також об'єктивні і суб'єктивні фактори, що впливали на процес її формування, зміст та спрямованість публікацій різних поколінь вітчизняних та зарубіжних дослідників;

- на відміну від попередніх публікацій тема висвітлюється комплексно, а використання проблемно-хронологічного методу дозволило порівнювати “церковну політику” різних українських та російських державних структур, прослідкувати еволюцію їх взаємин з церковними владними структурами, виявити їх схожі риси та особливості;

- найбільш важливі аспекти проблеми висвітлюються у контексті відповідних процесів, що відбувалися в Росії та Російській православній церкві, тому що вони не лише впливали на формування відносин державних і церковних структур в Україні, а й досить часто визначали їх характер та зумовлювали їх наслідки;

- авторська позиція щодо характеру державно-церковних взаємин визначається не менталітетом світських урядових або церковних владних структур, а їх бажанням й здатністю на канонічних засадах створити найбільш сприятливі умови для вільного функціонування православних громад, задоволення кліром й мирянами своїх релігійних потреб;

- доводимо, що церковна політика як українських національних урядів, так і органів Радянської влади визначалася не стільки турботою про Православну церкву, клір та мирян, скільки політичними цілями, суперечила настроям і бажанням абсолютної більшості духовенства і мирян, які зазнавали утисків та репресій з боку всіх державних структур не за релігійними, а політичними мотивами;

- вивчені відомі та виявлені додаткові матеріали, що підтверджують припущення окремих дослідників про те, що у 1917-1919 рр. в деяких українських та зарубіжних політичних і церковних колах вивчалось питання про підпорядкування Українського православ'я Римській католицькій церкві;

- проаналізовані програмні засади окремих дореволюційних і післяреволюційних російських та українських національних політичних партій щодо церковно-монастирської власності, ставлення до цього питання українських урядів 1917-1920 рр.; простежена цілеспрямована діяльність органів Радянської влади по руйнуванню економічних підвалин УПЦ;

- на підставі нових архівних документів та матеріалів тогочасних періодичних видань висвітлюється внутрішньоцерковне життя за часів революційних подій, громадянської війни та соціалістичних перетворень 20-х рр. в Україні, з'ясоване ставлення до цих подій й процесів різних прошарків духовенства і мирян;

- виявлені витoki “обновленського” руху в Російській православній церкві, причини розколу Українського православ'я, з'ясовані загальні риси та особливості православних “обновленських” течій в Україні, простежений процес їх становлення, поступової трансформації та занепаду;

- із використанням широкого кола архівних джерел розкритий процес утворення радянської системи органів антирелігійної пропаганди, визначені мета, основні напрями, тактика, методи і форми діяльності пропагандистів; визначена їх реальна роль у тотальному наступі більшовицької партії на Українське православ'я;

- на підставі широкого кола архівних матеріалів, місцевих, республіканських і загальносоюзних нормативно-правових актів, таємних обіжників і рішень радянських судово-адміністративних органів розкрита еволюція правової основи державно-церковних відносин, діяльність церковних владних структур та парафіяльного духовенства;

- виявлені розбіжності та суперечності між ідеологічними настановами РКП(б)-КП(б)У, офіційними урядовими рішеннями щодо відокремлення держави від Церкви та численними таємними обіжниками, іншими підзаконними актами, які

визначали реальну політику Радянської влади відносно Православної церкви, спрямовували діяльність відповідних державних органів на її реалізацію;

- визначені конкретні державні, партійні та інші органи, які безпосередньо втілювали в життя радянський декрет про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви, з'ясовані їх функції, методи та основні результати діяльності;

- доводимо, що внаслідок специфічного характеру державно-церковних взаємин та складних внутрішньоцерковних процесів Російська православна церква зазнала у 20-ті роки таких кардинальних деформацій своєї природи та сутності, які заважають сприймати сучасну РПЦ як канонічну правонаступницю колишньої патріаршої Церкви;

- виявлена й вперше введена до наукового обігу велика кількість архівних джерел (в монографії вони становлять 77,5 % посилань, в дисертації – 78,6 %), значна частина яких протягом тривалого часу була таємною; задіяні матеріали періодичних видань, які не використали попередніми дослідниками;

- визначені перспективні напрями подальшої наукової розробки проблеми.

Структура дисертації складається з переліку скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку джерел і літератури та покажчика імен. Вона зумовлена метою, завданням та головними напрямками дослідження, його методологічною, теоретичною основою та джерельною базою. У кожному розділі висвітлюються групи пов'язаних проблем, що дозволило деталізувати їх аналіз у підрозділах, краще змінювати акценти в їх розкритті.

В цитатах зберігається мова та стилістика україномовних джерел, що дозволяє краще передати особливості письма та мовний колорит тих часів. Російськомовні джерела перекладені і цитуються державною мовою. Хронологія світських і церковних подій наведена за новим стилем. Посилання в тексті дані за списком джерел і літератури.

Науково-практичне значення дисертації. Окремі теоретичні положення і висновки дисертації можуть бути враховані законодавчими та виконавчими органами в процесі подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства щодо державно-церковних взаємин, відродженню та реабілітації Церкви як важливої

соціальної інституції; політичними партіями – для уточнення своїх програмних засад щодо сучасних українських релігійних конфесій; науковцями – для визначення напрямів подальшого дослідження проблеми; викладачами середніх та вищих навчальних закладів – для підготовки курсів і спецкурсів з новітньої історії України, української культури, краєзнавства і релігієзнавства; викладачами духовних навчальних закладів – для підготовки курсів на богословських факультетах, в духовних академіях та семінаріях.

На матеріалах дисертації автором був підготовлений спецкурс “Державно-церковні відносини в Україні в 1917-1930 рр.”, що в межах курсу релігієзнавства в 1997/1998 навчальному році викладався студентам денної форми навчання хімічного факультету НТУ “ХПІ”.

Апробація дисертації. Апробація дослідження відбулась у формі доповідей на Багаліївських читаннях в Народній українській академії (Харків, листопад 2001 р., листопад 2002 р.), міжнародній конференції “П’яті слобожанські читання” (Харків, листопад 2001 р.), V науково-практичній конференції Белгородської філії Сучасного гуманітарного університету Російської Федерації (Белгород, 2001 р.), Міжнародній науково-практичній конференції Белгородського державного університету (Белгород, 2002 р.). Дисертація двічі обговорювалась на засіданнях кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” і 17 травня 2005 р. рекомендована до захисту.

Публікації. Основні результати дисертації опубліковані в індивідуальній монографії (обсягом 14,5 умов. друк. арк.), а також у 28 статтях (дві статті – у співавторстві), збірниках статей, тезах доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях загальним обсягом близько 8,0 умовно-друкованих аркушів, 20 з яких – в українських фахових та зарубіжних наукових виданнях.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія Православної церкви, як окремих напрямків історичної науки, почав формуватися ще у XVIII столітті [3.945, с.5]. Вона знайшла відображення в дослідженнях українських і російських істориків В.Антоновича, С.Голубєва, Є.Голубинського, М.Грушевського, Д.Дорошенка, Б.Ейнгорна, О.Єфименко, П.Знаменського, М.Костомарова, М.Кояловича, І.Крип'якевича, О.Левицького, Н.Полонської-Василенко, С.Терновського, Ф.Титова, архієпископа Філарета (Гумільовського), Д.Яворницького та ін., що уже знайшли оцінку в історіографічних публікаціях Є.Грекулова, В.Кабікова, П.Курочкіна, М.Новикова, Ю.Пищика, В.Ульяновського, Н.Шип, П.Яроцького [3.795; 3.858; 3.865; 3.1082; 3.1115; 3.1116; 1.2.1.190]. Як вважає професор П.Яроцький, історія Української православної церкви найбільш активно досліджувалась саме в дорадянський період [3.858, с.3], тобто тоді, коли, за словами професора Ю.Афанасьєва, російська історична наука "говорила з європейською історичною наукою однією мовою" і "розвивалася в одному європейському історичному просторі" [3.724, с. 19].

У розвитку історіографії державно-церковних взаємин в Україні у 1917-1930-х рр. можна умовно виділити чотири періоди: перший (1917-початок 30-х рр. XX ст.), другий (початок 30-х рр. XX ст. - середина 50-х рр. XX ст.), третій (середина 50-х - 80-ті рр. XX ст.), четвертий (з початку 90-х рр. XX ст.).

Перший період розвитку історіографії проблеми (1917 - початок 30-х рр. XX ст.) співпав з процесом поступового витіснення українських історичних шкіл, ідейно-методологічні традиції яких базувались на інтересах національно-державної самостійності. До цих шкіл О.Оглоблін відносив "культурно-історичну" ("соціологічну") школу М.С.Грушевського, харківську "соціально-правничну" школу Д.І.Багалія, "історично-правничну" школу М.Василенка тощо [3.958, с.6, 11]. У вітчизняну історичну науку почала впроваджуватись марксистсько-ленінська

методологія, яка базувалася на історичному матеріалізмі, відкидала інші методологічні підходи, зумовлювала однобічний аналіз характеру та сутності історичних процесів і явищ. Цьому сприяло закриття більшовиками у 1918-1923 рр. відомих дореволюційних історичних журналів "Русская старина", "Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете", "Вестник археологии и истории", періодичних історичних видань "Голос минувшего", "Русский исторический журнал". Замість них під контролем партійних органів почали видаватися часописи "Вестник агитации и пропаганды", "Печать и революция", "Антирелигиозник", в Україні – "Безвірник", "Прапор марксизму", газета "Войовничий безвірник" тощо. Значну роль в ідеологізації історичної науки відіграла Спілка істориків-марксистів, Комуністичний університет ім. Свердлова в Москві та Комуністичний університет ім. Артема в Харкові.

На визначення методологічних підходів до висвітлення державно-церковних взаємин вплинули відповідні праці В.І.Леніна [1.45; 1.46; 1.47; 1.49; 1.50; 1.52; 1.58]. В них були сформульовані в загальних рисах основні принципи політики більшовицької партії та Радянської держави щодо релігії, Церкви, православного духовенства та віруючих, зокрема: для більшовиків релігія не є приватною справою, боротьба проти неї підпорядкована завданням класової боротьби і будівництва соціалізму, але повинна вестись лише ідеологічними засобами; стосовно Радянської держави релігія є приватною справою, релігійні товариства не зв'язані з органами державної влади; Церква повинна бути відокремлена від держави і школи; забезпечення свободи совісті, права сповідання або не сповідання будь-якої релігії; толерантні взаємовідносини атеїстів і віруючих, зусилля яких повинні спрямовуватися на будівництво соціалізму; організація і проведення антирелігійної пропаганди з метою знищення релігійної та запровадження матеріалістичної ідеології тощо.

Саме на ці принципи спиралися публікації відомих в 20-30-ті рр. українських і російських партійно-державних діячів і публіцистів В.Бонч-Бруєвича, М.Бухаріна, П.Красикова, В.Сараб'янова, І.Скворцова-Степанова, І.Сухоплюєва, О.Ярославського та ін. [1.153; 3.742; 3.755; 3.904; 3.930; 3.931; 3.1029;

3.1030; 3.1031; 3.1063; 3.1064; 3.1067; 3.1127; 3.1128]. Згадані ленінські принципи поступово запроваджувались у методологію досліджень й інших радянських авторів. Незважаючи на особливості у висвітленні окремих аспектів проблеми, їх публікаціям була притаманна певна загальна спрямованість, спільні методологічні підходи та схожі стереотипи мислення.

Багато публікацій першого покоління радянських дослідників (Е.Грекулова, А.Дмитрєва, Ф.Ковальова, М.Лукіна, М.Нікольського, Г.Рибкіна та ін.) було присвячено висвітленню проблеми "самодержавство і Православна церква". Про зміст і спрямованість брошури М.Лукіна "Церковь и государство", що вийшла друком у Харкові в 1919 р., можна судити навіть з назв її окремих параграфів: "Цар – глава церкви. Духовенство – його чиновники", "Церква – опора самодержавства у боротьбі проти революції", "Привілейоване становище православної церкви за часів самодержавства" та ін. [3.930]. А. Дмитрєв, автор багатьох антирелігійних праць, відзначав, що Православна церква – це остання "легальна трибуна" колишніх експлуататорських класів, влади поміщиків та капіталістів, тому необхідно викривати ворожу сутність духовенства та Церкви протягом всієї історії Російської держави [3.809, с. 3, 5]. Спираючись на широке коло джерел, праці вітчизняних та іноземних авторів, А.Дмитрєв підкреслював візантійські традиції РПЦ, засуджував її за боротьбу проти прогресивних суспільно-політичних рухів у Росії, експлуатацію селян, висвітлив процес посилення економічних позицій Церкви за рахунок збільшення її земельних володінь тощо [3.810, с.3].

Дослідженню проблеми "самодержавство і Православна церква" були присвячені також праці Є.Грекулова, Ф.Ковальова і Г.Рибкіна, що були видані московським видавництвом "Безбожник" у 1930-1931 рр. В брошурі Г.Рибкіна [3.1022], близькою за структурою до згаданої праці А.Дмитрєва, значно більше уваги приділяється церковно-монастирській власності, прибуткам церков і монастирів та участі Церкви в боротьбі проти революційного руху. Зміст та спрямованість брошури цілком відповідають меті, яку ставив перед собою автор – показати "як православ'я служило капіталістам і самодержавству" [3.1022, с.5].

Гострою антицерковною спрямованістю характеризуються праці Є.Грекулова і Ф.Ковальова [3.790; 3.890]. В брошурі Ф.Ковальова йдеться головним чином “про методи церковної агітації та пропаганди” – про церковне богослужіння як засіб виховання парафіян в дусі відданості монархії, про обряд сповіді як засіб виявлення антиурядових настроїв людей тощо. Багато аргументів автора є досить переконливими, тому що брошура написана з використанням оригіналів документів або їх точних копій. Вони свідчать про те, що владні структури Російської імперії дійсно не соромились використовувати священнослужителів для виявлення політичних настроїв прихожан під час виконання ними релігійних обрядів. Метою книги Є.Грекулова (перекладена з російської і видана українською мовою харківським видавництвом “Пролетар” у 1931 р.) також було “показати, як православність поєднувалася з самодержавством і як використовувалася релігія в інтересах капіталістів” [3.790]. Як підкреслює автор, Православна церква вірою і правдою служила ще монголо-татарським ханам, а згодом – самодержавній владі. У декількох параграфах книги також йдеться про використання священиками релігійних обрядів для виявлення благонадійності прихожан, їх відлученню від Церкви за політичними мотивами, боротьбі духовенства проти науки та науковців. В книзі містяться матеріали і про Україну, але стосуються головним чином монастирів та їх ролі в заселенні південних земель.

У 1930 р. вийшла монографія М.Нікольського [3.953], що пізніше неодноразово перевидавалась у СРСР. Написана вона на основі марксистсько-ленінської методології, присвячена історії РПЦ та інших релігійних вірувань зі стародавніх часів, що висвітлюються в контексті класової боротьби. Автор використав численні і різноманітні джерела, значну увагу приділив висвітленню історії сектантства та релігійних вірувань білорусів. В 20-30-ті рр. ця монографія була найбільшою фундаментальною працею, де історія Православної церкви висвітлювалась виключно з марксистських позицій.

“Подібно до того, як відданий собака служить своєму хазяїнові, так православна церква служила самодержавству” [3.802, с.47] – цією цитатою з книги Н.Дайрі, присвяченій антисемітській позиції РПЦ, можна визначити головний

висновок, до якого приходили радянські автори, характеризуючи державно-церковні взаємини в Російській імперії.

На першому етапі формування історіографії проблеми в російських і українських видавництвах вийшли праці радянських авторів, присвячені правовим аспектам державно-церковних відносин в РСФРР, УСРР та інших радянських республіках. Йдеться, зокрема, про книги і брошури російських авторів М.Антонова, Г.Борисова, Я.Бурова, П.Гідулянова, П.Дьяконова, М.Фіолетова [1.14; 3.721; 3.744; 3.752; 3.821;3.1084], публікації українських авторів К.Гольберта, Г.Железнодорожського, Ю.Любинського, І.Сухоплюєва та ін. [1.61; 3.827; 3.828; 3.1066; 3.1069]. В згаданих публікаціях роз'яснювалися статті Декрету про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, прокоментовані урядові декрети, розпорядження різних владних структур УСРР та РСФРР, наведені найбільш типові запити місцевих органів Радянської влади та відповіді на них, всіяко підкреслюється демократичність радянського законодавства, що регулювало державно-церковні взаємини в СРСР. Окремі автори інколи висловлювали досить оригінальні судження. Так, І.Сухоплюєв засуджував паризьких комунарів за те, що вони у своєму Декреті про відокремлення Церкви від держави визнавали, що "з усіх форм волі головна є воля сумління". Автор стверджував, що цього не сталося б, якби серед комунарів "був хоч би один марксист", який "не пропустив би такого мотивування декрету і висунув би на перший план не надбудову, а економічну базу" [3.1069, с.66, 69].

Значна увага приділялась публікації видань антиклерикального змісту, тому що саме представники духовенства вважалися головними носіями і розповсюджувачами релігійної ідеології. В.Кабинов, автор однієї з небагатьох статей, спеціально присвячених історіографії "контрреволюційної діяльності" російського православного духовенства, називає праці В.Бонч-Бруєвича, П.Красикова, Є.Ярославського та інших російських авторів, що характеризувались "чіткою ідейно-політичною спрямованістю, непримиренністю до релігії", правдиво відбиваючи "антинародну, антирадянську позицію православної церкви". Одночасно він відзначає схематичність, фрагментарність окремих праць, відсутність у них глибокого наукового аналізу історичних подій і процесів [3.865, с.8-10]. Поза

увагою авторів історіографічних публікацій залишилось багато праць українських і російських радянських авторів антиклерикального змісту і спрямування.

Висвітленню діяльності православного духовенства були присвячені й публікації російських авторів Д.Венедиктова, Є.Грекулова, С.Данилова, І.Єліашевича, І. Скворцова-Степанова та ін. [3.761; 3.762; 3.770; 3.788; 3.789; 3.801; 3.1059; 3.1122]. Духовенство звинувачувалася в тому, що завжди ставало на бік тих, у кого була сила, які ділилися з ними прибутками та надавали різні привілеї, що вони перетворили православні храми в своєрідні торгові установи, де майже всі обряди виконувалися за гроші [3.1059, с.68-69]. Священики – це слуги царату, брехуни, розпусники, ненажери, користолюбці, експлуататори, дармоїди – такий лейтмотив багатьох антиклерикальних праць.

В 20-ті – на початку 30-х рр. в українських видавництвах вийшли друком праці П.Бляхіна, Г.Денисова, П.Карпенка, Й.Квітки [3.736; 3.738; 3.805; 3.879; 3.886]. П.Бляхін, автор книги “Як попи дурять людей” (окремою главою до неї ввійшла його брошура “За скільки срібників попи та ченці продали народ?”) [3.736], адресував її робітникам і селянам, щоб “розказати чистісіньку правду про бога та про чорта, правду про святих угодників – про попів та монахів”, тому що “до революції таку правду забороняли писати” [3.738, с.4]. Він та автори інших видань звинувачували православних священиків в експлуатації робітників і селян, у використанні обряду покаяння для виявлення їх настроїв, в доносах на них, в чорносотенстві, розпусті, пияцтві і навіть у вбивствах. Подібні звинувачення висувались насамперед проти ченців. Так, розповідаючи про злочинства мешканців Києво-Печерської Лаври, Г.Денисов використав документи Духовного собору Лаври, що у XVIII-XIX століттях розглядав справи про різні проступки ченців, які, за словами автора, всі свої ганебні вчинки приховували за високими монастирськими мурами [3.805, с. 3, 39].

Досить значними накладками виходили публікації І.Богатова, В.Дроздова, Я.Ковальчука, М.Паозерського та ін., присвячені викриттю органами Радянської влади так званих “чудес”, тобто випадків начебто самовозгоряння свічок в храмах, “оновлення” церковних куполів, хрестів на них тощо [3.739; 3.765; 3.818; 3.892;

3.976]. В організації "чудес" звинувачувались насамперед священнослужителі, які таким чином намагались залучити людей до Церкви та примножити прибутки за рахунок пожертвувань прочан.

Не меншими за кількістю були публікації, присвячені звинуваченням православного духовенства в фальсифікації "мощів" православних святих. Вони представлені невеличкими за обсягом статтями, брошурами і книгами П.Бляхіна, М.Горєва, П.Красикова, М.Мещерякова, М.Семашка, М.Паозерського, О.Томенко і Ю.Томенко та ін., що вийшли в російських та українських видавництвах "Красная Новь", "Коммуна", "Безбожник", "Госиздат", "Держвидав України", "Пролетар", "Український робітник" тощо обсягом від 4 до 30 сторінок та накладом від 500 до 10000 примірників [1.63; 1.2.1.164; 1.2.1.165; 1.2.1.182; 1.2.1.203; 1.2.1.204; 1.2.1.207; 3.737; 3.913; 3.942; 3.943; 3.977; 3.978; 3.1077]. Незалежно від місця та мови видання (україномовні брошури часто були перекладами російськомовних видань), вони розповсюджувались в Україні, сприяючи дискредитації культу святих, підризу авторитету і впливу Православної церкви та духовенства. "Наша боротьба проти релігії повинна бути невід'ємною від загальної класової боротьби, повинна бути тісно пов'язана з боротьбою за соціалістичну перебудову села, підвищення культурного рівня мас й викриттям класової сутності мощів" – визначається в одній з таких брошур [3.765, с.3]. В інших виданнях стверджується, зокрема, що "святі" ніякою святістю не вирізнялись, що "мощі" Києво-Печерської Лаври – це муміфіковані трупи колишніх ченців, знайдені під час будівельних робіт на території Лаври [3.885]; з наукової точки зору пояснюються причини муміфікації трупів, в тому числі з посиланнями на приклади бальзамування померлих у Стародавньому Єгипті [3.818]; ретельно аналізується соціальне і класове походження "святих" [3.1049]; доводиться, що головним призначенням "мощів" було залучення до православних храмів та монастирів якомога більше прихожан для збагачення духовенства та Церкви [3.807].

Слід визнати, що значна частина публікацій з цієї проблеми справляла (і сьогодні справляє) велике враження на читача своєю переконливістю, тому що

автори наводять копії протоколів або актів викриття гробниць з фальсифікованими “моцями” православних святих. Часто згадані документи друкувались окремими виданнями або в центральній, республіканській та місцевій пресі (протоколи викриття мощів Тихона Задонського в Задонському монастирі, святого Сергія в Троїцько-Сергієвській Лаврі, Серафима Саровського в Саровській пустині, архієпископа Амвросія і єпископа Афанасія в Полтавському Хрестоводвиженському монастирі тощо).

Матеріали окремих брошур, для посилення їх ефективності, супроводжувались антирелігійними гаслами: “Робітники та селяни, рвіть релігійні кайдани!”, “Кинь релігійні забобони – йди до лав безвірників!”, “Коли ти йдеш за релігію, то цим підтримуєш класового ворога!” [3.974, с.16].

З праць українських авторів найбільшою за обсягом є книга В.Рожицина [3.1015], відомого в ті роки харківського публіциста-“антирелігійника”. У ній йдеться, зокрема, про переслідування мучеників за християнську віру часів Римської імперії, відслідковується процес розповсюдження християнства серед “пануючих і пригноблених класів”, а епоха протистояння християнства і язичництва характеризується як “стосунки класів, які борються за владу” [3.1015, с.5]. Хоча в книзі відсутні матеріали з історії України та Росії, її корисність вбачали у тому, що в ній “епоха мучеництва викрита як міф” і, головне, матеріали книги могли бути використані пропагандистами-“антирелігійниками” [3.1015, с.4]. На жаль, в книзі немає довідкового апарату, посилань на джерела та використану наукову літературу.

Подібні публікації повинні були впливати на формування антирелігійних поглядів людей, доводити помилковість тверджень священнослужителів про нетлінність мощів і таким чином підривати авторитет духовенства, розхитувати релігійну віру, активізувати антирелігійну пропаганду.

Низка історичних публікацій присвячена періоду розколу Російської та Української православних церков і розвитку в них “обновленського” руху. Його витоків і причин торкаються В.Бонч-Бруєвич, І.Булатов, Я.Окунев, І.Чикін та ін., праці яких представлені переважно невеличкими брошурами обсягом від 15

до 70 сторінок [3.742; 3.749; 3.966; 3.1104]. Вони мають публіцистичний характер, вирізняються гострою антицерковною і антиклерикальною спрямованістю та дуже слабкою джерельною базою. Наприклад, І.Булатов визнає, що свою брошуру він писав “нашвидкоруч і уривками” на основі випадкових журнальних і газетних публікацій. Початком розколу РПЦ автор вважає 20 травня 1922 р., коли патріарх Тихон був усунений від управління Церквою, а створене “обновленнями” Вище Церковне Управління (ВЦУ) прийняло усі синодальні та єпархіальні справи. І.Булатов розглядав питання про розкол РПЦ “виключно” з точки зору його використання для ліквідації релігії взагалі, стверджуючи, що Церква “тріснула” відразу після Жовтневої революції 1917 р. [3.749, с.9, 51, 62].

І.Чикін вважав, що розкол РПЦ був зумовлений виключно внутрішньоцерковними проблемами, необхідністю пристосуватися до нових умов існування [6.1104, с.13]. Аналогічної точки зору дотримувався й Я.Окунєв, одночасно відкидаючи намагання “обновленців” представити свою діяльність реформацією, подібній Реформації XVI століття у Західній Європі. На думку автора, різниця між ними полягала в тому, що “обновлення” РПЦ було розпочате не за ініціативою “низів”, як це було в Західній Європі, а “зверху”, за ініціативою “білого” духовенства та інтелігенції [3.966, с.7, 19].

Причини “обновленського” руху намагалися пояснити і окремі його активні учасники. Протоієрей Д.Адамов у доповіді на з’їзді членів Пленуму Священного Синоду і відповідальних працівників Православної обновленської церкви (27 січня - 2 лютого 1925 р.) стверджував, що після Жовтневої революції 1917 р. РПЦ повинна була або самоліквідуватися, або діяти підпільно, або переродитися у справжню християнську євангельську організацію на засадах рівності, братерства, свободи й визнання Радянської влади [1.1, с.12-13,15].

Гарячу полеміку серед дослідників викликає історія утворення і діяльність УАПЦ. В залежності від політичних поглядів та конфесійних уподобань авторів, їхні публікації можна умовно поділити на дві групи. До першої групи належать праці відомих свого часу державних, політичних і церковних діячів, українських істориків-емігрантів, що вийшли друком за кордоном у 20-30-ті рр. –

В.Андрієвського, Д.Дорошенка, В.Зіньківського, О.Лотоцького, І.Огієнка, П.Христюка та ін. [1.2.3.463; 1.2.3.464; 1.2.3.469; 1.2.3.471; 1.2.3.473; 1.2.3.474; 3.1093; 3.1094; 3.1095], які уже знайшли оцінку в публікаціях сучасних українських істориків [3.858, с.3; 3.1082, с.7-15]. Особливе значення мають публікації колишнього міністра сповідань Української Держави О.Лотоцького та члена Центральної Ради і гетьманського уряду, відомого українського історика-емігранта Д.Дорошенка. Їх позиція з різних аспектів державно-церковних взаємин в Україні 1917-1930 рр. помітно вплинула на зміст і спрямованість досліджень багатьох авторів української діаспори. Розбіжності в їх поглядах торкаються переважно політики національних урядів відносно “автокефалістів” і стосунків з Московським патріархатом.

Другу групу публікацій становлять праці Д.Ігнатюка, Б.Кандідова, Ю.Самойловича, І.Сухоплюєва, А.Хвилі [3.841; 3.876; 3.1025; 3.1068; 3.1070; 3.1090] та інших українських і російських радянських авторів 20-30-х рр., а також спогади митрополита Євлогія Волинського (Георгієвського), колишнього керівника військового духовенства Добровольчої армії Г.Щавельського, церковних істориків А.Левітіна-Краснова, Д.Поспеловського, Л.Регельсона, К.Фотієва, активного учасника "обновленського" руху О.Введенського та ін. [1.2.3.470; 1.2.3.472; 1.2.3.478; 3.759; 3.760; 3.992; 3.1002; 3.1088]. Їх методологічні підходи до висвітлення цієї проблеми, політичні погляди та конфесійні симпатії не лише відрізняються, а є протилежними. Об'єднує їх одне – вкрай негативне і навіть вороже ставлення до українських національних урядів 1917-1920 рр. та прихильників автокефалії УПЦ, в яких вони вбачали розкольників, сепаратистів і націоналістів. Подібні звинувачення на адресу прибічників автокефалії УПЦ вперше були висунуті в брошурі, що в 1917 р. була видана друкарнею Києво-Печерської Лаври і відбивала позицію Київської Єпархіальної Ради та Київського митрополита Володимира (Богоявленського), відомого прихильника патріарха Тихона і захисника єдності РПЦ. Створений "автокефалістами" Виконавчий комітет духовенства і мирян митрополит Володимир характеризував як установу самочинну, яка намагалась захопити церковну владу, форсувала запровадження

церковних реформ, тоді як Київська Єпархіальна Рада виступала за довготривале, еволюційне вдосконалення церковного життя [3.851, с.3, 28, 31].

В працях радянських авторів діяльність УАПЦ оцінювалася як виключно контрреволюційна та антинародна. І.Сухоплюєв, один з перших авторів публікацій з цієї проблеми, писав, що "автокефалія, або самостійність української церкви – це ріднесенька сестра самостійності політичної", що прихильники автокефалії УПЦ прагнули "за допомогою релігійного руху захопити українське селянство, а потім перевести релігійний рух на політичний ґрунт і стати на чолі контрреволюції з метою скинути Робітничо-Селянську владу" [3.1068, с.18, 30]. Ще більш жорсткою була оцінка УАПЦ в брошурі А.Хвилі, де вона характеризувалась як "загін світового фашизму". Проповідницька діяльність "автокефалістів" мала начебто виключно політичний характер і була спрямована проти Радянської влади, а ієрархи УАПЦ проводили активну контрреволюційну діяльність [3.1090, с.10].

В означений період вийшла друком низка публікацій про кампанію вилучення церковних цінностей у 1922 р., особливо в часопису "Революция и церковь", що видавався V відділом НКЮ РСФРР. Часопис № 1-3 за 1922 р. був повністю присвячений цій проблемі, зокрема статті керівника згаданого відділу П.Красикова "Голод и христианство", "Сверхестественная сила", "Черный собор или заговор против рабоче-крестьянской России". У тому ж році вийшов перший номер часопису "Наука и религия" з підзаголовком "Церковное золото – голодным", цілком присвячений голоду та вилученню церковних цінностей. Масовими тиражами видавалися і перевидавалися збірники статей, брошури М.Горєва, Б.Кандідова та ін. [3.785; 3.878; 4.1135] з матеріалами про масштаби голоду, розміри церковних багатств, про опір, що чинили представники духовенства та миряни комісіям по вилученню церковних цінностей.

В умовах глибоких політичних і духовно-культурних змін, що відбувались в радянському суспільстві, поступово зростала кількість публікацій, присвячених викриттю шкідливості церковно-релігійних та пропаганді радянських свят, обрядів та звичаїв. Література такого змісту представлена переважно брошурами та статтями, що видавалися російськими видавництвами

“Московский рабочий”, “Госиздат РСФСР”, “Пролетарий”, “Красная Новь”, “Безбожник”, а потім розповсюджувалися в Україні. В публікаціях М.Горєва, В.Невського, І.Чикіна та інших авторів ця проблема розглядалася у загальному плані [3.783; 3.947; 3.1105], в брошурах І.Майорова, В.Рожицина, І.Скворцова-Степанова, окремих збірниках статей розкривалася шкідливість конкретних релігійних свят [3.939; 3.1012; 3.1013; 3.1061], пояснювалася мета та засоби впровадження нової святковості та обрядовості [3.753; 3.897; 3.898; 3.995; 3.996; 3.997]. В загальному плані шкідливість релігії автори вбачали в тому, що вона заважала і навіть перешкоджала реалізації планів соціалістичного будівництва, відволікала трудящих від їх виконання, є ворогом радянської науки та культури, а релігійні організації є фактично контрреволюційними партіями [3.967, с.5-6], боротьба проти яких є складовою класової боротьби і умовою підвищення культурного рівня народних мас [3.765, с.6].

Наполегливо доводилась шкідливість і навіть небезпечність церковно-релігійних свят, тому що вони заважали впровадженню соціалістичного образу життя, були причиною розповсюдження різних хвороб [3.1008, с.20, 22]. Йшлося, зокрема, про обряд цілування хреста та ікон, коли можна було заразитися дифтерітом, віспою, грипом та іншими хворобами. Робітників і селян закликали святкувати радянські свята, позбавлені релігійних забобонів, присвячені революційним подіям та “героям боротьби і праці” [3.765, с.74; 3.995, с.75; 3.1008, с.12; 3.1105, с.6]. На допомогу сільським активістам розроблялися сценарії та методичні рекомендації з організації та проведення різних свят – Дня урожаю, Жовтневої революції, 1 Травня, нового обряду реєстрації новонароджених, поховання померлих та ін. [1.107; 3.753; 3.995; 3.996; 3.997; 3.1105].

Наведені публікації написані майже виключно на матеріалах Радянської Росії, видавалися російською мовою і лише окремі перекладалися українською мовою і видавались в Україні. За жанром це були переважно брошури та збірники статей, за змістом – науково-популярні та методичні матеріали, призначені для антирелігійної пропаганди. Оскільки вони мали чітко визначене цільове призначення, їх автори – партійні та радянські працівники, публіцисти,

активісти Союзу безвірників СРСР – навіть не ставили питання про шанобливе ставлення до релігійних почуттів віруючих, створення їм відповідних умов для святкування церковно-релігійних свят і задоволення інших релігійних потреб. Подібні публікації відіграли не головну роль в боротьбі більшовиків проти релігії та Православної церкви, але об'єктивно сприяли значним змінам, що сталися згодом в духовній сфері радянського суспільства, в святковості та обрядовості людей.

Ще на початку 20-х рр. було налагоджено видання спеціальної навчально-методичної літератури для підготовки кадрів пропагандистів, організації та здійснення антирелігійної пропаганди. Досить широке розповсюдження мали публікації російських (І.Арманд, М.Бухаріна, Б.Кандідова, В.Сараб'янова, О.Ярославського) [1.130; 1.153; 3.755; 3.756; 3. 872; 3.999; 3.1029; 4.1132] та українських (С.Гопнер, Є.Квіринга, Д.Лебідя, В.Рожицина) [1.5; 1.6; 1.2.1.163; 1.2.1.179; 1.2.1.186; 3.1010; 3.1014] авторів. Переважно це були брошури-посібники, покажчики антирелігійної літератури, навчальні програми та збірники антирелігійних публікацій для викладачів і слухачів міських та сільських антирелігійних курсів і гуртків.

Для більш ефективної боротьби проти Православної церкви, пояснення витоків релігії з матеріалістичних позицій необхідні були археологічні, етнографічні та інші матеріали, а також відповідні кваліфіковані кадри істориків, яких не вистачало. Тому були перевидані дореволюційні російськомовні або перекладені з англійської, німецької та французької мов праці закордонних авторів – В.Бельше, Г.Гортера, К.Каутського, П.Лафарга, А.Немоевського, У.Рамсея, В.Оствальда, С.Рейнака, В.Фриче та ін. [3.730; 3.786; 3.919; 3.920; 3.950; 3.1000; 3.1011 3.1089]. Ними був зібраний великий обсяг фактичного матеріалу, що знайомив читача з досягненнями зарубіжних дослідників у вивченні історії релігії та Церкви. Окремі видання мали науково-популярний характер і були призначені для невідготовленого читача, який дізнавався з них про видатні наукові відкриття – промені Беккереля, періодичну систему елементів Д.Менделєєва, електричний струм, причини північного сяйва тощо.

Поступово видання такої літератури було налагоджено в Росії і Україні.

В російських видавництвах вийшли друком брошури Д.Александрова, М.Лебедева, А.Логінова, В.Лункевича, І.Степанова, І.Тислера [3.715; 3.921; 3.922; 3.927; 3.932; 3.1061; 3.1079], в українських – М.Барабашова, Б.Герасимовича, Д.Граве, Є.Гуцайла, А.Панова, В.Рижкова, Є.Ткачової, П.Тутковського [3.726; 3.771; 3.787; 3.798; 3.975; 3.1023; 3.1076; 3.1078]. Особливістю цієї групи видань було те, що вони були майже позбавлені ідеологічних нашарувань, знайомили читача з основами знань з фізики, хімії, біології, астрономії тощо. Автори науково пояснювали причини та сутність таких природних явищ як блискавка, дощ, вплив сонячної енергії на Землю; розповідали про планети Сонячної системи та нескінченність Всесвіту; розкривали сутність еволюційної теорії Дарвіна тощо.

Отже, авторами переважної більшості публікацій були представники партійних і радянських органів, публіцисти та активісти органів антирелігійної пропаганди. Їхні праці представлені головним чином газетними і журнальними статтями та невеликими за обсягом брошурами, що видавалися російськими і рідше – українськими видавництвами. На відміну від дореволюційних часів, коли цивільна і церковна історії розвивалися як окремі, самостійні напрями історичної науки, в працях радянських авторів соціальна роль, ідеологічні функції та діяльність Православної церкви висвітлюються в контексті цивільної історії, соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися в Україні і оцінювалися виключно з точки зору інтересів класової боротьби й соціалістичного будівництва. Гостра антицерковна і антиклерикальна спрямованість, схематичність, фрагментарність, брак глибокого аналізу історичних подій і явищ – ось характерні риси переважної більшості подібних публікацій. Але вони становлять безумовний інтерес, тому що допомагають відчутти дихання тієї епохи, уявити дійсне ставлення органів Радянської влади до Православної церкви і духовенства, ознайомитися зі спогадами і свідченнями сучасників подій, численними фрагментами або наведеними у повному обсязі документами, які за різних обставин не збереглися до наших днів і навіть можуть бути використані як додаткові джерела. Головною метою наведених публікацій, які є типовими, була дискредитація Православної церкви і духовенства, підрив їх авторитету, послаблення і

поступове повне усунення впливу на суспільство.

На другому етапі розвитку історіографії проблеми (початок 30-х - середина 50-х рр.) на зміст і спрямованість історичних досліджень значно вплинула публікація влітку 1931 р. листа Й.Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму" в журналі "Пролетарская революция". Й.Сталін закликав істориків викривати "наклепників" на історію більшовицької партії, досліджувати її не лише по "паперових документах", а насамперед по її справах. Редакції журналу пропонувалося "поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти ... фальсифікаторів ..., систематично зриваючи з них маски" [1.140, с.86, 88, 98, 101]. В листі Й.Сталіна йшлося лише про історико-партійні дослідження, але будучи документом досить чітко визначеної політичної спрямованості, лист негативно вплинув на подальший розвиток не лише історичної науки. В брошурі Є.Гірчака, що вийшла в 1932 р. у видавництві ВУАН, зазначалося, що "антипартійна є всяка спроба обмежити вагу й роль листа т. Сталіна до редакції журналу "Пролетарская революция" в тому розумінні, що це стосується ... тільки ... істориків ...", тому що він має "всесвітньо-історичне значення ..., дає нам зразок непримиренної більшовицької боротьби за ленінізм і для всіх робітників пролетарського літературного фронту" [3.774, с.3-4].

Про безпосередній вплив згаданого листа на розвиток української радянської історичної науки в наступні роки можна судити з брошури О.Касименка, який стверджував, що згаданий лист мав "виключно величезне значення для ідейного розгрому націоналістичних троцькістських теорійок в історії України", "націоналістичних" концепцій Д.Антоновича, В.Винниченка, М.Грушевського та ін., що "історія нашої Батьківщини могла бути створена і дійти свого блискучого розвитку лише завдяки тому, що її творив, її пестив, освітлював їй шлях своїм чудодійним світочем генія великий Сталін" [3.880, с.3, 12, 18-19]. Ще більш антицерковного і антиклерикального змісту і тональності набувають публікації з досліджуваної проблеми: спрямовані вони не стільки на виявлення і розповсюдження правдивих історичних знань, скільки на виховання "класового почуття", "революційної пильності" та виявлення "ворогів народу" серед

представників духовенства. Йдеться зокрема про дослідження Д.Венедиктова, Е.Грекулова і А.Дмитрєва [3.762; 3.790; 3.812], присвячених критиці ролі Православної церкви в дореволюційній Росії. Е.Грекулов у своїй монографії “Як православна церква служила самодержавству” намагався “показати, як православність поєднувалася з самодержавством і як використовували релігію в інтересах капіталістів”[3.790, с.6]. Він висвітлює діяльність Православної церкви як антинародну, реакційну, що протягом всієї історії існування послідовно боролась проти будь-якого інакомислення в Росії та визвольної боротьби трудящих. А.Дмитрєв характеризує Православну церкву як великого землевласника, одного з головних експлуататорів селянства, організатора гонінь проти євреїв та створювача перших в історії Росії в'язниць. Цікавим є пояснення автором сутності інквізиції як судово-поліцейського апарату католицької церкви, утвореного для систематичного знищення єретиків і своїх політичних ворогів [3.812, с.3]. Сучасному читачеві це не може не нагадати про знищення радянськими адміністративно-судовими органами мільйонів "ворогів" народу саме тоді, коли А.Дмитрєв працював над своїми дослідженнями. Але слід зазначити, що його книга "Инквизиция в России", що була видана московським видавництвом "ОГИЗ" у 1937 р., вирізняється від подібних публікацій широким використанням літописів, тогочасної наукової літератури, документальних матеріалів і фотоілюстрацій.

Звинуваченням Церкви в її боротьбі проти науки присвячені праці М.Шахновича [3.1109; 3.1110]. В них йдеться, зокрема, про переслідування духовенством Д.Бруно, Г.Галілея, І.Каплера та ін., боротьбу РПЦ проти науки за часів царату, про досягнення радянської науки, наведені антирелігійні висловлювання В.Комарова, В.Обручева, А.Ферсмана та інших відомих радянських вчених. На прикладі історії багатьох народів М.Шахнович висвітлював причини виникнення релігійних пережитків, знайомив читачів з поглядами перших філософів-матеріалістів – Фалеса, Геракліта, Демокріта, Арістотеля та ін. Різку антиклерикальну спрямованість має брошура автора "О святой исповеди (Исповедь на службе шпионажа)" [3.1108], де представники православного духовенства

звинувачуються в контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь іноземних держав. Зокрема, патріарх Тихон звинувачувався у співпраці з англійською розвідкою, а багато священнослужителів – з розвідкою Добровольчої армії, використовуючи сповідь для виявлення прихильників Радянської влади.

Вийшли друком праці Г.Денисова, М.Кривохатського, М.Маторіна, І.Скворцова-Степанова, В.Сокола, В.Нікольського [3.805; 3.910; 3.938; 3.951; 3.952; 3.953; 3.1048; 3.1054], присвячені розкриттю причин виникнення релігії та критиці церковно-релігійних свят і обрядів. З використанням етнографічних і археологічних даних автори доводили, що релігія існувала не завжди, а виникла в первісному суспільстві, будучи тісно пов'язаною з дикунськими і варварськими забобонами [3.952, с.3]; що всі релігії – брехня, а боги – вигадки людей [3.1048, с.7]; що боротьба проти релігії є складовою класової боротьби проти старого, релігійного побуту [3.910, с.3]; що необхідно вивчати релігійні пережитки і давати їм матеріалістичне пояснення [3.942, с.3].

Щоб завадити селянам святкувати релігійні свята, сільським активістам рекомендували на Великдень організувати працю людей на колгоспних ланах, в свято Різдва Христового займатись підготовкою до весняних сільськогосподарських робіт [3.910, с.21]; позбавлятися ікон, сприяти розповсюдженню радянських друкованих видань, предметів образотворчого мистецтва [3.1054, с.180]. Замість ікон, картин з зображенням монастирів, "святих місць", портретів царів і генералів пропонувалося вивішувати "портрети вождів революції, картини про громадянську війну, соціалістичне будівництво і побут" [3.910, с.23]. Оголосивши радянську сім'ю "вищою формою сім'ї і шлюбу", автори засуджували "націоналістичні і релігійні пережитки, що інколи заважають шлюбом", "факти побиття дружин і дітей чоловіками" тощо [3.951, с.66]. Наведені праці були розраховані на масового читача, "на робочий і колгоспний актив", "на сільського безвірника-активіста". Доцільність їх видання автори обґрунтовували необхідністю викласти "свої міркування про необхідність створення для молоді книг про походження релігії, причини виникнення релігійних пережитків тощо

[3.951, с.3; 3.1109, с.2] .

Публікувалися антирелігійні збірки з уривками творів зарубіжних (А.Барбюса, Д.Бокаччо, Я.Гашека, Е.Золя, Г.Мопасана), російських та українських (Д.Бєдного, М.Горького, В.Короленка, М.Салтикова-Щєдріна, Л.Толстого) [1.6; 1.7] та інших літераторів, а також видання з антирелігійними висловлюваннями академіків А.Баха і О.Ярославського, В.Лєніна, Й.Сталіна, двічі Героя Радянського Союзу І.Папаніна [3.934], праці загального плану, спрямовані проти Православної церкви [3.1128].

Отже, другий період формування історіографії проблеми відбувався в умовах становлення тоталітарного режиму та Великої Вітчизняної війни. Це зумовило помітне звуження тематики і скорочення кількості публікацій, вплинуло на особисту долю багатьох істориків. Зміст опублікованих праць зводився до виявлення причин виникнення релігії, розкриття характеру державно-церковних взаємин за часів царату, доказу негативного впливу Церкви на розвиток науки і освіти, критики церковно-релігійних та пропаганди радянських свят тощо.

Вказані публікації відображають сутність і динаміку політичних і духовно-культурних змін, які тоді відбувалися в українському суспільстві. Воно переживало таку стадію розвитку, що не передбачала критики власного соціального досвіду. Історики, перебуваючи під тиском ідеологічного консерватизму і авторитаризму, були позбавлені права на багатоваріантність мислення, дотримувалися "генеральної лінії", відхід від якої міг мати найтрагічніші наслідки.

Третій період розвитку історіографії проблеми (середина 50-х - 80-ті рр.) збігся у часі з періодом спроб десталінізації, лібералізації та демократизації радянського суспільства в добу "хрущовської відлиги", зміною політичного курсу в напрямку відродження і консервації ідеологічних концепцій і політичних настанов періоду "казарменого" соціалізму. Зусилля вітчизняних істориків були спрямовані на дослідження проблем, пов'язаних насамперед з історією робітничого класу, колгоспного селянства, Великої Вітчизняної війни тощо. Праці багатьох істориків, філософів та економістів 70-х рр. були спрямовані на розробку і обґрунтування

концепції "розвинутого соціалізму", яка керівництвом КПРС була проголошена ледь не вершиною тогочасної теоретичної думки. Але у ті ж роки вийшли друком відомі широкому колу науковців-істориків дослідження І.Артеменка, М.Брайчевського, М.Котляра, О.Моці, П.Толочка, що були присвячені висвітленню вірувань стародавніх слов'ян, запровадженню християнства, історії релігії та Православної церкви часів Київської Русі, деяких інших періодів української історії та уже отримали позитивну оцінку фахівців, які ми поділяємо [3.858; 3.1082].

Безпосереднє відношення до нашої проблеми мають статті українських (В.Єленського, М.Забереж'єва, О.Молчанова, В.О.Пащенко, М.Расторгуєвої) [1.2.1.171; 1.2.1.172; 1.2.1.188; 1.2.1.197; 1.2.1.200] і російських (Н.Белік, А.Іванова, В.Куроедова) [1.2.1.156; 1.2.1.174; 1.2.1.184] авторів, присвячених правовим аспектам державно-церковних взаємин в СРСР, процесу створення відповідної законодавчої бази, діяльності органів Радянської влади з відокремлення Церкви від держави, підготовці кадрів пропагандистів-"антирелігійників", критиці позиції Православної церкви під час голоду 1921-1922 рр. Попри характерну для тих часів ідеологічну спрямованість публікацій автори впровадили в науковий обіг цікаві фактичні матеріали, що відображають окремі аспекти державно-церковних відносин у післяреволюційні роки. На жаль, в означений період з-під пера українських істориків не вийшло жодного солідного дослідження з нашої проблеми, яке знайшло б оцінку в історіографічних статтях [3.887; 3.899], а також в таких відомих виданнях як "Історіографічні дослідження в Українській РСР", монографії А.Санцевича, капітальній "Историографии истории Украинской ССР" [3.852; 3.856; 3.1026], що вийшли друком в 70-80-ті рр. Навіть у академічному виданні багатотомної "Історії Української РСР" [3.863] історія Українського православ'я, проблема державно-церковних відносин не знайшли ні часткового, ні наскрізного висвітлення.

Подальшому висвітленню проблеми "самодержавство і Православна церква" були присвячені праці російських авторів Є.Грекулова і Р.Плаксина [3.792; 3.793; 3.794; 3.986; 3.987]. В трьох монографіях Є.Грекулова розкривається

негативний вплив Церкви та духовенства на розвиток народної освіти і науки, піддана критиці мета створення духовних навчальних закладів та зміст їх навчальних програм. Церковні владні структури та ієрархи РПЦ розглядаються як послідовні союзники царату, захисники кріпацтва, активні борці з інакомисленням в Церкві та суспільстві, революційним і національно-визвольним рухом в Російській імперії. В десятій главі монографії "Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX - начало XX вв.)" автор в загальних рисах висвітлює становище в РПЦ після повалення самодержавства та виникнення "обновленського" руху. Монографія Р.Плаксина (1968 р.), що була доповнена, перероблена і перевидана в 1987 р., підготовлена з використанням матеріалів російських архівів, окремих церковно-релігійних та білогвардійських періодичних видань, також має чітко виражену антицерковну, антиклерикальну спрямованість.

В 1984 і 1987 рр. вийшли друком монографії білоруського дослідника М.Корзуна [3.901; 3.902]. Перша книга присвячена історії Православної церкви та державно-церковних відносин з часів Київської Русі до революційних подій 1917 р. В другій книзі висвітлюється та оцінюється як антинародна і контрреволюційна позиція РПЦ за часів громадянської війни та на початку 20-х рр., відслідковується процес її переходу на позиції лояльності до Радянської влади. Монографія написана з широким використанням публікацій І.Скворцова-Степанова, В.Бонч-Бруєвича та інших радянських авторів 20-30-х рр., журнальних і газетних статей. Відсутність архівних матеріалів зумовила неповноту висвітлення історичних явищ, недостатню аргументованість окремих суджень і висновків. Складається враження, що за часів Радянської влади процеси у сфері державно-церковних взаємин відбувались стихійно, без будь-якого втручання партійних і радянських органів, зокрема ВУНК, ДПУ і НКВС, хоча саме останні відіграли головну роль в боротьбі проти Православної церкви та духовенства.

Висвітленню становища РПЦ за часів самодержавства та розкриттю характеру державно-церковних відносин в Росії напередодні повалення самодержавства присвячені статті С.Веселовського, М.Гернета, Б.Грекова,

І.Кадсона та ін., що у 1967-1987 рр. вийшли друком у наукових збірниках [3.758; 3.866; 3.1009; 3.1097; 3.1098]. При цьому окремі автори досить активно використовували публікації своїх попередників. Так, в статті М.Гернета "Монастырские тюрьмы", що увійшла до збірника статей "Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России)", містяться цілі фрагменти монографії Д.Венедиктова "Палачи в рясах (Прошлое русского духовенства)", що вийшла друком у 1933 р. в лєнінградському видавництві "Лєноблиздат".

В другій половині 60-х-80-ті рр. вийшла друком низка публікацій, присвячених історії "обновленського" руху в РПЦ, зокрема, причинам його виникнення. М.Шейнман пов'язує розкол РПЦ насамперед з антирадянською позицією патріарха Тихона та його прихильників. Вони, підкреслює автор, за часів громадянської війни намагалися повалити Радянську владу і відновити монархію, а після її закінчення виступали проти будь-яких церковних реформ. Це призвело до поглиблення розколу Церкви та її розпаду, виникненню ворогуючих між собою православних течій [3.1113, с.42-43].

До головних причин зародження "обновленського" руху автори відносять також: необхідність трансформації православної ідеології "з феодално-кріпосницької ... в ідеологію буржуазну", соціальною базою якої вважають ліберальну буржуазію, частину міського духовенства і молодих професорів духовних навчальних закладів, які вважали, що православна ідеологія не відповідала тогочасним вимогам (М.Гордієнко, П.Курочкін) [3.779, с.313, 319]; намагання церковних і світських релігійних реформаторів змінити традиційні погляди на минуле Православної церкви як союзниці царату і пануючих класів, пристосувати її та духовенство до соціально-політичних змін, що відбувались під впливом революційних подій (М.Красников) [3.906, с.45]; пошук шляхів політичної переорієнтації Церкви для виходу з кризи, в якій вона опинилась під час більшовицької кампанії по вилученню церковних цінностей 1922 р.(М.Гордієнко). Ретельно проаналізувавши програмні установки трьох основних "обновленських" течій ("Живої Церкви", "Союзу церковного відродження", "Союзу

давньоапостольської Церкви”)), М.Гордієнко відзначає головне, що їх об'єднувало – визнання необхідності політичної переорієнтації Православної церкви, нормалізації стосунків з Радянською владою [3.1021, с.622, 625].

Окремо слід визначити монографію О.Шишкіна “Сущность и критическая оценка “обновленческого” раскола Русской православной церкви” (1970 р.) – першу в радянській історіографії, спеціально присвячену історії "обновленського" руху в РПЦ. Автор досить позитивно оцінює праці першого покоління радянських дослідників цієї проблеми. Детально він їх не аналізує, але визнає, що вони допомогли йому у викритті соціально-економічних і політичних причин цього явища. Одночасно автор критично поставився до праць О.Введенського, П.Верховського, М.Попова, Б.Титлінова та ін., що мали, на його думку, “характер пустої схоластичної суперечки з питань канонічності або неканонічності вимог тієї або іншої ... течії у церковному русі 20-30-х років” [3.1118, с.3-4].

Після ліквідації УАПЦ більшовиками (1930 р.) публікацій радянських істориків з історії автокефального руху в Україні майже не було. Лише на початку 70-х рр. з'явилися статті М.Ільницького, Б.Чумака та ін. [1.2.1.177; 1.2.1.218], в яких діяльність УАПЦ за весь час її існування характеризувалися як антинародна та буржуазно-націоналістична. Подібні оцінки УАПЦ в радянській історіографії зберігалися до кінця 80-х рр. ХХ ст. Наприклад, Н.Бевзюк, спеціально аналізуючи в своїй кандидатській дисертації (1989 р.) процес "створення УАПЦ і її діяльності як ідеологічного знаряддя буржуазних націоналістів" прийшла до висновку, що "в період громадянської війни Православна церква в Україні виступала як антинародна реакційна сила, яка прагнула зміцнити окупаційний режим і капіталістичну експлуатацію, відвернути трудящих від революційної боротьби за соціальне, національне і духовне визволення"[5.1150, с.6]. Критично ставлячись до подібних оцінок, водночас вважаємо спірною позицію інших істориків, які головним своїм завданням вважають лише (або насамперед) пошук і виявлення державницьких ідей в діяльності усіх суб'єктів державно-церковних відносин та лише під цим кутом зору намагаються їх оцінювати. Не є таємницею те, що майже вся діяльність прихильників автокефального руху,

особливо за часів Директорії, була низкою порушень церковних канонів і традицій. Твердження нашого сучасника – єпископа УАПЦ Данила про те, що "у всіх тих сьогоденних суперечках про канонічність канонічними виявляються не ті, хто заперечує автокефалію Української церкви, а ті, хто її формує та відстоює" [3.1080, с.52-53] не є переконливою.

Знайомство з публікаціями радянських істориків середини 50-х - 80-х рр. ХХ століття мимоволі наводить на думку про те, що релігія і Православна церква поступово переставали сприйматись як такі, що загрожували існуванню Радянської влади. Для подолання релігійних пережитків рекомендувалось більш активно використовувати засоби ідейного впливу, систематично вести широку науково-атеїстичну пропаганду, раз'яснювати "неспроможність релігійних вірувань" [1.38, с.170]. Це завдання, висунуте в Програмі комуністичного будівництва ХХІІ з'їздом КПРС (жовтень 1961 р.), значно пожвавило розробку науково-атеїстичної тематики, причому майже виключно філософами, соціологами, фахівцями з наукового атеїзму та комунізму. Лише в 1978-1982 рр. й лише російською мовою в СРСР вийшло друком понад 750 книг [1.2.1.190, с.119], присвячених історії релігії, критиці релігійної ідеології, аналізу релігійно-політичних рухів тощо.

Провідне місце у виданні науково-атеїстичної літератури в СРСР посідало видавництво "Политиздат". В зазначені роки воно видало друком понад 100 праць відповідного змісту та призначення: збірники творів К.Маркса, Ф.Енгельса і В.І.Леніна; підручники та посібники з наукового атеїзму; довідкову літературу; серію "Библиотека атеиста" для пропагандистів і агітаторів. Інше видавництво – "Знание" (Всесоюзного товариства "Знання") публікувало брошури серії "Научный атеизм", де висвітлювались питання теорії та практики атеїстичного виховання трудящих, становище релігії та Православної церкви в СРСР. Московське видавництво "Мысль" видавало збірник "Вопросы научного атеизма", адресоване насамперед викладачам суспільно-гуманітарних дисциплін вищих навчальних закладів, науковцям та організаторам атеїстичної пропаганди. В тематичних випусках видавництва [3.711; 3.712] та інших виданнях друкувалися статті академіків Є.Жукова, Б.Піотровського, Б.Кедрова, І.Петракова-Соколова та ін.

В 70-ті рр. вийшли друком праці В.Кобецького та І.Яблокова [3.888; 3.1125], в яких теоретична розробка питань про причини живучості та шляхи подолання релігійних пережитків в СРСР спиралась на конкретно-соціологічні дослідження, практику атеїстичної роботи серед віруючих. Автори запевняли читача в тому, що в радянському суспільстві відсутні об'єктивні причини для існування релігійних пережитків, а фактичне їх існування пояснювали недоліками в організації атеїстичної пропаганди та трафаретними твердженнями про відставання свідомості від буття.

Досить значними за кількістю були публікації, присвячені ленінській атеїстичній спадщині – монографії та статті В.Огневої, А.Окулова, В.Тимофєєва, та ін. [1.2.1.210; 3.925; 3.960; 3.965]. В них висвітлювалися й коментувалися погляди В.І.Леніна на релігію і Церкву, організацію атеїстичної пропаганди, необхідність розповсюдження науково-матеріалістичних знань, боротьбу проти релігійних традицій і звичаїв.

Розкриттю сутності православної ідеології та її критиці були присвячені дослідження російських (А.Осипова, В.Титова) [3.970; 3.971; 3.972; 3.1075] та українських (В.Зоц, Ю.Калініна, М.Копаниці, М.Красникова, П.Сауха, В.Танчера,)[3.837; 3.838; 3.868; 3.869; 3.900; 3.907; 3.1033; 3.1071] та інших авторів, переважно філософів. Кількість подібних праць значно зросла в другій половині 80-х рр. у зв'язку з наближенням церковного ювілею – 1000-ліття запровадження християнства на Русі. З наукових позицій автори пояснювали причини виникнення релігії, її негативний вплив на духовне життя радянських людей, розвиток культури, суспільну свідомість, побут; наводили приклади фальсифікації богословами вітчизняної історії, запевняли читачів у тому, що в СРСР немає і ніколи не було гонінь на Церкву та віруючих [3.727, с.117]; підкреслювали необхідність боротьби проти православної ідеології, тому що вона неправдиво трактує головні питання буття, нав'язує моральні принципи, що заважають комуністичному вихованню людей. Як підкреслював Ю.Калінін, критика форм філософсько-ідеалістичного обґрунтування ідеології руського православ'я дозволяє розкрити методологічні принципи побудови його теології як

у минулому, так і в сучасному, прогнозувати спрямованість розвитку релігійної ідеології в майбутньому" [3.868, с.4].

Висвітлюючи еволюцію богословських поглядів на роль православ'я у вітчизняній історії, М.Красников характеризує міжвоєнну історію РПЦ трьома особливостями: а) політичною переорієнтацією, переходом від неприйняття Радянської влади до її визнання і освячення; б) соціально-ідеологічною переорієнтацією, тобто оновленням традиційних і подальшим розвитком політичних, соціальних і моральних поглядів; в) переглядом богослужбової практики з метою пристосування її до нових умов існування [3.907, с.20]. П.Саух, піддаючи критиці релігійне тлумачення сенсу життя, щастя і місця людини в світі, підкреслює, що релігія безпосередньо не робить людину доброю або поганою, не показує їй шлях до щастя, розуміння навколишнього світу, а є формою втечі від дійсності у світ ілюзій. Атеїзм, навпаки, визначає магістральний напрямок конкретних конструктивних шляхів розв'язання проблем, що встають перед людством [3.1033]. Зазначені та інші питання висвітлюються і в колективній монографії "Ідеологія руського православ'я", підготовлену філософами Києва, Ленінграда і Москви, що вийшла у 1986 р. в "Політвидаві України"[3.842].

У зв'язку із 1000-літтям запровадження християнства на Русі зросла кількість публікацій, присвячених критиці культу святих Православної церкви [3.723; 3.780; 3.985]. Мету подібних видань вбачали в тому, зокрема, щоб дати читачеві "мінімум знань про минуле і сьогодення культу святих у руському православ'ї", розкрити мотиви канонізації Максима Грека, Дмитра Донського, Амвросія Оптинського, Андрія Рубльова тощо [3.780, с.7].

Важливе значення надавалось критиці православної концепції моралі. Російські (С.Анісімов, П.Курочкін, Ф.Придувалов, В.Сапроненко, В.Шердаков)[3.720; 3.915; 3.998; 3.1027; 3.1112], українські (С.Білинець, М.Колісник, В.Фуров) [3.732; 3.893] та інші автори заперечували твердження богословів про пріоритет Православної церкви в питаннях моралі, зокрема, що саме релігія є основою моральності. Сутність християнських моральних принципів, вважали автори, полягає не в покращанні моральності людей, а в намаганні

посилити їх релігійність, зміцнити позиції Православної церкви в радянському суспільстві. Майже не висвітлювалися питання, пов'язані з позитивним впливом релігії на духовне життя суспільства, необхідність дбайливого ставлення до церковної культури та культових споруд. Автори доводили, що православна ідеологія у цілому залишається незмінною, є ілюзорним, фантастичним відображенням дійсності, повністю протилежним науково-матеріалістичному світосприйняттю [3.732, с.70; 3.998, с.9]. В соціалістичному суспільстві людина має всі умови і здатна досягти високої моральності без втручання релігії та Православної церкви – ось головний висновок авторів.

Українські автори науково-атеїстичних публікацій посідали провідне місце в дослідженні проблем соціалістичної обрядовості, неодноразово виступали ініціаторами проведення всесоюзних конференцій, республіканських і обласних семінарів, видали друком низку праць з цієї проблеми [3.830; 3.1058].

В середині 80-х рр. XX ст. радянська історична наука залишалась міцно вмонтованою у систему державних інститутів, "розвиваючись" від одного з'їзду КПРС до іншого, а в умовах перебудовчих процесів в СРСР і демократизації радянського суспільства в другій половині 80-х рр. опинилась у глибокій кризі. Як справедливо зазначає О.Логінов, цьому в значній мірі сприяла притаманна радянським історикам внутрішня самоцензура, орієнтація на партійні настанови та рішення як вищі досягнення наукової теоретичної думки, багаторічна ізоляція від світової історичної думки, брак вільного доступу до архівних документів [3.929, с.455]. Праці істориків-науковців на деякий час замінили публіцистичні, науково-популярні й навіть художньо-літературні твори, в яких висвітлювались "білі плями" та виявлялася "вся правда" вітчизняної історії. Історики почали ставити питання про поглиблення методологічних підходів до постановки та рішення завдань історичної науки, визначення адекватних цим завданням шляхів і методів дослідження, в тому числі в сфері державно-церковних відносин. Більш об'єктивному їх висвітленню сприяли перебудовчі процеси та політика "гласності", які запроваджувалися в СРСР та УСРР. Свідченням цього стала колективна монографія "Русское православие: вехи истории" [3.1021], автори якої,

висвітлюючи тисячолітній період формування і еволюції інститутів РПЦ, визначили свій методологічний підхід до історії як “вільно-творчий”. Особливий інтерес викликає остання глава книги, що написана відомим українським філософом М.С.Гордієнком і присвячена радянському періоду історії РПЦ. Хоча окремі твердження автора є спірними (“проголошення української автокефалії було розраховано на те, щоб шляхом церковного сепаратизму відгородити український народ від братського російського народу”; в порушенні радянського законодавства стосовно Православної церкви винні виключно місцеві органи Радянської влади тощо) [3.1021, с.640, 694], М.С.Гордієнком ретельно проаналізовані досить складні процеси, пов'язані з розколом РПЦ, виникненням “обновленського” руху та відновленням єдності РПЦ. Як справедливо зазначають автори монографії, наприкінці 80-х рр. історія РПЦ залишалась однією з найменш досліджених проблем радянської історіографії [3.1021, с.5].

Слід згадати і про збірник статей “На пути к свободе совести” [3.946], авторами якого є атеїсти і представники різних релігійних конфесій та віросповідань, які торкаються важливих питань, пов'язаних зі становищем релігії та Православної церкви в СРСР. Особливо цікавою є стаття Д.Фурмана “Религия, атеизм и перестройка”, присвячена питанню про необхідність реального відокремлення Церкви від держави; стаття В.Гараджі (колишнього директора Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС), який вважає, що радянські дослідники майже не торкались питання про роль і функції релігії в радянському суспільстві, а переважно намагалися з'ясувати, чому вона ще існує, коли за всіма теоретичними висновками “її слід померти”. Автор пропонував переглянути історію Православної церкви та атеїзму в СРСР, більш ретельно і об'єктивно розкривати характер і сутність відносин атеїстів і віруючих, держави і Православної церкви за радянських часів [3.946, с.20, 27].

Отже, у повоєнні роки спостерігалася тенденція до подальшого скорочення кількості публікацій істориків з досліджуваної проблеми. Найбільш значущі праці з різних її аспектів належали російським і білоруським авторам. Головну увагу вони зосереджували на подальшому розкритті реакційної ролі Православної церкви і

духовенства в дорадянську добу, висвітленню зародження та розвитку "обновленського" руху в Росії та "автокефального" руху в Україні, які оцінювалися виключно негативно. Помітним був відхід істориків від розробки "церковної" проблематики, поступове збільшення кількості науково-атеїстичних видань, у яких перевага надавалася розкриттю сутності православної ідеології, християнських морально-етичних цінностей, вивченню змісту і структури релігійних громад і релігійної свідомості, психологічних функцій релігії в духовному житті суспільства, впливу релігійних обрядів на психіку людей, критиці поглядів богословів на роль Православної церкви у вітчизняній історії тощо. Звертає на себе увагу намагання авторів (як істориків так і філософів) замовчати негативні аспекти політики Радянської держави щодо Православної церкви, злочинну діяльність судово-адміністративних органів у процесі реалізації декрету з відокремлення Церкви від держави, репресії проти представників кліру і мирян, прагнення звинуватити у виникненні проблем у сфері державно-церковних взаємин виключно церковні владні структури та парафіяльне духовенство. Лише в другій половині 80-х рр. вийшли друком монографічні дослідження, в яких згадані та інші питання висвітлювалися більш ретельно і правдиво.

Сучасний, четвертий період розвитку історіографії проблеми розпочався з відновленням української державності в 1991 р. Він характеризується більш сприятливими умовами для об'єктивного дослідження історичного буття українського народу, поступовим звільненням української історичної науки від безроздільного панування лише однієї ідеології, можливістю залучати до наукового обігу нові архівні матеріали. Нова історіографічна ситуація спонукала науковців до поглиблення методологічних підходів щодо постановки та вирішення завдань історичної науки та розширення проблематики досліджень. Можна погодитися з В.Потульніцьким, який поділяє сучасних українських істориків на три категорії: а) ті, які повністю сформувалися як науковці в радянські часи і працюють переважно в конструкціях позитивізму; б) вчені радянських часів, які доформувались після розпаду СРСР; в) дослідники, формування яких повністю припало на пострадянський період [1.2.1.199, с.22-24]. Окремі історики вважали,

що національна історична наука повинна працювати на формування в суспільстві національної самосвідомості, виховання національного патріотизму (І.М.Забіяка) [3.829, с.122]; що основою консолідації зусиль українських істориків повинна стати державницька ідея (Я.С.Калакура) [3.867, с.129]; що діяльність УПЦ необхідно досліджувати і оцінювати насамперед з точки зору її ролі в боротьбі українського народу за волю і незалежність (В.Я.Білоцерківський)[3.735,с.109]. Інші дослідники, відмовившись від парадигми класового підходу "одразу ж ухопились за однобічність іншого гатунку (парадигма національного підходу)"(А.І.Епштейн)[3.824, с.28]; в їх публікаціях спостерігається тенденція до перебільшення, навіть абсолютизація ролі національного, національно-державного моментів (В.Ф.Солдатенко) [3.1056, с.257]; піддається сумніву правильність впровадження державницької концепції в основу висвітлення всього історичного процесу, що супроводжується "успадкованими ... та новоствореними міфами", романтизованою ейфорією про минуле України (В.Г.Сарбей)[3.1028, с.9]; вони доводять до абсурду національну самосвідомість, поклавши її в основу методології історичних досліджень, що націоцентризм (коли головною одиницею історичного дослідження вважається нація) – "це сьогодні найбільший ворог об'єктивного бачення історичного процесу"(І.Марцінюк)[3.936, с. 143-148]; національна ідея виступає у формі "квазірелігії", а поняття "народ", "нація" набувають значення містичних сакральних символів (О.В.Михайлюк)[3.944, с.19]; сучасна українська історіографія розвивається у двох напрямках: "неодержавницькому", сутність якого полягає "в симбіозі радянського стилю наукового мислення та історичних концепцій державницької історіографії" з показовою ідеологічною заангажованістю та урапатріотичним пафосом та "окциденталістському", орієнтованому на західну історичну та теоретичну думку, характерною рисою якого є науковий релятивізм (С.Савченко) [1.2.1.202, с. 130-131].

Розбіжності щодо методології історичних досліджень та історії державно-церковних взаємин в Україні спонукали дослідників до їх обговорення на міжнародних і республіканських науково-теоретичних та науково-практичних

конференціях, в яких брали участь фахівці з Ірландії, Канади, США тощо [3.855; 3.1005; 3.1007; 3.1080]. Незабаром в різних українських видавництвах вийшли колективні або індивідуальні монографії Б.Андрусина, В.Борщевича, Ю.Волошина, В.Даниленка, І.Касьянова і С.Кульчицького, О.Драбинка, В.Єленського, Ю.Катуніна, В.Пашенка, В.Силантьєва, В.Ульяновського та ін.[3.719; 3.748; 3.799; 3.817; 3.822; 3.881; 3.979; 3.980; 3.1039; 3.1081; 3.1082]. Досить плідно у цьому напрямку працює В.Пашенко, кілька монографій якого були опубліковані в 1994-1997 рр. В них відслідковується характер та сутність державно-церковних відносин в Україні за радянських і пострадянських часів, значне місце приділяється висвітленню методів запровадження органами Радянської влади політики з релігійного питання в 20-ті рр., пригніченню Православної церкви в 30-ті рр. В 1994 р. В.Пашенко захистив докторську дисертацію на основі циклу наукових публікацій, присвячених висвітленню політики Радянської держави щодо Православної церкви в Україні в 20 - 30-ті рр. ХХ ст. Головним завданням своїх досліджень автор вважає "з'ясувати зміст політичного курсу РКП(б), форми його реалізації через органи державної влади щодо Православної церкви в Україні протягом двадцятиліття Радянської влади після революції 1917 року", визнаючи, що ця проблема ще "далека від свого розв'язання" [5.1164, с.4, 6]. Аналогічної точки зору додержується Н.Шип, яка вважає історію УПЦ однією з "малодосліджених проблем в українській історіографії" і закликає дослідників висвітлювати церковну проблематику "не з ідеологічних, а з діалектичних позицій, з усебічним урахуванням конфесійних колізій в минулому і сучасному" [3.1115, с.266].

У 1997 р. вийшли дві книги В.І.Ульяновського [3.1081; 3.1082], в яких розкриваються основні аспекти державно-церковних взаємин в Україні за часів УЦР і Гетьманату. Обидві книги, порівняно з іншими публікаціями з цієї проблеми, можна назвати новаторськими. Написані вони майже виключно на архівних матеріалах, що значно посилює їх достовірність, а принцип позитивізму, якого свідомо дотримувався автор, дозволив виключити "будь-яку конфесійну чи національно-політичну апологетику" [3.1082, с.7], надавши

можливості читачам самостійно оцінювати історичні процеси і явища, що відбувалися у сфері взаємовідносин урядових і церковних владних структур.

Логічним продовженням праць В.І.Ульяновського є книга Б.І.Андрусишина [3.719]. Вони майже збігаються за структурою, але книга Б.І.Андрусишина відрізняється методологічними підходами до розкриття характеру державно-церковних відносин за часів Директорії. Виходячи "з державного принципу опису церковного життя" [3.719, с.172], автор намагається виправдати політику Директорії, насамперед діяльність Міністерства культів по запровадженню в УПЦ української національної ідеї. Це супроводжувалось, судячи з матеріалів книги, низкою порушень церковних канонів [3.719, с.15, 48, 76-77] і є прикладом того, як не можна було здійснювати подібну політику тоді і як неприпустимо це робити сьогодні. До речі, автор визнає, що тема далеко не вичерпується розглянутими у книзі сюжетами, багато проблем залишаються недослідженими, окремі висновки можуть бути спірними, тому книга має стати поштовхом для проведення подальших досліджень. Рекомендується, зокрема, реконструювати церковне життя в усіх українських землях за часів Директорії, білогвардійців, більшовиків, поляків, Антанти, "весь автокефальний рух у Центральній Україні"[3.719, с.11, 171-172]. Ми погоджуємось з цим, але вважаємо, що при висвітленні згаданих аспектів проблеми було б помилкою намагатися оцінювати характер взаємин державних і церковних владних структур, виходячи зі ставлення Православної церкви до державотворчих процесів або навіть міри її участі в цих процесах. Справжнє відокремлення Церкви від держави означає насамперед визнання того, що головною функцією Церкви є створення відповідних умов для вільного задоволення віруючими своїх релігійних потреб, а не виконання нею функцій додаткового впливового політичного чинника будь-яких органів державної влади.

Висвітленню окремих аспектів історії державно-церковних відносин в Україні в перші десятиліття Радянської влади присвячені статті і кандидатські дисертації С.О.Гладкого, Т.М.Євсєвої, О.М.Ігнатуші, А.Киридон, Г.В.Лаврик, І.М.Преловської, В.Силантьєва, Е.П.Слободянюк, І.У.Тюрменка [1.2.1.180; 1.2.1.212;

3.1040; 3.1041; 3.1042; 3.1043; 3.1044; 3.1045; 3.1046; 3.1047; 5.1155; 5.1158; 5.1160; 5.1161; 5.1164a; 5.1165]. Основну увагу автори приділили дослідженню діяльності органів Радянської влади по створенню законодавчої бази з регулювання державно-церковних взаємин, конфіскації церковної власності, висвітленню церковного життя, виникненню та занепаду автокефального руху в УПЦ тощо. Не з усіма судженнями і висновками авторів можна погодитись. Зокрема, твердження Г.В.Лаврик про те, що "ускладнення у взаєминах церкви і держави в Україні розпочалися з приходом до влади більшовицького уряду"[5.1161, с.14] потребує додаткової аргументації, тому що ці взаємини були дуже непростими і за часів УЦР, Гетьманату, Директорії і адміністрації Добровольчої армії.

Правові аспекти державно-церковних взаємин в Радянській Україні піддані спеціальному дослідженню в кандидатських дисертаціях А.В.Стародуба та О.Д.Форостюка [5.1166; 5.1168], що були захищені – відповідно – в 1999 р. та 2001р. Але предмет дослідження авторів відрізняється: якщо в дисертації А.В.Стародуба ним є церковно-адміністративна структура РПЦ, принципи її побудови та функціонування (з акцентом на ролі та місці в ній УПЦ), то в дисертації О.Форостюка – правове регулювання державно-церковних відносин, основи організації та діяльності спеціальних органів, що формували і здійснювали радянську політику стосовно Православної церкви, еволюція нормативно-правової бази, на якій будувались державно-церковні відносини в Донбасі в 1917 -1941 рр.

Висвітленню взаємин державних і церковних владних структур за радянських часів в окремих регіонах України (на Волині, Поділлі, в Криму та Закарпатті) присвячені публікації та кандидатські дисертації Р.М.Белоглазова, В.Т.Борщевича, А.Л.Зінченка, Б.В.Змерзлого, Ж.В.Каталінської [1.2.1.173; 3.748; 3.836; 5.1152; 5.1153; 5.1159; 5.1160a]. Автори звертають увагу на особливості в міжконфесійних стосунках у східних, південних і західних областях республіки та діяльності органів Радянської влади по запровадженню "церковної політики" в промислових і сільськогосподарських регіонах, закликаючи науковців до висвітлення проблеми на рівні інших регіонів України.

Окремі дослідники повернулися до історії "обновленського" руху в РПЦ та Українського православ'я [3.840а; 3.980; 5.1152а]. В.Пащенко, поділяючи думку В.Алексеева, головну причину виникнення "обновленського" руху вбачає у прагненні партійно-державного керівництва РСФРР бачити на чолі Православної церкви духовенство, абсолютно лояльне до Радянської влади [3.980, с.63]. Початок руху він пов'язує з розколом РПЦ на кілька православних течій у 1922 р., в результаті об'єднання яких у 1923 р. виникла "обновленська" Православна церква на чолі з ВЦУ. В.Пащенко ширше, ніж його попередники, висвітлює діяльність "обновленських" течій саме в Україні, викриває роль органів ДПУ і НКВС, які у боротьбі проти Православної церкви злочинно застосовували такі репресивні заходи як погрози, шантаж, арешти, висилку за межі України і навіть фізичне знищення представників духовенства і мирян.

Церковні історики В.Левітін-Краснов і В.Шавров вважають "обновленський" рух наслідком кризи, яка охопила РПЦ у зв'язку з порушенням її канонічного устрою ще за часів Петра I, її залежність від держави, нехтуванням державою началами соборності в церковному житті. Оновлення РПЦ автори вважають святою справою, а його зачинателів дореволюційних часів – "чудовими, кристально чистими людьми", маючи на увазі архімандрита Михайла (Семенова), Г.Петрова та ін. Вони виступали проти одержавлення Церкви і засилля світського чиновництва в синодальному керівництві, проти архієрейської сваволі, безправ'я священників і мирян, тоді як "обновленці" 20-х рр. ХХ століття прагнули до державної опіки, порушували церковні канони, захищали інтереси лише "білого" духовенства [3.924, с.4, 7, 17-18]. Протоієрей В.Ципін, на відміну від В.Левітіна-Краснова і В.Шаврова, найбільш характерними рисами поглядів та дій першого покоління прихильників "обновлення" РПЦ вважає нігілістичне нехтування ними церковною традицією, порушення канонів та прагнення до радикальної модернізації богослужіння і всього укладу церковного життя під демагогічним гаслом повернення до норм апостольського часу [3.1100, с.7].

Інший дослідник історії РПЦ, І.Соловйов "обновленський" рух 20-х рр. вважає глибоко реакційним, тому що його учасники прагнули повернути

Православну церкву до дореволюційних форм існування “церковно-державної симфонії і синодально-бюрократичного управління” [3.924, с.10]. Він позитивно оцінює публікації російських авторів-емігрантів – статтю І.Стратонова “Русская церковная смута 1921-1931 гг.”, брошуру архієпископа Мефодія “О Живой Церкви”, книгу відомого російського каноніста С. Троїцького “Что такое Живая Церковь”, що свого часу вийшли за кордоном і в яких історія виникнення та сутність “обновленського” руху оцінюються з точки зору канонів Православної церкви, тому здаються авторові більш об’єктивними. Одночасно він вкрай негативно ставиться до публікацій радянських істориків, оцінюючи їх так: “Груба фальсифікація і агітаційно-антицерковний характер – ось примітні риси ледь не всіх праць з новітньої історії Церкви, складених радянськими істориками-марксистами” [3.924, с.10]. На думку І.Соловйова, обумовлено це не лише прагненням авторів догодити “безбожній владі”, їх необізнаністю в релігійних питаннях і повною відсутністю церковної свідомості” [3.924, с.11]. Додамо до цього, що радянські історики уникали визнавати, що головним наслідком “обновленського” руху 20-х рр. було створення більшовиками “радянської” РПЦ на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським). Саме “радянської”, тому що це була не колишня “тихонівська” РПЦ, яка піддала анафемі більшовиків і представників Радянської влади, відверто вороже ставилась до них за часів громадянської війни та пограбування ними православних храмів у 1922 р. Вона фактично була ліквідована, а замість неї постала псевдотихонівська “оновлена” РПЦ – Церква державна (не юридично, а фактично), яка виконувала функції додаткового чинника в системі партійно-державних органів, діяла під їх керівництвом. Саме ця новостворена Церква визнала і освятила нову владу, а її ієрархи наділяли Й.Сталіна епітетами “Великий й мудрий Вождь”, “ Богом даний” тощо [3.946, с. 174,179,192].

Загалом історіографічний огляд літератури з історії “обновленського” руху в Російській та Українській православних церквах свідчить про те, що досі він досліджувався переважно російськими істориками, тому монографія і докторська дисертація С.І.Жилюк [3.828а; 5.1158а] є важливим внеском у розвиток вітчизняної історіографії цієї проблеми.

У 90-ті рр. історики звернулися і до такої малодослідженої проблеми як діяльність в Україні так званої “Істинно-православної церкви” (ІПЦ), прихильники якої відмовилися співробітничати з Радянською владою, підтримувати її внутрішню та зовнішню політику. Як вважає В.Пащенко, внаслідок цього “утворилося два напрямки: сергієвський і тихонівський”, причому прибічники другого напрямку вважали себе справжніми борцями за інтереси Церкви [3.980, с.109, 111].

Діяльність філії “ІПЦ” в Україні знайшла відображення також у книзі московської дослідниці І.Осипової [3.973], яка написала її на основі слідчих матеріалів органів ДПУ. Автор наводить і коментує багато фрагментів документів, особових справ засуджених, звітів ГУЛАГу, наказів та шифротелеграм ОДПУ-НКВС-МДБ СРСР і робить висновок про те, що “ІПЦ” мала монархічну орієнтацію.

Фактично лише в 90-х рр. вітчизняні дослідники зацікавилися такою раніше майже не вивченою проблемою як релігійна, міжконфесійна ситуація в Україні за часів другої світової війни 1939-1945 рр. Розкриттю окремих її аспектів присвячені публікації та дисертаційні роботи Ю.В.Волошина, В.В.Гордієнка, І.М.Грідіної, Ю.А.Катуніна, С.Є.Саржан, докторська дисертація О.Є.Лисенка та ін. [3.881; 3.1032; 5.1156; 5.1157; 5.1162].

Становищу в сучасному Українському православ'ї присвячені дослідження Н.Белікової, О.Драбинки, В.Пащенка [3.817; 3.981; 3.982; 5.1151], що треба розглядати лише як перший крок до висвітлення проблеми. Центрами дослідження історії Православної церкви і державно-церковних взаємин в Україні є окремі вузівські кафедри Києва, Полтави, Сімферополя. Досить активно працюють у цьому напрямку науковці Інституту філософії АН України, про що свідчать, зокрема, дослідження О.Н.Саган [3.1024а; 5.1164б].

Значну увагу історії Українського православ'я, державно-церковних взаємин в різні періоди їх розвитку приділяли дослідники – представники української діаспори. В міжвоєнний період основними центрами подібних досліджень за кордоном були Український науковий інститут у Варшаві, Богословська семінарія

в Кременці, а у повоєнні роки – Богословська академія УАПЦ у Мюнхені, Українське православне товариство в Канаді, а також Гарвардський університет (США) та Едмонтон (Канада). За деякими даними, лише в 1919-1952 рр. за кордонами СРСР вийшли 438 різних періодичних видань українською мовою [1.2.1.189, С.3], не враховуючи книг, що розповсюджувались серед представників української діаспори, а на початку 90-х рр. почали надходити до бібліотек України.

Ще в 20-30-ті рр. ХХ ст. за кордоном вийшли друком праці колишнього міністра сповідань в уряді УНР І.Огієнка, міністра сповідань О.Лотоцького та міністра закордонних справ Української держави Д.Дорошенка, спогади В.Зіньківського, гетьмана П.Скоропадського та ін. [1.2.3.466; 1.2.3.469; 1.2.3.471; 1.2.3.473; 1.2.3.474; 1.2.3.477; 3.813; 3.814; 3.815; 3.816; 3.933а; 3.933б; 3.957]. Майже усі вони розцінюють УАПЦ як єдино законну представницю Українського православ'я, потенційний або реальний додатковий політичний важіль у створенні та зміцненні української державності.

У повоєнні роки за кордоном вийшли друком праці В.Вериги, О.Вороніна, Н.Полонської-Василенко, Р.Рахманного, О.Хомчука [3.763; 3.766; 3.767; 3.768; 3.989; 3.990; 3.1001; 3.1091; 3.1092], присвячені історії створення та діяльності УАПЦ, розкриттю сутності антицерковної політики Радянської влади, діяльності органів влади по масовому закриттю культових споруд, переслідуванню духовенства, активно використовуючи опубліковану наукову літературу, спогади учасників та свідків подій.

Оцінюючи дослідження представників української діаспори з цієї проблеми, зазначимо, що вихідним пунктом їх концептуальних підходів до її висвітлення була розбудова української державності, тому в центрі уваги перебувала насамперед проблема автокефалії УПЦ, до рамок якої нерідко звужувалася уся проблема державно-церковних взаємин в Україні у 1917-1930 рр. Окремі сучасні вітчизняні історики підкреслюють, що праці їх закордонних колег також не позбавлені політико-ідеологічного впливу (Н.А.Шип) [3.1116, с.5], характеризуються обмеженістю джерельної бази, ідеологічною конфронтацією з радянською та російською еміграційною історичною наукою (О.В.Ясь) [3.1131, с.13]. З цим не

можна не погодитися, однак згадані праці об'єктивно сприяють більш повному висвітленню проблеми. Сприяють цьому і публікації зарубіжних авторів (В.Ільге, А.Капелера, Д.Поля, Г.Сейде, Н.Томсона, Г.Шульга та ін.), на що звертають увагу В.Ульяновський [3.1082, с.10, 196-197] та Ю.Шаповал [3.1107, с.19-20]. Автори висвітлюють різні аспекти історії державно-церковних взаємин в Україні, що свідчить про зростання інтересу зарубіжних наукових кіл до цієї проблеми.

Російські дослідники-емігранти були зосереджені переважно в Паризькому та Белградському наукових центрах, публікували свої праці в закордонних журналах "Путь", "Возрождение", "Посев", "Новый журнал" тощо. Із 2128 емігрантських періодичних видань, що виходили за кордоном у 1919-1952 рр., російськомовними були 1571, а решта – мовами народів колишньої Російської імперії та СРСР [1.2.1.189, с.3]. Свого часу вийшли в американських, німецьких, польських, французьких та інших видавництвах, а після 1991 р. перевидані в Росії згадані нами раніше праці М.Вострищева, М.Зернова, В.Левітіна-Краснова та В.Шаврова, Д.Поспеловського, Л.Регельсона, М.Шмемана, спогади митрополита Євлогія (Георгієвського), протопресвітера Г. Щавельського та ін. Щодо подій в Українському православ'ї 1917-1930 рр. майже усі автори виявили себе прихильниками збереження єдиного православного простору, вважаючи безпідставними будь-які вимоги стосовно надання автокефалії УПЦ. Російські історики-емігранти ототожнювали себе з усією колишньою Російською імперією, тоді як історики української діаспори – з різними національними державними утвореннями, що існували під час революційних подій і громадянської війни 1917-1920 рр. Цей фактор впливав на тематику та зміст їх публікацій, які об'єднало одне – чітко визначена антирадянська спрямованість.

Нові наукові підходи до висвітлення проблеми державно-церковних відносин в колишньому СРСР в сучасній російській історіографії були закладені в 90-х рр. у дослідженнях О.М.Кашеварова, М.Ю.Крапівіна, О.І.Ніжного, М.І.Одинцова, В.С.Русака, С.М.Савельєва [1.2.1.191; 1.2.1.192; 1.2.1.193; 3.884; 3.903; 3.948; 3.949; 3.1019; 3.1024; 5.1163]. Досить значним внеском в висвітлення цієї проблеми є праці М.І.Одинцова. Використавши нові архівні матеріали, він одним з

перших здійснив об'єктивний аналіз сутності державно-церковних взаємин в СРСР, простежив вплив виконавчих та судово-репресивних органів на характер та спрямованість антицерковної політики Радянської держави. Автор підкреслює необхідність подальшого дослідження післяреволюційної історії взаєностосунків Церкви і держави, з'ясування того, як вони склалися з моменту встановлення Радянської влади [3.946, с.29].

Завершуючи історіографічний аналіз найбільш значних праць, що були опубліковані у 20-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст. в Україні та за її межами, хотілося б зазначити наступне: ми намагалися дотримуватися думки своїх попередників про те, що при оцінці їх досліджень не можна перевищувати тієї строгої мірки, яку можна застосувати до власного дослідження [3.725, с.95-96], не перекреслювати здобутки сучасних науковців, а критично їх аналізувати та збагачувати українську історіографію працями, де висвітлюються маловивчені аспекти проблеми [3.1116, с.4].

Науковий аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з теми дисертації дозволяє зробити наступні висновки:

1. Історіографія проблеми представлена працями радянських та сучасних українських авторів, науковців української та російської діаспор, істориків ближнього та далекого зарубіжжя. Їх дослідження присвячені висвітленню однієї проблеми, доповнюють один одного, але відрізняються часом виходу з друку, за колом досліджуваних питань, територіальними межами, структурою, оцінками відповідних історичних подій і явищ.

2. Радянські дослідники, базуючись на історичному матеріалізмі, висвітлювали проблему державно-церковних відносин в УСРР та СРСР з точки зору протистояння й ворожнечі комуністичної та релігійної ідеологій, будучи впевненими у тому, що у соціалістичному суспільстві релігії та Церкви бути не повинно, а їх фактичне існування має лише тимчасовий характер. Боротьбу проти релігії, Православної церкви і духовенства вони сприймали як закономірну складову класової боротьби за побудову соціалістичного суспільства, формування науково-матеріалістичного світогляду людей. З вирішенням цього завдання була

пов'язана тематика їх публікацій, що характеризуються гострою антирелігійною, антицерковною та антиклерикальною спрямованістю, викривальною тональністю, класовим підходом до висвітлення та оцінки історичних подій і явищ, що неминуче приводило до превалювання політичних та ідеологічних аспектів над науковими.

Свою увагу автори акцентували насамперед на викритті "антинародної" ролі Православної церкви і духовенства за часів Російської імперії, "контрреволюційної" – в перші десятиліття Радянської влади, реакційної – в наступні роки, на виробленні заходів з локалізації та повного викорінення релігійних пережитків з усіх сфер суспільного життя. Незважаючи на певні особливості у висвітленні різних аспектів проблеми, радянським авторам були притаманні спільні методологічні підходи, схожі стереотипи мислення та певна загальна спрямованість публікацій.

3. Сучасній українській історіографії проблеми притаманна тенденція до штучного відмежування від російської історіографії, що заважає більш глибоко виявити причини, хід та наслідки процесів, які відбувалися у сфері державно-церковних відносин в Україні. На зміну макроаналізу, коли проблема розкривалась переважно на загальносоюзних матеріалах, приходять мікроаналіз, локалізація досліджень до географічних меж республіки або окремих її регіонів, а їх тематика зводиться до хронологічних меж існування відповідних державних утворень та релігійних конфесій. Нерідко автори керуються переважно або виключно особистими політичними і конфесійними уподобаннями, менталітетом національних державних утворень, відповідних політичних партій та прихильників "автокефального" руху в УПЦ. Саме їх політика та діяльність вважаються єдиним критерієм оцінки політики і діяльності інших суб'єктів державно-церковних взаємин в Україні у 1917-1930 рр., які нерідко залишаються поза увагою дослідників, хоча заслуговують такого ж ретельного вивчення. Рух за автокефалію УПЦ розглядається переважно поза досвідом співіснування, взаємодії, співробітництва та ворожнечі з іншими православними течіями в Україні 1917-1930-х рр.

Спостерігається намагання перетворити колишню радянську історіографію (як морально-психологічного чинника більшовицької партії) в чинник політико-ідеологічного впливу на формування національної свідомості в контексті державотворчих процесів, що супроводжуються тавруванням майже всього, що пов'язане із радянським періодом історії України.

Відчутне намагання окремих авторів до прикрашення минулого Православної церкви, спроба представити її єдиною берегинею історичних і культурних традицій українського та інших православних народів. Церква залишається носієм сукупності морально-етичних цінностей і орієнтирів, але слід пам'ятати, що свого часу вона була носієм пануючої державної православної ідеології. Як і комуністична, вона не визнавала інакомислення, жорстоко переслідувала і карала його носіїв.

4. Дослідники мали різні політичні погляди, конфесійні уподобання, судження та оцінки, їх праці відрізняються за методологічними підходами, тематикою, структурою, змістом і спрямованістю, але містять колосальний фактичний матеріал. Він допомагає збагаченню і деталізації наших уявлень про характер і сутність державно-церковних взаємин в Україні, більш повному розкриттю досягнень і помилок у цій сфері. Шанобливе ставлення до їх праць не означає, що сучасні науковці не повинні мати своєї особистої позиції щодо подальшої розробки проблеми, постановки нових питань та пошуку інших відповідей на них. Життя свідчить: загрозу для історичної науки становить однастайність думок дослідників, а не їх різноманітність.

Ми сподіваємось, що історіографічний аналіз літератури допоможе науковцям визначити нові напрями досліджень, а комплексний аналіз процесів виникнення та еволюції різних моделей державно-церковних взаємин в Україні у 1917-1930 рр. допоможе виявити їх схожі риси, особливості та наслідки, більш чітко зрозуміти характер функціонування цих взаємин на сучасному етапі.

Можливо, майбутній історик – громадянин демократичної України, про яку ми поки тільки мріємо, – інакше оцінить події, що відбувалися у сфері взаємин державних і церковних владних структур, але з розумінням поставиться до праць своїх попередників і напише: “Всі вони бажали добра Україні”. І це також буде

правдою.

Джерельна база дисертації характеризується значною різноманітністю і багатством. Її становлять опубліковані документи та архівні матеріали, в яких відзначені позиції, теоретичні і політичні засади, рішення головних суб'єктів державно-церковних взаємин в Україні у 1917-1930 рр., відображені основні напрями цих взаємин, їх суть та наслідки.

Опубліковані документи і матеріали за їх походженням і змістом можна поділити на такі групи:

1. Програмні документи і рішення політичних партій, громадських об'єднань і спілок (Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упоряд. В.С.Журавський. – К., 1992; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). В 14 т. – М.,1983-1984 гг.; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х т. – К., 1976; Полный сборник платформ всех Русских политических партий с приложением Высочайшего Манифеста 17 октября 1905 г. и всеподданейшего доклада графа Витте. – [Б.м.], 1906; Протокол съезда представителей народов и областей, созванного У.Ц. Радой 8 сентября 1917 г. – Фастов, 1917; Стенографический отчет второго Всесоюзного съезда Союза воинствующих безбожников. – М., 1930 тощо).

У цій групі джерел визначені теоретичні засади та рішення політичних партій, урядових структур, громадських організацій та спілок стосовно статусу Російської та Української православних церков в суспільстві, їх ставлення до церковно-монастирської власності, фінансування Церкви, викладання Закону Божого в освітянських закладах за часів революційних подій та громадянської війни, а також в перші роки Радянської влади в Україні.

2. Документи державних органів влади (Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР, інструкцій, обіжників і пояснень НКВС УСРР / Під ред. І.Сухоплюєва. – Х., 1929; Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства: Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д.

с разъяснениями V отдела НКЮста РСФСР. – М., 1924; Декреты Советской власти. В 14-и т. / Редкол. Г.Д.Обичкин и др. – Т.1-3. – М., 1957-1964; Збірник декретів, наказів, розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти УСРР. – Х., 1920. – Вип. 1-2.; История Советской Конституции. Сборник документов. 1917-1957. – М., 1957; Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 р. – Х., 1920; Конституція України. Офіційний текст: Коментар законодавства України про права і свободи людини і громадянина. Навч. посібник. – К., 2003; Культурне будівництво в Українській РСР.1917-1927:Збірник документів і матеріалів.– К., 1979; Любинський Ю.О., Гольберт К.М. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви. Збірник декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненням підвідділу культів при НКВС УСРР. – Х., 1926; Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком). –К., 1990; Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу. – Х., 1930; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Б.О.Лобовик і Р.С.Приходьмо. – К., 1979; Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг., 1917; Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое Особым Совещанием при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России. – Екатеринодар, 1919; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1-2. – К., 1996-1997; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.1. 1917-1941 рр. – К., 1963 тощо).

Важливість цієї групи джерел полягає в тому, що в них відображений процес формування державно-церковних взаємин, методи та форми запровадження різними політичними силами та урядовими структурами своїх політичних настанов, а також містяться поточні та підсумкові результати їх діяльності.

3. Документи церковно-релігійних владних структур і громад (Акты Святейшого Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917-1943: Сб. в 2 ч. / Сост. М.Е.Губонин. – М., 1994; Библия. – М., 1995; Положение о Временном Высшем Управлении православной церкви на Украине и Письмо Святейшого Патриарха Тихона. – К., 1918; Мартирологія Українських церков / Під ред. О.Зінкевича і О.Воронина. У 4-х т. – Т.1. Українська православна церква: Документи і матеріали. – Торонто-Балтімор, 1987 тощо).

Особливістю цієї групи джерел є те, що в них відображені рішення органів вищої церковної влади після повалення царату, зміни, що відбувалися в Українському православ'ї у післяреволюційні роки. Вони віддзеркалюють також внутрішньоцерковну боротьбу, життя православних громад, духовенства та мирян.

4. Невід'ємну складову джерельної бази дисертації становлять спогади, статті, доповіді, промови лідерів політичних партій, державних і церковних діячів, учасників та свідків подій і процесів, що відбувалися у сфері державно-церковних взаємин в Україні та Росії у 1917-1930 рр. (В.Андрієвського, В.Бонч-Бруєвича, В.Винниченка, Д.Дорошенка, митрополита Євлогія (Георгієвського), В.Зіньківського, В.Леніна, О.Лотоцького, І.Огієнка, гетьмана П.Скоропадського, протопресвітера Г.Щавельського, Є. Ярославського та ін.). Вони брали активну участь в політичних подіях тих часів, займали посади в різних урядових структурах і безпосередньо впливали на формування державно-церковних взаємин. Їх політичні уподобання та погляди на характер державно-церковних відносин інколи не лише не збігаються, а є протилежними. Але їх спогади містять цікаву інформацію, що часто відсутня в офіційних документах, передають атмосферу тогочасного життя, допомагають зрозуміти мотиви діяльності окремих осіб та суспільних груп, порівняти еволюцію сприйняття та оцінки змін у сфері державно-церковних відносин.

5. Важливе джерело становлять періодичні видання. Нами вивчені матеріали близько 30 назв журналів і часописів різного спрямування – наукових, науково-популярних, агітаційно-пропагандистських, громадсько-політичних, атеїстичних,

суспільно-політичних, освітянських та інших, що в різні роки видавалися в Києві, Львові, Москві, Тернополі, Харкові, Чернігові тощо. В журнальних публікаціях досить повно відображено ставлення більшовицької партії та органів Радянської влади до релігії, Православної церкви, духовенства і мирян, методи і форми витиснення православної ідеології з життя суспільства; містяться цікаві фактичні матеріали, що сприяють більш повному і глибокому усвідомленню сутності і характеру державно-церковних взаємин в Україні в досліджуваний період і на сучасному етапі.

Не менш цікаві матеріали містяться в газетах 40 назв (Боротьба (Київ): Орган Центрального Комітету Української Комуністичної партії (боротьбістів); Борьба (Київ): Орган Центрального и Киевского губернского Комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров (борьбистов); Вестник Украинской Народной Республики (Таганрог): Орган Центрального Исполнительного Комитета Всеукраинских Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов и Таганрогского Совета рабочих депутатов; Вісті ВУЦВК, Рад Робітничих, Селянських, Червоноармійських Депутатів і Виконального Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів (Київ); Возрождение (Издатель П.А.Поликарпов, Харьков); Воля народа: Орган Киевского Комитета Партии социалистов-революционеров; Голос Подольской церкви (Каменец-Подольск): Прогрессивный орган Подольского духовенства и мирян; Единая Русь (Одесса): Ежедневная национально-прогрессивная газета; Рідне слово: Орган спілки "Рідне слово"(Харків); Робітнича газета: Орган Бюро ЦК і Київського Комітету УСДРП (Київ); Рух: Орган соціалістично-революційний (Харків); Соціаліст-Революціонер: Орган Полтавської організації Української партії соціалістів-революціонерів та ін.), що видавалися в Кам'янці-Подільському, Києві, Москві, Одесі, Полтаві, Харкові, Херсоні тощо. Особливо цінними є газети 1917-1930 рр., матеріали яких досить чітко визначають ставлення різних політичних, церковно-громадських, національно-патріотичних, монархічних кіл українського суспільства до подій, що відбувалися у сфері державно-церковних відносин за часів революційних подій, громадянської війни та у перші роки Радянської влади в

Україні. На жаль, в обласних державних бібліотеках мало збереглося періодичних видань тих часів, часто – лише окремі примірники. Найбільша їх кількість зібрана у відповідному фонді Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського.

6. При роботі над дисертацією нами були використана низка довідкових і бібліографічних видань (Библейская энциклопедия. – М., 1991; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987; Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х кн. – Львів, 1994; Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України. У 2-х т. – К., 1993-1995; Словарь религий для разработки Всесоюзной переписи населения 1937 года. – М., 1937; Сухоплюев И.В. Указатель литературы по антирелигиозной пропаганде. – Х., 1924; Енциклопедія українознавства. У 2-х т. К., 1994; Християнство: Словарь. – М., 1994; Церкви і релігійні організації України: Довідник / Редкол.: Бондаренко В.Д.(голов. ред.). – К., 2002 тощо). В довідково-інформаційних виданнях містяться цікаві матеріали з історії України та Українського православ'я, загальноросійських та українських політичних партій, державотворчих процесів, відомості про державних, політичних та церковних діячів, адміністративно-територіальний поділ України у різні часи тощо.

Головну джерельну базу дисертації становлять архівні документи, які найбільш повно відображають події та процеси в сфері державно-церковних відносин. Йдеться насамперед про документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) і Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Важливі матеріали, що відображають характер і сутність державно-церковних взаємин у 1917-1930 рр., зберігаються в ЦДАВО України. У фонді Канцелярії Київського митрополита (ф.182) нами вивчені протоколи зборів православних громад, на яких обговорювалися питання, пов'язані з реформуванням парафій та демократизації внутрішньоцерковного життя; з фонду Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки (ф.1063) – протоколи і журнали засідань Генерального секретаріату Центральної Ради з питань українізації церковного богослужіння, діловодства, духовних навчальних закладів тощо.

У фонді Міністерства ісповідань Української Держави по Департаменту Православної Церкви (ф.1071) вивчені документи про відносини з Синодом РПЦ, листування з духовними консисторіями з питань економічного становища єпархій, церковно-монастирських земель, матеріали Українського православно-церковного виконавчого комітету про утворення УАПЦ, копії протоколів пленарних засідань другої Сесії Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р., клопотання окремих громад про звільнення церковних земель від поземельного податку, матеріали III Сесії Всеукраїнського собору 1918 р. тощо.

Із матеріалів фонду Міністерства віросповідань Української Народної Республіки (ф.1072) вивчені протоколи засідань Ради Міністра ісповідань УНР, бюлетені та накази Міністерства праці, торгу, промисловості та ісповідань щодо українізації УПЦ, листування з Департаментом Православної Церкви щодо монастирських земель, про прийняття урочистої присяги членами Директорії та інших урядових структур на вірність УНР тощо.

Серед використаних матеріалів фонду Міністерства народної освіти і мистецтва Української Держави (ф.2201) та фонду Генерального Секретарства освіти Центральної Ради (ф.2581) – документи про видання україномовних богослужбових книг, реорганізацію системи управління духовними навчальними закладами, їх українізації, про призначення законовчителів в шкільні заклади тощо.

У фонді УАПЦ (ф.3984) вивчені матеріали про становище УПЦ в 1917-1920 рр., про рух за автокефалію УПЦ, її українізацію тощо.

Важливі документи радянського періоду зосереджені в фонді ЦВК УСРР і Секретаріату його Президії (ф.1) – протоколи засідань ЦВК, постанови, інструкції про проведення виборів до органів Радянської влади, статистичні дані про чисельність священнослужителів, інформація про політичне становище в губерніях, роз'яснення ЦВК УСРР з правових питань, пов'язаних з відокремленням церкви від держави.

У фонді Відділу культів НКВС УСРР (ф.5) вивчені плани роботи відділу, службові записки, інформативні матеріали, що надсилалися до ЦК КП(б)У та

вищих органів Радянської влади про релігійний рух в республіці, заяви релігійних громад, відомості про вилучення церковних цінностей та дзвонів, кількість культових споруд, їх закриття та використання, чисельність духовенства, членів релігійних громад тощо.

Аналіз документів радянського періоду дозволяє визначити мету, основні напрями, форми і методи діяльності органів Радянської влади із запровадження Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від Церкви. Певні труднощі при їх вивченні виникали у зв'язку з тим, що до 1924 року ще не були уніфіковані форми звітності місцевих владних структур, тому важко порівняти окремі статистичні дані, інформацію про політичне становище та масштаби церковно-релігійного руху в різних регіонах республіки.

У ЦДАГО України вивчені і широко використані документи фонду ЦК Компартії України (ф.1), таких його відділів як загальний, організаційно-інструкторський, статистичний, агітації і пропаганди, з роботи серед жінок, підвідділу пропаганди, друку тощо. Серед використаних у дисертації документів фонду – протоколи засідань ЦК КП(б)У та його Політбюро, матеріали пленумів, копії протоколів засідань бюро губернських (окружних) комітетів КП(б)У, в окремих випадках – повітових осередків КП(б)У (звіти про виконання обіжників і постанов керівних партійних і радянських органів); протоколи засідань Антирелігійної комісії ЦК КП(б)У та її президії (колегії), звіти відповідних губернських і повітових комісій про свою діяльність; матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У (Агітпропу), відповідних відділів губернських і окружних комітетів КП(б)У, а також органів НК, НКВС і ДПУ УСРР.

У згаданих матеріалах досить повно відображена діяльність комісій з відокремлення Церкви від держави, заходи партійних і радянських органів по штучному розколу Православної церкви, політичне становище в республіці, настрої різних прошарків населення; міститься характеристика різних релігійних течій і конфесій ("Живої церкви", УАПЦ, "Собору Єпископів України" та ін.), про позбавлення священнослужителів виборчих прав, про форми антирелігійної пропаганди, боротьби з релігійними святами і обрядами тощо.

В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА в м. Києві) вивчені матеріали фонду Київської духовної консисторії (ф.127) про участь духовенства в ознайомленні прихожан з Універсалами Центральної Ради, про нову форму молитовного поминання України тощо.

Для більш глибокого розкриття сутності і характеру державно-церковних відносин на рівні губерній (округів), повітів і волостей автором була здійснена науково-пошукова робота в державних обласних архівах України. В Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО) були вивчені документи фонду Катеринославського губкому КП(б)У (ф.1), окружного комітету КП(б)У (ф.7) і Дніпропетровського губкому КП(б)У (ф.18) – протоколи засідань їх секретаріатів і бюро, матеріали пленумів і повітових конференцій, колегій агітаційно-пропагандистських відділів, довідки про релігійний рух в губернії тощо. Також виявлені і використані в дисертації матеріали про витіснення релігійних та запровадження радянських свят і обрядів, про настрої робітників та антирадянські виступи, хід кампанії з вилучення церковних дзвонів.

У Державному архіві Донецької області (ДАДонО) нами вивчені матеріали фонду першого Юзівського міського двокласного училища (ф.34) та фонду міської жіночої гімназії (ф.53) – протоколи засідань їх педагогічних та опікунських рад, батьківських та учнівських зборів, на яких обговорювалися питання про вилучення викладання Закону Божого; обіжники відділу освіти Юзівської Ради робітничих депутатів та Воєнно-революційного комітету Юзівського району з цього питання, про націоналізацію приміщень навчальних закладів і перетворення їх в "єдині трудові школи".

У фонді Адміністративного відділу Юзівського (з 1924 р. – Сталінського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф.Р-575) вивчені документи відділу релігійних культів – оригінали та копії обіжників і інструкцій НКВС УСРР, Донецького губвиконкому та його адмінвідділу, протоколи засідань Юзівського окрвиконкому, загальних зборів віруючих, статuti релігійних громад, плани роботи відділу релігійних культів, інформацію про релігійне становище в губернії та

інші матеріали щодо реалізації на Донеччині Декрету про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви.

У фонді Донецького губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф.Р-1146) проаналізовані матеріали губернської ліквідаційної комісії з відокремлення Церкви від держави – копії протоколів засідань президії ЦВК УСРР, обіжники і постанови Донецького губвиконкому, протоколи засідань губернського і окружних ліквідаційних комісій, губернської комісії по вилученню церковних цінностей та звіти про їх діяльність, документи Центральної ліквідаційної комісії по справах громад і союзів (МІКОСО), протоколи та резолюції загальних зборів громадян, річні звіти губернської та окружних ліквідаційних комісій тощо. В них міститься інформація про закриття культових споруд та їх використання, про політику місцевих органів влади щодо духовенства і релігійних громад, про економічний стан останніх та організацію кампаній по їх дискредитації.

У Державному архіві Житомирської області (ДАЖО) вивчені документи фондів Адміністративного відділу Волинського окружкому (ф.Р-6), губернського відділу народної освіти (ф.Р-31), відділу управління губвиконкому (ф.Р-1657), Волинського губернського старости (ф.Р-2274). В документах наведених фондів міститься інформація про політичне становище в різних місцевостях губернії за часів УЦР, Гетьманату та Радянської влади, про реєстрацію релігійних громад та їх статутів, організацію ЗАГСів та їх діяльність, атеїстичне виховання житомирських школярів. Особливо цікавою є копія звіту Адмінвідділу НКВС УСРР про його діяльність в 1927-1928 рр., в якому визначені функції цього органу, міститься інформація про релігійне становище в Україні, "антирадянську" діяльність духовенства, наводиться характеристика основних церковно-релігійних течій, є дані про кількість православних громад та культових споруд тощо.

У Державному архіві Київської області (ДАКО) вивчені документи фонду Київського губернського революційного комітету (ф.Р-1) – копії постанов РНК УСРР, листування з відділами губревкому про передачу конфіскованого церковного майна, матеріали про реєстрацію культосвітніх установ тощо.

У фонді Музею-архіву перехідного періоду (ф.3412) зберігаються матеріали про руйнування культових споруд у Києві в січні 1918 р. під час його обстрілу радянськими військами, а також про обставини загибелі митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського).

У фонді Підвідділу з ліквідації майна релігійних установ (ПОЛІРУ) (ф.Р-862) досліджені обіжники, інструкції і постанови Київського губюсту з відокремлення Церкви від держави, матеріали про організацію антирелігійної пропаганди; розпорядження ПОЛІРУ про ліквідацію домових церков у Києві; інформація про кількість культових споруд у Київській губернії; акти обстежень та описів монастирського майна, про його розкрадання селянами та військовими частинами; списки, статuti релігійних громад, їх угоди з виконавчими органами про оренду культових споруд, протоколи їх зборів, інвентарні описи церковного майна тощо.

У фонді Таємного відділу при Київському градоначальникові Української Держави (ф.Р-2793) проаналізовані агентурні відомості про осіб, які належали до різних політичних партій і підозрювалися в організації боротьби проти гетьманського режиму та у вбивстві митрополита Володимира (Богоявленського).

У Державному архіві Полтавської області (ДАПО) виявлені і використані окремі документи Полтавської Духовної консисторії (ф.Р-706) про нагородження священнослужителів, Губернського воєнно-революційного комітету (ф.Р-1865) – протоколи засідань ревкому, звіти про діяльність його відділів, про реєстрацію православних громад та їх статутів, створення та налагодження органів ЗАГС ; звіти Губернського виконкому та його відділів до ЦВК та НКВС УСРР про свою діяльність, статuti і списки членів православних громад, дані про релігійний рух в губернії; Адміністративного відділу губвиконкому (ф.Р-1866) – про виконання Декрету з відокремлення Церкви від держави, листування з губернським відділом ДПУ УСРР про реєстрацію священнослужителів; відділу Управління Полтавського окружного виконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф.Р-3932) – листування з райвиконками про порядок реєстрації актів громадянського стану, накази політосвітнім установам щодо антирелігійної

пропаганди; Полтавського губернського управління внутрішніх справ при головнокомандуючому Збройними силами Півдня Росії (ф.Р-2173) – листування відносно постанов і законів Адміністрації Добровольчої армії, про ремонт духовних навчальних закладів та їх фінансування, про мету боротьби Добровольчої армії на території України тощо.

Досить численні і цікаві документи зосереджені у Державному архіві Харківської області (ДАХО) – у фонді Харківського губкому КП(б)У(ф.І) – протоколи його засідань, інформація про політичне становище в різних регіонах УСРР, про діяльність повітових комісій по відокремленню Церкви від держави (Охтирської, Богодухівської, Валківської, Вовчанської, Ізюмської, Куп'янської та ін.); матеріали організаційно-інформаційного, загального та інших відділів губкому КП(б)У; копії протоколів засідань бюро Волинського, Подільського, Миколаївського, Чернігівського та інших губкомів КП(б)У.

У фондах Ізюмського (ф.4) і Куп'янського (ф.3) повітових комітетів КП(б)У містяться протоколи засідань їх бюро, матеріали пленумів, плани антирелігійної роботи, матеріали про напрями і форми антирелігійної пропаганди, про організацію різних масових антирелігійних кампаній, про закриття православних храмів, характеристики релігійного руху в повітах тощо.

У фонді Харківського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. Р-203) вивчені документи відділу управління (адміністративного відділу) – копії постанов ЦВК УСРР і виписки з протоколів засідань Президії ЦВК УСРР, документи секретаріату губвиконкому, листування та звіти про діяльність його відділів.

Вивчені також протоколи засідань, постанови і листування губернської і окружних ліквідаційних комісій з відокремлення Церкви від держави; матеріали спостереження за діяльністю релігійних громад і обіжники НКВС УСРР, інформаційні зведення органів ДПУ УСРР, матеріали губернської комісії по вилученню церковних цінностей (листування, інформаційні зведення про хід кампанії, акти про вилучення церковного майна, його інвентарні описи).

У дисертації використані також матеріали губернської виборчої комісії,

анкети священнослужителів, статuti релігійних громад, відомості про закриття храмів і монастирів, інформація місцевих органів влади про "чудеса", викриття мощів святих Православної церкви та ін. Інформація про це міститься головним чином в документах відділу управління Харківського губвиконкому, канцелярії його президії, адміністративно-організаційного та інформаційно-статистичного відділів, губерньської ліквідаційної комісії по відокремленню Церкви від держави.

У Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) вивчені документи Чернігівського губерньського виконавчого комітету робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф.Р-15) – накази губвиконкому, обіжники НКЮ УСРР та рішення Ліквідаційного підвідділу по запровадженню Декрету з відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви; звіти Конотопської, Ніжинської, Новоград-Сіверської, Яновської окружних ліквідаційних комісій; матеріали про з'їзди православного духовенства, притягнення його представників до адміністративної відповідальності; про викорінення церковно-релігійних свят, зразки статутів релігійних громад та ін.

Отже, джерельну базу дисертації становить широке коло опублікованих документів та архівних матеріалів, що допомогло дослідити проблему комплексно, розкрити сутність, характер, загальні риси та особливості різних моделей державно-церковних взаємин, що існували на теренах України у 1917-1930 рр., впливали на характер змін у багатьох сферах державного, суспільно-політичного та церковного життя.

Ретельний науковий аналіз архівних матеріалів радянського періоду свідчить про те, що реальна "церковна політика" більшовицької партії та органів Радянської влади визначалася і впроваджувалася не лише на основі офіційних партійних і урядових рішень, а й на основі численних таємних постанов та інших підзаконних актів. Радянські владні структури були добре обізнані про протизаконні дії місцевих органів влади стосовно Церкви та духовенства, тому будь-які твердження про те, що "верхи" не знали про це, не відповідають дійсності й не витримують наукової критики.

Слід зауважити, що у фондах обласних державних архівів дуже слабо

відображені сутність взаємин місцевих національних державних та церковних владних структур в 1917-1920 рр. Їх характер за радянські часи знайшов всебічне відображення в документах фондів партійно-державних владних структур, але протягом багатьох років були засекречені. Доступними для дослідників вони стали лише після того, як у 1988 р. гриф "обмежене користування" був знятий з усіх документів, які мали відношення до діяльності колишньої Ради у справах релігійних громад при Раді Міністрів СРСР.

При роботі над дисертацією особливо цінну інформацію ми одержали із документів органів ДПУ і НКВС УСРР та окремих партійних структурних підрозділів, які до того зберігалися під грифом "цілком таємно" і не надавалися дослідникам.

Опубліковані і зосереджені в архівах історичні джерела, а також праці попередніх вітчизняних і зарубіжних дослідників взаємодоповнюють одне одного і дозволяють відтворити досить повну і достовірну картину подій і процесів, що відбувалися у сфері взаємин державних і церковних владних структур в Україні у 1917-1930 рр.

РОЗДІЛ 2

РОЗКОЛ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ І “ОБНОВЛЕНСЬКИЙ” РУХ В УКРАЇНІ

2.1. Витоки розколу. Рух за автокефалію УПЦ часів Центральної Ради

Історія Православної церкви свідчить про те, що її сила завжди полягала в єдності, а слабкість – в її відсутності. У цьому відношенні становище, яке склалося в РПЦ напередодні революційних подій 1917 р., було досить складним. Відомі церковні реформатори М. Бердяєв, С.Булгаков, Г. Петров, П.Светлов, В.Соловйов та інші засуджували союз РПЦ і самодержавства, висловлювалися проти того, що Церква перетворена в державний орган, відомство православного сповідання, священники якого прирівняні до державних чиновників, замість небесного царя служили царю земному, виховуючи народ у любові та відданості престолу. У відкритому листі на ім'я митрополита Петроградського Антонія Г. Петров писав: “Вищі класи ... захопили у нижчих класів все: багатство, владу, науку, мистецтво, навіть релігію... зробили ... своєю служницею ... Правляче церквою духовенство було покірне владі, служило їй слухняним знаряддям ..., незмінно повчало народ: слухайся, підкоряйся, цього вимагає Бог. Владу, інколи найбезбожнішу, захищали Богом” [1.2.2.380].

Тривалий час назрівали суперечності між ієрархами РПЦ (“князями церкви”) і парафіяльним духовенством, зокрема, через велику різницю в прибутках, яка дійсно була досить відчутною. Так, річний прибуток єпископа Херсонського становив 75000 крб., митрополита Київського і Галицького – 84000 крб., архієпископа Новгородського – 307500 крб., митрополита Московського – 259000 крб. Джерелами прибутків митрополита Московського були: зарплата з державної казни – 6000 крб., “столові” – 4000 крб., надходження від архієрейського будинку – 8000 крб., від Чудівського монастиря – 6000 крб., від Троїце-Сергієвської Лаври – 12000 крб., від Тверської каплиці – 45000 крб. [3.738,

с.19]. З другого боку, існували суперечності між “білим” духовенством (священиками, дияконами, причетниками) та “чорним” духовенством (ченцями), тому що ченці, взявши на себе низку обітниць, мали певні переваги та привілеї. Серед них було чимало представників знатних князівських родин, заможних власників маєтків, колишніх гвардійських офіцерів тощо.

Демократизації церковного життя та державно-церковних взаємин в Російській імперії повинні були сприяти події, що відбулися за часів першої російської революції 1905-1907 рр. Йдеться про дозвіл царя Миколи II на проведення Помісного собору РПЦ, оголошення свободи вірувань, розробка представниками духовенства – депутатами Державної Думи проекту реформування РПЦ (реорганізації духовних консисторій і навчальних закладів; надання більших прав парафіяльним громадам, залучення мирян до управління Церквою тощо).

Після поразки першої російської революції діяльність церковних реформаторів тимчасово ослабла, але помітно активізувалася за часів революційних подій 1917 р. Окремі факти свідчать про те, що Синод РПЦ досить нейтрально поставився до падіння самодержавства. Хоча його офіційний орган – “Церковные ведомости” – на початку революції закликав народ стати “непереборною стіною навколо царського престолу” [3.876, с.8], сам Святіший Синод на чолі з митрополитом Володимиром (Богоявленським) відмовився офіційно виступити з подібним закликом [3.1016, с.3-4]. 6 березня 1917 р. він прийняв рішення лише зачитати в храмах маніфест Миколи та Михайла Романових про зречення від престолу та відслужити молебні “про заспокоєння пристрастей”. Незабаром в журналі “Православный благовестник” була опублікована стаття на підтримку Тимчасового уряду Росії: “... Ми тепер маємо цілком законний Тимчасовий уряд ... Цій владі, нині єдиній, верхній і всеросійській, ми зобов’язані підкорятися за обов’язком релігійної совісті. Зобов’язані за неї молитися, зобов’язані коритися і владі місцевій, від неї поставленій” [3.881, с.5]. “Свою глибоку вірність, щиру вдячність і молитовне побажання добра Комітету Державної Думи і Тимчасовому уряду” висловило православне духовенство Київської єпархії [3.876, с.17], а з’їзд військового

духовенства в Проскуріві закликав солдат згуртуватися навколо “друга народу О.Керенського ... і йти за Тимчасовим урядом, продовжувати війну, допоки не настане той момент, коли можна буде назавжди забути всі кривди ... і укласти вічний мир” [3.876, с.17].

Тимчасовий уряд Росії прийняв низку указів і постанов, що суттєво сприяли демократизації внутрішньоцерковного життя. 6 березня 1917 р. він видав указ “Про амністію”, оголосивши політичну амністію особам, покараним за релігійні переконання [1.82], 20 березня 1917 р. – постанову “Про скасування віросповідних і національних обмежень”, якою були скасовані всі відповідні закони царського уряду [1.91], 25 березня 1917 р. – постанову про надання всіх громадянських прав представникам білого духовенства і чернецтва, яких вони були позбавлені за рішеннями духовного суду [1.93], 12 квітня 1917 р. – постанову “Про збори і союзи”, якою громадянам було надано право створювати спілки і союзи та проводити їх збори без спеціального дозволу органів державної влади [1.80], 14 липня 1917 р. – постанову “Про свободу совісті”, що скасувала всі обмеження політичних і громадянських прав за ознакою релігійної належності, а також переслідування “за переконання у справах віри” [1.78].

За ініціативою групи церковних реформаторів (О.Введенського, І.Єгорова, Л.Попова та ін.) ще 7 березня 1917 р. був утворений “Всеросійський союз демократичного православного духовенства і мирян”, головою якого був обраний священник Л. Попов, а секретарем – священник О. Введенський. В червні 1917 р. в Москві відбувся Всеросійський з’їзд “білого” духовенства і мирян, делегати якого головним своїм завданням визначили “підтримку православної віри в церкві в сучасних умовах її існування”, “збереження і зміцнення християнських засад в приватному, суспільному і політичному житті” [3.759, л.43]. В декларації з’їзду, яка була підтримана соціалістами-революціонерами та меншовиками, духовенство вимагало від Тимчасового уряду визнання Православної церкви пануючою в Росії. “Відокремлення церкви від держави неприпустиме, але має бути оголошена і послідовно проведена свобода віросповідань і культу. Православ’я визнається

першою серед інших релігій, які сповідують в державі ..., користується перевагою в усіх актах державного життя” – визначалося в документі [3.746, с.19]. Сучасний російський церковний публіцист В.Ципін вважає, що “Всеросійський союз демократичного православного духовенства і мирян” за підтримки новопризначеного обер-прокурора Синоду В.Львова ставив за мету захоплення церковної влади, для чого розпочав створювати свої філії в Москві, Києві, Одесі, Харкові та Новгороді [3.1100, с.10].

Згаданий з’їзд сприяв організаційному становленню “обновленського” руху в РПЦ, але не він став головною подією в житті православних віруючих. Постановою Святішого Синоду Православної Російської Церкви від 12 липня 1917 р. було визначено відкрити 15 серпня 1917 р. в Москві Помісний Собор РПЦ [1.66]. 5 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд скасував посаду обер-прокурора Синоду. Для управління церковними справами до прийняття відповідних рішень Помісним Собором було утворено Міністерство сповідань на чолі з О.В.Карташовим, а при Тимчасовому уряді – Департамент у справах Православної церкви [1.97]. Наступною постановою Тимчасового уряду від 11 серпня 1917 р. Помісному Собору РПЦ було запропоновано підготувати законопроект “про новий порядок вільного самоврядування руської церкви” [1.74]. У згаданих постановах була також визнана пануюча роль РПЦ в державі, підтверджені її права на церковно-монастирські землі і капітали, завідування актами громадянського стану.

Помісний Собор РПЦ розпочав свою роботу в Москві 15 серпня 1917 р. – через 200 років після ліквідації Петром I патріаршого управління РПЦ. Серед головних питань порядку денного Помісного Собору були питання про правове становище Православної церкви в Росії, про вище церковне управління, про церковне майно тощо. В роботі Собору взяли участь представники від України – голова Київського релігійно-філософського товариства Є.Н. Глокке, архієпископ Волинський Євлогій, архієпископ Харківський Антоній Храповицький та інші правлячі єпископи України.

Помісний Собор, який з перервами працював з серпня 1917 р. до вересня 1918 р., ухвалив рішення про відновлення патріаршої форми правління РПЦ і 5 листопада 1917 р. обрав патріархом митрополита Московського і Коломенського Тихона (Василя Белавіна), засудив декрет РНК РСФРР про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, проголосив анафему прихильникам більшовицької партії і Радянської влади. “Владою, даною нам від Бога, забороняємо вам приступати до тайн Христових, анафемствуємо вас, якщо ви носите ще імена християнські і хоча б за народженням своїм належите до церкви православної. Заклинаємо всіх вас, вірних чад церкви Христової, не вступати з подібними недолюдками ... в будь-яке спілкування” – зазначалося в посланні патріарха Тихона від 19 січня 1918 р. Закінчувалося воно закликом до активної боротьби проти Радянської влади: “Закликаємо усіх вас ... вірних чад Церкви: станьте на захист зневаженої і пригнобленої ... святої матері нашої ... А якщо треба буде, і постраждати за справу Христову ...” [3.781, с.291-292].

Рішення Помісного Собору РПЦ “обновленнями” були сприйняті ворожо. О.Введенський, один з ініціаторів “обновленського” руху, писав згодом, що після відновлення патріаршества в Церкві можна було залишатися лише для того, щоб знищити патріаршество. Він, а також протопресвітер Г. Щавельський та протоієрей А. Боярський заявили про розрив з офіційною патріаршою (“тихонівською”) Церквою й почали підготовку проекту засад нової Церкви, громади якої планувалося створити спочатку в Петрограді, Києві та Одесі і таким чином відмежуватися від патріаршої Церкви. Згодом вони разом зі своїми прихильниками започаткували рух за реформування церковного життя, давши назву “обновленської Церкви” православним течіям і громадам, які відійшли від патріаршої Церкви.

Стихійний процес оновлення, демократизації церковного життя охопив незабаром і Україну. До нього поступово залучалася частина православного духовенства, миряни, представники світської влади та політичних партій. Їх діяльність у цьому напрямку не суперечила позиції Святішого Синоду РПЦ, який 29 квітня 1917 р. звернувся до єпископів, священників та мирян із закликом

розпочати роботу з демократизації церковного життя, залучати мирян до вирішення церковних справ, обрати церковно-єпархіальні ради тощо [3.1082, с.32].

У руслі цих демократичних процесів в Україні розгорнувся рух за автокефалію УПЦ, її відокремлення від РПЦ. М.С. Грушевський писав, що відчуження української інтелігенції та значної частини мирян від зрусифікованої офіційної Церкви почалося ще в другій половині XVIII століття [3.796, с.85]. Незабаром після утворення Центральної Ради ідея створення автокефальної Української православної церкви стала активно обговорюватися представниками національної інтелігенції та духовенства і була тісно пов'язана з питанням про становлення української державності. Як справедливо зазначає Н.А.Шип, церковно-православний рух в Україні “був складовою частиною визвольної боротьби українського народу, оскільки національна самостійність, як історичний принцип, виявляється не лише у політичній і міжнародній сферах, а й у релігії” [3.1116, с.4].

Зачинателями автокефального руху вважаються представники православного духовенства, вікарні єпископи Никодим Чигиринський (Кротов) та Димитрій Уманський. Перший став ініціатором проведення 20 березня 1917 р. зборів православного духовенства Києва, де були вибрані депутати до складу УЦР (протоієрей Н. Шараєвський, священники О. Ходзицький і Г. Чернявський), другий брав участь у роботі Українського Національного Конгресу (Київ, 6-8 квітня 1917 р. за старим стилем) і звернувся до його делегатів з привітанням. Створивши Виконавчий комітет духовенства і мирян Києва, прибічники автокефалії УПЦ звернулися до митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) з пропозицією провести Єпархіальний з'їзд та розпочати оновлення церковного життя шляхом реорганізації єпархіального управління, запровадження виборних засад і залучення до участі в управлінні Церквою кліру та мирян. Митрополит Володимир погодився з цим, але рішення згаданого з'їзду, що відбувся у квітні 1917 р., не визнав, тому що при його підготовці і проведенні була порушена процедура (не погоджений з Єпископською Радою порядок денний, процедура вибору делегатів тощо). Між іншим, переважна більшість рішень з'їзду (утворення

Єпархіальної Ради при Київському митрополитові замість Духовної Консисторії та відповідних парафіяльних, окружних і повітових рад, виборність членів кліру, надання псаломщикам третини (замість четвертини) всіх причтових прибутків) прийняті згідно постановам Помісного Собору РПЦ. Але його рішенням суперечило ключове рішення учасників Єпархіального з'їзду – що “в автономній Україні повинна бути незалежна від Синоду українська церква”. Прихильники автокефалії УПЦ домоглися від Синоду РПЦ прийняття рішення про допуск Єпархіальної Ради до управління Київською єпархією та розпуск діючої Духовної Консисторії [3.851, с.3, 6, 10-11, 13-14]. Митрополит Володимир відхилив усі вказівки Синоду РПЦ, а активистів Єпархіальної Ради звинуватив у тому, що вони намагаються запровадити насильницьким шляхом реформи, які тільки обговорюються Помісним Собором РПЦ. Реформи “будуть проведені в життя, але в тому вигляді, в тому обсязі, в якому вони відповідають дійсним потребам життя” – наголосив він [3.851, с.27-28].

Органи світської влади і національні політичні партії України поставилися до прихильників автокефалії УПЦ насторожено. Позиція Центральної Ради з цього питання визначалася фракціями 19 українських, російських, польських та єврейських політичних партій, які у різні часи входили до її складу. 17 партій з 19 були партіями соціалістичної орієнтації та носіями ідеї розбудови української державності на соціалістичних засадах [1.2.1.219, с.8-9, 11]. Найбільшим впливом користувались депутатські фракції трьох партій – УПСФ, УПСР та УСДРП. Лідери УПСФ (до 25 червня 1917 р. – УРДП) Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Шульгін та ін., брали активну участь у створенні Центральної Ради, були членами її Генерального секретаріату. Партія представляла насамперед інтереси української інтелігенції та науковців. Лідери УПСР М. Грушевський, М. Ковалевський, Л. Ковальов, П. Христюк, М. Залізник та інші в березні-листопаді 1917 р. мали більшість місць в Центральній Раді і Генеральному секретаріаті, представляючи насамперед інтереси селян, а М.С. Грушевський був головою УЦР. Восени 1917 р. в партії налічувалося близько 75 тис. осіб [4.1141, с.246]. Але регіональні організації УПСР на той час

були досить слабкими, що самі есери пояснювали тим, що в ній не було “... певного, відомого для широкого кола світогляду, ... журналів, газет, літератури, ... видатних теоретиків ..., є організації, але мало свідомості, мало справдішньої культурно-політичної роботи. Українська партія Соціалістів-Револуціонерів – то найбільш з усіх Соціалістичних партій” [1.2.2.376]. Лідер УСДРП В. Винниченко також брав активну участь у діяльності Центральної Ради, був заступником її голови М.С. Грушевського, а згодом очолив Генеральний секретаріат. УСДРП представляла інтереси українських робітників, була досить малочисельною: восени 1917 р. в ній налічувалося близько 5 тис. осіб [3.914, с.128].

Ці партії мали своїх представників в деяких місцевих органах влади, вибори до яких відбулися згідно постанові Тимчасового уряду Росії від 15 квітня 1917 р. Так, до складу Київської міської Думи 24 червня 1917 р. були обрані від УСДРП 16 “гласних”, в т.ч. В. Винниченко, С. Тертичний, С. Драгоманов, Д. Антонович, Л. Чикаленко та ін.; від УПСР – 9 “гласних”, в тому числі В. Коваль, А. Ковальова, І. Вірко, І. Маєвський та ін. [1.2.2.376]. Але у переважній більшості міст України національні партії вибори програли, при цьому найбільш відчутною ця поразка була у великих промислових містах. У 67 містах за них проголосувало 7,6 % виборців, в тому числі за списки УСДРП і УПСР – 6,5 %, а за УПСФ – 1,1 % [3.1072, с.90].

За політичною та ідейною спрямованістю українські партії були близькими до російських партій: УПСФ – до кадетів, УПСР – до есерів, УСДРП – до РСДРП (меншовиків). З національного питання вони виступали за надання Україні широкої національно-територіальної автономії у складі майбутньої Федеративної Російської Республіки. Ось як визначила “Credo” УПСФ з національного питання “Робітничка газета” – орган ЦК УСДРП [1.2.2.392]:

Мій ідеал – федералізм
 Під стяг сей зву я всі народи,
 І навіть клич соціалізм
 Зачислив я в свої клейноди;
 Одначе щирий реаліст

Не дуже вірю я в доктрини
 - Сказати б, я соціаліст
 З поміж буржуїв України...

Не будучи готовими відразу ставити питання про утворення незалежної від Росії Української держави, названі партії, напевно, вважали передчасним ставити питання і про утворення автокефальної УПЦ. Однак делегації Центральної Ради, що в травні 1917 р. була направлена для переговорів з Тимчасовим урядом, доручили “наполягати на українізації Церкви і автокефалії Церкви”, звільненні її з-під влади Синоду РПЦ та усуненні з українських епархій великоруських владик [3.1082, с.47]. На той час такі вимоги збігалися з позицією двох українських партій – УНП та НУП. З моменту виникнення вони виступали за побудову незалежної Української держави і надання автокефалії УПЦ. Такі вимоги збереглися і в програмі УПСС, що виникла внаслідок об’єднання УНП і НУП у грудні 1917 р. УПСС підтримувала заклик М. Міхновського “Україна для українців!” і, як уже відзначалося, виступала за державну незалежність України і автокефалію УПЦ. Та ж “Робітнича газета” так визначала “Credo” УПСС [1.2.2.392]:

Я самостійник !... геть звідсіль
 Усі чужинці без різниці!
 Землі Вкраїнської я сіль
 В блакитно-золотій сільниці!...

Про велику розбіжність думок серед членів окремих фракцій щодо державно-церковних відносин свідчать їх виступи на засіданні Малої Ради 16 листопада 1917 р. Генеральний писар УНР О.Лотоцький пропонував створити при Генеральному Секретаріаті особливий комітет для “порядкування” релігійними справами, голова Генерального секретаріату УНР В.Винниченко (УСДРП) – створити “особливе управління церковних справ”, яке підготує для обговорення на майбутніх Українських Установчих Зборах законопроект про відокремлення Церкви від держави. М.Рафес (Бунд) і М.Левицький (УСДРП) вважали, що Генеральний Секретаріат зобов’язаний цікавитися реєстрацією Церквою актів громадянського

стану (шлюбів, смертей, народжень тощо), але не повинна виступати посередником між державою і Церквою. Цю думку поділяв і член УСДРП Є.Неронович, тому що “густо і чорно реакційне” духовенство намагалось, на його погляд, створити “готовий апарат, щоб використати його в своїх цілях тоді, коли на порядок денний буде поставлене питання про відокремлення Церкви від держави”. Соціал-демократ М.Левицький також заявив, що органи державної влади повинні лише контролювати діяльність релігійних громад. “А як організується духовенство, що поставить над собою, – чи синод, чи патріарха, – це його діло” – вважав він. Дискусія закінчилася тим, що Генеральному Секретаріату доручили підготувати і внести для обговорення на засіданні Малої Ради “конкретний законопроект” тоді, коли він “знайде це потрібним” [1.2.2.332]. Відомий історик, колишній член Центральної Ради Д. Дорошенко згодом писав, що “молода українська державність ... недооцінювала українського церковного руху й не дала йому потрібної підтримки ... і взагалі до церковної справи поставилася байдуже” [3.816, с.50-51]. Але обговорення цього питання дало позитивний результат: у грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат прийняв рішення про утворення Департаменту духовних справ при Секретаріаті внутрішніх справ. Призначений комісаром церковних справ О. Карпинський 13 грудня 1917 р. видав циркуляр, яким заборонив Київському єпископату поминати “Російську державу і російське військо”, зобов’язав оголошувати в церквах універсали Центральної Ради, а стосунки з Московським патріархатом підтримувати тільки через Департамент духовних справ [2.215, арк. 45]. Проросійськи налаштовані газети звинувачували світські органи влади і прихильників автокефалії УПЦ в тому, що вони намагаються розколоти Православну церкву, втягти її в політичну боротьбу, використати в своїх інтересах, роблячи на цьому кар’єру. Нагадавши про те, що Церква завжди була там “де Русью пахло”, автори публікацій запитували : “...Якщо це станеться, то кому ж тоді підтримувати єдність Росії, єдність руського духу, якщо від цього відступиться церква?” [1.2.2.256].

Ідея створення “власної Церкви” в автономній Україні знайшла підтримку з боку духовенства Полтавської єпархії [3.1072, с.98]. Учасники першого Подільського єпархіального з’їзду (квітень 1917 р.) висунули вимогу про надання Україні автономії у складі Федеративної Росії, українізації Церкви, права українському духовенству самостійно обирати (при необхідності – з благословення патріарха РПЦ) Київського митрополита, а єпископів – не тільки з кіл духовенства, але й з мирян. У доповіді священника О.Маричева на цьому з’їзді відзначалось, що “настав час визволення для всіх народів Росії. І ми, пастирі Української Церкви, можемо вільно говорити про потреби нашої церкви і нашого народу. Настав час, коли Україна повинна здобути собі національно-територіальну автономію, а її церква – автокефалію”. Делегати з’їзду прийняли постанову: “щоб була обов’язкова проповідь і читання Євангелія на українській мові за службою”; “в духовних школах й семінарії признане необхідним викладати всі науки українською мовою і ввести історію, літературу й географію України”; “церковні школи передаються Міністерству народної освіти”, а “навчання в них повинно йти тільки на українській мові”; “замість органа “Православная Подолия”... видавати листки і брошури на українській мові”; “всіма силами добиватись автокефальності української церкви”. У привітальному листі на адресу Центральної Ради учасники з’їзду привітали останню “з воскресінням України” і висловили надію на те, що “з автономією України настане й автокефалія її церкви”. Відповідна телеграма була надіслана і на адресу Тимчасового уряду Росії, якого вітали “з визволенням Великої Росії і її народів від гніту старого режиму”. “Ми визнаємо, що принципи волі, рівності і братерства, оголошені Тимчасовим Урядом, можуть бути здійснені тільки в федеративній демократичній республіці, яка одна лиш годна забезпечити автономію народів і права вільних громадян” – йшлося в телеграмі. Але про необхідність надання автокефалії Українській Церкві не згадувалося [1.2.2.371]. Делегати другого єпархіального з’їзду духовенства Подолії (9-15 грудня 1917 р.) висловилися лише за встановлення самоврядування УПЦ із збереженням

“тісної духовної єдності” з РПЦ, виступили проти автокефалії Церкви в Україні [3.1082, с.101, 107].

На тому, що “Церква в Україні повинна бути незалежною від Російської (автокефалія)” наполягали солдати 26-го запасного піхотного полку, а учасники зборів селянської спілки Триліської волості Чигиринського повіту – щоб “... духовенство в окрузі ... з цієї години перестало на Божественній службі та інших молебнях почитувати Російський уряд і Російське вище духовенство, а почитувало б уряд Український і його народ” [1.2.2.326].

Переважна більшість православного духовенства українських епархій не виявила “великого зацікавлення до національного моменту в церковному житті” [3.815, с.50], ігнорувала рішення світської влади, що стосувалися внутрішньоцерковних справ. Про це свідчить такий, зокрема, факт: делегати 7 українських епархіальних з’їздів з 9-ти, що відбулися у 1917 р., не підтримали ідею автокефалії УПЦ [3.815, с.50]. Архієпископ Фаддей Волинський, священник с. Гармаки Летичівського повіту Подольської губернії Онуфрій Пержинський та інші відмовились навіть зачитати прихожанам III Універсал Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. про проголошення України Народною Республікою і влаштувати молебень з цього приводу. У таких умовах національно налаштовані представники українського православного духовенства в грудні 1917 р. створили в Києві Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР), яка виступила за надання автокефалії УПЦ, стала ініціатором скликання Всеукраїнського Церковного Собору, сподіваючись на те, що він розпочне роботу по відродженню Української незалежної Церкви. Головою ВПЦР був обраний військовий священник О.Маричев, його заступником – полковник Цвічинський, почесним Головою – архієпископ Олексій (Дородніцин). 22 грудня 1917 р. представники ВПЦР запропонували прихильнику патріарха Тихона, митрополиту Київському Володимиру покинути київську кафедру, але той відмовився зробити це. Під час переговорів у Москві з делегацією ВПЦР на чолі з О.Маричевим патріарх Тихон дозволив скликати Всеукраїнський Церковний Собор, будучи впевнений у тому, що більшість

українських єпископів не підтримає пропозицію щодо надання автокефалії УПЦ [3.1082, с.29, 61, 82].

Звістка про майбутній церковний Собор бурхливо обговорювалася у церковних колах. 27 грудня 1917 р. питання про участь у ньому представників Харківської єпархії було обговорено на зборах парафіяльних рад міста, які відбулися в Консисторії. Професор О.Л. Погодін та деякі інші учасники зборів вважали, що автокефальний рух ініціюється проавстрійськими політичними силами, які підтримували митрополита Української греко-католицької церкви (УГКЦ) А. Шептицького і намагалися відірвати Українське православ'я від РПЦ. Делегати зборів запропонували від імені Харківської єпархії виступити проти проведення Собору, захистити єдність Православної церкви [1.2.2.385]. Але висловлювалися й інші пропозиції. Так, М.Ф. Сумцов виступив на підтримку проведення Собору, тому що "Церква кожного народу має свої побутові та історичні особливості". Протоієрей А.М. Станіславський підкреслив політичний характер автокефального руху, але запропонував визнати Собор канонічним, бо він проводився з благословення Помісного Собору РПЦ і тому самочинним вважати його було неможливо. Він запропонував направити на Всеукраїнський Собор делегатів від єпархії, але тільки для того, щоб вони там відстоювали єдність РПЦ і протидіяли спробам її штучного роз'єднання [1.2.2.359].

Всеукраїнський Церковний Собор розпочав свою роботу в Києві 9 січня 1918 р., але прихильники автокефалії УПЦ становили меншу частину його делегатів. Професор кафедри української культури Київського українського державного університету І.І. Огієнко, виступаючи на Соборі з доповіддю про необхідність відродження Української церкви, намагався обґрунтувати право останньої на незалежне існування [4.1141, с.294]. Але більшість делегатів Собору виступила проти створення УАПЦ та відокремлення українських православних громад від РПЦ. Робота Собору була перервана наступом більшовицьких військ, які 26 січня 1918 р. захопили Київ і утримували його до початку березня, коли до міста вступили українські та німецькі війська.

28 квітня 1918 р. група активних прихильників автокефалії УПЦ провела у митрополичому Софіївському будинку збори. Окремі учасники стверджували, що “православна церква, яко національно-українська, зовсім не існує, поза як владу церковну цілком скупчено в руках вищої Московської ієрархії”. Вони вимагали від світських органів влади рішучих заходів для відродження автокефальної УПЦ. Був обраний Православно-виконавчий комітет, до складу якого ввійшли О.Вітвицький, П.Мазюкевич, П.Пащевський, В.Серговський і П.Тушкан та ін. Почесними членами комітету стали керівники Департаменту сповідань архієпископ Олексій (Дородницин), В.Чехівський та В. Рафальський [2.501, арк.1].

24 квітня 1918 р. єпархіальні управління отримали циркуляр Департаменту сповідань, яким було наказано надсилати гроші, прохання, звіти про прибутки і витрати не до Синоду РПЦ, а до Департаменту сповідань [1.2.2.256]. Єпархії сповістили про скликання в Києві 23 травня 1918 р. Всеукраїнського Церковного Собору і запропонували обрати на нього делегатів. На порядку денному Собору було і питання про автокефалію Української церкви та про її стосунки з органами державної влади [1.2.2.257]. Однак наприкінці квітня 1918 р. політична ситуація у країні змінилася: за допомогою німецької воєнної адміністрації стався державний переворот, Центральна Рада була усунена від влади. В протесті “з приводу поведінки німецького війська відносно до Українського парламенту” Центральна Рада засудила дії німців як “нечуване насильство над суверенними правами Українського народу”, яке “не може спричинитися до збереження приязних відносин між Україною і Німеччиною” [2.618, арк. 9]. Як відзначає В.Ф.Верстюк, “спромігшись заманіфестувати самостійність України, діячі Центральної Ради виявилися не готовими до реального державного будівництва. Українська еліта, яка складалася переважно з письменників, журналістів, учених, студентів, не мала достатнього досвіду і навичок державної роботи” [1.2.1.160, с.23].

Отже, суперечності у сфері державно-церковних відносин в Російській імперії набули сприятливих умов для свого розв’язання лише після Лютневої революції 1917 р. Демократичні процеси, розпочаті Тимчасовим урядом після повалення

самодержавства, охопили своїм впливом і РПЦ, послужили поштовхом і створили умови для реформування взаємин світських і церковних владних структур в Україні, демократизації єпархіального і парафіяльного життя. Рух за автокефалію УПЦ, який започаткували представники світської влади, духовенства і національної інтелігенції, можна вважати першою на теренах України релігійною течією, що виступила за оновлення церковного життя. Від загальнореформістських православних церковних течій, що виникли в Росії і згодом поширилися в Україні, рух за автокефалію УПЦ відрізнявся своєю чіткою національною спрямованістю. Він відбивав не лише національні, але й релігійні, політичні і економічні інтереси своїх прихильників, був спрямований на утворення незалежної від Синоду РПЦ і Московського патріархату Української православної церкви в межах незалежної Української держави. Не отримавши очікуваної підтримки з боку українських ієрархів, переважної більшості православного духовенства і мирян, “автокефалісти” шукали її з боку владних структур Центральної Ради, але в повній мірі не отримали.

2.2. “Церковне питання” в Українській Державі

В результаті перевороту в Україні виникло нове державне утворення – Українська Держава на чолі з гетьманом П.Скоропадським, обраним на цю посаду 29 квітня 1918 р. Хліборобським конгресом. Того ж дня в Софіївському соборі єпископ Никодим благословив гетьмана, а на майдані перед Собором був влаштований урочистий молебень [3.997, с.78]. Гетьманат став новою моделлю української державності, яка впроваджувалась шляхом зміни демократичної парламентської форми правління авторитарною. Новий уряд виявив досить велику зацікавленість церковним життям і державно-церковними взаєминами. В газетах був опублікований “Закон про тимчасовий державний устрій Української Держави”, підписаний П. Скоропадським і Головою Ради Міністрів М. Устимовичем. У ньому відзначалось, що найпершою в Українській Державі є віра християнська, православна, а громадяни інших віросповідань мають право на вільне задоволення

своїх релігійних потреб [1.2.2.260]. В проекті закону про правове становище Православної церкви в Україні також відзначалося, що ця Церква “має первостайне поміж інших ісповідань публічно-правне становище, котре належить їй яко найвищій святощі більшості народу і творчій силі в його історії” [2.502, арк.3]. Гетьманський уряд попереджав, що “блюзнірські та святотатственні учинки супроти Православної церкви караються державою, як найтяжчі злочини”, що за церковними установами зберігаються права юридичної особи [2.502, арк.4]. Отже, Православна церква в Україні була визнана Церквою державною. Міністерство сповідань нового уряду спочатку очолював відомий церковний діяч В.Зінківський. Незадовго до революційних подій 1917 р. він писав, що “православ’я універсальне, а тому не може бути обмежене національністю ..., береже в собі ідею наднаціонального об’єднання людей в Церкву Христову”, що “не одна Росія є носієм Православ’я, але ... лише вона одна є в наші дні історичною представницею Православ’я” [3.834, с.9-10]. Згодом він визнавав, що шляхи українського церковного життя “спрямовував на благо України так само, як і для Росії ” [1.2.3.471, с.236], а за словами Д. Дорошенка – намагався “йти до українізації церковного життя поступово й згідно з церковними канонами” [3.815, с.52].

Міністерство сповідань Гетьманського уряду стало головним центром формування церковної політики Української Держави, яка повинна була визначитися на черговій сесії Всеукраїнського Собору, для проведення якого урядом було виділено 1117000 крб. [1.2.2.459]. До Собору активно готувалися всі православні єпархії. Позицію духовенства Харківщини щодо статусу Української церкви визначив митрополит Антоній Храповицький під час зустрічі з кореспондентом місцевої газети “Южный край” 26 квітня 1918 р. На запитання: “Чи бажане і чи можливе відокремлення Української церкви від Руської?” митрополит Антоній відповів: “Безумовно небажане, тому що Українська церква підпадає під сильний тиск уніатсько-католицької пропаганди і як в давнину її захищав від цієї пропаганди до останньої можливості Костянтинопольський патріарх, так і тепер повинен захищати патріарх Московський”. Митрополит

повідомив також, що разом з 11 українськими єпископами він не проти об'єднання “українського церковного життя” під канонічною владою митрополита Київського, але підпорядкованого Московському патріарху [1.2.2.356].

15 травня 1918 р. відбулись збори духовенства Харківської єпархії. Їх учасники висловили своє ставлення до декрету Радянської влади про відокремлення Церкви від держави, до ідеї автокефалії або автономії УПЦ, обговорили питання про стан духовно-навчальних закладів, про реорганізацію духовної консисторії згідно з рішенням Всеросійського Церковного Собору тощо. Доповідачами з цих питань виступили І.Бич-Лубенський, протоієреї Т.Буткевич та О.Юшков, священники І.Артинський та І.Дмитрієвський, професор О.Погодін та ін. [1.2.2.256; 1.2.2.260]. Наступного дня учасники зборів направили телеграму на адресу патріарха Тихона, в якій привітали його з відродженням патріархату РПЦ та обранням на високу церковну посаду, висловили щире бажання присвятити свою діяльність на благо Православної церкви. Митрополит Антоній Храповицький проінформував присутніх про рішення Всеукраїнського Церковного Собору, що відбувся в Києві в січні 1918 р. і запропонував до початку його другої сесії виробити спільну позицію відносно майбутнього устрою УПЦ. І. Захаржевський, який виступив з доповіддю “Про автокефалію або автономію Української церкви”, стверджував, що Українська церква ніколи не була автокефальною, а лише автономною; засудив політичні сили, які прагнуть покласти в підвалини перебудови Української церкви “національні засади, зробити її автокефальною”. Цього не можна допустити, вважав доповідач, тому що “для православної віри виникне страшна небезпека як з боку Римського Папи, так і протестантів, які мріють про підпорядкування собі православної церкви”. Тому, підкреслив І. Захаржевський, можна говорити лише про автономію Української церкви, очолюваної Московським патріархом і об'єднаною з РПЦ. Аналогічної думки дотримувалися єпископ Митрофан Сумський, протоієрей І. Пичета, І. Дмитрієвський та І. Бич-Лубенський.

У доповіді професора О. Погодіна “Значення церкви у житті слов'янських народів” центральною була ідея про те, що Православна церква у свій час сприяла

об'єднанню сербів, болгар і чорногорців, врятує вона і Росію, збереже єдність і об'єднає православний народ. Учасники Єпархіальних зборів одногосно висловилися за збереження зв'язків Української церкви з РПЦ, доручили делегатам від єпархії довести свою думку учасникам наступного Всеукраїнського Собору [1.2.2.265].

На Всеукраїнський Собор від Харківської єпархії були обрані від мирян – І. Бич-Лубенський, А. Мізін, А. Чалишев, І. Кривошеєв, В. Рум'янцев, А. В'язигін, Б. Стреляний; від законовчителів – І. Артинський; від духовно-навчальних закладів – В. Тихомиров; від чернецтва – єпископ Митрофан Сумський; від кліриків – отець А. Станіславський, диякон Ф. Григорович, отець Т. Буткевич та інші. На Соборі їм було доручено: “1) всіляко відстоювати єдність і неділимість Всеросійської Православної Церкви, очолюваної патріархом Московським і всієї Русі, який керує Руською Церквою на канонічних засадах разом з Помісним Собором, що скликається періодично, і Священним Синодом, що постійно діє при патріархаті; 2) Українська церква ніколи не була автокефальною і немає ніяких канонічних підстав для проголошення її автокефалії тепер; 3) у внутрішньому своєму житті та діяльності Українська церква автономна; 4) всі ієрархи Української церкви підлягають ... митрополиту Київському і Галицькому під благословенням патріарха Московського; 5) у своїх внутрішніх справах кожна єпархія управляється своїм єпископом, керуючись правилами і постановами Всеросійського Помісного Собору; 6) відстоювати в богослужінні чисту церковнослов'янську мову без будь-якої зміни в бік українізації православного богослужіння; 7) всіляко відстоювати свободу церковного управління від засилля світської влади (в тому числі ціною відмови від державної матеріальної підтримки) і т.д.”. Закриваючи збори, митрополит Антоній Храповицький і єпископ Митрофан Сумський відзначили “плодотворність роботи зборів і характерний для цього з'їзду спокій” [1.2.2.267].

Аналогічною була позиція з цього питання й більшої частини делегатів Київських єпархіальних зборів, що відбулися 19 травня 1918 р.: незважаючи на протидію прихильників автокефалії УПЦ, 160 голосами “за” і 130 “проти” Антоній

Храповицький за згодою з патріархом РПЦ Тихоном був обраний митрополитом Київським і Галицьким. Довідавшись про це рішення, Антоній надіслав у Київ телеграму про те, що погоджується з обранням на нову посаду [1.2.2.337].

Рішення Київських єпархіальних зборів було свідченням великого авторитету Антонія серед столичного єпископату, більшість якого поділяла його позицію відносно стосунків з РПЦ. Таким же авторитетом він користувався і серед харківського духовенства і мирян. Після обрання на Київську кафедру за рішенням харківських єпархіальних зборів Антонію був піднесений образ Єлецької Чернігівської Божої Матері “з відповідним написом на зворотному боці”, установлені стипендії його імені в Духовній семінарії, Єпархіальному училищі і сирітському притулку [1.2.2.267]. Загальні збори мирян та парафіяльних рад Харкова прохали патріарха Тихона залишити Антонія на Харківській кафедрі [1.2.2.269; 1.2.2.270], але Синод РПЦ схвалив його кандидатуру ще до офіційного його обрання на посаду митрополита Київського і Галицького [1.2.2.272]. Але кандидатура Антонія не влаштувала гетьманський уряд, який підтримував ідею автокефалії УПЦ. Рішення Київських єпархіальних зборів про його обрання в митрополита було визнано недійсним, патріарху Тихону надісланий протест, а для остаточного вирішення питання було запропоновано скликати черговий Всеукраїнський Собор [3.815, с.52].

Чекаючи офіційного благословення патріарха Тихона на зайняття Київської кафедри, митрополит Антоній залишався в Харкові. Він не поїхав до столиці навіть тоді, коли міністр сповідань В.Зіньківський запросив його “для обговорення деяких питань церковного життя”. Замість себе він направив до Києва єпископа Митрофана Сумського і секретаря духовної консисторії П. Лебедева, а сам продовжував займатися єпархіальними справами [1.2.2.259]. Після затвердження патріархом Тихоном та Святішим Синодом РПЦ свого обрання на нову посаду владика Антоній почав готуватися до від’їзду до Києва. 16 червня в Кафедральному Успенському соборі Харкова він разом з місцевим і соборним духовенством здійснив Божественну літургію, а потім – хресний хід на Соборну площу і молебень.

17 червня відбулась Божественна літургія в Благовіщенському соборі, а в архієрейських покоях – прощання з прихожанами. До Києва митрополита Антонія супроводжувала спеціально обрана “депутація” духовенства [1.2.2.276], а незабаром до столиці виїхало 60 делегатів Всеукраїнського Православного Собору від Харківської єпархії[1.2.2.275]. До обрання нового архіпастиря патріарх Тихон призначив тимчасово правлячим єпархією єпископа Неофіта Старобільського [1.2.2.267; 1.2.2.268; 1.2.2.276]. 18 червня 1918 р. відбулась зустріч митрополита Антонія з П. Скоропадським, але він був прийнятий останнім лише “як Харківський митрополит, яким визнає пан Гетьман ... до вирішення питання про визнання його державним чином митрополитом Київським” [1.2.2.341].

Побоювання митрополита Антонія та інших ієрархів про те, що за діями прихильників автокефалії УПЦ приховується намагання відірвати Українську церкву від РПЦ і підпорядкування її Ватикану, не були безпідставними. Ще у квітні 1917 р. Д.Дорошенко говорив членам Комітету Центральної Ради про те, що А.Шептицький і галицькі священики “ще не забули про унію і хотіли би поширити її і на Україну”, у відповідь на що В.Винниченко запитував: “А чого власне боятися унії?” [1.145, с.76-77]. Як свідчить І.Нагаєвський, на одному із засідань Ради Міністрів Української Держави також йшлося про те, “щоб владику Антонія до Києва не допустити, бо це фанатик і не має симпатії в людей, а на його місце треба обрати Київського патріарха і так позбутись впливу москалів на нашу Церкву”. Сам митрополит Антоній під час зустрічі з австрійським послом графом Форґачом стверджував, що “гетьманський уряд має сильний нахил до унії з Римом” [3.956, с.375]. Ймовірним претендентом на посаду Київського митрополита, а згодом – патріарха Української Церкви – вважався митрополит УГКЦ Андрій Шептицький. Вся його багаторічна церковно-релігійна діяльність була спрямована на розширення сфери впливу цієї Церкви в Україні та Росії, на об’єднання усіх християнських церков під владою Ватикану. Ще в 1912 р. на євхаристійному конгресі у Відні він говорив, що “роль Греко-католицької церкви на Україні є особливою, бо саме через церкву має бути покладено початок з’єднання Заходу і Сходу” [1.2.2.208, с.43].

“Українці – лише знаряддя Божого промислу, покликані вирвати Християнський Схід із кліщів ересі ..., повернути його в лоно Апостольського престолу і європейського співтовариства” – вважав він [1.2.2.366]. У меморандумі до уряду Австро-Угорщини “Про майбутній військовий, правовий і церковний устрій російської України в очікуванні зайняття її австрійськими військами” від 15 серпня 1914 р. А.Шептицький вказував на необхідність “відірвання цих територій ... від Росії і надання їм характеру національної території”, відродити інститут гетьманства, запровадити австрійські закони та вивести Українське православ'я з-під влади Синоду РПЦ [1.2.1.187, с.17]. У 1917 р. А.Шептицький домогся визнання Тимчасовим урядом існування в Росії Греко-католицької церкви, громади якої діяли там таємно з 1905 р. Постановою “Про зміну діючих узаконень у справах Римсько-католицької церкви в Росії” від 26 липня 1917 р. Тимчасовий уряд дозволив “владі Апостольського Престолу” створювати в Росії нові римсько-католицькі єпархії, призначати архієпископа-митрополита, єпархіальних єпископів, вікарних і апостольських адміністраторів (узгоджуючи їх кандидатури з російським урядом), збирати кошти серед своїх прихильників для ремонту храмів тощо [1.84]. У травні 1917 р. Синод цієї Церкви затвердив статут, обрав своїм екзархом Леоніда Федорова і почав діяти легально. У листі до В.Габсбурга (Василя Вишиваного, австрійського архієпископа-ерцгерцога, полковника Легіону українських січових стрільців, якого, на думку П.Скоропадського, Австрія хотіла бачити на українському монаршому престолі) [1.2.3.477, с.46], А.Шептицький писав, що “він згодився б стати Київським патріархом за умови, що такий вибір буде зроблений потрібною кількістю голосів членів Собору Владик”, що він “має вже патріарші права, одержані від папи Пія X, і це наразі вистачило б для прийняття такого посту” [3.956, с.375].

Є свідчення й про те, що в окремих місцевостях України розпочалася відповідна робота серед віруючих. Так, в с. Богданівка Старобільського повіту Харківської губернії в червні 1918 р. нікому невідомий чернець Потап на зборах селян та під час богослужіння у місцевій церкві закликав виступити за

відокремлення УПЦ від РПЦ і приєднатися до УГКЦ на чолі з А. Шептицьким [1.2.2.342]. В.І.Ульяновський припускає, що під час зустрічей Гетьмана з митрополитом А.Шептицьким велися розмови “про нове об’єднання християнських Церков (зокрема греко-католиків)”, що “фактично в Україні на той час склалися всі умови (теоретичні, практичні й навіть персональні) для поширення унії”, але стверджує, що версія про існування таких планів у гетьманського уряду архівними документами не підтверджується [3.1081, с.80, 209, 212]. Та й міністр сповідань гетьманського уряду В.Зіньківський мабуть не був прихильником унії, тому що в 1916 р. писав: “До чого треба релігійно принизитись, щоб святу ідею церковної єдності підмінити ідеєю унії, щоб використовувати ті засоби, до яких запобігала католицька пропаганда ... В ідеї унії яскраво виявилася нездатність її до розвитку християнської культури” [3.834, с.19]. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1917-1921 рр. заслуговує більш ретельного вивчення, особливо його намагання “перетворити хлопську Церкву на повноцінне ядро майбутньої великої, можливо навіть імперської держави ...” [1.2.2.388].

Друга сесія Всеукраїнського церковного Собору розпочала свою роботу в Києві 20 червня 1918 р. На Собор були запрошені архієреї і делегати з усіх українських єпархій. Головні питання порядку денного: про українізацію церкви; про фінансування єпархіальних установ і духовно-навчальних закладів, їх українізацію; про богослужіння українською мовою тощо [1.2.2.275; 1.2.2.277]. Митрополит Антоній, який головував на Соборі, оголосив рішення гетьмана П. Скоропадського про визнання законним свого обрання на київську кафедру [1.2.2.278]. В листі Гетьмана з цього приводу зазначалося: “Ваше високопреосвященство, владико Антоній. Ознайомившись з бажанням Всеукраїнського церковного Собору і взявши до уваги Вашу відданість існуючому державному ладу на Україні, засвідчену в листі до мене, повідомляю Вам, що з 25-го сего червня (1918 р. – В.С.), як глава Держави Української, визнаю Вас Митрополитом Київським і Галицьким. Сподіваючись на молитви Ваші, залишаюсь з глибокою повагою і прихильністю Павло Скоропадський” [3.876, с.30]. Таким чином, гетьманський уряд вимушений

був погодитися з думкою більшості учасників Собору, які підтримали кандидатуру митрополита Антонія.

На першому пленарному засіданні Собору виступив міністр сповідань В. Зіньківський. Він наголосив, що для уряду внутрішня незалежність Церкви священна, тому він не наполягає на негайному введенні автокефалії УПЦ та її українізації, але для “встановлення порядку” в Церкві вважає необхідним утворення Вищого церковного управління в Україні. Після тривалих дискусій, в яких узяли участь митрополит Київський і Галицький Антоній, єпископи Євлогій і Назарій Київські, Феофан Полтавський, Агапіт Катеринославський, Митрофан Сумський і Прокопій Херсонський, було прийнято рішення про створення тимчасового церковного органу, який діяв би на правах автономії в складі РПЦ [1.2.2.373; 1.2.2.374; 1.2.2.375]. Єпископ Агапіт Катеринославський був одним з небагатьох представників вищого духовенства, який виступав за проголошення автокефалії УПЦ, але не був підтриманий більшістю єпископату [4.1140, с.10]. 9 липня 1918 р. були обрані органи вищої церковної влади в Україні: Малий Собор єпископів і Вища церковна рада (ВЦР) [2.503, арк.1-4зв.]. У вересні 1918 р. патріарх Тихон сповістив митрополита Київського і Галицького Антонія та голову Ради Міністрів Української Держави Ф.Лизогуба про схвалення цих рішень Священним Собором і Народою Єпископів РПЦ, але з деякими доповненнями, а саме: 1) православні єпархії в Україні є нерозривною частиною єдиної Православної Російської Церкви на засадах автономії; 2) автономія РПЦ поширюється на місцеві церковні справи, але не поширюється на справи загальноцерковного значення; 3) постанови і розпорядження Всеросійських церковних Соборів і Святішого Патріарха повинні бути обов’язковими для всієї Української Церкви [1.105, с.5-8].

Разом із Собором ідею автокефалії УПЦ відкинула і Рада єпископів України. Вона теж прийняла рішення про те, що Тимчасове управління Православної церкви в Україні має бути створене на засадах автономії та існувати в “канонічному зв’язку з Всеросійським Патріархом, який затверджує і благословляє Київського Митрополита, а також скликання Церковних Соборів в Україні” [1.105, с.1-4].

В жовтні 1918 р. Міністерство сповідань очолив О.Лотоцький. Разом з групою патріотично налаштованих діячів він увійшов до складу гетьманського уряду з метою скерування його церковної політики “на шлях національний” [3.1081, с.35]. На черговій сесії Всеукраїнського Церковного Собору 12 листопада 1918 р. О.Лотоцький наголосив на тому, що “головне завдання Української церковної влади полягає в тому, що в незалежній державі повинна бути й незалежна Церква” [3.968, с.142]. Але проти цього в черговий раз виступила більшість “тихонівського” духовенства, в тому числі й вищого. Собор закликав мирян “об’єднатися навколо пана Гетьмана і його нового уряду, щоб спільними зусиллями всіх вірних синів Української Держави було досягнуто врятування всієї Росії на славу святої православної віри і церкви, під проводом святішого патріарха Тихона” [3.1025, с.70]. 10 грудня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави розглянула “Положення про Тимчасове Вище управління Православної церкви на Україні”, підготовлене 9 липня 1918 р. Всеукраїнським Православним Церковним Собором, узгоджене з патріархом Тихоном і постановив: “Визнати у порядку державному автономний устрій Української Православної Церкви і заснування Вищого органу Управління Православної Української Церкви”, яка “перебуває у канонічному зв’язку з Патріархом Всеросійським” [2.503, арк.12].

Таким чином, за часів Гетьманату П.Скоропадського відносини світських і церковних владних структур формувалися в нових суспільно-політичних умовах і набули іншого характеру. На зміну парламентській формі правління прийшла авторитарна, УПЦ перетворилася в церкву державну, пануючу. Її ієрархи та переважна більшість духовенства прихильно поставилися до нового уряду, але виступали проти його втручання в церковні справи. На відміну від уряду УНР часів Центральної Ради, Міністерство сповідань Української Держави значно більше піклувалося церковними справами, формувало і впроваджувало церковну політику, намагаючись залучити церковні структури до більш активної участі у вирішенні світських проблем. Воно намагалося вирішити і завдання, висунуте ще діячами Центральної Ради – досягти автокефалії УПЦ. За часів керівництва Міністерством

сповідань В.Зінківським це намагалися зробити переважно канонічним шляхом, а за часів керівництва О.Лотоцького – ще і за допомогою адміністративного тиску на противників відокремлення УПЦ від РПЦ. До останніх днів існування Української Держави зберігався канонічний зв'язок УПЦ з Московським патріархатом, а сама вона фактично залишалася автономною складовою РПЦ. Намагання Міністерства сповідань Гетьманського уряду створити національну Православну церкву не дали бажаних результатів.

2.3. Православні конфесії за часів Директорії та Адміністрації Добровольчої армії

Автокефальний рух в Україні знайшов повну підтримку з боку Директорії Української Народної Республіки. І.Огієнко, який став міністром сповідань у новому уряді, закликав негайно розпочати “будівництво волі і державності українського народу на релігійно-просвітній основі”, об'єднатися в палкій любові до незалежної України та її автокефальної Церкви [3.1055, с.53]. На адресу губернських духовних консисторій, благочинних повітових міст і сільських округ був надісланий наказ “...зробити розпорядження духовенству, щоб негайно по всіх церквах було відправлено молебень Господу Богу з проголошенням на нім многоліття Богоспасаємій Українській Народній Республіці і Правительству – її Директорії. Перед молебном треба сказати слово про відновлення Української Народної Республіки, – про значення цієї радісної події для всього народу” [1.2.2.304].

Майже відразу після вступу до Києва військ Директорії 14 грудня 1918 р. в місті почалися обшуки й арешти представників православного духовенства – противників відокремлення УПЦ від РПЦ. Заарештованих митрополита Антонія Храповицького та архієпископа Євлогія Волинського збирався розстріляти начальник облогового корпусу січових стрільців полковник Є.Коновалець. Єпископи, які залишилися на волі, попередили, що у відповідь на це вони відмовляться взяти участь в урочистій зустрічі Директорії в Києві, зачинять

православні храми по всій Україні та повідомили про арешт ієрархів деякі іноземні консульства. Незабаром заарештовані ієрархи, київський вікарний єпископ Никодим та декілька православних священиків були вислані під нагляд до Василіанського монастиря в Галичині [3.956, с.377].

1 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР прийняла декрет про автокефалію УПЦ. У відповідності з ним Церква не відокремлювалася від держави, а владні церковні структури переходили на державне утримання. Уряд призначав Синод УПЦ, який опікувався справами віри, богослужінь і церковного суду, а решту релігійних питань вирішувало Міністерство сповідань [4.1142, с.179]. Діяльність призначеного урядом Синоду УПЦ жорстко контролювалася спеціальним представником (комісаром) Директорії. Він брав участь в засіданнях Синоду, інформував його членів про прийняті урядом закони та стежив за їх виконанням. Рішення Синоду набували чинності тільки після їх затвердження урядом. Такі комісари призначалися і в духовні консисторії. Спираючись на архівні документи, Б.Андрусин так характеризує їх функції: “мав право контролювати постанови й листування єпархіальної влади, бути присутнім на засіданнях Духовної консисторії з правом голосу і правом вносити пропозиції, припиняти чинність тих постанов і резолюцій єпархіальної влади, які не відповідали законам і розпорядженням республіканського уряду ..., контролювати грошові суми й майно церковних установ і в разі державного злочинства тимчасово усувати від виконання обов’язків урядовців та інших осіб, котрі обслуговують потреби церковних установ ..., підписувати всі накази, протоколи й журнали Духовної консисторії. Без такого підпису вони не набували законної сили. Комісарові безпосередньо підпорядковувався секретар Духовної консисторії” [3.719, с.77]. В червні 1920 р. Рада Народних Міністрів УНР розробила закон про заміну Духовних консисторій на Єпархіальні церковні Ради. У відповідності з цим документом “все рухоме й нерухоме майно, всі торговельні промислові підприємства і взагалі все те, що знаходилося в завідуванні і розпорядженні Духовних консисторій” передавалося у відання Єпархіальних церковних Рад [1.2.1.159, с.7-8].

Декрет Директорії про автокефалію УПЦ фактично залишився лише на папері. Ще в січні більшовицькі війська захопили Харків, а 6 лютого 1919 р. – Київ, підпорядкувавши собі значну частину території України. Директорія відступила до Вінниці, згодом до Жмеринки, поступово втрачаючи контроль над країною. Влітку-восени 1919 р. вона намагалася досягти визнання автокефалії УПЦ Вселенським патріархом. Переговори з цього питання в Константинополі вів О.Лотоцький, який був призначений послом УНР в Туреччині. Але автокефалія УПЦ не була визнана ні Вселенським патріархом, ні іншими православними церквами. Існують свідчення того, що й за часів Директорії були спроби підпорядкувати Українське православ'я Риму. Так, голова Директорії УНР В.Винниченко нібито говорив у грудні 1918 р.: “...Православ'я ліквідуємо. Це воно привело нас у підлеглисть православному царю... Православ'я завжди буде тяжіти до Москви ... Скличемо синод єпископів, архімандритів, представників мирян з України і порадимо їм прийняти унію, а Шептицького поставимо на чолі. Відгородимо Україну стіною унії від Москви раз і назавжди” [3.800, с.68]. Багато зусиль докладав до цього посол УНР у Ватикані ревний католик граф М.Тишкевич. Свого часу він разом з митрополитом А.Шептицьким активно намагався поширювати ідеї унії в західних прикордонних районах Російської імперії. Під час однієї з зустрічей з Римським Папою М.Тишкевич прохав його направити в Україну папського легата і видати енцикліку про унію. В історичній літературі є свідчення того, що голова уряду УНР В.Чехівський у серпні 1919 р. також говорив, що “першим кроком усіх українців буде відлучитися від Москви, а наступним злучитися з Римом”, а міністр закордонних справ уряду УНР А.Левицький запевняв апостольського нунція у Варшаві: “Вірю, що Унія буде в усій Україні нашою національною Церквою, я самий за тим, щоб греко-католицизм був державним визнанням цілої України, і вірю, що так воно буде” [3.719, с.63,66].

Навесні 1919 р. з Північного Кавказу розпочала наступ Добровольча армія під командуванням генерал-лейтенанта А.Денікіна. 12 червня 1919 р. його уряд – “Особлива Нарада” – ухвалив підписану А.Денікіним постанову. В ній зазначалося,

що “ з часу підпорядкування тієї чи іншої місцевості владі Головнокомандуючого на Півдні Росії, дія в цій місцевості законів, виданих колишніми Українським і Кримським Урядами припиняється” [2.644, арк. 22]. В червні денікінці захопили Донбас і Харків, а 31 серпня вступили до Києва. У своєму зверненні “До населення Малоросії” А.Денікін виправдовував окупацію України прагненням “повернути російському народу втрачену ним єдність. Ту єдність, без якої Великий російський Народ, знесилений і роздроблений, втрачаючи молоді покоління у братовбивчій міжусобиці, не в силі був би відстояти свою незалежність”. Стверджувалося також, що створення Української Держави П.Скоропадського – це одна з подібних спроб розколу єдності російського народу, що “колишні ставленики німців Петлюра і його прихильники, які започаткували розчленування Росії, продовжують і тепер здійснювати свою злу справу створення самостійної “Української Держави” і боротьбу проти відродження єдиної Росії” [2.664, арк. 38]. Митрополит Антоній Храповицький, на той час звільнений із заслання разом з єпископами Євлогієм і Никодимом, знову зайняв посаду митрополита Київського і Галицького. До Києва повернулася велика кількість священників-“тихонівців”, внаслідок чого діяльність прихильників автокефалії УПЦ тимчасово була паралізована, тому що суперечила боротьбі Білої армії “за єдину і неподільну Русь”.

Наприкінці літа 1919 р. денікінські війська захопили майже всю Лівобережну Україну. Відповідними постановами “Особливої Наради” при Головнокомандуючому Збройними Силами Півдня Росії територія України була розділена на три області – Харківську, Київську та Новоросійську [2.646, арк. 11]. За ініціативою начальника військового духовенства Добровольчої армії протопресвітера Г.Щавельського А.Денікін ще у березні 1919 р. звернувся до єпископів, які знаходились на контрольованій Білою армією території із закликом про створення Церковного управління на Півдні Росії, тому що зв’язок з Московським патріархатом був перерваний. 1 квітня 1919 р. це питання було обговорено на Нараді представників духовенства в Катеринодарі за участю митрополита Одеського Платона, архієпископа Таврійського і Херсонського

Дмитрія, архієпископа Катеринославського Агапіта та ін. Для створення “органу вищого церковного управління на території діючої Добровольчої армії” вирішено було скликати Помісний собор Півдня Росії. Він відбувся у травні 1919 р. в Ставрополі, створив Тимчасове Вище Церковне Управління (ТВЦУ) в Південно-Східній Росії. Йому належала вся вища церковна влада, яка “до встановлення правильних стосунків з патріархом Тихоном ... простягає свої повноваження на всі області Росії по мірі визволення їх Збройними Силами Півдня Росії”, до складу яких “можуть увійти і єпархії української церкви, автономія якої була визнана Всеросійським Церковним Собором” [3.876, с.48-49]. Для розгляду відповідних питань ТВЦУ періодично проводило сесії, які переважно відбувалися в Новочеркаську, окремі – в Катеринодарі та Таганрозі. За часів командування Добровольчою армією А.Денікіним відбулося 14 сесій ТВЦУ [3.876, с.54]. Головні функції Управління були визначені в “Декларації про взаємостосунки церкви і держави” – стежити за “відповідністю постанов влади православної церкви у справах, що торкаються сфери державних і громадських правових відносин, з існуючими загальними державними узаконеннями. Через його посередництво здійснюється підтримка, яку надає державна Влада церкві в її матеріальних та інших потребах” [3.876, с.37].

Наприкінці серпня 1919 р. на південь прибув митрополит Київський і Галицький Антоній Храповицький, який став почесним головою ТВЦУ і помітно впливав на його діяльність. В письмовій заяві про своє ставлення до ТВЦУ митрополит Антоній написав: “Цим маю честь доповісти управлінню, що я, як ієрарх однієї із звільнених областей Росії, підкоряюсь Управлінню поряд з іншими ієрархами звільненої Росії, оскільки статут Тимчасового Управління не суперечить постанові Українського Церковного Собору, яким ми, місцеві єпископи, клятвено обіцяли підкорятись аж до наступного Собору” [3.876, с.54-55].

У “Тимчасовому положенні про управління областями, зайнятими Добровольчою армією” відмічалось, що “провідною церквою в цих областях є церква Руська, православна, очолювана Святішим патріархом Московським і всієї

Росії. Інші визнані церкви і релігійні громади користуються повною свободою і знаходяться під захистом закону” [3.876, с.36].

З окремих документів тих часів, копії яких наводяться в книзі Б.Кандідова, можна зрозуміти, які головні завдання ставилися денікінським урядом перед православним духовенством. Виступаючи на Помісному соборі у Ставрополі, А.Денікін відзначив, що “необхідна боротьба, і я від душі вітаю Помісний собор півдня Росії, що піднімає меч духовний проти ворогів Батьківщини і Церкви”, а у “Декларації про взаємовідносини церкви і держави” відзначалося, що “в боротьбі зі спільним ворогом, який руйнує начала державності і моралі, всі ... віросповідання закликаються сприяти серед своїх послідовників спільному завданню оздоровлення і відродження Росії” [3.876, с.37]. Більш конкретно визначило завдання Православної церкви “у визвольному русі Білої армії” ТВЦУ, яке застерігало, що “гідра більшовизму ... стоїть ще з піднятою головою”, тому “Церква повинна підняти хрест і палицю свою проти цієї гідри, як підняла б вона всю зброю проти антихриста” [3.876, с.20, 37].

Під тиском радянських військ денікінці в середині грудня 1919 р. залишили Київ, на початку лютого 1920 р. – Одесу, відступили до Криму й ввійшли до складу армії барона П.Врангеля. У квітні 1920 р. А.Денікін передав йому свої повноваження і виїхав за кордон.

Після розгрому більшовиками армії барона П.Врангеля 14 листопада 1920 р. почалася евакуація її залишків до Туреччини. Незабаром країну покинули митрополити Антоній Храповицький, Платон Одеський, Євлогій Волинський, єпископ Веніамін Севастопольський та інші колишні українські ієрархи.

Таким чином, за часів Директорії УПЦ не була відокремлена від держави, стала автокефальною і фактично державною. В цей період спостерігалися найбільш енергійні спроби використати авторитет церковних структур для зміцнення позицій світської влади. При цьому остання не гребувала і силовими методами впливу на духовенство, впровадила жорсткий контроль за діяльністю церковних структур.

З метою відриву Українського православ'я від Московського патріархату окремі діячі Директорії також не виключали можливості підпорядкування її Ватикану.

За багатьма параметрами політика Міністерства сповідань Директорії не відповідала звичайним уявленням про характер державно-церковних відносин в цивілізованому суспільстві, суперечила демократичним процесам, що розпочалися в Українському православ'ї після Лютневої революції 1917 р.

Церковна політика Адміністрації Добровольчої армії та Вищого Церковного Управління в Південно-Східній Росії будувалася на уявленні про неминуче відновлення єдиної Росії і повернення до її складу України. Українські національні уряди розцінювались як тимчасові, вороги і руйнівники російської державності, а “автокефалісти” – як розкольники Православної церкви, порушники церковних канонів.

2.4. Церковна політика більшовиків. “Обновленський” рух після закінчення громадянської війни

Громадянська війна в Україні закінчилася встановленням Радянської влади. Розпочалися соціалістичні перетворення, які охопили усі сфери суспільного життя. Органи Радянської влади пильно стежили за релігійними процесами в країні та за становищем в Православній церкві. У дореволюційні часи вона також не допускала інакомислення в своїх лавах, переслідувала і жорстоко карала дисидентів. В одній з доповідей на зборах Київського релігійно-просвітницького товариства зазначалося, що церковні ієрархи завжди “пильно охороняли цілісність і єдність сповідання віри Христової і коли помічали, що в надрах Церкви з'являлась людина, яка відступала від єдності віри і вперто трималася своєї помилки, вони піддавали її анафемі або відлучали від Церкви” [3.983, с.10]. Як відзначають дослідники, “Свод законів” царської Росії містив понад 1000 статей, які зобов'язували поліцію стежити за поважним ставленням людей до віри і Церкви [3.727, с.36]. Сотні “ворогів” Церкви поряд з державними злочинцями відбували покарання в монастирських в'язницях.

У Соловецькому монастирі вона проіснувала кілька століть і офіційно була закрита лише в 1905 р. У в'язниці при Спасо-Євфиміївському монастирі в Суздалі, яка діяла 150 років, відбули покарання 350 осіб [3.772, с.193, 203, 207]. Навіть після виходу у 1905 р. царського указу про віротерпимість за публічну критику РПЦ винного могли засудити до ув'язнення терміном до одного року [3.794, с.136].

З точки зору більшовиків загроза Церкві полягала в тому, що вона була союзом мільйонів православних віруючих – священнослужителів, церковнослужителів і прихожан, об'єднаних спільною ідеологією, яка була чужою ідеологією комуністичній. В документах партійних і радянських органів тих років Православна церква характеризувалася як організація “ворожо-політична”, яка сподівалася на “воскресіння старої поміщицької Росії” [2.672, арк. 46зв.]. Незабаром більшовики почали готувати, а на початку 20-х років розгорнули активну діяльність по руйнації Церкви, штучно поглиблюючи розкол серед православного духовенства і мирян. Цей розкол, як вважали більшовики, повинен був сприяти витісненню православної ідеології, а згодом і повному усуненню її впливу на широкі маси народу. Для досягнення цієї мети стали використовуватися такі специфічні органи, як Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК) і НКВС. Один з організаторів цих органів в Україні М.Я. Лацис (Судрабс Я.Ф.) пояснював у травні 1919 р. в одній з українських газет, що Надзвичайна комісія – це “не слідча комісія, не суд і не трибунал, вона не судить ворога, а знищує. Не щадить, а перетворює на попіл кожного, хто стоїть по той бік барикад, ... знищує без суду, якщо застає на місці злочину, ізолює від суспільства або ув'язнює в концтабір або передає трибуналу, якщо справа вимагає детального розслідування” [1.2.2.242]. М.Я. Лацис був палким прихильником активного використання органів НК для боротьби проти Православної церкви, вважаючи, що лише вони у змозі “зруйнувати релігію” і спонукав керівництво НК активізувати свою діяльність у цьому напрямку. Посилаючись на його думку, завідуючий таємним відділом НК Т.П. Самсонов доповідав голові НК Ф.Е. Дзержинському в грудні 1920 р. про те, що спроба внести розкол серед православного духовенства “тільки з центру і тільки через осіб, що

займають високі церковні посади” є помилковою. У роботі з розколу духовенства він запропонував зробити ставку на “молоде біле духовенство“, на “попівську масу”, як більш прогресивно і революційно налаштовану частину духовенства і через неї, “шляхом тривалої, напруженої і кропіткої роботи зруйнувати і розкласти церкву до кінця” [1.64, с.34-35]. Як бачимо, дії органів Радянської влади були свідомо спрямовані на штучне загострення і поглиблення суперечностей, що існували у середовищі самої Церкви. Тим самим більшовики прискорили розкол РПЦ, сприяли утворенню і зміцненню в ній “обновленського” руху, представленого низкою православних церковних течій і груп. Першою серед них виникла “Жива Церква”, яку майже відкрито підтримували владні структури. Самі “живоцерковники” вважали датою створення своєї Церкви 12 травня 1922 р., коли до Москви приїхали і розпочали свою діяльність найбільш активні члени петроградської групи “обновленців” – потоієрей О.Введенський, священник Є.Белков і псаломщик С.Стадник. Свою назву група отримала від назви журналу “Живая Церковь”, який видавав у Москві священник-“обновленець” Гребньовської церкви С.Калиновський. В середині травня 1922 р. в Москві відбулись їх установчі збори і прийнята програма. “Живоцерковники” охарактеризували свою діяльність як “церковно-революційну”, спрямовану на ліквідацію монастирів і привілеїв ченців, усунення від керівництва Церквою єпископів-ченців, заміну патріаршества колегіальним (соборним) правлінням тощо. На з’їзді, який відбувався в Москві 6 серпня 1922 р., вони проголосили вищим органом управління “обновленською” Церквою Помісний собор. Виконавчим органом затвердили Вище церковне управління (ВЦУ), яке було створене ще 18 травня 1922 р. і повинно було замінити патріарха Тихона. До складу ВЦУ увійшли єпископ Антонін Грановський, священники О. Введенський, С.Калиновський, В.Красницький та ін. ВЦУ прийняло всі синодальні та єпархіальні справи, що стало черговим кроком до остаточного розколу РПЦ. За ініціативою В.Красницького був створений спеціальний інститут уповноважених ВЦУ, які були призначені в усі єпархії. Вони активно співробітничали з органами Радянської влади

і мали право скасувати будь-яке рішення Єпархіального управління, звільнити архієрея тощо [3.749, с. 51].

Частину парафіяльного духовенства та окремих членів ВЦУ не влаштував крайній радикалізм програмних положень “живоцерковників”. У серпні 1922 р. вони утворили нове православне церковне об’єднання – “Союз церковного відродження”, до складу якого ввійшли помірковані прихильники реорганізації РПЦ. Очолив “Союз” голова ВЦУ архієпископ Антонін Грановський. “Відродженці” наголошували на тому, що поділяють політичну платформу “живоцерковників”, але роботу по врятуванню православ’я здійснюватимуть іншими “практичними та ідейно-церковними методами”. Вони не ставили питання про перетворення у сфері догматики, звичаїв церковного життя і обрядовості, виступили на захист монастирів та ченців. Коли “живоцерковники”, використовуючи ВЦУ, почали розпускати парафіяльні ради, які не підкорялися їм, надавати єпископський сан одруженим священнослужителям і реквізувати монастирське майно, від “Живої Церкви” відмежувались та примкнули до “Союзу церковного відродження” рязанський, тамбовський, пензенський комітети “Живої Церкви”, а також митрополити Нижегородський, Владимирський та ін.

“Союзу церковного відродження” також не вдалося зберегти єдність: у ньому виник “Союз общин давньоапостольської церкви” (“СОДАЦ”) – більш радикальна православна церковна течія, яку очолив О. Введенський. Прихильники “СОДАЦ” займали проміжні позиції між “живоцерковниками” і “відродженцями”, наполягали на впровадженні широких перетворень як у православній ідеології, так і в церковній організації. Особливо непримиренні позиції вони займали відносно ченців, звинувачуючи їх у розбещеності та пияцтві, тому пропонували залишити діючими лише ті монастирі, які були утворені і діяли на принципі “трудового начала” (Оптина пустинь, Соловецький монастир та інші), а решту закрити.

Названі православні церковні об’єднання – “Жива Церква”, “Союз церковного відродження” і “СОДАЦ” були визнані рівноправними, зберігали рівну кількість місць у ВЦУ і головною своєю метою оголосили проведення модернізації Руського

православ'я, яка відповідала б новим суспільно-політичним умовам. За ними остаточно закріпилась назва “обновленських”, а за їх об'єднанням на чолі з ВЦУ – “обновленської церкви”.

Окремі представники “обновленців” намагалися надати новим церковним групам прорадянську спрямованість і форму політичних партій, спонукали своїх прибічників активно займатись політичною діяльністю, “бути в гущі життя, завжди і всюди захищати справедливість” [3.924, с.37]. Цікаві думки з цього приводу висловив архієпископ Варнава, який у вересні 1918 р. був заарештований органами НК за підозрою “у зносинах з контрреволюціонерами”. На двох допитах, які 18 і 21 вересня провів завідуючий відділом боротьби з контрреволюцією М.О. Скрипник, Варнава заявив, що він, як син селянина, є прихильником Радянської влади і висловив бажання створити “радянську Православну церкву”, яка визнає нову владу і захищатиме простий народ [1.2.2.431]. З аналогічною ідеєю виступив у 1919 р. священник Гребньовської церкви Москви С. Калиновський, який збирався створити Робітничо-селянську християнсько-соціалістичну партію [3.924, с.47]. Один з головних ідеологів “обновленського” руху О. Введенський мріяв про організацію християнсько-соціалістичної партії, а його однодумець В.Красницький намагався перетворити “Живу Церкву” в централізовану політичну організацію. Як згадують сучасники, взаємовідносини між ВЦУ і ЦК “живоцерковників” дуже нагадували взаємовідносини між ЦК РКП(б) і ЦВК РСФРР [3.924, с.47].

На “обновленському” Помісному Соборі (Москва, 29 квітня - 9 травня 1922 р.), патріарх Тихон був позбавлений патріаршества і чернецтва, а анафема Радянській владі скасована. Була прийнята резолюція “Про реформу календаря”, у зв'язку з чим обновленська Церква з 12 червня 1923 р. перейшла на григоріанський календар. Священнослужителям, окрім єпископів, був дозволений повторний шлюб. Прийнято рішення про закриття звичайних монастирів і підтримку “союзів” і “братств” християнсько-трудова товариств в діючих монастирях, збережений культ “мощей” православних святих тощо. Замість ВЦУ був обраний новий виконавчий орган – Вища Церковна Рада (ВЦР) Православної церкви.

Таким чином, замість єдиної раніше РПЦ утворилися дві самостійні православні Церкви: патріарша (“тихонівська”), яка об’єднала прихильників патріарха Тихона, і обновленська” Церква, яка об’єднала низку православних течій і груп – прихильників здійснення церковних реформ. У боротьбі між ними, окрім боротьби політичної, досить чітко визначалася й вічна проблема людського честолюбства, амбіцій – тобто те, що закладено в людині біологічно. Впливовим діячам РПЦ тих часів для блага і єдності Церкви необхідно було подолати суперечки, домовитися і об’єднатися, але цього не сталося. Прагнення до влади нерідко було сильніше за інтереси Церкви, воно підштовхувало людей до вчинків, які суперечили нормальній логіці. Наслідком цього став розкол православного духовенства і мільйонів прихожан на непримиренні, ворогуючі між собою релігійні течії. Вони більш нагадували напівсектанські громадські об’єднання, які своєю діяльністю підривали авторитет Православної церкви, поступово перетворюючись у відвертих прислужників Радянської влади.

2.5. Автокефальний рух на початку 20-х рр. Створення УАПЦ та її розкол

Руйнівні процеси в РПЦ, які стимулювалися органами Радянської влади, незабаром охопили і УСРР. На початку 20-х років на її території діяло понад 30 різноманітних релігійних груп і течій [2.567, арк.12], 8 з яких – замість колишнього екзархату РПЦ [3.822, с.124]. Найбільш відомими серед останніх були прихильники патріаршої (“тихонівської”) Церкви, УАПЦ, “Жива Церква”, “Собор Єпископів України” (“Соборно-Єпископська Церква”) та “Діяльно-Христова Церква”.

У внутрішньоцерковній боротьбі українські більшовики підтримували “обновленців”, яких використовували для подолання впливу “тихонівської” Церкви і які повинні були відіграти вирішальну роль у розшаруванні духовенства і розколі Церкви [2.545, арк.1]. Але “обновленці” для більшовиків залишались “тими ж представниками церковної касти, яких ми в даному випадку змушені використовувати як засіб розколу церкви, але не можемо допустити їх впливу на

широкі маси” [2.561, арк. 49]. В антирелігійних виданнях тих часів відверто наголошувалося на тому, що “розкол у Церкві вигідний Робітничо-селянській владі, бо це веде до ослаблення її ворогів, до перемоги революції”, що “комуністична партія до сучасної оновленої церкви ставиться так само вороже, як вона ставилася до старої церкви” [3.966, с.22]. “Наша підтримка оновленців є підтримкою розпаду церкви” – відзначалось в одному з партійних документів тих часів [2.561, арк.49]. Напевно, саме цим можна пояснити той парадоксальний факт, що після встановлення Радянської влади склалися найбільш сприятливі умови для діяльності прихильників автокефалії УПЦ: прямо чи опосередковано більшовики вирішили використати їх для боротьби проти “тихонівської” Церкви, руйнації її організаційних структур. І Собор УАПЦ прийняв рішення про ліквідацію в Київській губернії усіх установ РПЦ (парафіяльних рад, благочиній тощо), перехід на богослужіння українською мовою, проти чого категорично виступали “тихонівці”. Органи Радянської влади безвідмовно реєстрували статuti автокефальних громад, не забороняли проводити богослужіння українською мовою, насамперед проповіді “соціалістичних євангельських ідей”, тим самим сприяючи їх розповсюдженню в УСРР. Як зазначалося у листі Церковної Ради Всеукраїнської спілки православних парафій від 27 січня 1920 р. на адресу Київського губернського революційного комітету, “з 1919 року, себто з часу існування на Україні радянської влади, для української людності настала можливість чути в Св. Храмах Слово Боже рідною мовою і задовольняти свої релігійні потреби згідно з звичаями і обрядами вільної української церкви” [3.1116, с.51]. Разом з цим органи Радянської влади попереджали активістів УАПЦ, що “будь-яке ... насильницьке запровадження українізації церкви повинно вважатися незаконним і представники духовенства, викриті у насильницькому проведенні українізації, мають бути віддані до суду, а також представники влади за сприяння цьому” [2.623, арк. 25]. Деякі дослідники вважають, що “...у своєму ставленні до радянського уряду Українська церква виявила такий же ентузіазм, що і живоцерковники, прагнучи продемонструвати лояльність новому режиму і готовність співробітничати з ним в обмін, власне, на

будь-який правовий статус, який би їй не було надано” [3.992, с.85]. Цей трагічний період пристосування прихильників УАПЦ та інших православно-церковних течій до нової влади знайшов відображення у фейлетоні, опублікованому у лютому 1920 р. в газеті українських есерів “Боротьба”[1.2.2.381]:

“ ... 7. І пришед до попа якийсь дякон, гірко заплакав та рече так он:

8. “Любий пан-отче, роскажи мені цю справу коротче, бо я плачу

і в день і рано: погано чи не погано, що ми приємлемо ідеї

соцілізма, які для нас хуже всякої клізми?

9. Худо чи не худо, що ми стали на бік червоного люда

і хто я єсмь – Іуда чи не Іуда ?”

10. І отвіщавши піп, зареготав на весь дім свій:

–“Не Іуда ти, чадо моє, а дурний ...

11. Понеже не прикритись нам соціялізмом, відправили б

ми по самим собі тризну, не правили б більш грошики з мирян ...”.

У квітні 1919 р. “автокефалісти” створили нову ВПЦР як керівний орган своєї Церкви. Головою ВПЦР був обраний земський діяч Київської губернії М.Мороз, а його заступником – протоієрей В.Липківський. Не знайшовши підтримки з боку українських єпископів – прибічників патріарха Тихона, ВПЦР пішла на повний розрив з РПЦ: 5 травня 1920 р. вона проголосила УПЦ автокефальною, незалежною від РПЦ. В червні 1920 р. голова Президії ВПЦР М.Мороз надіслав до Київського губернського ревкому чергового листа, в якому підкреслювалося, що “історія Української православної церкви навіки занотує той безперечний факт, що українська церква мала змогу розпочати своє відродження і оновлення лише від держави, а тим самим і про передачу церковної справи виключно самодіяльності віруючого народу” [3.1116, с.51-52].

У 1920 - середині 1921 рр. досить міцні позиції автокефальні громади займали у Волинській, Київській, Подільській та Полтавській губерніях. Але поступово ставлення більшовиків до них змінювалось. Від працівників органів Державного політичного управління (створене у 1922 р. на базі НК), що контролювали

діяльність “автокефалістів”, до партійних органів стала надходити інформація про те, що УАПЦ є фактично контрреволюційною, антирадянською політичною організацією, соціальну базу якої становлять представники української національної інтелігенції, професори, юристи, вчителі, колишні петлюрівські офіцери, куркулі та частина несвідомих робітників [2.546, арк.209; 2.550. арк.4; 2.552. арк.28; 2.566, арк. 20]. Катеринославський губернський відділ ДПУ відзначав, що автокефальний рух у губернії перетворився у “форму об’єднання навколо церкви вірних синів України”, що деякі члени автокефальних громад визнають, що не вірять ні в Бога, ні в чорта, але вбачають в автокефальній церкві засіб для об’єднання українських національних сил [2.585, арк.135]. Священик-“автокефаліст” Полтавської округи Товкач в одному з своїх виступів про сутність УАПЦ казав: “Автокефальний рух є не тільки церковним, але і громадсько-політичним”. Єпископ УАПЦ О.Г. Ярещенко у виступі в с. Солоницівці Харківської округи, говорив, що “в давнину козацтво завжди згуртовувалося навколо церкви і зі зброєю в руках, під її керівництвом виступало на захист своїх національних прав”. Священик УАПЦ Шкиль (Катеринославська округа) заявив, що “автокефальним служителем я став тільки тому, що це єдина тепер можливість працювати на користь незалежності України” [2.566, арк. 20-21].

Думку про те, що в УАПЦ люди приходили не тільки з вірою в Бога, а й із надією використати її для створення незалежної Української держави, підтверджують і деякі зарубіжні автори українського походження. Так, І. Ортинський, посилаючись на думку архієпископа К. Милюшкевича, відзначав, що в УАПЦ існували дві течії: представники першої, спираючись на національні почуття віруючих, прагнули піднести українську Церкву, а представники другої течії – за допомогою УАПЦ посилити національний рух в Україні [3.968, с.144]. Можливо, надії прихильників УАПЦ на посилення національного руху і досягнення незалежності України базувалися на тому, що до утворення СРСР (грудень 1922 р.) УСРР мала, хоча й формально, статус незалежної держави.

Зміцнюючи свої позиції, “автокефалісти” намагалися швидше завершити організаційне оформлення УАПЦ. Важливим кроком на шляху до цього став Церковний Собор “автокефалістів” Київської губернії, який відбувся 22-26 травня 1921 р. В його роботі взяли участь 412 осіб, у тому числі 33 члени ВПЦР, 58 священників, 12 дияконів, 29 дячків, 127 селян, 20 робітників, 39 вчителів, 2 агрономи та ін. [3.1068, с.11]. На Соборі не було жодного єпископа та архімандрита, тому що представники вищого православного духовенства цуралися “автокефалістів”, вбачаючи в них єретиків, що порушили канони Православної церкви.

Щоб запобігти подальшому розповсюдженню автокефального руху, паралізувати діяльність прихильників відокремлення Української церкви від РПЦ, патріарх Тихон у серпні 1921 р. скасував автономію Української церкви і надав їй статус екзархату. Екзархом України був призначений архієпископ Гродненський Михаїл (Єрмаков), який незабаром став митрополитом Київським. Але йому не вдалося відвернути створення УАПЦ.

Заключним етапом організаційного оформлення УАПЦ став її Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, що відбувся 14-30 жовтня 1921 р. Собор оголосив про те, що не визнає рішень Всеросійського Собору РПЦ 1917-1918 рр. і Київського Собору УПЦ періоду Гетьманату, тому що вони не позбавили УПЦ від підпорядкування Московському патріархату. У той же час учасники Собору визнали як “історично неминучий фактор” Радянську владу і соціальну революцію [2.583, арк.57]. УПЦ була оголошена автокефальною, самостійною, незалежною в управлінні від інших церков, у тому числі від РПЦ. Уся влада в УАПЦ переходила до Рад, що склалися з мирян, які отримали значні права і повноваження. Так, до складу делегатів Великих зборів, які вирішено було проводити двічі на рік, повинні були входити дві третини мирян та одна третина духовенства. Собор постановив також, що церковні канони, як творіння людські, можуть змінюватися. Виходячи з цього, як відзначає І. Ортинський, Собор вирішив, що “внаслідок неможливості мати канонічно висвячених єпископів, треба

рукоположити їх за прикладом застосовуваної якийсь час практики в Олександрійській церкві – покладанням рук без єпископської хіротонії. Так покладанням рук висвятили протоієрея Василя Липківського на архієпископа та митрополита Київського, а згодом протоієрея Нестора Шараєвського на архієпископа. Так постала Українська Автокефальна Православна Церква”. Н.Шараєвський став заступником митрополита В.Липківського та головою комісії по перекладу богослужбових книг на українську мову, а В.Чехівський – дорадником і головою ідеологічної комісії УАПЦ [3.968, с.144].

Автокефалісти прийняли ще кілька рішень, спрямованих на демократизацію внутрішньоцерковного життя. Вони запровадили всенародне соборне управління: всі церковні питання вирішувались Всеукраїнським Собором УАПЦ, а також ВПЦР, до складу якої входили українські єпископи і представники від православних парафій. Почали створюватися окружні, повітові та парафіяльні церковні ради. В типовому “Статуті” парафіяльних рад зазначалося, зокрема, що “загальні збори парахвіян обирають всіх членів свого причту ... обирають на рік парахвіяльну раду і ревізійну комісію в складі необхідної кількості членів”, а також “порядкують парахвіяльними справами, ... керуючись регламентами і розпорядженнями Всеукраїнської православної Церковної Ради, ... статутом і постановами і інструкціями загальних зборів” [2.624, арк. 3]. Членам громад УАПЦ пропонувалося “поминати на Божих службах архієпископського парахвенія по формулі, яку встановить ВПЦР і зовсім не поминати по іменах ніяких осіб духовної Влади, які належать до Української Автокефальної церкви”. Члени парафії повинні були обов’язково “визнавати автокефалію Української церкви”, її “соборноправний устрій” та “відокремлення церкви від держави”, а ВПЦР – “найвищим керівним органом”, розпорядження якого підлягали обов’язковому виконанню [2.624, арк.3, 7]. Єпископів почали обирати не тільки з представників “чорного” духовенства, але й із мирян і “білого” духовенства. Священники прирівнювались до звичайних православних християн, отримавши право на розлучення і повторний шлюб. В автокефальних парафіях запроваджувалося богослужіння українською

мовою. В статуті Другої Полтавської української парафії при Покровській церкві, затвердженому в лютому 1920 р., зазначалося, що вона “ставить своєю метою відродження традицій і звичаїв Української церкви, щоб таким чином всебічно задовольнити релігійні потреби своїх парафіян на зрозумілій рідній українській мові, а також підтримати їх духовно і по можливості матеріально”, що громада “має відправляти українською мовою, або принаймні, церковнослов’янською з українською вимовою, службу Божу згідно з законами і звичаями Православної церкви” [2.634, арк. 4]. В статуті громади УАПЦ при церкві Різдва Пресвятої Богородиці м. Конотопа (травень 1921 р.) підкреслювалося, що громада бажає молитися “як старою церковнослов’янською мовою з Українською вимовою, так і живою Українською мовою і також ... задовольнити свої релігійні потреби на стародавніх звичаях і обрядах Православної Української церкви”, що вона буде “дбати про переклад святого письма і богослужбових книг на українську мову..., улаштувати лекції і реферати-розмови на релігійні теми ..., видавати різні книжки і періодичні видання”. Цей статут у жовтні 1921р. був схвалений Адміністративно-організаційним управлінням НКВС УСРР як типовий і надісланий на місця з приміткою про те, що можливі зміни до нього не повинні “виходити з рамок закону про відокремлення церкви від держави...” [2.703, арк.4, 22]. Ніяких заперечень щодо запровадження української мови у церковне життя з боку органів Радянської влади не було. На скаргу Глухівського райвиконкому (квітень 1924 р.) на те, що в громадах УАПЦ “служби правлять тільки українською мовою” Чернігівський виконком відповів, що “для молитовних потреб населення може вибрати будь-яку мову” [2.706, арк.62].

Згодом в рішеннях окремих громад УАПЦ почали зустрічатися більш жорсткі вимоги щодо використання української мови. Так, збори парафіян Миколаївської церкви с.Узина Білоцерківського повіту Київської губернії 9 січня 1923 р. ухвалили рішення про те, що “причот храму парафії повинен відправляти Божі служби на українській мові по книжках, які будуть одержані від ВПЦР, а також вживати при відправах Українські церковні співи, звичаї і обряди”, а прихожани повинні

визнавати “необхідність заведення вживання в церкві живої української мови, українських церковних співів, звичаїв і обрядів і т.п.” [2.624, арк.62]. За ініціативою ВПЦР до перекладу богослужбових книг були залучені В.Липківський, В.Чехівський, С.Єфремов, А.Кримський та ін. У 1922 р. українською мовою були видані Службник і Требник, якими священники УАПЦ користувалися до розпуску УАПЦ [856, с.146]. Усе це було новим для Православної церкви в Україні.

Рішення згаданого Собору УАПЦ були засуджені екзархом України митрополитом Михаїлом Єрмаковим і Священним Собором Єпископів Православної церкви в Україні. У своєму зверненні до чад святої Православної церкви в Україні від 23 жовтня 1921 р. митрополит Михаїл оцінив рішення Собору УАПЦ як “великий церковно-релігійний оман”, в який ВПЦР УАПЦ ввела православних віруючих. “Стережіться, православні люди, цього оману і усвідомте всю тяжкість злочину, який здійснено проти нашої віри” – йшлося у зверненні екзарха України [2.583, арк. 28].

Священний Собор Єпископів Православної церкви в Україні 29 жовтня 1921 р. відлучив від церковного спілкування найактивніших діячів УАПЦ – В.Липківського, Н.Шараєвського, М.Мороза і В.Чеховського [2.583, арк.30], а також єпископів УАПЦ, висвячених у сан В.Липківським і Н.Шараєвським як таких, що “не отримали благодатного висвячення” [3.1068, с.32].

Тим часом керівництво УАПЦ продовжувало налагоджувати та зміцнювати організаційну структуру своєї Церкви. Територіальні одиниці УАПЦ мали назву церковних округів, які очолювали духовні керівники (ієрархи). Замість єпархій, що територіально і адміністративно дорівнювалися дореволюційним губерніям, створювалися повітові (окружні) церковні (єпархіальні) об’єднання. Для утворення церковної округи, що мала право обирати єпископа, необхідне було волевиявлення не менше трьох волосних (районних) церковних об’єднань. Останні утворювалися за рахунок об’єднання не менше трьох парафій. На думку керівництва УАПЦ такий устрій мав сприяти максимальному наближенню єпископа до мирян. “Автокефалістами” Волині була створена Крайова православна церковна рада

(ВКПЩР) як вищий орган управління УАПЦ на Волині, що обирався у складі 12 осіб делегатами крайового з'їзду. В своїй діяльності ВКПЩР керувалася “наказами та канонами Священного Собору УАПЦ, § 23 Конституції УСРР та декретом про відокремлення церкви від держави”, повинна була “закладати повітові й волосні Церковні Ради шляхом обрання їх відповідними з'їздами духовенства й мирян”, “засновувати та організовувати нові парахвії ..., різні богословські курси й школи для священиків, дияків, церковних диригентів”, видавати “церковно-богослужбові книжки ... й брошури” [2.613, арк. 9]. Досить активно діяла Крайова рада в Подільській губернії, де прихильники УАПЦ навесні 1924 р. за впливом посідали друге місце після “тихонівців”, маючи 200 громад [2.559, арк. 11].

Діяльність УАПЦ з демократизації церковного життя занепокоїла більшовиків. Учасники Всеукраїнської наради завідуючих агітаційно-пропагандистськими і організаційно-інструкторськими відділами міськкомів КП(б)У (лютий 1922 р.) називали демократію головним ворогом соціальної революції і саме в демократичних заходах керівництва УАПЦ вбачали небезпеку [2.546, арк.. 214, 219]. У доповідях на нараді відзначалося, що “автокефалісти” залучають до своїх гуртків широкі прошарки не тільки селян, але й робітників багатьох промислових підприємств, які з цієї причини відмовляються вступати до КП(б)У [2.546, арк. 209].

У лютому 1922 р. питання про УАПЦ двічі обговорювалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. Було прийнято рішення всіляко сприяти загостренню боротьби поміж РПЦ і УАПЦ, бо “чим жорстокішою буде їх боротьба, тим вигідніше і корисніше це для нас” [2.546, арк.214]. Органам НКВС і НКЮ УСРР було доручено підготувати для обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У матеріали про становище в УАПЦ і “тихонівської” Церкви та про їх взаємини [2.520, арк. 32, 40].

Розкол РПЦ, суперечності між “Живою Церквою”, “Союзом церковного відродження” і “СОДАЦ” сприяли виникненню у 1922 р. ще одного небаченого в Православній церкві явища – створенню автокефальних єпархій. Одними з перших на це наважилися представники петроградського духовенства на чолі з єпископом

Ніколаєм (Ярушевичем), які оголосили Петроградську єпархію автокефальною церквою. Вони визнали Радянську владу і “соціальну справедливість Жовтневої революції”, але відмовилися визнати “обновленське” ВЦУ, вважаючи його неканонічним.

Подібні “автокефалії” виникли в Самарі, Нижньогородській губернії, Харкові тощо. Харківських “автокефалістів” очолив К.Смирнов, виходець з місцевих дворян. Ще під час громадянської війни він прийняв сан священника і очолив парафію в м. Лебедині. Розпочавши реформування парафіяльного життя, К. Смирнов змінив звичайний порядок богослужіння, відродив кілька старих обрядів (миття престолу в Страсний четвер, омовіння ног на Іерейському богослужінні та ін.), вніс поправки в богослужбні книги. За те, що К.Смирнов відмовився підкоритись харківському архієрею Нафанаїлу, а згодом – патріарху Тихону і “обновленському” ВЦУ – він у січні 1921 р. був позбавлений сану і на початку церковного розколу 1922 р. майже не брав участі у церковному житті. Влітку 1922 р. він співробітничав з харківськими “живоцерковниками”, але у вересні 1922 р. в місцевій пресі К. Смирнов піддав їх гострій критиці. Він стверджував, що під виглядом демократизації церковного життя “живоцерковники” порушують церковні канони та принцип соборності. Зустрівшись у в’язниці з архієпископом Харківським і Охтирським Нафанаїлом, він покався і отримав дозвіл на священнослужіння.

18 вересня 1922 р. в Троїцькій церкві відбулися збори харківських “автокефалістів”, на яких була обрана “ініціативна група” з п’яти священників на чолі з К. Смирновим. Вони оголосили про створення автокефальної Харківської церкви, після чого миряни в масовому порядку почали виходити з “Живої Церкви” і приєднуватися до “автокефалістів”. Їх підтримала і частина харківської інтелігенції, яка була об’єднана в “Товариство ревнителів православ’я” на чолі з професором Харківського університету О.І. Білецьким. Сам К.Смирнов згодом переїхав до Москви, став активним прибічником єпископа Антоніна Грановського, професором Ленінградського “обновленського” богословського інституту [3.925, с.177-178, 182-184].

В Катеринославській губернії “автокефальний” рух поживався влітку 1922 р., коли туди приїхав єпископ УАПЦ Грицько. Він розгорнув активну діяльність в Мануйлівській, Амурській, Криворізькій та інших православних парафіях. Уже в травні в губернії нараховувалось близько 20 тис. прихильників УАПЦ, об’єднаних у 26 громад, що, на думку органів ДПУ, становило близько 1,5 % загальної кількості громад УАПЦ. На території губернії розгорнулася боротьба між двома течіями “автокефалістів” – “соборноправцями” і “ієрархістами”. Перші виступали за широке залучення мирян до вирішення всіх важливих питань церковного життя, другі наполягали на впровадженні в УАПЦ жорсткої церковної ієрархії – фактично єпископської влади. Позицію “соборноправців” поділяла Крайова Церковна Рада, до складу якої входили, за словами працівників ДПУ, “націоналістично налаштовані особи”. 17 червня 1924 р. відбувся губернський з’їзд “автокефалістів”, на якому не було представників лише від Олександрійської округи. На з’їзді знов розгорнулася боротьба між “соборноправцями” і “ієрархістами”, в якій перемогли останні [2.585, арк. 133, 136]. Намагалися провести подібний з’їзд і “автокефалісти” Харківщини, де окружну Церковну Раду Слобожанщини очолювали архієпископи О.Ярещенко і Феодосій (Сергєєв), а також єпископ Петро (Ромоданов). У липні 1924 р. вони звернулися з відповідним клопотанням до органів місцевої влади, яке було розглянуте 19 липня 1924 р. на пленумі Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У. Було прийняте рішення не дозволяти проведення з’їзду доти, доки органи ДПУ не завербують агентів з числа делегатів майбутнього з’їзду [2.556, арк. 20]. Волинським “автокефалістам” вдалося провести свій з’їзд, в якому взяв участь голова ВПЦР УАПЦ М. Мороз. Як відзначали органи НКВС, учасники з’їзду всіляко намагалися відмежуватися від “петлюрівців” і довести, що вони є не націоналістичним, а церковно-революційним рухом [2.562, арк. 88зв.].

Якщо раніше громади УАПЦ діяли переважно в губернських і повітових центрах, то згодом вони почали поширюватися у волості і села. Як свідчили органи ДПУ, активісти УАПЦ використовували для цього всі засоби і методи, включаючи захоплення православних храмів силою [2.566, арк. 19]. Навесні-влітку 1924 р.

досить активно застосовували подібні методи члени громад УАПЦ Чернігівської губернії. Без оформлення відповідних угод з місцевими органами Радянської влади вони захопили Вознесенську церкву в Глухові та Покровську церкву в с.Воронежа Шосткинського району, в Конотопській окрузі – кілька храмів “тихонівців” [2.706, арк. 60]. З цієї причини постійно виникали конфлікти між “тихонівцями” і “автокефалістами” в Синівському, Менському, Сосницькому та інших районах, при цьому керівники громад обох церковних течій постійно скаржилися один на одного в органи Радянської влади [2.696, арк. 1; 2.706, арк. 93; 2.292]. На адресу Політбюро ЦК КП(б)У і ЦВК УСРР надійшов лист з Полтавщини, підписаний П. Шкіренком, І. Ольшанським і О. Упиренком, які називали ВПЦР УАПЦ “головним польсько-петлюрівським штабом на Україні”. Вони стверджували, що “автокефалісти” підбурюють українців проти євреїв і росіян, а священників, які виступають проти цього, залякують позбавленням роботи та покаранням С. Петлюри. Лист закінчувався словами: “Пожежа вже почалася з Київського Церковного Собору, іскри розлітаються і можуть всю Україну запалити. Гасіть же його, поки не пізно, знищить Київську церковну раду, українські церковні братства і парафії, бо це контрреволюційні польсько-петлюрівські гнізда” [2.545, арк.101]. Під керівництвом Крайової ради полтавські активісти - “автокефалісти” силою захопили церкви в містах Миргород і Лохвиця, с.Бубнова Слобідка Золотоніського та с. Ленінському Хорольського повітів, закликаючи парафіян об’єднатися навколо Української церкви [2.633, арк. 3, 34]. На думку місцевих органів влади “автокефалістів” підтримували куркулі, представники міської інтелігенції, хоча серед сільських вчителів Кобеляцького, Лубенського та інших повітів намітився відхід від автокефального руху. Цей процес посилювався внаслідок арешту окремих активістів УАПЦ, позбавлення діяльності “живоцерковників” та “тихонівців”. Крайова рада УАПЦ фактично припинила свою діяльність, але вплив “автокефалістів” на Полтавщині залишався досить помітним. На початку 1925 р. там діяли 173 громади “автокефалістів”, у тому числі 78 – у Лубенській окрузі, 22 – у Золотоніській, 19 – у Кременчуцькій, 10 – у Роменській окрузі тощо

[2.562, арк. 92]. Про соціальний склад членів церковних рад УАПЦ і парафіян багатьох округів губернії можна судити за даними таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Соціальний склад членів церковних рад і громад УАПЦ у п'яти округах Полтавської губернії (станом на 1 січня 1925 р.):

Кількість членів церковних рад:		У тому числі:							
		“Куркулів”		Середняків		Незаможників		Наймитів	
Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
563	100	216	38,4	261	46,4	86	15,2	-	-
Кількість парафіян		-	-	-	-	-	-	-	-
Осіб	%	-	-	-	-	-	-	-	-
-	100	-	15,7	-	45,6	-	36,7	-	2,0

Примітка. Таблиця складена за даними: ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.2006.- Арк.92-92зв.

Аналіз таблиці свідчить, що до складу церковних рад обиралися переважно заможні селяни (“куркулі”) і середняки, які становили 84,8 % від їх загальної кількості, тоді як незаможні – лише 15,2 %, а наймитів серед них не було зовсім. Це можна пояснити двома, принаймні, причинами. По-перше, “куркулі” і середняки продовжували користуватися певним авторитетом серед парафіян і, по-друге, в умовах переслідувань з боку влади й економічної слабкості УАПЦ вони могли надавати громадам матеріальну допомогу, зокрема, у ремонті храмів та їхнього майна, виплаті податків тощо. Можна було б припустити, що “куркулі” і середняки допомагали УАПЦ лише тому, що вбачали в ній носія ідеї української “самостійності”, але прямих доказів цього в архівних документах виявити не вдалося.

Що стосується даних про соціальний склад прихожан УАПЦ, то вони помітно суперечать твердженням органів Радянської влади про те, що “автокефалістів” підтримували переважно “контрреволюційні” прошарки населення. Як видно з таблиці, 84,3 % прихожан у п'яти округах губернії склали середняки,

незаможники і наймити, яких більшовики вважали своїми союзниками і соціальною опорою в українському селі, і лише 15,7 % парафіян склали “куркулі”, до яких вони ставилися відверто вороже.

Цікавими є дані щодо віку членів общин. Діти серед них становили 7,4 %, молодь – 18,8 %, “дорослі” – 45,1 % і “старі” – 28,7 % [2.562, арк. 92зв.]. Таким чином, значну більшість парафіян-“автокефалістів” (78,2 %) становили люди середнього і старшого віку, а 26,2 % – діти і молодь.

У боротьбі проти “автокефалістів” більшовики використовували уже неодноразово апробований засіб – розкол, ознаки якого намітились в рядах УАПЦ ще влітку 1922 р. Тоді частина священників і парафіян звинуватила вище керівництво УАПЦ у порушенні принципу собороправності, що виявлялося, на їх думку, у передачі влади УАПЦ єпископату. Митрополит В. Липківський був звинувачений у незаконному захопленні церковної влади та самочинному скликанні соборів УАПЦ. На пленумі ВПЦР УАПЦ, який відбувся в Києві 10 червня 1922 р., священник С. Задорожний від імені групи “автокефалістів” зажадав відмовитися від деяких слів в молитві (від слів “раб божий”, тому що рабів уже не було, “господь”, тому що це слово виникло від слова “господар”, тобто “хазяїн”; “сатана”, в якого вже ніхто не вірить) і не використовувати їх під час служби, хоча з точки зору православної догматики сама постановка такого питання межує з єресю. Пропонувалось також запровадити церковне святкування 1 Травня і закрити всі монастирі.

Пленум доручив церковно-науковому відділу ВПЦР УАПЦ переглянути тексти богослужбових книг і вилучити з них слова “раб” і “сатана”, але відхилив пропозицію щодо виключення слова “господь” і закриття монастирів. За пропозицією О. Яреценка священник С. Задорожний та його прибічники були випроваджені з пленуму ВПЦР [3.1068, с.47]. Після цього опозиційна група, яку таємно підтримувала влада, поживила боротьбу проти прихильників керівництва УАПЦ та “петлюрівщини” в її громадах.

Таким чином, “автокефалістам” також не вдалося запобігти розколу. “Обновленці”, які з’явилися серед них, виступали під гаслом “дійсного

відродження” УАПЦ. Восени 1922 р. вони направили у ВПЦР УАПЦ заяву - протест проти відступу від основних принципів соборноправності і порушення законів УАПЦ. На Великих Покровських зборах, які відбулися в той час, опозиціонерам вдалося залучити на свій бік більшість делегатів й затвердити свій статут, узявши назву “Братство Церква Жива”, як добровільної організації “активно віруючих”. Але в організаційному відношенні вони продовжували залишатися в лавах УАПЦ, активізувавши свою розкольніцьку діяльність. Через гострі розбіжності з прихильниками В. Липківського та В. Чехівського в наступному 1923 р. деякі члени нової релігійної течії були виключені з ВПЦР. Після цього група, змінивши свою назву на “Братство Діяльно-Христова Церква” (“ДХЦ”), розпочала рішучу боротьбу проти митрополита В. Липківського та його прихильників, намагаючись захопити керівництво УАПЦ. У документах ЦК КП(б)У, датованих липнем 1923 р., “ДХЦ” характеризувалася як “прогресивна і лояльна до Радянської влади релігійна група, що заслуговує підтримки” [2.552, арк. 13].

Про події в УАПЦ влітку-восени 1923 р. та ставлення більшовиків до автокефального руху можна судити з таємного листа секретаря Київського губкому І.М. Варейкіса в ЦК КП(б)У. Він стверджував, що УАПЦ фактично є не релігійною організацією, а політичною партією, для якої церковні інтереси мають другорядне значення, а головною її метою є можливість легально проводити боротьбу проти Радянської влади. І.Варейкіс закликав ЦК КП(б)У активізувати боротьбу проти “автокефалістів”, використати суперечності між ними і всіляко сприяти їх розколу [2.552, арк. 4].

Місцеві органи Радянської влади всіляко намагалися не допустити посилення впливу “автокефалістів”. У Харківській губернії у 1923-1924 рр. їм відмовили в оренді Миколаївської, Свято-Духовної, Апостольської, Христосово-Роздественської, Покровської та інших церков, які були віддані “обновленцям”. Охтирський окружний ліквідком відмовив у реєстрації громадам УАПЦ в с. Котельві і Охтирці як громадам “контрреволюційним і петлюрівським”, заборонив їм богослужіння по черзі з “тихонівцями” в Охтирській Успенській церкві.

Енергійні дії щодо витіснення автокефального руху застосовувались у Люботинському, Вільшанському районах, а також у Мерефі, яка деякий час вважалась центром “автокефалістів” Харківської губернії [2.686, арк. 1, 6, 27, 117].

Розкол УАПЦ остаточно визначився у травні 1924 р., коли на чергових її зборах до складу ВПЦР були обрані тільки прихильники митрополита В. Липківського і В. Чехівського. В цих умовах Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У в таємному циркулярі, надісланому у вересні 1924 р. в губком партії, поставила завдання всіляко сприяти розколу УАПЦ, підготувати групу делегатів на черговий з’їзд УАПЦ для захоплення ВПЦР і поставити таким чином її діяльність під контроль органів Радянської влади [2.583, арк. 60]. Реалізація цього завдання була доручена органам НКВС, які здійснили цілу низку заходів для того, щоб посилити суперечності між лідерами ВПЦР УАПЦ В. Липківським, В. Чехівським, О. Яреценком, І. Потієнком, а з іншого боку – лідерами “ДХЦ” єпископами П.Тарнавським, В.Бржосновським і Янушевським.

Усвідомлюючи небезпечність ситуації, яка склалася, керівництво ВПЦР УАПЦ намагалося запобігти захопленню свого керівного органу, поліпшити стосунки з органами державної влади. В грудні 1924 р. ВПЦР УАПЦ прийняла декларацію, якою знов засвідчила свою лояльність до Радянської влади. Під час зустрічі з наркомом внутрішніх справ УСРР В.А. Балицьким члени ВПЦР УАПЦ обіцяли здійснити “чистку своїх церковників і виключити з їх числа антирадянські елементи”. Але працівники органів НКВС вважали, що “все це було зроблено для того, щоб домогтися легалізації УАПЦ, а націоналістично-шовіністична агітація і проповіді з яскраво вираженим антирадянським ухилом попами-ліпківцями продовжувались”. Тому в серпні 1925 р. органи НКВС, використавши Київську губернську раду “ДХЦ”, почали готувати проведення Всеукраїнського з’їзду всіх опозиційних ВПЦР і митрополиту В. Липківському “елементів” в лавах УАПЦ [2.566, арк. 3].

Всеукраїнський з’їзд “Братства Діяльно–Христової Церкви” відбувся в жовтні 1925 р. в Києві, у Соборі Михайлівського монастиря і, як відзначали органи НКВС,

“пройшов досить успішно”. З 176 делегатів з’їзду 58 були членами “ДХЦ”, решта, хоча і не входили до “ДХЦ”, були противниками ВПЦР і митрополита В. Липківського. Серед делегатів з’їзду були три єпископи, 22 “церковника”, а решта – миряни [2.566, арк. 3]. З’їзд засудив керівництво УАПЦ та митрополита В. Липківського за “політиканство”, прийняв постанову про розпуск ВПЦР УАПЦ і обрав тимчасовий керівний орган – Всеукраїнську Православну Церковну Раду “Діяльно-Христової Церкви” (ВПЦР “ДХЦ”), який повинен був функціонувати до скликання Собору УАПЦ. З’їздом було прийняте і “Credo” “ДХЦ”, в якому відзначалось, зокрема, що “... Церква християнська повинна бути живим камінням, повинна виховувати в своїх членах релігійну свідомість і через боротьбу з темрявою та пережитками вести до світу, до знання, до досягнення Царства Правди на землі. Це виховання ...повинно сприяти зміцненню того соціального ладу, що утворився спільними силами Робітництва та Селянства. Ми, як дійсні Християни, прагнемо будувати Царство Боже, Царство Правди й Любові тут, на землі ...” [2.562, арк. 199]. Ці та інші положення “Credo” були, за оцінкою органів ДПУ УСРР, “за своїм змістом цілком прийнятні з точки зору лояльності для нас” [2.566, арк. 31].

Нова церковна течія та її керівний орган, який очолювали ставленики ДПУ, спрямували свою діяльність “виключно в бік дискредитації і боротьби з липківщиною” [2.566, арк. 31]. За задумом органів ДПУ, боротьба поміж двома течіями усередині УАПЦ мала виглядати як боротьба лояльних до Радянської влади членів УАПЦ з її “заполітизованою верхівкою” на чолі з В. Липківським [2.566, арк. 4].

Відбиваючи напади опозиційної групи, В. Липківський та його прихильники звинувачували “ДХЦ” у співробітництві з ДПУ, розповсюджували в парафіях УАПЦ спеціальні інформаційні листи, в яких роз’яснювали сутність “ДХЦ” як “церкви радянської” [2.566, арк. 3]. Те ж саме робили й члени “ДХЦ” та їх ВПЦ, при цьому в своїй боротьбі проти “автокефалістів” вони спиралися не лише на свої 112 парафій, але й на частину тих, які поки що залишалися в підпорядкуванні “липківської” ВПЦР [2.566, арк. 33].

Велику допомогу “ДХЦ” надавали органи ДПУ УРСР, які налаштували проти ВПЦР УАПЦ православні громади у восьми округах України, в тому числі у Проскурівському, Житомирському, Шепетівському, Ніжинському, Бердичівському та ін. [2.566, арк. 30]. Поступово частина “липківських” громад почала переходити на бік “ДХЦ”. У Ніжинській окрузі до неї приєдналось десять громад на чолі з єпископом Шираєм, створивши окружну Раду “ДХЦ”, у Першотравневому окрузі – шість громад, у Зинов’ївській і Глухівській округах – по дві громади, в Білоцерківській окрузі – три громади тощо [2.566, арк. 32]. У цілому по Україні на той час під контролем ВПЦР “ДХЦ” опинилося близько 300 громад, тоді як під час свого утворення (осінь 1925 р.) вона мала лише 112 громад. Прихильники “липківської” ВПЦР УАПЦ продовжували користуватися впливом у 22-х округах УСРР, особливо у Київській та Полтавській [2.566, арк. 3, 31, 32]. В інших регіонах УСРР автокефальний рух влітку-восени 1925 р. характеризувався органами НКВС як слабкий, що поступався своїм впливом “тихонівцям” і “обновленцям”. Пояснювали вони це тим, що у Волинській, Чернігівській та інших губерніях “автокефалісти” брали активну участь у “русі бандитизму”, а “верхівка УАПЦ різко виявила свою петлюрівську фізіономію і була дискредитована”, у зв’язку з чим “автокефальний” рух там майже припинився. На Чернігівщині “автокефалісти” мали лише три парафії, які не підтримувались ні селянами, ні місцевою українською інтелігенцією [2.562, арк. 88 зв., 169].

Розробляючи план подальшої боротьби з “липківцями”, органи ДПУ визначили такі методи боротьби з ними: продовжувати адміністративний тиск на ВПЦР УАПЦ, не реєструючи її статуту, прирікаючи таким чином на напівлегальне існування; не дозволяти проводити Собори, поки органи ДПУ не завершать підготовчу роботу для захоплення ВПЦР. Як вважали працівники ДПУ, “за умови продовження політики тиску на липківців в сенсі відмови їм в легалізації”, органам ДПУ вдасться підготувати умови для встановлення повного контролю за діяльністю УАПЦ [2.566, арк. 35-36]. Як і раніше УАПЦ розглядалася владними структурами як організація не стільки релігійна, скільки політична. Незважаючи на постійний тиск і

репресії з боку адміністративно-карних органів та активістів інших релігійних течій протягом першої половини 20-х рр. кількість парафій УАПЦ поступово зростала. Якщо до проведення першого Всеукраїнського Собору УАПЦ (жовтень 1921 р.) їх налічувалося близько 300, то у 1922 р. – 600, у 1923 р. – 800, у 1924 р. – 1200, а у 1925 р. – близько 1500 парафій [2.566, арк. 19]. За даними О. Субтельного, на середину 20-х років УАПЦ мала 30 єпископів, близько 1500 священників і мільйони прихожан [3.1065, с.349]. Майже 70 % єпископів, священників і членів окружних рад УАПЦ вважалися органами ДПУ “антирадянськими елементами”, які використовували церковну кафедру для антирадянської агітації і пропаганди [2.566, арк. 20]. Усього до “активу” УАПЦ на початку 1926 р. органи ДПУ відносили 1000 осіб, на 555 з яких у 350 громадах були зібрані матеріали, на кожного окремо. З цих 555 “активістів” лояльними до Радянської влади (“за своєю лінією поведінки”) вважалися 199, “ворожо налаштованими” – 331, а політичні позиції 25 активістів УАПЦ залишались нез’ясованими [2.566, арк. 19-20]. Органами ДПУ було прийняте рішення посилити стеження за активістами УАПЦ, викриваючи їх антирадянські дії і перешкоджаючи їх роз’їздам республікою. Єпископів О.Ярещенка і Н. Шараєвського та деяких інших діячів ВПЦР пропонували вислати за межі УСРР [2.566, арк. 35-36]. Подібні переслідування УАПЦ та її керівництво зазнали і в наступні роки.

Таким чином, діяльність УАПЦ за своїм змістом і спрямованістю не сприймалася органами Радянської влади і не була виключно церковно-релігійною, а мала риси громадсько-політичного руху, який об’єднував найбільш патріотично налаштовані прошарки населення. Поширення “автокефального” руху в УСРР залежало від наполегливості його прихильників, ступеня розуміння його мети і значення сучасниками та ставлення до нього більшовиків. Виявляючи лояльність до Радянської влади, керівництво УАПЦ сподівалося на відповідне ставлення до себе. Ці сподівання виправдовувалися доти, доки існувала потреба у використанні УАПЦ для боротьби проти інших православних церковних течій. Вже всередині 20-х рр. стало зрозумілим, що в Радянській Україні місця для УАПЦ не передбачалося.

2.6. “Тихонівці” і “обновленці”

Всіляко пригноблюючи “автокефалістів”, органи Радянської влади посилювали тиск на прихильників патріаршої Церкви, використовуючи будь-який привід для загострення суперечностей між ними. Зручним приводом для цього стала кампанія з вилучення церковних цінностей, проти чого різко виступив патріарх Тихон, який користувався великим авторитетом у церковних колах. Його арешт 6 травня 1922 р. став “сигналом до церковної революції” [2.585, арк. 92]. Органи влади розгорнули широкомасштабну агітаційно-пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію патріарха, звинувачуючи його в антинародній політиці. “Обновленський” рух, користуючись їх підтримкою, стрімко поширювався в Катеринославській, Одеській і Харківській губерніях, силою захоплюючи храми “тихонівців”. Під тиском світських владних структур у багатьох місцях відбулися окружні та повітові з’їзди, на яких приймалися рішення про перехід до “Живої Церкви”, обирались місцеві комітети “живоцерковників”. Звичайні прихожани, за свідченням органів НКВС, мали “туманне уявлення” про те, що відбувалося в Церкві [2.566, арк. 58; 2.585, арк. 100].

На цьому етапі боротьби з Православ’ям головний удар спрямовувався проти “тихонівської” Церкви як “найміцнішої з усіх цитаделей старого ладу” [2,552, арк. 8]. Партійним осередкам і органам Радянської влади на місцях пропонувалось “в межах революційної законності” активно використовувати для боротьби проти неї органи ДПУ, прокуратури, ліквідоми і “обновленські” громади [2.561, арк. 50]. У Харківській губернії відомим діячем “обновленського” руху був І. Захаржевський. За часів Гетьманату він проявив себе завзятим противником “автокефалістів” [1.2.2.265], а у 1922 р. став уповноваженим “обновленського” ВЦУ в Харківській губернії, залучивши на свій бік протоієрея М.Красовського та деяких інших представників місцевого духовенства. Вони утворили окреме Єпархіальне управління, до складу якого ввійшли священники Б.Шаповалов, Є.Белінський, І.Четвериков, протоієрей П.Фомін, миряни

Я.Артюхівський, С.Лемеш і розгорнули боротьбу проти Єпархіальної Ради та харківського владика Нафанаїла (Троїцького). 28 серпня 1922 р. владика Нафанаїл, вікарний єпископ Павло Старобільський, члени Єпархіальної Ради протоієрей Т. Буткевич, І. Гаранін та інші були викликані до НКЮ УСРР. Його представник І. Сухоплюєв та І. Захаржевський примусили запрошених підписати постанову “обновленського” ВЦУ про їх звільнення і заслання за межі губернії. Через деякий час їх звинуватили у контрреволюційній діяльності і засудили [3.924, с.176-177].

Новим архієреєм Харкова був призначений протоієрей О. Дьяконов – активний “живоцерковник” і прибічник одного з лідерів “Живої Церкви” В.Красницького. На першому Всеросійському з’їзді “Живої Церкви” (Москва, 6-17 серпня 1922 р.) О. Дьяконов разом з іншим доповідачем звинуватив “чорний” єпископат та парафіяльних священиків у антирадянській діяльності. Після цього була прийнята, як відзначають деякі дослідники, безсмертна за своїм цинізмом резолюція. Вона передбачала висилку з єпархій всіх противників “обновленців”, призначення “живоцерковників” настоятелями храмів та монастирів та розпуск парафіяльних рад, які їх не визнавали [3.924, с.120]. О. Дьяконов та його прихильники захопили Благовіщенський собор, перетворивши його у центр столичних “живоцерковників”. Кар’єра О.Дьяконова перервалася після появи у вересні 1922 р. в газеті “Комуніст” публікацій, що свідчили про його дореволюційні монархічні погляди. Після цього ставлення харківських “живоцерковників” до нього змінилось. Він та його прибічники 25 вересня 1922 р. намагалися провести у Благовіщенському соборі збори прихожан-“обновленців”, але зазнали нападу з боку останніх. Від розправи розлючених мирян їх врятувало тільки втручання міліції. 10 травня 1923 р. О. Дьяконов змушений був залишити Харків і виїхати до Смоленська, де згодом став архієпископом Смоленським і Дорогобузьким, членом Священного Синоду Православної Російської церкви [3.924, с.176, 178, 342, 345].

В Одеській губернії “обновленський” рух мав найбільше поширення в Балтському, Першотравневому і Дніпровському повітах. До рук його прихильників потрапило губернське Єпархіальне управління [2.545, арк. 1]. Велику допомогу

“обновленцям” надав Одеський губком КП(б)У. 19 вересня 1922 р. він направив у повітові комітети партії циркуляр, в якому вказувалось на необхідність надання підтримки “обновленцям” та сприяття розколу РПЦ. Для цього пропонувалось організувати з числа прихильників “обновленців” ініціативні групи та створити спеціальні “трійки”, до складу яких мали увійти представники повітового комітету КП(б)У та ДПУ [2.541, арк. 65]. Перед “трійками” ставились такі завдання: 1) разом з органами ДПУ здійснити облік “контрреволюційного” духовенства, за допомогою “ініціативних груп”, висувати на керівні посади прихильників “Живої Церкви”; 2) сприяти “обновленцям” у проведенні “друкованої і усної пропаганди”; 3) забезпечити швидкий розгляд усіх “контрреволюційних справ” з релігійних питань і передачу їх до ревтрибуналів; 4) посилити діяльність повітових ліквідкомів по відокремленню Церкви від держави та школи від Церкви. Вся ця робота була оголошена “ударною” і мала бути закінченою в найкоротші строки [2.541, арк. 65]. Волинський губком КП(б)У навіть розробив для “обновленців” спеціальну програму діяльності. Вона передбачала демократизацію Церкви шляхом запровадження принципу виборності всіх священнослужителів, в тому числі архієпископів і митрополитів; “визнання принципів радянської влади”, що не суперечать духу християнства і православ’я; безпощадна боротьба з контрреволюційними елементами в церковних органах влади; викриття “мощів”, “чудес” та інших “прийомів духовенства”; висунення на вищі церковні посади представників “білого” духовенства; проведення богослужіння і проповіді тією мовою, якою говорить більшість прихожан громади тощо [2.541, арк. 65].

Подібні ж завдання ставили більшовики перед катеринославськими “обновленцями”, але вони зазнали завзятого опору з боку прихильників патріарха Тихона. На початку 1922 р., коли чітко визначився розкол РПЦ, губернську єпархію очолив єпископ Агапіт. Він мав багато прихильників серед місцевих благочинних священників та членів церковно-парафіяльних рад – заможних селян, які були відверто налаштовані проти Радянської влади. Вони розгорнули активну боротьбу проти “обновленського” руху, але незабаром єпископи Агапіт, Іоанікій та Серафим

були звинувачені в приховуванні церковних цінностей і заарештовані. На судовому процесі, який відбувся в Катеринославі в лютому 1923 р. Агапіт був засуджений до розстрілу, але вирок був замінений п'ятирічним ув'язненням. Як відзначається у партійних документах тих часів, арешт єпископів і суд над Агапітом викликали “певний ефект серед духовенства” губернії і до початку 1923 р. значна його частина опинилась серед “обновленців” [2.585, арк.100].

Періодом найбільшого розквіту “обновленського” руху в УСРР була перша половина 1923 р., коли його прихильники клопотали про надання автокефалії своїй Церкві. Ще взимку на єпархіальних з'їздах духовенства і мирян були обрані делегати на Всеукраїнський Помісний Собор, який відбувся 12-15 лютого 1923 р. в Києві. На ньому була проголошена автокефалія “обновленської” Церкви в Україні, створено Всеукраїнське Вище Церковне Управління (ВУВЦУ) на чолі з архієпископом Піменом, яке через три місяці переїхало до Харкова. Положення про ВУВЦУ, затверджене Собором 15 лютого 1923 р., було підготовлено членом ВЦУ РПЦ протоієреєм Б.Дикаревим, агентом ДПУ. В документі підкреслювалося, зокрема, що ВУВЦУ належить вища церковна влада в межах України, що “здійснення принципу автокефалії у внутрішньому устрої ... знаходиться в канонічному спілкуванні з ВЦУ Російської Православної церкви”, через яке “зноситься з автокефальними православними церквами ...”. ВУВЦУ також призначало єпископів та затверджувало членів єпархіальних управлінь. Фінансуватися ВУВЦУ повинно було за рахунок добровільних пожертвувань церков і приватних осіб, прибутків монастирів, каплиць тощо [2.684, арк. 40-41].

Рішення українських “обновленців” щодо автокефалії своєї Церкви було визнане II Всесоюзним Помісним (“обновленським”) Собором, що відбувся в Москві 2-8 травня 1923 р. В його роботі взяли участь голова ВУВЦУ архієпископ Пімен, митрополит Харківський Ніколай (Федотов), митрополит Одеський Євдоким, мирянин І.Захаржевський та ін. До складу робочої президії Собору входили професор Київської Духовної академії В.Білоликов, протоієреї О.Дьяконов і Б.Дикарев. Два останніх були обрані до складу Вищої Церковної Ради (ВЦР), а

митрополит Харківський Ніколай (Федотов) – кандидатом в члени ВЦР [2.552, арк. 3].

8 серпня 1923 р. у Москві відбувся пленум ВЦР, який розпустив “обновленські” течії – “Живу Церкву”, “Союз церковного відродження” і “Союз давньоапостольської церкви” – і на їх основі створив Російську православну церкву (РПЦ). Колишня ВЦР була перетворена в Священний Синод РПЦ. Таким чином, розпочався новий, синодальний період “обновленського” руху в РПЦ.

Тим часом “обновленський” рух в УСРР значно поширився. Влітку 1923 р. досить активно продовжували діяти “обновленці” Катеринославської губернії, де єпархіальне управління очолював єпископ Іннокентій. За його ініціативою було проведено кілька з’їздів “обновленців”, на яких приймалися рішення про посилення боротьби з “тихонівською” Церквою та про реформування церковного життя. Але в червні 1923 р. відбулася подія, яка помітно вплинула на настрої духовенства: 16 червня в своєму зверненні до Верховного суду РСФРР патріарх Тихон покався в “проступках проти державного ладу” і 25 червня 1923 р. був звільнений з-під арешту, а слідча справа стосовно нього була припинена. 15 липня 1923 р. Тихон оголосив рішення “обновленського” Помісного Собору, який позбавив його сану, неканонічними, анафемствував “обновленців” і сповістив православний клір та мирян про своє повернення до керівництва РПЦ [2.585, арк. 101]. Це надихнуло катеринославських прибічників патріарха, які в своїх проповідях відкрито називали його “єдиним керівником істинного православ’я”. Єпископ Іннокентій виїхав до Москви і відмовився повернутися в Україну, оголосивши про свою підтримку патріарха Тихона. Все духовенство Ново-Московського району та інші священники публічно покалися в своєму “обновленстві” і повернулися до патріаршої Церкви. Її прихильників в губернії очолив єпископ Іоанікій, звільнений з-під арешту майже одночасно з патріархом Тихоном. Іоанікій установив зв’язок з патріархом та з його благословіння створив у Катеринославській губернії “тихонівське” церковне управління, після чого розпочав енергійну кампанію проти “обновленців”, в результаті чого значна їх кількість також повернулася до “тихонівської” Церкви.

Органи Радянської влади вчинили додаткові заходи, спрямовані на надання допомоги “обновленцям”. Під контролем ДПУ українські “обновленці” провели 25-27 жовтня 1923 р. у Харкові Всеукраїнський Собор. Замість колишнього ВУВЦУ вони створили Всеукраїнський Священний Синод на чолі з архієпископом Піменом, який став митрополитом Харківським, а згодом – митрополитом Слобідсько-Українським і Харківським [3.937, с.89, 93]. Одночасно не припинялася робота по послабленню впливу “тихонівців”. В контрреволюційній діяльності були звинувачені, заарештовані і відправлені до Харкова єпископ Сергій в Мелітополі, єпископ Онуфрій (Гагалюк) у Кривому Розі та ін. У листопаді 1923 р. в Катеринославі відбувся суд над єпископом Іоанікієм, теж засланим після суду в Харків [2.585, арк. 106-107]. Столиця УСРР поступово ставала місцем заслання багатьох православних архієреїв, серед яких були: управляючий Катеринославською єпархією єпископ Олександрійський і Павлоградський Стефан (Андріященко); тимчасово управляючий Подільською єпархією, архієпископ Уфимський і Мензелинський Борис (Шипулін); управляючий Чернігівською єпархією єпископ Глухівський Дамаскін (Цедрик); єпископ Маріупольський Антоній (Панкеев) та ін. [2.585, с. 63].

Віруючі інколи намагались визволити заарештованих священнослужителів, звертались до різних інстанцій, але марно. Так, домагаючись звільнення єпископа Онуфрія (Гагалюка), православні віруючі Кривого Рогу та навколишніх сіл направляли делегації до Харкова, відвідали ЦВК, РНК УСРР, зверталися з відповідним проханням до Г.І. Петровського. Незважаючи на десятки тисяч підписів віруючих під проханням про повернення Онуфрія до Кривого Рогу, його примусили написати розписку про невіїзд і залишили в Харкові [2.585, арк. 108].

Замість заарештованих єпископів-“тихонівців” наприкінці 1923 р. в Катеринославі були направлені четверо єпископів-“обновленців”: Катеринославський єпархіальний єпископ Афанасій, Олександрійський вікарний єпископ Іоанн (Славгородський), Запорізький вікарний єпископ Сергій та Павлоградський єпархіальний єпископ Микола (Гіляровський) [2.585, арк. 109].

Після їх прибуття в свої єпархії “обновленський” рух у губернії знову пожвавився. Але роботі заважали відсутність авторитету нових єпископів-“обновленців” серед місцевого кліру та мирян, а також нестача коштів через погане відвідування прихожанами “обновленських” храмів. Не зважаючи на це, на початку 1924 р. в Мелітопольській, Запорізькій та деяких інших округах “обновленцям” вдалося очолити існуючі або створити свої єпархіальні управління [2.559, арк.4]. Процес цей тривав недовго, тому що частина священників-“обновленців”, побоючись покарання від патріарха Тихона і втрати своїх парафій, публічно покаялися у своєму “обновленстві”. Про свій вихід із “Живої Церкви” оголосили єпископи Іоан Славгородський і Микола Гіляровський [2.585, арк. 112-115], десять священників Старобільської округи, 22 священника Одеської губернії та ін. [2.556, арк. 13]. Їхнє рішення зустріло “співчуття серед мирян, які активно чинили опір рішенням обновленської церкви” [2.562, арк. 88 зв.], представників якої віруючі називали “переодягненими комуністами” [2.562, арк. 89].

У Катеринославській та інших губерніях України боротьба між “тихонівцями»” та “обновленцями” здійснювалась переважно “ідеологічними” засобами. “Обновленці” продовжували розповсюджувати серед населення листівки та звернення, виступали з проповідями, називаючи “тихонівців” та “автокефалістів” ворогами народу, які мають на меті повалення Радянської влади [2.562, арк. 169]. “Тихонівці” викривали “обновленців” як ставлеників Радянської влади, засуджували запровадження ними нового церковного календаря, розцінюючи це як посягання на важливі підвалини Православної церкви, відмовлялися визнати рішення травневого 1923 р. Помісного Собору “обновленців”, що засудив патріарха Тихона [2.585, арк. 101-102]. “Тихонівці” використовували і більш радикальні форми боротьби з “обновленцями”: біля Покровської церкви в Катеринославі вони побили члена комітету “Живої Церкви”, який прибув для прийняття переданого “обновленцям” храму; за спробу виступити на зборах духовенства і мирян Полтави був побитий “тихонівцями” уповноважений київського комітету “Живої Церкви” [2.562, арк. 88зв.; 2.585, арк.101].

Активну участь у боротьбі проти “обновленського” руху в Україні брали такі прихильники патріарха Тихона як єпископ Онуфрій, який опікав Одеську губернію, Криворізький, Кременчуцький та Зінов’ївський округи; у Донбасі – єпископ Антоній, у Харківській губернії – єпископ Костянтин, у Катеринославській – єпископ Степан, на Волині – єпископ Аверкій, у Чернігівській губернії – єпископ Матвій та ін. [2.566, арк. 5]. Їм допомагали деякі московські єпископи, вислані свого часу з України за “контрреволюційну” діяльність. Серед них – єпископи Амвросій, Прокопій і Дамаскін, які помітно впливали на настрої духовенства і мирян Подільської і Чернігівської губерній; єпископ Василь Зеленцов, який за участь у боротьбі проти Радянської влади був засуджений ревтрибуналом на десять років позбавлення волі, але звільнений за амністією [2.566, арк. 8].

За оцінками органів ДПУ, до серпня 1923 р. позиції “обновленців” відносно міцними були у Харківській, Одеській, Катеринославській і частині Донецької губернії, слабкими – в Київській та Подільській губерніях, а в Полтавській, Волинській та Чернігівській губерніях “обновленський” рух перебував у “зародковому стані”. У серпні 1923 р. таємний відділ ДПУ УСРР інформував ЦК КП(б)У, що “проти ... “живоцерковників” спільно виступали “тихонівці”, “автокефалісти” та “віруюча маса”, які не визнавали священнослужителів-“обновленців” [2.552, арк. 29]. На Волині група “обновленців” внаслідок утиску з боку прихильників УАПЦ припинила свою діяльність, об’єдналася з “тихонівцями” для спільної боротьби проти громад УАПЦ [2.561, арк. 50-51].

Відносно стабільною залишалася ситуація в столичній Харківській губернії, де були зосереджені кращі і надійні сили “обновленців”, тому “тихонівщина, боячись репресій, відкрито не виступала” [2.552, арк.27]. Однак і там на початку 1924 р. стало помітним зростання впливу “тихонівців”. Позбавлені своїх громад у Харкові, вони за допомогою патріарха Тихона намагались створити у столиці своє Єпархіальне управління, посилити вплив в інших округах. На засіданнях бюро Ізюмського окружного КП(б)У, що відбулися у січні-серпні 1924 р., відзначалося, що під час весняної повені спостерігався їх масовий “наплив” в округу по

Сіверському Дінцю на деревинах і човнах [2.672, арк.46 зв.]. Особливо активно вони діяли у Барвінковому, Балаклії, Боровій та Слов'янську, де мали багато своїх прихильників, в тому числі серед ченців. Більшовики з тривогою відзначали, що Ізюмська округа стає місцем масового “тихонівського” руху, який майже повністю витіснив “обновленців” [2.673, арк.1зв.]. Органам ДПУ було доручено посилити агентурну роботу, виявляти “попівський елемент”, приділяти особливу увагу “ліквідації контрреволюційних груп ченців і черниць” [2.672, арк.7]. Від партосередків вимагали більш ефективно залучати “обновленців” для боротьби проти патріаршої Церкви, а після цього зосередитись на боротьбі проти “обновленців”, щоб “увесь корабель віри пішов на дно” [2.672, арк.31 зв.-32, 46 зв.].

Важливо відзначити кілька причин падіння авторитету “обновленців” і збереження впливу “тихонівців” серед православних віруючих. Одна з них – у постаті самого патріарха Тихона, якій останні роки свого життя присвятив захисту інтересів РПЦ, збереженню її єдності. Як вже відзначалося раніше, звільнення Тихона з-під арешту у червні 1923 р. надихнуло його прихильників, які посилили боротьбу проти “обновленців” як посібників більшовиків. Їх авторитет в очах віруючих був підірваний настільки, що після проведення ними служби прихожани запрошували “істинно православного батюшку” очистити храм від “нечистої сили”, залишеної священиком-“обновленцем” [2.552, арк.27; 2.562, арк.88 зв.]. На знак протесту проти запровадження нового церковного календаря окремі “обновленські” громади переходили в інші православні церковні течії. Частина віруючих, зневірених у Православній церкві, залишали її, поповнюючи різні секти або зовсім поривали з релігією. Внаслідок масових протестів віруючих у 1929 р. “обновленські” парафії вимушені були відмовитися від нового календаря [3.842, с.44].

Дискредитації “обновленців” в очах віруючих сприяла майже відверта їх підтримка органами Радянської влади. За їх допомогою таємно розсилалися повідомлення про з'їзди та збори “обновленців”, насамперед їм надавалися в оренду культові споруди, тому що “вони не контрреволюційні, не йдуть проти Радянської

влади, проти завоювань Соціальної Революції” [2.497, арк.107; 2.559, арк.4; 2.672, арк.46]. Якщо культових споруд не вистачало, то віруючим різних православних течій дозволялося користуватися ними одночасно або по чергово. Одночасне богослужіння проводилося тоді, коли в храмі було два або більше престолів, а по чергове – в різний час або дні для віруючих відповідної церковної течії [2.690, арк.7]. Але це не знімало, а нерідко загострювало протиріччя між віруючими. Так сталося з громадами “тихонівців” та “автокефалістів”, які поділили та розгородили посередині Київську Демидівську церкву. Згодом сталося навіть декілька сутичок між прихожанами, яких доводилося розмиряти міліції [1.2.2.397].

Для “ущемлення” “автокефалістів” та “тихонівців” і надання підтримки “обновленцям” органи Радянської влади широко використовували практику розторгнення з ними угод на оренду культових споруд. Вони мали право на це у тих випадках, коли релігійна громада своєчасно не ремонтувала культову споруду, не сплачувала страхові внески або місцеві податки, не повідомила про зміни в своїй “релігійній орієнтації” [2.690, арк.7]. Таким чином, знайти привід для розторгнення орендної угоди з будь-якою “антирадянською” релігійною групою і передачі храму “обновленцям” було нескладно. У червні 1924 р. Харківський губліквідком передав “обновленцям” Олександр-Невську, Архангело-Михайлівську, Пантелеймонівську та Кирило-Мефодіївську церкви, хоча на них претендували й інші православні об’єднання [2.556, арк. 14 зв.]. В Кременчуку “обновленці” отримали дві православні церкви, а в 1926 р. і останню, Свято-Троїцьку церкву. У скарзі на ім’я голови ЦВК СРСР М.І. Калініна представники церковної громади скаржилися, що це зроблено “в угоду обновленському єпископу та обновленській течії”, що віруючі сподіваються на те, що місцеві органи Радянської влади будуть дотримуватися Декрету про відокремлення церкви від держави, однаково ставитися до усіх релігійних конфесій [2.482, арк.121]. З аналогічною скаргою-проханням в ЦВК СРСР звернулися в квітні 1927 р. понад 500 прихожан Свято-Духовної церкви м. Херсона, які просили повернути їм церкву, що незаконно була передана “обновленцям”. В клопотанні також було звернуто увагу влади на розбіжності між

декретами РНК УСРР, які гарантували свободу совісті й віросповідань та дійсною політикою влади щодо релігії. Скарга була переслана до ЦВК УСРР для остаточного вирішення і залишилася без відповіді [2.552, арк.28].

Вагомою причиною послаблення впливу “обновленців” було їх досить слабе матеріальне становище. “Обновленські” храми майже не відвідувались прихожанами і не приносили прибутку. Коштів, які надавалися владою, не вистачало навіть на сплату страхових внесків та податків, тому громади відмовлялися від оренди храмів. Навіть Всеукраїнське Вище Церковне Управління “обновленців” не мало коштів для виплати зарплати своїм працівникам, на видання газети та поїздки по єпархіям. Із цієї причини ВУВЦУ, як відмічали органи ДПУ, перетворилось в “майже мертву верхівку, позбавлену можливості керувати єпархіальними управліннями” [2.552, арк. 28]. У той же час, відзначається в архівних документах, “тіп-тихонівець в селі забезпечений усім, тихонівці живуть на кошти куркулів і частини середняків, ведуть активну боротьбу проти інших релігійних течій” [2.562, арк.169; 2.566, арк. 1, 5]. “... Ми намагаємось бити тихонівців перед масою їхнім політиканством, контрреволюційністю ... Але ж саме цим тихонівщина люба для віруючого народу. Вона підтримує його надії на повернення царя ... і повалення ненависної їм влади” – писав старобільський єпископ-“обновленець” Милентій своєму братові, члену Синоду [2.566, арк.17].

Послабленню позицій “обновленського” руху в республіці значною мірою сприяла і пасивність багатьох священиків, які стали “обновленцями”, але за своїми переконаннями залишались “тихонівцями” [2.585, арк.103]. У Катеринославській губернії в середині 1924 р. діяли 758 православних громад, з яких лише 257 були “обновленськими”, а 528 – “тихонівськими”. У “тихонівських” громадах налічувалося 1019 священнослужителів, а в “обновленських” – 536, при цьому лише 77 з них вважались “переконаними обновленцями” [2.585, арк.112-113].

Наприкінці 1924 р. – на початку 1925 р. “обновленський” рух в Україні переживав глибоку кризу. На Черкащині налічувалось лише близько 60 “обновленських” громад, у Подільській окрузі – 20, Білоцерківський – 19,

Київський – 10 [2.558, арк.32; 2.559, арк.11,13]. У Полтавській окрузі “обновленський” рух ледве животів, в Олександрійському, Криворізькому, частині Павлоградського округів та на Волині припинив своє існування [2.561, арк.49; 2.585, арк.103]. За даними органів ДПУ, в цілому по Україні на початку 1925 р. “кількісно (а якісно ще більше) співвідношення сил між основними церковними угрупованнями було далеко не на користь радянської влади” [2.561, арк.49; 2.585, арк.103], а “лінія поведінки тихонівців характеризувалася активною антирадянською агітацією в монархічному напрямку та звинуваченням влади в утисках істинно православної (тихонівської) церкви” [2.566, арк.1].

На початку березня 1925 р. відбулося засідання Антирадянської комісії при ЦК КП(б)У, в якому брали участь О.Я. Шумський, М.О. Скрипник, Б.Ф. Логінов та інші. Обговоривши питання про становище “обновленців” в Україні, вони за пропозицією М.О. Скрипника прийняли рішення продовжити “політику законного утиску” “тихонівців”, тобто “всіляко, через радянські адміністративні та інші органи позбавляти їх коштів”, а перед ЦК КП(б)У і РКП(б) поставити питання про необхідність “ввести повну автокефалію Української церкви з затвердженням її Всеросійським Синодом, українізацію богослужіння, всіляке полегшення обновленцям, зниження податків, допомозі в пошуках коштів, приміщень і т.д.” [2.562, арк.56].

17-25 травня 1925 р. в Харкові відбувся II Помісний Собор Української “обновленської” Православної церкви, яка урочисто була оголошена автокефальною. Незабаром “цей акт своєї рідної сестри – Української Православної церкви” благословив III Всеросійський Помісний Священний Собор [3.924, с. 525]. Так за допомогою більшовиків сталося організаційне оформлення “обновленської” Української Автокефальної Синодальної Православної церкви. Однак це майже не позначилося на ставленні до неї віруючих: “тихонівщина” залишалася “спаяною і матеріально сильною як і раніше”, тоді як “обновленці” “часто відчують себе безсилами і звертаються в міліцію і ДПУ з проханням допомогти їм в боротьбі з тихонівщиною” [2.562, арк.89; 2.566, арк. 1, 5]. Не кращим було становище і в

інших радянських республіках. За даними ДПУ, в середині 20-х років 67 % православних священнослужителів в СРСР становили прихильники патріаршої Православної церкви [3.937, с.11].

Отже, руйнівні процеси в РПЦ та Українському православ'ї в першій половині – наприкінці 20-х років були зумовлені не лише внутрішньоцерковними суперечностями, але і ретельно спланованими антицерковними діями органів Радянської влади, спрямованими на розкол духовенства, знищення Православної церкви. Формально проголошений більшовиками курс на відокремлення Православної церкви від держави на практиці був використаний для її ізоляції і розколу на ворогуючі між собою церковні течії. Вони перетворилися в суб'єкти знущань і тортур, переслідування і знищення найбільш непокірної частини духовенства. Боротьба проти них стала своєрідним продовженням громадянської війни, яка охопила усі регіони УСРР. В цій війні брала участь і “обновленська” Церква, створена за допомогою органів Радянської влади насамперед як засіб боротьби проти “тихонівської” Церкви.

2.7. Лубенський Собор Єпископів України

Результати чотирирічної роботи з розколу Православної церкви й духовенства не задовольняли більшовиків. Необхідно було “знайти шляхи, які вели б до розколу тихонівців і липківців (УАПЦ) та до зміцнення позицій обновленців” [2.566, арк.1]. Вихід бачили в організації нового православного церковного об'єднання. Його боротьба проти “тихонівців” та УАПЦ могла бути успішною лише в тому разі, якщо його ієрархи будуть строго канонічними з точки зору віруючих і якщо нова Церква стане “на шлях автокефалії Української церкви і українізації богослужіння”, що повинно було залучити до неї православних віруючих-українців, насамперед членів парафій УАПЦ і патріаршої Церкви. У серпні 1924 р. це питання було обговорено на засіданні Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У і вирішено залучити до створення нової церкви відомих прихильників патріарха Тихона, зокрема,

архієпископа Іоанікія Соколовського, призначеного екзархом України і завербованого органами ДПУ [2.583, арк. 57].

Підготовча робота по створенню нової церковної течії була завершена у першій половині 1925 р. У квітні Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У обговорила питання про “тихонівців” і доручила органам ДПУ провести відповідну роботу серед їх прихильників [2.562, арк. 59]. Нову Церкву погодились очолити п'ять колишніх єпископів-“тихонівців”: архієпископ Іоанікій, який очолював Харківську, Катеринославську й Донецьку єпархії; єпископ Павло Погорілко (Поділля); єпископ Сергій Лабунцев (Золотоноша); єпископ Сергій Іваницький (Сновськ Чернігівської губернії) й Феофіл Булдовський (Лубни). Вони виступили ініціаторами проведення Собору Єпископів України, який відбувся 4-5 червня 1925 р. в Лубнах Полтавської губернії. Відмовилися взяти участь в роботі Собору понад 20 єпископів. Вони, на думку органів ДПУ, перебували під значним впливом прихильників патріаршої Церкви в Україні, особливо Чернігівського єпископа Дамаскіна (Д.Цедрика), якого працівники ДПУ вважали “особою реакційною, надзвичайно далекоглядною і шкідливою” [2.566, арк. 2].

Свою канонічність Собор Єпископів обґрунтував тим, що згідно з рішенням Всеросійського Помісного Собору РПЦ 1918 р. УПЦ стала автономною. В 1922 р. за ініціативою екзарха України, Київського митрополита Михайла (Єрмакова), був проведений Собор Єпископів, який оголосив УПЦ автокефальною. Цей Собор був визнаний канонічним всіма православними конфесіями України. Але в зв'язку з арештом й засланням митрополита Михайла (Єрмакова) діяльність створеного тоді церковного органу була припинена. Оголосивши Лубенський 1925 р. Собор наступником Собору Єпископів 1922 р., організатори визнали його законним, а єпископів, які відмовилися взяти участь у роботі Лубенського Собору, звинуватили в тому, що вони не визнають навіть автономії УПЦ і “цілком підпорядковуються Москві”. Собор оголосив про свою лояльність до Радянської влади, неприпустимість будь-якої політичної діяльності, визнав необхідним

запровадження богослужіння українською мовою, хоча не заборонив використання і старослов'янської мови, якщо того бажали прихожани [2.562, арк. 21-21 зв.].

Своє ставлення до інших церковних течій Собор Єпископів визначив наступним чином: боротьба з “тихонівцями” та “липківцями”, лояльне ставлення до “обновленців”. Собор оголосив себе главою Української Автокефальної Православної Церкви, яка не підпорядковується голові “обновленської” РПЦ Петру Крутицькому. Виконавчим органом Собору Єпископів стала президія, головою якої був обраний єпископ Павло Погорілко, першим його заступником – архієпископ Іоанікій Соколовський, другим – Феофіл Булдовський. Голова президії отримав титул архієпископа всієї України й повинен був жити в Харкові, навіть якщо не буде Харківським єпархіальним архієреєм.

Таким чином, з ініціативи та за допомогою органів Радянської влади в Україні виникла ще одна автокефальна Православна церква, яка згадується в архівних документах під назвою “Соборно-Єпископська Церква”, “Булдовщина” “Лубенський розкол” “УАПЦ-2” “Братське об'єднання українських православних автокефальних церков (БОУПАЦ)”. Кількість її єпископів до початку 1926 р. зросла на дві особи за рахунок нововисвячених. Опорною базою нової Церкви стали Донецька, Катеринославська, Подільська, Полтавська та Харківська єпархії, які очолювали єпископи – ініціатори скликання Лубенського Собору. З 5056 “тихонівських” православних парафій канонічність Собору Єпископів визнали 2000 парафій. Переважна їх більшість – близько 650 – об'єднував архієпископ Іоанікій, який користувався великим авторитетом серед віруючих [2.562, арк. 21зв.-22].

Соборно-Єпископська церква почала поповнюватись за рахунок громад інших православних течій. Обіжником від 7 липня 1925 р. Адміністративний відділ НКВС УСРР зобов'язав відповідні окружні відділи без перешкод реєструвати їх єпархіальні і благочинні управління, видавати необхідні штампи і печатки, проводити з'їзди тощо”, одночасно відмовляти в цьому “тихонівцям” і “автокефалістам”. Поступово до Соборно-Єпископської церкви перейшли колишні “тихонівські” Мирносицька і Іоано-Усекновенська церкви в Харкові, Архангело-

Михайлівська в Охтирці, Троїцька в с. Стара Рябина, колишня “обновленська” Миколаївська православна община в с. Мурафа Краснокутського району тощо. За станом на 1 жовтня 1925 р. до цієї Церкви в столичній окрузі належали дев’ять православних громад, з них сім – колишні “тихонівські”, одна – “обновленського” Синоду, одна – УАПЦ [2.602, арк.132, 146; 2.689, арк.28; 2.697, арк.18].

Про зміни в чисельності православних громад різних православних течій після утворення нової Церкви можна судити за даними таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Порівняльні дані про чисельність православних громад до і після створення Соборно-Єпископської церкви (станом на 12 листопада 1925 р.):

	Належність православних громад:			
	“Тихонівці”	УАПЦ	“Обновленці”	“Соборно-Єпископська Церква”
До червня 1925 р.	5056	1600	2928	-
За станом на 12.11.1925 р.	3056	1600	2928	2000

Примітка. Таблиця складена за даними: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2006. – Арк.22.

З даних таблиці видно, що всі 2000 православні громади, які перейшли до Соборно-Єпископської церкви, до 1925 р. були “тихонівськими”. Внаслідок цього чисельність прихильників патріаршої Церкви в УСРР істотно скоротилася, тоді як громади УАПЦ й “обновленці” зберегли свої позиції. Якщо мати на увазі, що органи ДПУ контролювали діяльність ще 2928 обновленських” парафій, то загальна їх кількість помітно зросла, досягнувши 4928. В результаті втрати 2000 громад вплив “тихонівців” тимчасово був підірваний, але не повсюдно. Наприклад, у Чернігівській окрузі з 250 православних храмів “тихонівцям” належали 196, тобто 75% всієї парафії округи. Під час боротьби, що спалахнула поміж прибічниками

Соборно-Єпископської церкви та “тихонівцями”, останнім удалося повернути близько 400, а до початку 1926 р. – ще 100 громад [2.562, арк. 169].

Особливістю “обновленської” автокефальної Соборно-Єпископської церкви було те, що її прихильники, за прикладом УАПЦ, важливе значення надавали “українізації” церковного життя. Вони досить наполегливо намагалися досягти цього в Бердичівській та Лубенській округах. На Бердичівському окружному єпархіальному з’їзді (жовтень 1928 р.), після обговорення доповіді “Переведення в життя постанов Помісного собору про українізацію церковного життя”, була ухвалена така резолюція: “Пропонувати: 1) самим пастирям українізуватись, докладно вивчати граматику, правопис та самим вживати укрмову; 2) під час відправи божих служб говорити промови по можливості українською мовою; 3) по можливості по всій терені Бердичівщині читати Євангеліє українською мовою ...; 7) виявити побажання священному Синодові, аби у єпископів висвячували кандидатів, що володіють укрмовою” [2.611, арк. 38].

Таким чином, “обновленська” Соборно-Єпископська церква була створена насамперед для боротьби проти громад УАПЦ і “тихонівців”. Органи Радянської влади сподівалися на те, що значна їх кількість перейде до новоствореної Церкви, оголошеної канонічною і автокефальною. Але ці сподівання виправдалися лише частково і на становище церковних течій суттєво не вплинули.

2.8. Відновлення РПЦ та її політична переорієнтація. Доля УАПЦ

Переконавшись, що реформи з “обновлення” Православної церкви не знаходять підтримки з боку більшості кліриків і мирян, “обновленці” вирішили звести їх до мінімуму. На основі трьох колишніх “обновленських” течій – “Живої Церкви”, “Союзу церковного відродження” та “СОДАЦ” – було утворено нову церковну організацію – Російську православну церкву (РПЦ), яка перетворила Вищу Церковну Раду в Священний Синод. До мінімуму була зведена хіротонія одружених єпископів, клірикам заборонений повторний шлюб, мирянам дозволено

повернутися до старого церковного календаря. Щоб не втратити остаточно вплив на віруючих, “обновленці” почали шукати шляхи примирення з “тихонівцями”, але останні не йшли на зближення.

Серед прихильників колишнього патріарха Тихона теж виникли суперечки відносно ставлення до Радянської влади. Перемогли прихильники митрополита Сергія (Страгородського), які в травні 1927 р. створили Тимчасовий Патріарший Священний Синод (ТПСС), що стало важливим кроком для відродження патріаршества в РПЦ. У липні 1927 р. митрополит Сергій виступив із “Посланням до пастирів і пастви”, більш відомим як “Декларація митрополита Сергія”. У ньому він закликав духовенство та мирян виявити лояльність до Радянської влади, підтримати внутрішню й зовнішню політику СРСР. “Нам треба не на словах, а на ділі показати, що вірними громадянами Радянського Союзу, лояльними Радянській владі, можуть бути не тільки байдужі до Православ’я люди ... Ми хочемо бути Православними і в той же час усвідомлювати Радянський Союз Батьківщиною, радощі й успіхи якої – наші радощі й успіхи, а невдачі – наші невдачі ... ” – йшлося в “Декларації” [3.747, с.215].

Ставлення духовенства та мирян до цього заклику було не однозначним, особливо під впливом так званого “Соловецького послання” – звернення православних єпископів – в’язнів Соловецького концтабору. У ньому відзначалося, зокрема, що головна суперечність між Радянською державою і Православною церквою ”лежить у непримиренності релігійного вчення Церкви з матеріалізмом, офіційною філософією комуністичної партії і керованого нею уряду Радянських республік ...”, що згадана суперечність “може бути відвернута тільки послідовним проведенням закону про відокремлення Церкви від держави” [3.747, с.213]. Автори “Соловецького послання” вважали, що в “Декларації” митрополита Сергія йдеться “про підпорядкування Церкви цивільним установам”, про “повне сплетіння Церкви і держави” тощо [3.747, с.216]. Як бачимо, в наведених документах відображені дві різні позиції, що розділяли в ті роки не лише єпископат, а й мільйони мирян. За свідченням священика Г.Селецького, представники єпископату й духовенства

Харкова, з якими він спілкувався, або повністю визнавали “новий курс митрополита Сергія, або ж, невдоволені якимось пунктом – все ж в цілому його підтримували [3.973, с.87]. Іншою виявилась позиція частини київських кліриків, які звернулись із спеціальною заявою до митрополита Михайла (Єрмакова), який очолював єпархію. Автори заяви вважали, що в “Декларації” митрополита Сергія “змішується світське і церковне життя”, що “у Церкві свої радощі” й що духовенство “повинно ухилитися від участі в політичних і цивільних справах”, благаючи не підтримувати митрополита Сергія [3.973, с.86].

Представники православного духовенства СРСР, незадоволені діями митрополита Сергія, об’єдналися і створили нелегальну “Істинно-Православну Церкву” (“ІПЦ”), відому ще під назвою “Катакомбної церкви”. Вона була опозиційно налаштована як до офіційної церковної, так і світської влади [4.1138, с.67]. Її засновниками вважаються петроградський митрополит Йосиф (Петрових) та новгородський єпископ Димитрій (Любимов). В Україні перші громади ІПЦ виникли в середині 20-х рр. і діяли незалежно від “тихонівців” і “автокефалістів”. Якщо вірити органам ДПУ, у 1927 р. вони перетворилися у філію “ІПЦ”, яка мала свої осередки в деяких регіонах УСРР. Окремі її представники навіть припинили духовне спілкування з митрополитом Сергієм (Страгородським) і звинувачували його в розколі православного духовенства.

Влітку 1930 р. органи ДПУ провели операцію, що мала в агентурній розробці назву “Чорні павуки” й була спрямована на розгром українського "філіалу" ІПЦ. До слідства були притягнені два єпископи, 52 священника, 22 ченці та сотні мирян. Найбільш активні учасники були засуджені до розстрілу, що був замінений на 10 років концтаборів, звичайні учасники – до 3-5 років ув’язнення в концтаборі або на заслання [3.973, с.85, 93].

Трагічно закінчилась і діяльність УАПЦ, яка вперто переслідувалася органами Радянської влади протягом усіх 20-х рр. На їх домагання у 1927 р. митрополита В.Липківського було звільнено з митрополичої кафедри, а архієпископа Н.Шараєвського – з посади його заступника. Митрополитом Київським і Всієї

України у 1927-1930 рр. був М.Борецький, а його заступником – архієпископ Й.Оксіюк. Для остаточного розгрому УАПЦ більшовики використали судовий процес над членами “Спілки визволення України” (“СВУ”). До суду, що відбувся у 1930 р. в Харкові, були притягнуті і окремі відомі діячі УАПЦ, яку органи Радянської влади наголосили філією “СВУ”. В публікаціях тих часів стверджувалося, що члени “СВУ” ставили на меті боротьбу за “незалежну демократичну Українську Народну Республіку”; відновлення приватної власності на землю і повернення панам та куркулям їхніх колишніх земель, а капіталістам – фабрик і заводів; об’єднання держави і автокефальної церкви; перебудову школи “на націоналістичних засадах” тощо. Громадськість переконували в тому, що члени організації готували “фашистський переворот на Україні, щоб зробити її колонією міжнародного капіталу”, що УАПЦ “стала тим кодлом, через яке СВУ проводив свою войовничу фашистську роботу” [3.1090, с.3, 8].

Під тиском органів НКВС, Президія ВПЦР УАПЦ скликала 28-29 січня 1930 р. у Києві Надзвичайний Собор представників УАПЦ. З доповіддю про роботу Президії та стан справ в УАПЦ виступив голова Президії ВПЦР Л. Юнаков. Він відзначив, зокрема, що протягом усіх десяти років існування УАПЦ в ній були “люди нецерковні, люди антидержавних настроїв”, що робило її “організацією ... контрреволюційною” [2.696, арк. 101].

У резолюції, ухваленій по доповіді Л. Юнакова, УАПЦ характеризувалась як антирадянська організація, де українізація богослужіння використовувалась “як засіб для розпалювання національної ворожнечі”. В контрреволюційній діяльності були звинувачені керівники УАПЦ – митрополит В. Липківський, єпископи О. Ярещенко, С. Орлик, М. Пивоваров, К. Кротевич, Всеукраїнський благовісник В. Чехівський та інші. Засудивши тих, хто “сприяв перетворенню Церкви в контрреволюційну організацію”, Надзвичайний Собор УАПЦ визнав недоцільним подальше існування автокефальної Церкви і оголосив її ліквідованою. Митрополит В. Липківський призупинив своє духовне керівництво УАПЦ, а єпископи – керівництво єпархіями, залишаючись при цьому парафіяльними

священиками, не об'єднаними в будь-яку церковну організацію [2.696, арк. 100-101]. Голова надзвичайного Собору Микола Карабикаїч у зверненні до присутніх відзначив, що “УАПЦ як контрреволюційна організація, як філіал СБУ, вмерла”, але “народ, який шукає Христа, вічної правди, залишився”. Він висловив надію на те, що “воскресне справжня Христова Українська церква як виключно церковна організація” [2.696, арк. 100].

Після ліквідації керівних органів УАПЦ значна частина її парафій тимчасово перебувала у складі Всеукраїнського об'єднання релігійних громад Української православної церкви, яке було створено з дозволу Адмінвідділу НКВС УСРР. В листопаді 1930 р. був затверджений Статут об'єднання, в якому її назву було замінено на Українську православну церкву.

9-12 грудня 1930 р. відбувся черговий Собор УПЦ, який обрав митрополита І. Павловського головою Всеукраїнської Церковної Ради (ВУЦР), його заступником – архієпископа Київського Костянтина (Малюшкевича), секретарем – Д.Оробинського. Членами ВУЦР були обрані протоієрей М.Яровий і священник А.Шевченко. Але автокефальний рух в республіці продовжував спадати. Були репресовані колишні керівники УАПЦ – митрополити І.Павловський, М.Борецький та інші. За деякими даними, в 1928-1938 рр. в радянських в'язницях і концтаборах загинули 13 архієпископів і єпископів УАПЦ [3.799, с.277].

У жовтні 1932 р. митрополит Сергій (Страгородський) і ВПСС затвердили звернення екзарха України, Харківського митрополита Костянтина (К.Г. Дьякова) про встановлення екзаршого управління в Україні. У підпорядкування Московському патріархату перейшли згодом і колишні парафії УАПЦ [3.799, с.277]. Московська патріархія знов перетворювалась у могутню православну церковну організацію: у 1938 р. їй було підпорядковано майже 80 % всіх православних парафій СРСР, тоді як “обновленцям” – близько 20 % парафій [3.902, с.83].

Московський патріархат очолив митрополит Сергій (Страгородський), обраний Собором Єпископів РПЦ (вересень 1943 р.) патріархом Московським і Всієї Русі.

“Обновленський” рух в РПЦ поступово спадав, а зі смертю в 1946 р. головного свого ідеолога О. Введенського припинив існування. Церковна єдність в РПЦ була повністю відновлена. Але це була не колишня “тихонівська” Церква, а нова РПЦ, яка здійснила політичну переорієнтацію, перейшла від неприйняття Жовтневої революції та Радянської влади до їх визнання й освячення.

Отже, проголосивши про відокремлення Церкви від держави, більшовики на практиці намагалися її знищити. Їх діяльність у цьому напрямку мала спланований характер, розпалювала міжконфесійну ворожнечу і значно послабили внутрішню єдність Церкви як соціальної інституції. Але ця діяльність не досягла своєї головної мети – знищення релігії в радянському суспільстві, а звелася до підпорядкування Церкви державі. Як органи світської влади ігнорували проголошений ними принцип свободи совісті, так ієрархи різних православних конфесій не визнавали релігійного плюралізму, права віруючих на вільне обрання конфесії. Одним із наслідків тиску світської і церковної влади на духовенство і мирян стало виникнення “катакомбної” Церкви.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

3.1. Ставлення до церковно-монастирської власності політичних партій та урядових структур

Православна церква протягом століть була пануючою в Російській імперії. Її вірними були не лише росіяни, українці та білоруси, а й інші народи. РПЦ користувалась всебічною підтримкою держави й на початку ХХ століття мала могутню економічну структуру. Вона володіла величезними земельними угіддями, фабриками і заводами, успішно займалась торгівлею. Внутрішня її організація була добре пристосована до управління нерухомістю, а офіційна безшлюбність єпископів і ченців виключала можливість роздрібнення церковних багатств через передачу їх спадкоємцям, сприяла їх накопиченню в церквах і монастирях. За деякими даними, незадовго до Жовтневої революції 1917 р. в Росії нараховувалось 52869 церков, 418 жіночих та 455 чоловічих монастирів. Їм належали земельні угіддя загальною площею 2611635 десятин, з них 1871858 десятин церковних та 739777 десятин монастирських земель вартістю 12 млн. золотих крб. Крім цього, РПЦ на свої потреби щорічно отримувала від держави 50 млн. крб. бюджетних коштів. Напередодні більшовицького перевороту вона мала 60-мільйонні банківські збереження [3.1055, с.12], а в бюджеті царського уряду на 1917 р. Священному Синоду планувалося надати 67 млн. крб., в тому числі 20 млн. крб. – на заробітну плату митрополитам, єпископам, міським та сільським священикам [3.738, с.19].

Великі володіння мали і українські єпархії РПЦ. В Правобережній Україні з 991000 дес. землі монастирям належали 11000 дес., а в Лівобережній Україні – 29000 дес. з 356000 дес. [1.2.2.390]. Тільки в сільській місцевості нараховувалось 9071 церков, 98 чоловічих та жіночих монастирів, що володіли 409180 дес. землі, щорічний прибуток від яких становив 20477260 крб. [2.563, арк. 62]. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. монастирям Київської єпархії (включаючи Лавру й

митрополичий будинок) належали 3127 дес. 1676 кв. сажнів землі – сади, луки, городи, ліси, ставки та інші землі, розташовані у 40 населених пунктах [3.1082, с.66, 68].

Значний прибуток приносили готелі та свічні заводи. Наприклад, чистий прибуток свічного заводу лише Харківської єпархії у 1917 р. становив 515000 крб., вартість нереалізованого на той час товару дорівнювалася 401000 крб., а заводського лісу – 2000000 крб. [1.2.2.267].

Політичні партії Росії досить чітко визначили своє ставлення до церковно-монастирської власності ще до революційних подій 1917 р. Про це можна судити за програмними документами 16 партій, опублікованих у 1906 р. в “*Полном собрании Платформ всех Русских Политических партий с приложением Высочайшего Манифеста 17 октября 1905 г. и всеподданейшего доклада графа Витте*”. “За конфіскацію монастирських земель” або “конфіскацію (експропріацію) церковних і монастирських земель (майна)” виступали Радикальна партія, Конституційно-демократична партія, Російська соціал-демократична робітничка партія та Партія соціалістів–революціонерів. За відчуження церковних й монастирських земель, але з виплатою грошової компенсації, виступали Партія Свободомислячих, Демократичний Союз Конституціоналістів та Помірковано-Прогресивна партія. В програмних документах дев’яти партій (Прогресивно-Економічної, Народногосподарської, Правового порядку, “Союзу 17 октября”, Монархістів-конституціоналістів (Царистів), Всеросійського Торгово-промислового союзу, Вітчизняного Союзу та Руського Зібрання) це питання не знайшло відображення [1.104].

Питання про церковну власність знайшло втілення в програмах українських політичних партій, які мали значний вплив на події в Україні у 1917-1920 рр. Конфіскації (експропріації) церковних і монастирських земель (майна) вимагали УПСР, УПСФ, УНП, УПСС, а УСДРП вважала за необхідне передати їх “крайовим автономним одиницям”. УФДП, яка виникла в 1918 р. й проіснувала лише кілька місяців, пропонувала “наявний запас державних земель” поповнювати відчуженими монастирськими та церковними землями, але держава повинна була

“винагороджувати” колишніх власників “за справедливою оцінкою”. УПСС і УПСФ, на відміну від інших партій, вимагали повної відмови держави від фінансування Православної церкви [1.9].

Центральна Рада взяла курс на поступове обмеження фінансування Церкви, її економічне відокремлення від держави, вимагаючи від Тимчасового уряду ще до скликання Всеросійських Установчих зборів передати церковно-монастирські землі “в завідування Земельних Комітетів” [1.2.2.330]. У III Універсалі УЦР (7 листопада 1917 р.) відзначалося, що “віднині на території Української народної республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі касується”, а у відозві “До людності України” знов було підкреслено, що “касується право власності на землі удільні, монастирські, кабінетні та церковні”, тому що вони є власністю всього трудового народу [2.618, арк. 2].

Ще до остаточного вирішення земельного питання селяни в багатьох місцях почали ділити церковно-монастирські землі. Захопивши володіння Київського Флорівського жіночого монастиря, селяни майже повністю вирубили монастирський ліс. Мешканці с.В.Покровське Старобільського повіту на початку жовтня 1917 р. прийняли рішення про конфіскацію церковних і монастирських земель, а селяни Нової Петрівки Київської губернії захопили землі та будівлі Межигірського монастиря. Перші виправдовували свій вчинок тим, що “ці землі не тільки ми, але й діди наші купили не тільки за гроші, але і потоками крові”, інші – “заслуженою винагородою за ту кріпосну працю, политу потом і кров’ю батьків” [1.102, с.191-192]. Мешканці монастирів прохали Центральну Раду захистити їх від грабіжників, дати їм орної землі, дозволити “займатися хліборобством не для своєї користі, а на благо усіх” [2.509, арк.49зв.]. Спроби Департаменту сповідань УЦР припинити реквізицію церковних і монастирських земель та перевести духовенство на державне утримання не увінчались успіхом і, як підкреслюють деякі дослідники, посилювали його орієнтацію на Московський патріархат [3.1082, с. 29, 41].

За часів правління гетьмана П. Скоропадського за клопотанням Київської духовної Консисторії Міністерство земельних справ дозволило сільським

священикам зібрати половину врожаю з засіяних земель, захоплених селянами. Ставилося також питання про звільнення церковних земель від податків, про впровадження монополії на виробництво і продаж свічок церковними заводами, скасування податку на ввезення церковного вина і воску із-за меж України, але позитивної відповіді на це отримано не було [2.504, арк.12-12зв., 17-19]. До речі, у 1917-1918 рр. кошти з різних українських фондів продовжували надходити до Москви та Петрограда – комітетів Єлисаветинського, Романовського, Георгієвського, Білого Хреста тощо. 24 липня 1918 р. Київська Духовна консисторія за згодою з Міністерством сповідань гетьманського уряду заборонила робити це. Дозволено було надсилати лише пожертвування на Гроб Господень, на Вербну неділю, внески на допомогу інвалідам та дітям, батьки яких загинули на війні [2.500, арк. 19зв.-20].

Більшовики визначили своє ставлення до церковних і монастирських земель відразу після захоплення влади. В “Декреті про землю”, ухваленного II Всеросійським з’їздом Рад 8 листопада 1917 р., було визначено, що земля державна, удільна, кабінетна, монастирська, церковна тощо стає власністю народу, разом з майном і будівлями передається в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових Рад селянських депутатів [1.16, с.17-18]. Але головним документом, який визначив характер державно-церковних відносин в РСФРР був “Декрет про свободу совісті, церковні і релігійні громади”, більш відомий в історичній літературі під назвою “Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”. Для його підготовки 24 грудня 1917 р. утворили спеціальну комісію, до складу якої ввійшли А.В. Луначарський, П.І. Стучка, П.А. Красіков та ін. Вони, а також В.І. Ленін, який вніс до нього окремі поправки, спирались на відповідний декрет Паризької Комуни від 2 квітня 1871 р., законодавство США та швейцарського кантону Женеви, праці К. Маркса, Ф. Енгельса тощо. Проект Декрету 2 лютого 1918 р. був ухвалений РНК РСФРР, 5 лютого опублікований у пресі і в той же день набув юридичної сили. Ставлення до релігії було оголошено приватною справою громадян, релігійні громади ставали організаціями, які не мали

прав юридичної особи і не отримували від держави ніякої матеріальної підтримки [1.79, с.373-374].

Декрети РНК РСФРР були чинними і в Україні. Ще в грудні 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад в резолюції “Про організацію влади на Україні” зобов'язав Тимчасовий ЦВК України “негайно розповсюдити на території Української Республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського уряду Федерації” [1.149, с.14]. “На Україні встановлена влада Рад робітників і селян. Революційна пожежа соціалістичної революції, запалена в Росії, охопила своїм полум'ям Україну, перекидає свої вогненні іскри на Дон та інші кутки Великої Російської Федеративної Республіки. Над всією Росією загоряється зоря нового вільного життя. Яскравим світлом осяється Всесвіт і на руїнах буржуазного світу вимальовуються контури соціалістичного ладу” – наголошували більшовики [1.2.2.237].

Обов'язковими для українських більшовиків були програмні засади та рішення РКП(б). Це пояснювалося тим, що на I з'їзді КП(б)У, який відбувся 5-12 липня 1918 р. в Москві, була прийнята резолюція “об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України зі своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але таку, що входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії і в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП” [1.39, с.24]. Виходячи з принципу демократичного централізму, ЦК КП(б)У та його Політбюро свої рішення повинні були узгоджувати з ЦК РКП(б) та виконувати всі загальнопартійні рішення.

Одночасно з прийняттям “Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” уряд Радянської Росії припинив фінансування церков, каплиць та церковних служб, а з 1 березня 1918 р. – оплату праці священнослужителів і законовчителів. Пояснювалося це різким збільшенням витрат на утримання сиріт, інвалідів, родин загиблих військовослужбовців та ін., що взяла на себе Радянська держава. Безробітному причту, “що виявив бажання працювати на благо народу”, гарантувалось надання роботи в установах Комісаріату народного опікування

[1.2.2.306]. 30 березня 1918 р. РНК РСФРР прийняв постанову про закриття так званих спеціальних церковних кредитів, які були перераховані в державну казну [1.69, с.35-36]. Незабаром за ініціативою Московської Ради робітничих і селянських депутатів у місті почали описувати майно церков та релігійних громад “з метою передачі його у володіння Радянської влади”. У вересні 1918 р. Московська Рада обговорила питання про виконання Декрету про відокремлення церкви від держави та церкви від школи. У прийнятому рішенні відзначалось, що майно православних церков передається в розпорядження Московської Ради; облік церковного й монастирського майна здійснюється юридичним відділом Московської Ради разом з представниками районних Рад; на підставі окремої угоди, для задоволення їх релігійних потреб, віруючим передавалися церковні будівлі та культові речі [1.2.2.296].

Православна церква намагалась захистити свою власність від посягань. 29 березня 1918 р. патріарх Тихон і Священний Синод РПЦ закликали православний клір і мирян стати на захист Церкви, створювати для цього при монастирях і храмах союзи прихожан. Учасники пограбування церковного майна підлягали відлученню від Церкви [1.2.2.301]. Але в умовах громадянської війни погрози Церкви мало кого лякали. В Радянській Росії у 1917-1918 рр. було націоналізовано 827 500 десятин монастирських земель, 84 монастирських заводів, 704 готелі, 1112 “прибуткових будинків”, 436 молочних ферм, 311 пасік тощо [3.902, с.28]. Постраждало багато православних храмів, які опинилися в зоні бойових дій. Під час перебування в станиці Сенгілевській (Ростов-на-Дону) червоноармійці пограбували місцевий православний храм, побили ікони, лампади тощо [1.2.2.349]. Під час обстрілу Києва радянськими військами 17-26 січня 1918 р. постраждав Військовий собор на Печерську, збудований за кошти І.Мазепи наприкінці XVII ст., Головна церква Нікольського монастиря, Велика Лаврська церква, Лютеранська кірха, майже повністю зруйновані Лаврська дзвіниця та Мазепинська башта Лаври [2.625, арк.1-6].

В Харкові наприкінці 1917 р. більшовики здійснили обшук в Успенському соборі, в алтарі якого виявили чотирі пуди мідних монет, хутрянні шуби, чоловічі

костюми, ковдри, шаблі і набої, а в Троїцькому соборі – багато спирту, бочку червоного вина та жіночий одяг [2.537, арк.68]. Черговий наступ на монастирі Харкова вони розпочали в березні 1918 р., незабаром після прийняття РНК РСФРР постанови про секвестр провінційних монастирів і Декрету про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви. За рішенням уряду Донецько-Криворізької Республіки його представники 26-27 березня 1918 р. відвідали Покровський і Курязький монастирі Харкова для виявлення вільних приміщень та продовольчих товарів. Під час перевірки з'ясувалося, що в обох монастирях були вільні приміщення, а окремі їх мешканці займають надмірно великі за площею кімнати. В Покровському монастирі виявили 10 коней з упряжжю, 7 карет і 4 легких екіпажі; в Курязькому – 52 самовари, сани, коні, а також крупу, пшоно, буряк тощо. Було прийнято рішення конфіскувати частину продуктів, коней, фаєтони і карети, розподілити по школах і народних їдальнях 80 самоварів з Курязького монастиря. Передбачалося виселити всіх зайвих із приміщень Покровського монастиря, ченців переселити в Курязький монастир, а у звільнених приміщеннях створити дитячий притулок. Незабаром в Покровському монастирі відбулися багатолюдні збори прихожан, які засудили рішення про виселення ченців. Червоноармійці, які другого дня з'явилися для виконання цього наказу, були витіснені прихожанами з території монастиря і його мешканців тимчасово залишили в спокої [1.2.2.253]. Зате дуже постраждали окремі провінційні монастирі, зокрема Ряснинський Свято-Дмитріївський монастир в Охтирському повіті. З дозволу місцевих органів Радянської влади мешканці сіл Пушкарна, Рясне, Славгородка, Мезенівка, Птушки, Дмитрієвка і Земляне вирубили 74 десятини монастирського лісу, який використали на господарські потреби [1.2.2.342].

Окремі православні храми постраждали від невідомих грабіжників. Так, у ніч на 10 січня 1918 р. з харківської Миколаївської церкви були викрадені дорогоцінні ризи з ікон, срібні чаші та інші церковні речі [1.2.2.309]. А ось такий вигляд мала військова церква колишнього 128-го піхотного полку після того, як більшовики покинули Харків: “Розбита церковна каса, залишки розбитих ікон ..., обірване Євангеліє, шматки подраних риз, ... розбита ризниця, зламані ящики для зберігання

священних посудів ... Все винесено, а малоцінне знівечено” [1.2.2.292]. 26 квітня 1918 р., після вступу до Харкова українських і німецьких військових частин, в архієрейському будинку відбувся з’їзд делегатів від чоловічих і жіночих монастирів епархії. На ньому обговорювалися наслідки розгрому більшовиками монастирів та заходи по відверненню подібних розгромів у майбутньому [1.2.2.258].

Розкрадання церковного майна в Харкові не припинилось і в часи Гетьманату. Так, у липні 1918 р. з церкви Покровського чоловічого монастиря була викрадена копія чудотворної ікони Озерянської Божої Матері, з якої зняли дорогоцінні прикраси, а саму ікону таємно принесли й залишили в Благовіщенському соборі [1.2.2.208]. У Чигиринському повіті Київської губернії озброєні банди грабували не тільки заможних селян і поміщицькі садиби, але й монастирі. Одна з банд чисельністю близько 100 осіб навіть зробила своїм притулком печери місцевого Мотронинського монастиря. Пізніше на його території були знайдені кулемети, гвинтівки і набої до них [1.2.2.400]. Військовими частинами та місцевими селянами було розкрадено багато продовольчих припасів, фуражу і лісу Києво-Нікольського монастиря Хотовської волості [2.621, арк. 12-13].

Директорія УНР, яка змінила уряд Української Держави, також планувала вирішити питання про церковну й монастирську власність. У своїй Декларації від 26 грудня 1918 р. вона оголосила, що “до повного вирішення земельної проблеми ... всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні їх попередніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних та малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто йшов у військо республіки для боротьби з бувшим гетьманом ... Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель ...” [3.1065, с.316]. Земельний закон, прийнятий Директорією 8 січня 1919 р. і ухвалений незабаром Трудовим Конгресом України, передбачав націоналізацію землі. Її головним власником визнавалася держава, яка за допомогою відповідних органів розпоряджалася державним фондом землі, з якої надавалися наділи малоземельним і безземельним селянам у довічне користування [3.719, с.158]. Оскільки Церква була

крупним землевласником, неважко здогадатися про ставлення духовенства до аграрної політики Директорії. Земельний закон Директорії не мав майже жодних наслідків, тому що незабаром під тиском радянських військ уряд УНР залишив Київ і контролював незначну територію України. На спроби реалізації цього земельного закону православне духовенство не звертало особливої уваги, або просто саботувало.

На початку 1919 р. на більшій частині території України була тимчасово відновлена Радянська влада. Її Робітничо-Селянський уряд на чолі з Х.Г. Раковським 19 січня 1919 р. прийняв “Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” [1.109]. Він майже повністю дублював декрет РНК РСФРР, за винятком частини пункту 12, який передбачав позбавлення релігійних організацій прав юридичної особи. Як писав згодом один з відомих організаторів боротьби з релігією та Православною церквою в Україні І.В. Сухоплюєв, “замість того, щоб переписати лише текст російського декрету – а його знавці ж склали, – автори українського декрету про відокремлення церкви від держави переписали все, крім того місця російського декрету, де саме й зазначалось, що релігійні громади позбавлені прав юридичної особи” [33.1068, с.8-9]. Забігаючи наперед, зазначимо, що з цієї причини до серпня 1920 р. статuti багатьох релігійних громад Київської, Полтавської, Чернігівської та інших губерній республіки реєструвались місцевими органами Радянської влади з наданням їм прав юридичної особи. Лише постановами Політбюро ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р. та РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР в питанні відокремлення Церкви від держави, вони були позбавлені цього права [2.516, арк. 50; 2.562, арк. 6].

У “Тимчасових положеннях про соціалізацію землі”, ухвалених II Всеукраїнським з’їздом Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів 19 березня 1918 р. та Декларації Робітничо-Селянського уряду України від 26 січня 1919 р. вказувалось, що одночасно з націоналізацією промисловості в республіці здійснюється конфіскація поміщицьких, куркульських і монастирських земель для передачі їх у розпорядження малоземельних і безземельних селян. Їх право на користування цією землею не могло обмежуватися ні віросповіданням,

ні національною або статевою належністю [1.43, с.77-89; 2.562, арк.5]. Майно релігійних громад оголошувалось народним надбанням. Церковні будівлі та культові предмети, призначені винятково для богослужбових цілей, передавалися “за особливими постановами місцевої влади або центральної державної влади в безоплатне користування відповідних релігійних громад” [2.545, арк.104 зв.]. У деяких місцевостях України більшовики спробували розпочати виконання цього рішення ще під час громадянської війни. Так, Київський виконком обговорив це питання на своєму засіданні 10 березня 1919 р. [1.2.2.229], Чернігівський губернський відділ юстиції почав передавати православним громадам культові споруди з усім їх майном [2.709. арк. 1-1зв.]. Але робота ця була припинена у зв’язку з наступом влітку 1919 р. Добровольчої армії та бойовими діями, що знову розпочалися в Україні. У декларації генерала А.Денікіна (березень 1919 р.) підкреслювалося, що в основу земельних законів повинно бути покладено “забезпечення інтересів трудящого населення” і одночасно “збереження за власниками їх прав на землю”, але Церква залишалася власницею рухомого і нерухомого майна, щоб вижити в умовах громадянської війни [3.876, с.87, 89].

Уряд барона П.Врангеля 25 травня 1920 р. опублікував свій закон про землю. У ньому зазначалося, зокрема, що великі земельні володіння будуть відчужені, але частина їх залишиться у власників. Розміри цієї землі повинні були визначати місцеві земельні установи. Не підлягали відчуженню церковно-парафіяльні наділи, однак питання про церковно-монастирські землі було делікатно обійдено. Як відмічають дослідники, в своєму листі до ТВЦУ П.Врангель фактично пропонував духовенству добровільно піти на поступку у цьому питанні, але ТВЦУ вважало, що будь-яке рішення відносно церковно-монастирського землеволодіння можуть прийняти лише вищі владні органи РПЦ [3.876, с.98, 104]. Остаточо це питання залишилося невирішеним.

Таким чином, питання про церковно-монастирську власність не залишилось поза увагою політичних партій і урядових структур. За часів національної революції і громадянської війни вони обмежували права Церкви на її власність, повністю

позбавляли або повертали її. Органи Радянської влади кількома декретами позбавили Церкву колишньої власності і оголосили її народним надбанням.

3.2. Націоналізація православних культових споруд

Боротьба більшовиків проти Православної церкви, діяльність з руйнування її економічних підвалин була поновлена на початку 20-х рр., після встановлення Радянської влади в Україні. Незабаром було поставлене питання про створення спеціальних органів для здійснення практичної роботи з відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви. При НКО РСФРР ще в травні 1918 р. був створений VIII відділ, беззмінним керівником якого був П.А. Красіков. Відділ повинен був розробляти проекти відповідних постанов, розв'язувати можливі конфлікти під час запровадження Декрету, допомагати іншим владним органам у попередженні “контрреволюційної” діяльності релігійних громад і духовенства [3.962, с.35-36].

Питання про створення такого органу в УСРР було поставлено на першій Всеукраїнській нараді голів та завідуючих відділами управління губернських та повітових виконкомів Рад, яка відбулася в Харкові 19 травня 1920 р. Завідуючий Центральним відділом ЗАГС при НКВС УСРР І.В. Сухоплюєв запропонував тимчасово покласти реалізацію Декрету на загальні підвідділи відділів управлінь виконкомів губернських Рад та повітові Ради “в частині, що стосується адміністративних розпоряджень і заходів” [1.127, с.48]. Постановою РНК УСРР від 3 липня 1920 р. відповідальність за вирішення цих завдань була покладена на НКЮ УСРР. 1 червня 1921 р. у ньому був створений Ліквідаційний відділ з відокремлення Церкви від держави, який очолив І.В. Сухоплюєв [2.681, арк. 4]. При губернських та повітових відділах юстиції створювались відповідні підвідділи або “столи”, які у серпні 1921 р. за ініціативою НКЮ і НКВС УСРР були перетворені в ліквідаційні комісії з відокремлення Церкви від держави (ліквідкоми) [2.494, арк.200-202]. Їх штати складалися з трьох осіб: голови, секретаря і діловода [2.680, арк.7; 2.681, арк.4]. Вони стежили за своєчасним проведенням опису церковного майна та його передачею до відання місцевих виконкомів Рад, вилученням ікон з державних

установ, припиненням викладання Закону Божого в школах тощо [2.623, арк. 2, 25-25 зв.]. 6 вересня 1922 р. постановою ЦВК УСРР Ліквідаційний відділ з відокремлення Церкви від держави при НКЮ УСРР та його органи на місцях разом зі штатами були передані до відання НКВС УСРР. На нього були покладені всі функції для подальшого запровадження декрету, в тому числі видання відповідних інструкцій, які рекомендувалось узгоджувати з НКЮ УСРР. Про основні напрямки діяльності відділу можна судити за планом роботи, який складався з 12 пунктів: закриття домових церков (при лікарнях, в'язницях, казармах, гімназіях тощо); нагляд за використанням закритих церков і монастирів; підготовка висновків щодо статутів церковних громад; керівництво вилученням церковного і монастирського майна, розробка заходів щодо попередження антирадянських виступів при його вилученні; координація дій радянських органів у питаннях, пов'язаних з боротьбою різних православних церковних течій; скасування церковних митрикацій (народження, смерті, шлюбу, розлучень); ліквідація мощей; організація судових процесів проти "церковників" тощо [2.497, арк. 199].

На рівні губерній створювались відповідні губліквідкоми, до складу яких входили представники губернських відділів управління НКВС та органів ДПУ УСРР. У повітових центрах виконання цієї роботи було доручено завідуючим повітовими відділами управління НКВС або їхнім заступникам, а у волостях – виконкомам Рад [2.585, арк. 5, 6]. 22 серпня 1922 р. Ліквідаційний відділ при НКВС УСРР був перейменований у Відділ культів НКВС УСРР. На місцях (в губерніях, повітах та волостях) відповідними повноваженнями наділялись виконкоми Рад. Всі принципові питання, що стосувались відокремлення Церкви від держави, розглядалися Антирелігійною комісією при ЦК КП(б)У.

Організація ліквідкомів на місцях ішла повільно. В столичній Харківській губернії губліквідком був створений ще 24 березня 1921 р., а Зміївський повітовий – лише в грудні 1922 р., Харківський повітовий – у лютому 1923 р. [2.681, арк. 11; 2.687, арк. 55]. Деяких членів комісій брали сумніви навіть у доцільності створення таких органів, виникали труднощі з визначенням своїх функцій.

Харківський губліквідком розпочав свою роботу зі з'ясування кількості культових споруд у губернії та опису їх майна. Він звернувся в губвиконком з проханням надати йому право видавати обіжники, керувати роботою повітових відділів юстиції, надавати роз'яснення зацікавленим радянським установам та приватним особам з питань, пов'язаних з відокремленням Церкви від держави [2.281, арк. 107]. Чернігівський губліквідком розглядав і затверджував статuti релігійних громад, контролював виконання відповідних циркулярів тощо. Місцеві ліквідкоми уклали з православними громадами угоди на користування церковним майном, стежили за діяльністю релігійних громад, втручалися в конфлікти, що виникали між ними тощо [2.706, арк. 25; 2.707, арк. 344].

Завдання відділів культів всіх рівнів більш чітко були визначені циркуляром НКВС УСРР від 28 березня 1924 р. і передбачали налагодження систематичного нагляду за діяльністю релігійних течій і громад і, головне – проведення повсякденної різнопланової роботи з розколу Православної церкви та її поступової ліквідації [2.685, арк.50; 2.669а, арк. 71; 2.664, арк.19; 2.695, арк. 137]. Штати подібних органів на місцях залишалися незначними. У Харківському округовому відділі НКВС УСРР у середині 20-х рр. відповідні функції виконували дві особи – завідувач відділом та інспектор, а в районах нею займалися переважно начальники районних адміністративних відділів НКВС [2.689, арк. 24; 2.694, арк. 3]. Але поставлені перед ними завдання вирішувались досить ефективно завдяки співробітництву з виконками Рад, органами ДПУ, НКВС та прокуратурою. Як бачимо, в процесі створення радянських органів з відокремлення Церкви від держави на перше місце поступово висовуються силові державні структури, насамперед – ДПУ, НКВС і НКЮ.

На підтвердження Декларації Робітничо-Селянського уряду України від 26 січня 1919 р. та інших законодавчих актів щодо церковно-монастирських земель Всеукраїнський революційний комітет наприкінці січня 1920 р. прийняв постанову “Основні начала земельної справи на Україні”, а 3 квітня 1920 р. РНК УСРР прийняв декрет “Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель”. В документах знову було підкреслено, що

“всі землі нетрудового користування (колишні приватні, монастирські, церковні, казенні та ін.) в межах УСРР переходять без будь-якого викупу в розпорядження всього українського трудового народу”. Колишні церковні садиби в сільській місцевості разом з будівлями й садами, що не перебували у віданні державних органів, передавались у розпорядження відповідних сільських Рад. Останні мали право здавати їх в оренду як окремим особам, так і членам релігійних громад. Садиби, на яких були розташовані церкви й інші культові споруди, передавались для користування релігійним громадам разом з молитовним будинком на загальних засадах. Колишні церковні садиби, які не мали споруд і садів, не належали державним або громадським організаціям, передавались в розпорядження релігійних громад, на території яких були розташовані [1.2.2.234; 2.564, арк. 35; 1.115, с.134].

Процедура передачі церковних споруд в оренду релігійним громадам, їх використання в інших цілях визначались відповідними статтями “Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”, “Адміністративним Кодексом УСРР”, Циркуляром НКЮ УСРР щодо відокремлення церкви від держави (грудень 1918 р.), Декретом РНК УСРР від 17 травня 1919 р. “Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення” тощо. Майно церков і монастирів “для найбільш планомірного використання” передавалося місцевим органам соціального забезпечення; храми і предмети, що використовувались під час богослужінь – у відання місцевих Рад, які за спеціальною процедурою передавали їх в оренду релігійним громадам [1.118]. В приміщеннях монастирів та інших націоналізованих культових споруд рекомендувалося влаштовувати дитячі ясла, заклади охорони здоров’я, культосвітні установи, “пролетарські квартири” тощо [1.151, с.201]. Виняток становили приміщення художньо-історичного значення, а саме – старовинні храми, монастирі, каплиці, мечеті, костьоли, синагоги, кірхи. Згідно з “Наказам про історичні та художні цінності” РНК УСРР (квітень 1919 р.) вони визнавались як такі, “що знаходяться під охороною Народного Комісаріату освіти та не підлягають ні реквізиції, ні забиранню під будь-яке відомство та інституції” [1.2.2.312].

Окремо вирішувалося питання про житлові будинки для церковного причту (“причтові будинки”), збудовані на кошти релігійних громад. Згідно з циркуляром НКВС УСРР від 9 вересня 1921 р. вони (як у містах, так і в селах) мали бути реквізовані як приватні будівлі, а їх мешканці – служителі релігійних культів, виселені [2.680, арк.2а]. Так, у жовтні 1923 р. президія Харківського окрвиконкому на прохання виконкому сільської Ради с. Олексіївка Харківської округи прийняла рішення про виселення священика місцевої Рождественно-Богородичної церкви К. Петровського. Родину з шести осіб, серед яких були малолітні діти, виселяли без надання іншого житла. Церковна рада села звернулася в адміністративний відділ Харківського губвиконкому з проханням не виселяти священика напередодні зими, висловлюючи надію, що “радянська народна влада не допустить викинути на вулицю ... людину з шістьма членами сім’ї”. Але прохання церковної ради було відхилено [2.687. арк.24, 28]. Націоналізований місцевою сільською Радою п’ятикімнатний причтовий будинок в с. Бобровиці Чернігівської округи тривалий час залишався порожнім і почав розвалюватися. Георгіївська православна громада села прохала Чернігівський губвиконком повернути їй будинок та дозволити заселити у ньому церковний причт [2.706, арк.229].

Органи Радянської влади визначили і процедуру закриття культових споруд, яка була спрямована на всіляке обмеження прав духовенства й віруючих, на підрив економічних підвалин Церкви. Так, в одному з циркулярів ЦК КП(б)У та її агітаційно-пропагандистського відділу, датованому 1921 р., відверто зазначалося, що комуністи й радянські працівники повинні всіляко протидіяти спробам використати народне майно для “церковних цілей” і прагнути передати колишні церковні й монастирські будови “для потреб соціального забезпечення” – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. У документі підкреслювалося, що суворе виконання комуністами цих вимог “... повинно поставити церкву в стан матеріального безсилля і, отже, безсилля духовного” [2.536, арк.160]. Згідно з цією інструкцією багато губернських, повітових і волосних виконкомів Рад, ревкомів та інших радянських владних структур без особливих на те підстав приймали рішення про закриття культових споруд. В Харкові тільки у 1919-1921 рр. було закрито 23 церкви, в тому

числі Антоніївська церква при Харківському університеті, Олександро-Невська церква при колишній першій чоловічій гімназії, церква Марії Магдалини при колишньому інституті благородних дівичь, Нікольська церква, а також кілька каплиць: при колишній Олександрівській лікарні, в огорожі Мироносицької церкви, Кафедрального Успенського собору та ін. [2.490, арк. 23-24]. У серпні 1921 р. був закритий Хорошевський жіночий монастир у Харківському повіті. 108 мешканок монастиря направили в Харківський губвиконком заяву з проханням не позбавляти їх житла, яке свого часу вони придбали за власні кошти. Вони просили дозволити їм створити трудову артіль, обробляти землю, утримувати пристарілих черниць і сплачувати податки державі. Владні органи тимчасово залишили черниць у спокої, а в монастирі створили будинок для дітей, яких привозили з регіонів, охоплених голодом. У червні 1922 р. там нараховувалось 42 дитини, які утримувались на кошти червоноармійців частин особливого призначення і пожертвування громадян [1.2.2.405].

Наприкінці літа 1922 р. робота з закриття монастирів помітно активізувалась. Це було зумовлено тим, що I Всеросійський з'їзд "Живої Церкви" (серпень 1922 р.), прийняв рішення про закриття міських чоловічих та жіночих монастирів. У циркулярі "обновленського" ВЦУ, надісланому єпархіальним управлінням, рекомендувалось призначити в усі монастирі представників білого духовенства. Вони повинні були протягом трьох днів узяти під свій контроль грошові кошти ченців, що надходили до єпархіальних управлінь. 26 вересня 1922 р. Харківське Єпархіальне управління звернулось до НКЮ УСРР з проханням надати допомогу у виконанні постанови "живоцерковників", запропонувавши закрити в першу чергу Покровський чоловічий монастир у Харкові, Охтирський, Сумський, Богодухівський і Старобільський жіночі монастирі. Їх мешканців пропонувалось виселити в провінціальний Ряснинський чоловічий, Стрілечанський і Фомінський жіночі монастирі. Для запобігання можливих "ексцесів, насильств і навіть убивств з боку прихильників ченців ... Покровського монастиря" Єпархіальне управління прохало органи Радянської влади допомогти виселити їх в Ряснинський монастир [2.497. арк. 10, 12, 133].

У зв'язку з тим, що місцеві державні органи повільно вирішували це питання, начальник відділу культів НКВС УСРР І.В. Сухоплюєв 20 жовтня 1922 р. направив листа до відділу управління Харківського губвиконкому, вимагаючи негайного закриття монастирів у губернії як осередків “паразитизму і експлуатації релігійних забобонів”. У листі підкреслювалося, що ченці є “найбільш контрреволюційним елементом церкви, який відкрито агітує проти ... церковного оновлення, проти визнання правомірності соціальної революції” [2.497, арк. 168].

Незабаром на Харківщині розгорнулась робота з виселення ченців з міських та приміських монастирів. Мешканці останніх самі вирішували: переселятися в інший монастир чи, відмовившись від чернецького життя, “перейти в розряд мирян”. У ченців Харківського Покровського монастиря відібрано паспорти, а замість них видано тимчасові дозволи на проживання. Робилось це для того, щоб вони двічі на рік з'являлись в органи НКВС УСРР для обміну документів і, таким чином, постійно перебували в полі зору і під контролем влади. Хто відмовлявся від переїзду до Ряснинського монастиря, той виселявся за межі Харківської губернії [2.684, арк.9-10].

У 1923 р. були виселені мешканці Хорошевського жіночого, Курязького, Височинського і Спасо-Скитського чоловічих монастирів. Їх переселили в Ряснинський Свято-Дмитрівський монастир Охтирського повіту. Працездатні мешканки жіночих монастирів віком до 45 років виселялися у місцевості, які вони обирали, а старшого віку та непрацездатні – в Стрілечанський жіночий монастир. На час закриття Височанського монастиря в ньому мешкало близько 300 ченців, в Спасо-Скитському – близько 200, Курязькому – 18, Хорошевському жіночому монастирі – 450. У Хорошевський монастир незабаром стали поселяти інвалідів війни та праці. У вересні 1923 р. там проживало 80 осіб, а в майбутньому передбачалось поселити ще близько 200 осіб [2.686, арк.18; 2.701, арк.54]. Для “суспільних потреб” передавались приміщення й інших закритих монастирів, а церкви і житлові приміщення Покровського монастиря в Харкові були віддані православної “оновленській” “Живій Церкві”, яку таємно підтримували органи Радянської влади.

Тоді ж вирішувалася доля однієї з святинь Православної церкви – Києво-Печерської Лаври. В 1922 р. на її території був створений музей “культу і побуту”, який розпочав роботу зі збору та збереження історичних експонатів. На основі книжкових фондів Києво-Печерського монастиря, бібліотеки Лаври та колишнього Київського митрополита Флавіана були створені дві бібліотеки і передані згодом Всеукраїнській Академії Наук. У збереженні Лаври брали участь музейний підвідділ Політосвіти, Археологічний комітет та НКО УСРР, а також Наркомосвіти РСФРР. Останній у лютому 1923 р. звернувся у відповідні органи УСРР з проханням вжити заходів, щоб в результаті використання будівель Києво-Печерської Лаври не були пошкоджені архітектурні пам’ятники, єдиним засобом збереження яких вважали передачу Лаври у відання НКО УСРР. Незабаром РНК УСРР прийняв відповідне рішення, а Київський окрвиконком своєю постановою від 23 березня 1923 р. оголосив губернський відділ народної освіти юридичним власником Лаври [2.565, арк. 107, 111-112]. Окремі споруди та майно Лаври були передані органам соціального забезпечення, через безвідповідальність працівників яких значна частина отриманого майна була розпродана, списана або розкрадена. Окремі споруди були перебудовані або розібрані на будівельні матеріали. На початку 1926 р. Київський окружний відділ народної освіти передав частину будівель Лаври під музей, частину – Академії наук УСРР, Центрархіву, окрархіву тощо, перетворивши Лавру в Музейно-академічне містечко [2.565, арк.111-112]. Постановою ЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р. її територія була оголошена історико-культурним державним заповідником [1.108, с.305].

Закриваючи монастирі, органи Радянської влади активізувала роботу з закриття церков. Доречно нагадати, що для віруючих вони були не просто архітектурними спорудами, а сприймалися як “небо на землі”, “ворота до царства небесного”, де присутні Мати Божа та святі угодники на іконах. Тому посягання органів Радянської влади на православні храми викликали бурхливі протести прихожан. У 1923 р. масового характеру набула кампанія по їх закриттю у Донецькій губернії, де були закриті Софіївська Вознесенська церква в Артемівську, Макаріївська церква в Горлівці, Миколаївська церква в с.Костянтинівка тощо [2.608, арк. 2, 6]. В тому

році в губернії було закрито 27 церков, 35 молитовних будинків, шість синагог, три монастирі та два костьоли [2.607, арк. 36]. Це викликало “релігійний фанатизм”, скарги прихожан на дії місцевих органів влади. Губліквідком наказав закривати культові споруди лише за спеціальним дозволом, а керівників громад і представників духовенства притягати до кримінальної відповідальності [2.600, арк. 9-10, 41]. За несвоєчасну реєстрацію статутів і відмову від укладення угоди на користування культовими спорудами Бахмутський окружний ліквідком лише у квітні-червні 1924 р. притягнув до суду 20 керівників релігійних громад [2.605, арк. 12].

Навесні-влітку 1924 р. у Донецькій губернії відбулись заворушення селян, а в с. Дмитріївка Таганрозької округи вони завершилися трагічно. За підтримки місцевих органів влади сільські активісти вирішили зняти купол із закритої місцевої церкви. Вони попередили селян, що “за поширення будь-яких чуток проти антирелігійної пропаганди в першу чергу буде притягнуто до відповідальності священика, ... який одурманює трудящі маси” [2.604, арк. 8]. Серед селян, що зібралися біля церкви, було багато дітей та жінок. Особливе їх обурення викликало те, що активісти-“антирелігійними” на їх очах спалювали ікони, винесені з церкви. Для того, щоб розігнати натовп, викликані міліціонери зробили два залпи з гвинтівок угору, а третій – в людей. Пострілами було поранено п’ять жінок і дитину трьох років [2.556, арк. 17, 20]. 12 червня 1924 р. відбулись заворушення на Щербинівській копальні, в яких взяли участь селяни та майже 400 робітників, що намагались запобігти закриттю церкви. Для розгону учасників заворушень також були викликані озброєні наряди міліції [2.557, арк. 63-64].

Трагічні події в Донбасі обговорювались на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятій постанові Донецькому губкому партії пропонувалося взяти Дмитріївський район під особливий контроль, а церкву якнайшвидше перебудувати під школу [2.557, арк. 66-67]. Остання пропозиція не була випадковою, бо доки закриті церкви залишались порожніми, доти у віруючих залишалась надія на те, що дозволять їх відкрити. Такі сподівання інколи дійсно виправдовувались. Так, за клопотанням релігійних громад ЦВК УСРР дозволив поновити діяльність

Таганрозької синагоги та Іловайської церкви в с. Яковлевському Донецької губернії, які були закриті раніше. Агітпроп Донецького губкому партії в своїй інформації до ЦК КП(б)У визнав помилковими адміністративні методи боротьби з релігією та Церквою, внаслідок чого доводилося відкривати деякі храми, закриті раніше [2.558, арк. 13]. Проти відкриття храмів категорично виступила Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У. 5 січня 1924 р. вона прийняла постанову, в якій запропонувала ЦВК УСРР переглянути своє рішення, тому що згадані релігійні установи вже були перебудовані під клуби. Вирішено було також звернутися з проханням в ЦК КП(б)У про встановлення такого порядку, при якому всі висновки за скаргами віруючих, що приймалися ЦВК і НКВС УСРР, узгоджувалися з головою Антирелігійної комісії. Таким чином, Антирелігійна комісія прагнула поставити під свій контроль прийняття усіх рішень щодо відкриття закритих храмів. 28 червня 1924 р. вона запропонувала всім відповідним комісіям на місцях негайно взяти на облік закриті храми і вирішити питання про їх використання, виходячи з того, що “всі закриті раніше церкви не підлягають відкриттю”. Одночасно було заборонено закривати культові споруди без санкції відповідних органів, зокрема, губернських адміністративних відділів НКВС як “апарату, що виконує всі принципові постанови Антирелігійної комісії” [2.556, арк. 14].

В серпні 1924 р. була затверджена інструкція НКВС і циркуляр ЦВК УСРР про порядок закриття церков. Згідно з цими документами, закриття культових споруд дозволялося у трьох випадках: а) якщо державні або громадські організації мали гостру потребу в приміщеннях. У таких випадках за закриття культової споруди повинна була клопотати переважна більшість громадян цього населеного пункту, а віруючим надавалась можливість задовольняти свої релігійні потреби в інших культових спорудах; б) у випадках недостатньої кількості віруючих, які бажали скласти угоду на оренду культової споруди; в) якщо культова споруда була стара і непридатна для користування. У містах культові споруди могли бути закриті, якщо мала місце хоч одна з цих причин, а в селах – тільки старі споруди, що загрожували життю людей. Рішення про закриття культової споруди приймалось президією

відповідного губвиконкому, а остаточне рішення приймав ЦВК УСРР [2.562, арк.4-4 зв.]. З метою встановлення одноманітності заходів з відокремлення Церкви від держави у січні 1925 р. Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У прийняла і розіслала на місця спеціальний циркуляр з рекомендаціями про порядок закриття культових споруд у містах і селах, вилучення культових предметів, укладання угод з релігійними громадами на оренду храмів, їх реєстрації тощо [1.67, арк. 4-7].

Прийняття наведених законодавчих актів призвело до помітного скорочення кількості скарг та прохань, які надходили у вищі партійні та державні органи. У другій половині 1925 р. в УСРР було закрито 49 культових споруд без будь-яких сутичок з членами релігійних громад [2.689, арк. 5]. Майже не було їх і в 1926-1928 рр., що підтверджується даними НКВС УСРР: серед кримінальних справ, які пройшли через ці органи в ті роки, порушення циркулярів та інструкцій про відокремлення церкви від держави складала в середньому 0,1 % [2.487, арк. 36].

Масове закриття православних храмів та інших культових споруд в УСРР з новою силою розгорнулось у 1929 р., оголошеному роком “великого перелому”. В кампанію з закриття культових споруд була залучена значна кількість робітників, селян, молоді, державні та суспільні організації, в тому числі така специфічна як “Союз безвірників України” (“СБУ”). Клопотання від сільських Рад, окрвиконкомів і організацій “СБУ” про закриття церков, синагог, костьолів, кірх стали надходити до ЦВК УСРР масово. Органи НКВС, які робили попередні висновки по цих клопотаннях, не встигали їх складати. У зв'язку з цим секретар ЦВК УСРР М.Василенко 13 квітня 1929 р. запропонував колегії НКВС УСРР не затримувати розгляд клопотань і дати позитивні висновки по них до Великодня, щоб у пролетарське свято 1 травня 1929 р. у колишніх культових спорудах організувати робітничі клуби та інші культурно-просвітницькі заклади, в яких би “залунали інші пісні і промови” [2.488, арк. 172]. Секретаріат президії ЦВК УСРР щодня надсилав до відділу культів НКВС УСРР десятки справ про закриття культових споруд. Так, 10 травня 1929 р. таких справ було надіслано 10, 21 травня – 11, 25 травня – 12 [2.488, арк. 247, 249, 251]. У тому році були закриті Кирило-Мефодіївська і Каплунівська церкви в Харкові, Графська церква в Охтирці та Миколаївська церква

в Красному Куті Харківської округи, Адміральський собор у Миколаєві тощо [2.490, арк. 1а, 28-28 зв.]. Покровський Кафедральний собор в Старобільську не врятувало від закриття навіть прохання Святішого Синоду УПЦ, який переконував ЦВК УСРР в тому, що закриття собору "... пагубно відіб'ється на синодальній орієнтації і викличе глибоке хвилювання віруючих прихожан". Але президія ЦВК УСРР повідомила Святіший Синод про те, що рішення про закриття Кафедрального собору є остаточним і переглядатися не буде [2.488, арк. 156, 252, 254-254 зв.].

Вимоги про закриття православних храмів вносилися до наказів виборців кандидатам у депутати, в масовому порядку приймалися відповідні постанови загальними зборами, збирались індивідуальні підписи людей про закриття культових споруд та перебудову їх у культурно-освітницькі установи. В Дніпропетровську у 1929 р. за допомогою робітників заводу ім. Г.Петровського було зібрано 45 тис. підписів, закрито п'ять церков, шість синагог, кірха та костьол. Було поставлено завдання на кінець першої п'ятирічки закрити в цій окрузі всі церкви [2.591, арк. 25, 30]. В м.Рикове підписалось 17 тис. осіб, у Кременчуці – 8 тис., за закриття Ново-Троїцької та Кирило-Мефодіївської церков на 32-х виборчих дільницях Харкова проголосувало 27 тис. 508 виборців [2.488, арк. 117; 2.677, арк.100, 168].

За закриття культових споруд люди нерідко висловлювались під тиском органів Радянської влади. Про це свідчить, зокрема, лист віруючих Жмеринки, надісланий ними в січні 1929 р. М.І. Калініну та Н.К. Крупській. Автори листа писали: "Ми, віруючі жінки ... звертаємося до Вас з благанням про допомогу і захист наших законних прав, безжалісно попраних невеликою групою безвірників, які використовують свій партійний вплив для тиску на наших чоловіків і дітей, змушених під страхом звільнення і позбавлення шматка хліба підписувати постанову про закриття єдиного в місті православного храму". Під листом – десятки підписів, в основному олівцем [2.488, арк. 117].

Скарги на несправедливе закриття культових споруд і клопотання про їх відкриття знов почали надходити до ЦК КП(б)У, ЦВК і НКВС УСРР. У 1929 р. вони надійшли від релігійної громади Успенсько-Троїцької церкви м. Конотопа,

громади Олександродара Очаківського району Миколаївської округи та ін. [2.488, арк. 96, 104]. Побоючись заворушень під час закриття церков, органи Радянської влади вдавалися до відповідних заходів. Так, коли антирелігійна комісія Дніпропетровського окружного КП(б)У прийняла 14 січня 1929 р рішення про закриття Брянської церкви і Хоральної синагоги, то доручила окружному відділу НКВС "... своєчасно вилучити елемент, який може організувати протидію і викликати ексцеси ” [2.590, арк. 16]. Однак відвернути “ексцеси” вдавалось далеко не завжди. В квітні-травні 1929 р. в Україні у зв'язку з закриттям культових споруд органами ДПУ офіційно було зареєстровано дев'ять випадків масових виступів віруючих. Вони відбулись в окремих селах Уманської округи, а також в селах Чернобаєве, Крестителеве й Іванівка Шевченківської округи, в м. Рикове Артемівської округи, в м. Старобільську тощо [2.571, арк. 24].

Як і на початку 20-х рр., такі заворушення нерідко закінчувалися сутичками між прибічниками та супротивниками закриття церков. Так, кривавий інцидент стався 5 травня 1929 р. в с. Єкатеринопіль Уманської округи, де місцеві активісти після мітингу спробували закрити церкву, але зустріли опір з боку віруючих. Внаслідок цієї сутички одну людину було вбито, а декілька – тяжко поранено [2.571, 26]. У ході подібної сутички між активістами і віруючими в м.Рикове 27 червня 1929 р. постраждало 70 осіб, в основному робітники, побиті віруючими. 18 осіб з числа захисників церкви були засуджені, причому 4 з них – до трьох років, 2 – до двох років, 7 – до одного року позбавлення волі [2.571, арк. 158 зв.].

Незадоволення закриттям церков селяни виявляли й в інших формах. Досить своєрідно це зробив житель с. Високе Харківського повіту В. Педченко. У 1923 р. він зібрав з селян гроші, купив в с. Охочому кілька клунь і на 100 підводах перевіз у своє село, де за три місяці збудував церкву. В. Педченко сказав своїй 15-ти річній доньці: “Бачиш, Мотрю, ми збудували церкву, але її закриють, однак прийде час, коли люди вимагатимуть її відкрити, так щоб ти розповіла, як ми її будували” [1.2.2.461]. 200 мешканців с. В.-Картули Переяславського району Київської округи забрали свої заяви про вступ до колгоспу після того, як за вказівкою місцевих органів влади в закриту незадовго до цього церкву засипали зерно [2.575, арк. 11].

Подібні протести додавали партійним та радянським органам зайвих клопотів, але не зупинили їх масового наступу на Православну церкву. Якщо в 1921-1925 рр. в Україні було закрито 364 культові споруди, то лише за два останніх місяці 1929 р. і січень 1930 р. – 202 культові споруди [3.799, с.275]. Лише в Глухівській окрузі у 1929 р. було закрито 22 культові споруди, в тому числі 5 міських та 11 сільських православних храмів [2.490, арк. 1а, 5, 18, 21, 23-24, 28 60]. Всього в 41 окрузі України у 1919-1929 рр. було закрито 619 культових будівель, в тому числі 350 православних церков, 197 синагог і 46 церковних будинків. За кількістю закритих культових споруд на першому місці була Одеська округа (63 споруди), на другому – Харківська (53), на третьому – Дніпропетровська (47), на четвертому – Київська (37). За кількістю закритих православних храмів на першому місці була Харківська округа (48 храмів), на другому – Одеська (39), на третьому – Артемівська та Шевченківська (по 25) [2.490, арк. 106].

Звичайно, націоналізацією культових споруд, їх пограбуванням і закриттям більшовики завдали важкого удару економічному потенціалу Православної церкви, значно обмежили її вплив на людей. Але були випадки, коли насильницькі методи здійснення цієї роботи приводили до результатів, протилежних очікуваним. Так, релігійна громада Кам'янської церкви в Дніпропетровській окрузі нараховувала до закриття 500 осіб, а після закриття храму зросла до 1000 осіб [2.591, арк. 14]. Досить красномовним є визнання з цього приводу і керівництва НКВС УСРР. В одній з доповідних записок в секретаріат ЦК КП(б)У вони відзначали, що в результаті незаконного закриття церков релігійність населення не зменшилась, а навпаки, зросла [2.572, арк. 3].

Закриті культові споруди використовувались в різних цілях. Так, Покровський монастир у Харкові, Графська церква в Охтирці, Адміральський собор у Миколаєві були перетворені в музеї; Миколаївська церква в Красному Куті Харківської округи – в театр, Костянтино-Єленінська церква в Харкові – в редакцію газети “Радянське село” [2.490, арк. 1а, 28-28 зв.]. У жіночому монастирі с. Великі Будищі на Полтавщині, збудованому ще генеральним суддею В. Кочубеєм “на вічний спомин

грішної душі своєї”, була утворена дитяча колонія, а в монастирському храмі – комсомольський клуб [1.2.2.379].

Сотні культових споруд були віддані під сільські будинки, солдатські та робітничі клуби, хати-читальні тощо. Але далеко не всі вони були перебудовані в культосвітні заклади, як передбачалося постановами та інструкціями вищих органів Радянської влади. Наприклад, Старобільський жіночий монастир був перетворений у військове містечко, Троїцька Єдиновірська церква в Харкові – у швейну майстерню, Варварівська церква – в гуртожиток для курсантів військового училища, Каплунівська церква – в гуртожиток для студентів Технологічного інституту [2.490, арк. 1а, 5, 18, 21, 23-24, 28, 60].

Багато культових споруд були пристосовані під склади, їдальні, електростанції, митниці тощо або не використовувались взагалі. За станом на 3 лютого 1930 року в Глухівській окрузі не використовувались приміщення 13 закритих церков [2.575, арк. 2]. В 41 окрузі УСРР на той же час в культурно-освітні заклади були перетворені 355 культових споруд, в інших цілях використовувалось 137 споруд. Залишалися закритими або були зруйновані за рішенням органів Радянської влади 127 культових споруд [2.490, арк. 106], в тому числі церкви в с. Олександрівка Миколаївської округи, с. Іришково Шепетівської округи, жіночий монастир в с. Піски Старобільської округи, кілька каплиць в Харкові, зруйновані і використані для будматеріалів [2.482, арк. 14 зв.; 2.490, арк. 1а, 21, 23зв., 60; 2.686, арк. 88]. Інколи на будматеріали розбиралися не тільки старі, але й нові храми, які будували прихожани замість закритих або зруйнованих церков. Робилось це згідно з таємним циркуляром НКВС УСРР від 17 червня 1924 р., в якому місцевим органам Радянської влади рекомендувалось забороняти віруючим добудову вже розпочатих або будівництво нових храмів, а також збір коштів для закупівлі будматеріалів [2.685, арк. 82]. За рішенням місцевих органів влади в серпні 1927 р. була розібрана побудована церква в с. Сінному Харківської округи, в 1929 р. – в Богодухові та с. Губарівка Богодухівського району. В одному з сіл Полтавщини місцеві органи влади змусили віруючих розібрати вже повністю збудовану церкву [2.482, арк. 14зв.;

2.568, арк. 23-23зв.; 2.701, арк. 12; 2.702, арк. 75]. За деякими даними, тільки у 1924-1929 рр. в Україні було зруйновано з різних причин 76 церков [2.620, арк. 6].

Культові споруди руйнувались не тільки в Україні. Після Жовтневої революції лише в Москві було зруйновано 450 храмів, в тому числі такий шедевр архітектури і історична пам'ятка, як Храм Христа Спасителя, що був збудований у 1837-1883 рр. за народні гроші на відзначення перемоги у Вітчизняній війні 1812-1814 рр. На позолоту лише куполів храму було витрачено 422,4 кг золота [3.874, с.13]. Даних про загальну кількість зруйнованих в СРСР православних храмів не мала навіть Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР [1.2.2.350].

Незакриті православні храми передавались в оренду релігійним громадам. Вони вносили орендну платню за землю, що знаходилась за церковними парканами і під культовими спорудами, сплачували інші податки. В межах міст у 20-ті роки орендна плата не перевищувала “нормальних ставок, прийнятих в даному міському поселенні для приватних садіб”, а в сільській місцевості не сплачувалась зовсім [2.562, арк. 7]. Це правило діяло і при “обкладанні” культових споруд так званім місцевим податком, розміри якого визначалися фінансовими органами на підставі оцінок, що робили установи Держстраху. Взагалі річний розмір місцевого податку становив приблизно 0,5 % вартості культової споруди, а з січня 1924 р. був скорочений до однієї четвертої відсотка її вартості. Рахунок про сплату місцевого податку подавали радам релігійних громад. Якщо протягом двох місяців після визначеного для платежу терміну податок не сплачувався, губернський фінансовий відділ порушував перед губвиконкомом клопотання про розторгнення угоди на оренду культової споруди і вона відбиралась у віруючих [1.14, с.85-86].

Всі культові споруди підлягали обов'язковому державному страхуванню на випадок пожежі. Страхові суми визначались вартістю тільки самої церковної споруди, тобто його стін і покриття, без оцінки культових предметів та іншого церковного майна. Майно храмів (ікони, хоругви, дзвони, архітектурні прикраси, художня обробка стін тощо) могли бути застраховані віруючими тільки добровільно, але їх вартість в оцінку культових споруд не включалась [1.14, с.115-116]. Відмітимо, що страхові суми за храми, що згоріли, отримували не релігійні

громади, які їх орендували, а виконкоми місцевих Рад і використовували їх або на відбудову постраждалих храмів, або “на культурні потреби” [1.72, с.117]. Державні органи влади пояснювали це тим, що віруючі “по відношенню до церковного майна не є власниками, а отримують його тільки за угодами у тимчасове користування, власником же вказаного майна є держава ...” [1.14, с.119]. Тому спроба, наприклад, віруючих с. Білоусівка Тульчинської округи отримати страхові гроші за свою церкву, що згоріла, не мала успіху [2.695, арк. 11].

У середині лютого 1930 р. Держстрах УСРР прийняв циркуляр “Про тарифікацію майна релігійного призначення”, згідно з яким усе церковне майно підлягало страхуванню за його повною вартістю без врахування амортизації. Органи Держстраху перерахували страхові платежі, штучно завищували їх розміри. Релігійні громади були не в змозі їх сплачувати, почали скаржитися в підвідділ культів НКВС УСРР. Церковна рада Троїцької православної громади с. Гуляй-Поле Запорізької округи в 1927 р. сплатила за страхування церковних споруд 51 крб. 80 коп., в 1928 р. – 173 крб. 80 коп., в 1929 р. – 198 крб. 26 коп. У 1930 р. лише за страхування Троїцької церкви органи Держстраху вимагали сплатити 3479 крб., і ще 221 крб. – за страхування каплиці на кладовищі. Члени церковної ради скаржилися в ЦВК УСРР, що громада не в змозі виплатити страхову суму, яка за короткий час так значно зросла [2.496, арк. 182, 186]. У подібній ситуації опинилась і православна громада с. Костянтинівка Вознесенського району Мелітопольської округи. В січні-лютому 1930 р. вона виплатила всю страхову суму, але на початку березня контора Держстраху поставила вимогу в триденний термін виплатити 750 крб. 50 коп. за храм і 1006 крб. – за церковний паркан та інші церковні споруди [2.496, арк. 61].

У зв'язку з численними скаргами, що надходили в різні інстанції, Держстрах і НКВС УСРР 16 березня 1930 р. прийняли циркуляр про правила страхування культових споруд та їх майна. Відповідним органом було рекомендовано здійснити перерахунок страхових платежів, а надлишкові гроші повернути релігійним громадам, а також відкрити храми, що були закриті за несвоєчасну сплату помилково нарахованих страхових сум [2.496, арк. 194 зв.].

Отже, для позбавлення Православної церкви її власності протягом першого десятиліття свого існування органи Радянської влади України створили законодавчу базу, яка формувалася на основі відповідних нормативно-правових актів РСФРР. До націоналізації церковної власності безпосередньо або опосередковано були залучені законодавчі і виконавчі органи, а сама робота проводилася комплексно. Основними її напрямками були позбавлення Церкви права юридичної особи, нерухомого і рухомого майна, обкладення православних громад і священнослужителів штучно завищеними податками, спрощення умов закриття храмів.

Світські органи влади інколи перебільшували свої можливості і не враховували настроїв населення, внаслідок чого вимушені були тимчасово послаблювати тиск на православні громади. Однак визначальним напрямком їх діяльності залишалося насильницьке закриття храмів, що позбавляло віруючих можливості вільно задовольняти духовні потреби.

3.3. Кампанії з вилучення церковного майна

На початку 1922 р. робота з закриття культових споруд здійснювалась паралельно з кампанією по вилученню церковних цінностей. Формальним приводом для цього став голод, який після посухи 1921 р. охопив Середнє і Нижнє Поволжжя, Південний Урал, частину Сибіру, Північний Кавказ, Крим, а також південні губернії УСРР. У Запорізькій губернії у 1922 р. голодувало 55 % загальної кількості населення, у Катеринославській – 52 %, а в цілому в УСРР у тому році голодували, за офіційними даними, 5,6 млн. осіб [3.918, с.139], а за даними окремих дослідників – понад 30 млн. осіб [3.1035, с.113].

Активну участь у наданні допомоги населенню цих губерній брали різні закордонні організації, в тому числі Міжнародний комітет допомоги голодуючим Радянської Росії, Товариство друзів Радянської Росії, яке очолював Ф. Нансен, Міжнародний Червоний Хрест, Американська організація допомоги (АРА) та ін. Відповідні заходи здійснив і РНК РСФРР: у 1921 р. він надав на закупівлю продовольчих товарів 102,5 млн. крб. золотом та на закупівлю насіння – 12 млн. крб.

Були впроваджені так звані “голодні” податки. До літа 1922 р. українські робітники і службовці регулярно відраховували до фонду допомоги голодуючим 10 % свого пайка і зарплати, а селяни віддавали частину зібраного врожаю [3.987, с.168].

Не залишилася осторонь і Православна церква. У своєму посланні “Про допомогу голодуючим” від 22 серпня 1921 р. патріарх Тихон назвав голод Божою карою за гріхи і закликав віруючих робити пожертвування на підтримку голодуючих, дозволив священикам жертвувати все, окрім культових предметів, які використовувались у богослужінні. За ініціативою патріарха був створений Церковний комітет допомоги голодуючим, надсилались листи ієрархам західно-європейських християнських церков з проханням про надання відповідної допомоги. Органи Радянської влади спочатку підтримали ініціативу Церкви, але незабаром заборонили діяльність Церковного комітету і зажадали здати зібрані кошти державі.

Восени та взимку 1921 р. із різних закладів, музеїв, палаців і закритих монастирів України стали вилучатися вироби із золота та срібла для закупівлі хліба і насіння за кордоном. Секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебідь у листопаді 1921 р. направив до місцевих партійних та радянських органів циркуляр про збирання виробів із золота, активно використовуючи в цих цілях партійно-радянську пресу [3.859, с.207]. Пожертвування вносили як окремі особи, так і різні організації та установи. Так, голова РНК УСРР Х.Г. Раковський пожертвував золотий годинник, срібний мундштук, хутряну шубу та 2200 крб. керенками. Співробітниця жінвідділу ЦК КП(б)У пожертвували золоті каблучки та інші прикраси з дорогоцінним камінням, староста Трьохсвятительської церкви Скорик – дві золоті каблучки. Пожертвування внесли також працівники ЦК КП(б)У, Комітет допомоги голодуючим України та ін. [2.480, арк. 270].

Повних відомостей про розміри добровільних пожертвувань виявити не вдалося, але ясно, що вони не задовольнили ні українські, ні російські партійні і державні органи, тому що масштаби голоду дійсно були катастрофічними. Глибинні причини та шляхи подолання голоду досить чітко, на наш погляд, відзначили російські соціал-демократи (меншовики). Ще на початку вересня 1921 р. вони попереджали, що “...врятування країни від голоду і повної господарської

загибелі можливе тільки за негайного створення умов, які забезпечили б швидку і широку допомогу з-за кордону і надходження іноземних капіталів, розвиток приватної ініціативи і господарської самодіяльності всередині країни ... Для створення необхідних умов господарського відродження має бути негайно і рішуче змінена економічна і загальна політика Російської республіки” [3.878, с. 81].

Більшовики вибрали інший шлях вирішення проблеми: взимку 1921 р. вони розпочали підготовку широкомасштабної акції з насильницького вилучення церковних цінностей. Навесні 1921 р. В.І. Ленін писав, що “саме тепер, у важкі дні, нам треба швидко отримати максимум цінностей для товарообміну з закордоном” [1.54, с.222]. За його ініціативою у травні 1921 р. в Москві була створена спеціальна комісія на чолі з О.Шліхтером. Їй було доручено детально обстежити роботу Державного сховища при Наркомфіні РСФРР (Держхрана) з метою перевірки умов зберігання державних цінностей і запобігання їх розкрадання. Пізніше В.І. Ленін декілька разів цікавився ходом цієї роботи в своїх записках А.Альському, М.Владимирову, Л.Красіну, О.Рикову і О.Шліхтеру, а в грудні 1921 р. – Всеросійській Надзвичайній Комісії [1.54; 1.55; 1.56; 1.57; 1.59; 1.60]. Отже, Держхран готували до прийняття великої кількості цінностей, які планувалось вилучити із церковних установ.

Одночасно таємно почали готувати політичну і організаційну основу цієї акції, підводити під неї відповідну законодавчу базу. У Москві та Харкові почали розробляти проект спеціального декрету. В середині січня 1922 р. НКЮ УСРР подав свій проект декрету для затвердження в РНК УСРР, але його обговорення було відкладено до прийняття відповідного декрету урядом РСФРР. До того ж, партійне і державне керівництво УСРР побоювалось масового опору селян під час вилучення церковних цінностей, особливо в тих регіонах, які не були охоплені голодом [3.1010, с.175].

21 січня 1922 р. питання про вилучення церковних цінностей було обговорено на нараді Політбюро ЦК КП(б)У, в якій взяли участь Г. Петровський, Х. Раковський, Д. Мануїльський, А. Іванов, М. Владимирів та ін. Було прийнято рішення направити в губкоми партії “голодаючих губерній” – Донецької,

Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської – директиву про початок агітації серед населення за збирання золотих і срібних предметів із діючих церков [2.520, арк. 14].

Щоб з'ясувати ставлення селян до майбутньої кампанії, більшовики провели опитування делегатів другого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян (КНС), який відбувся у лютому 1922 р. у Харкові. Опитування показало, що селяни як врожайних, так і охоплених посухою губерній до вилучення церковних цінностей ставляться “співчутливо” і що протидію можна чекати тільки з боку куркулів. 1540 делегатів з'їзду КНС одноголосно ухвалили резолюцію про необхідність проведення спланованої більшовиками акції [3.1010, с.175-176].

Російські більшовики також завершили підготовчу роботу із здійснення запланованої акції. 20 лютого 1922 р. проект відповідного декрету, підготовленого Л.Д. Троцьким, був обговорений і затверджений на засіданні Політбюро ЦК РКП(б). Окрім Л.Д. Троцького у ньому взяли участь Й.В. Сталін, Л.Б. Каменєв та В.М. Молотов. 23 лютого 1922 р. декрет про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих був затверджений ЦВК РСФРР і за підписом М.І. Калініна направлений на місця, в тому числі в Харків. Місцевим органам Радянської влади було запропоновано вилучити із церковного майна всі дорогоцінні предмети з золота, срібла та каменів, “... вилучення яких не може суттєво торкнутися інтересів самого культу”. Підкреслювалося, що вилучене майно буде використано виключно на потреби голодуючих [2.545, арк. 103]. У супроводжувальній телеграмі ЦК РКП(б) від 23 лютого 1922 р., адресованій ЦК КП(б)У та підписаній секретарем ЦК РКП(б) В.М. Молотовим і заступником завідуючого Агітпропом ЦК РКП(б) Я.А. Яковлєвим, відзначалось, що в кампанію треба активніше залучати позапартійних робітників та селян, перетворивши її у всенародний рух [2.545, арк.102].

Для виконання цієї директиви 8 березня 1922 р. ЦВК УСРР оперативно прийняв декрет “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим”, підписаний головою ЦВК УСРР. Цей документ фактично дублював основні положення декрету ЦВК РСФРР, але вмщував кілька уточнень, а саме:

а) вилученню підлягали предмети не тільки з золота, срібла та дорогоцінних каменів, але і з платини та слонової кістки; б) цінності повинні були вилучатися не тільки з церков, але і з монастирів, молитовних будинків, синагог, мечетей та ін.; в) за приховування церковного майна винуватці мали бути покарані примусовими роботами терміном до одного року та конфіскацією всього церковного майна [2.545, арк. 105].

Для планомірного проведення кампанії, точного обліку та передачі вилучених цінностей відповідними органами утворювалися таємні комісії, хоча формально ці функції повинні були виконувати комісії для надання допомоги голодуючим. У РСФРР така таємна комісія була утворена за пропозицією Л.Д. Троцького 10 березня 1922 р. До її складу ввійшли Т.П. Сапронов (голова), І.С. Уншлихт, Р.С. Самойлова-Землячка і М.В.Галкін [3.764, с. 368]. В Україні таємні комісії утворювались з представників губвикомкомів, губернських комісій для надання допомоги голодуючим та губернських фінансових відділів. Очолювати комісії повинні були члени ЦВК УСРР. Відповідна республіканська комісія була утворена пізніше. Як свідчать архівні документи, таємні комісії, а також відділи при комісіях допомоги голодуючим були створені головним чином “... для формального прийняття цінностей, переговорів з групами віруючих і т. ін. ”, а фактичне керівництво кампанією було покладено на бюро губкомів КП(б)У та комісарів військових частин [2.538, арк. 2].

Саму кампанію з вилучення церковних цінностей в Україні можна умовно поділити на два етапи: 1) підготовчий, в межах якого був здійснений облік церковних цінностей, після чого було почато масову агітацію серед населення за здачу цінностей на користь голодуючих; 2) етап безпосередньої роботи з вилучення цінностей, який передбачалось завершити в місячний термін [2.682, арк. 6].

Згідно з інструкцією НКВС УСРР “Про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих” на підготовчому етапі місцеві органи Радянської влади в тижневий термін повинні були подати відповідним комісіям для вилучення церковних цінностей завірені описи церковного майна або інвентарні книги, складені до 1917 р., а також копії угод з релігійними громадами на оренду храмів. На підставі цих документів комісії встановлювали “черговий порядок здійснення роботи з вилучення цінностей”. Кампанію рекомендувалось починати

з найбільш багатих православних храмів, монастирів, каплиць, синагог тощо. Предмети, що мали історичну або художню цінність, повинні були передаватися до музеїв і зберігатися там до особливого розпорядження [2.549, арк. 21]. У циркулярі ЦК КП(б)У від 4 квітня 1922 р. зверталася увага усіх губкомів КП(б)У на таємність “всієї підготовчої організації роботи” [2.538, арк. 2].

За рішенням ЦВК РСФРР вилучені цінності повинні були пакуватися в спеціальні дерев'яні або металеві ящики і під охороною озброєних курсантів або солдат частин особливого призначення відправлятися до Москви [2.682, арк. 6-7].

На підготовчому етапі кампанії в Україні проводились “тижні агітації” за добровільну здачу церковних цінностей. Агітації пропонувалося надавати “характеру, чуждого всякій боротьбі з релігією і церквою, а цілком спрямованою на допомогу голодуючим” [2.538, арк.2]. Волинський губком КП(б)У порадив місцевим партійним організаціям проводити “... позапартійні конференції і збори для винесення відповідних резолюцій, маючи на меті, щоб жодний завод, фабрика, майстерня в місті, жодний комнезам на селі, жодна військова частина не залишилась без винесення резолюції про вилучення церковних цінностей” [2.539, арк. 1]. У Чернігові було проведено загальноміську конференцію позапартійних, збори солдат місцевого гарнізону, опубліковано звернення до робітників та селян із закликом підтримати кампанію [2.545, арк.116]. Подібні заходи впроваджувались Катеринославським губкомом КП(б)У, Велико-Токмацьким повітовим комітетом КП(б)У Запорізької губернії, Харківським міським, Сумським та Ізюмським повітовими комітетами партії тощо [2.540, арк. 142 2.579, арк. 18-19; 2.682, арк. 30].

В агітаційних цілях широко використовували республіканські та місцеві періодичні видання. В одному з номерів газети "Вісті ВУЦВК" відзначалось, що “по церквах, синагогах, костьолах та інших будинках для молитви є на мільйони золотих карбованців різних коштовностей. Було б найбільшим злочинством в ці тяжкі для нас дні іспиту залишити ці коштовності недоторканими та невикористаними во ім'я якихось забобонів й дати голодним людям вмирати... Чи можна перед лицем цього народного нещастя спинятися перед таким заходом, як витяг церковних цінностей ? Ні, не можна!” [1.2.2.352]. В містах і селах України розповсюджувалися плакати "Допоможи!", "Рятуйте нас!" тощо [3.878,

с.88].

Патріарх Тихон, який раніше закликав священників віддавати на допомогу голодуючим усе, окрім предметів богослужбного призначення, засудив дії вищих партійних і державних органів по насильницькому вилученню церковних цінностей. В своєму посланні від 28 лютого 1922 р. він підкреслював: "Ми допустили, через надзвичайно тяжкі обставини, можливість пожертвування церковних предметів, неосвячених, які не використовуються при богослужінні. Ми закликаємо віруючих церкви і нині до таких пожертвувань, лише одного бажаючи, щоб ці пожертви були відгуком люблячого серця на потреби ближнього, тільки б вони дійсно надавали реальну допомогу стражденним братам нашим. Але ми не можемо схвалювати вилучення з храмів, хоча б і через добровільне пожертвування, освячених предметів, використання яких не для богослужбних цілей забороняється канонами вселенської церкви і карається нею як святотатство – мирянин відлученням від неї, священнослужитель – позбавленням сану" [3.781, с.294].

Треба відмітити, що окремі представники православного духовенства взяли участь у розгортанні цієї кампанії. У Радянській Росії одним з перших це зробив протоієрей О.Введенський. Через газету "Петроградская правда" він закликав віруючих здавати церковні цінності до фонду допомоги голодуючим. Цей заклик підтримали 11 священнослужителів РПЦ, серед яких були Тихон Воронежський, Сергій Володимирський, Серафим Костромський, Арсеній Новгородський та ін. [3.759, с. 241; 3.760, с. 76]. В Україні з подібним закликом виступив Чернігівський єпископ Пахоменій, єпископ УАПЦ Володимир, церковно-парафіяльні збори віруючих с. Давидівка Мелітопольського повіту [3.987, с. 76 3.1068, арк. 46-47]. Однак на заклик відгукнулися не скрізь: ухилився від подібного звернення Одеський архієпископ Феодосій, проти акції виступила частина робітників міста, а також збори мирян чисельністю майже 1000 осіб [2.538, арк. 32-34 2.545, арк. 112, 118]. Голова Агітпропу ЦК КП(б)У Рафаїл (Фарбман Р.Б.) відзначав згодом, що агітація "дуже вплинула на робітників великих підприємств" і менше "на обивательську масу", що спроба "індивідуальної агітації та залучення до неї

робітників не вдалась” [2.538, арк. 3].

Масова кампанія з вилучення цінностей у більшості губерній УСРР розпочалась наприкінці березня 1922 р. Так, Одеська і Катеринославська губернські комісії приступили до роботи 23 березня, Запорізька – 27 березня, Кременчуцька – 29 березня, Харківська – 3 квітня, Донецька – 18 квітня 1922 р. [2.538, арк.3; 2.539, арк. 61 зв.; 2.540, арк. 155; 2.545, арк. 112, 122]. В Донецьку кампанію вирішили розпочати з вилучення цінностей з синагоги, а 24 квітня - з Собору та решти православних храмів [2.605, арк. 30, 49]. В Харківській губернії через нестачу "технічної сили" кампанія спочатку проходила кволо і активізувалась лише наприкінці квітня, коли більшовикам вдалося залучити до неї частину робітників та селян-“незаможників”. Першими були пограбовані Кафедральний, Благовіщенський та Автокефальний (колишня Миколаївська церква) собори, Покровський чоловічий монастир, Хоральна синагога, костьол, Лютеранська та Вірмено-Григоріанська церкви [2.682, арк. 30, 39].

Процедура вилучення цінностей була такою: предмети із золота, платини, срібла та ін., зазначені в описах церковного майна та в інвентарних книгах, у присутності представників церковної громади описувалися, пакувалися і заносилися в окремий протокол, який підписували члени комісій та представники громад. При відсутності будь-якого предмета, зазначеного у церковних документах, складався окремий протокол, який передавався органам НКВС для проведення слідства і притягнення винних до відповідальності. На початку кампанії, враховуючи почуття віруючих і намагаючись уникнути інцидентів, комісії залишали віруючим деякі церковні речі, без яких богослужіння було неможливим. Членам громад дозволяли замінити їх іншими речами, або сплачувати вартість грошима. Однак на початку квітня 1922 р. ЦК КП(б)У отримав циркуляр ЦК РКП(б), підписаний головою ЦВК РСФРР М.І. Калініним і секретарем ЦК РКП(б) В.М. Молотовим. У ньому зазначалось, що в багатьох місцях комісії, з метою “мирного” отримання церковних цінностей, вилучають мізерну їх частину, залишаючи основні, що кампанія гальмується намаганнями віруючих викупити цінності. ЦК РКП(б) попередив, що подібні випадки будуть розцінюватись як

“недбалість місцевих органів” і вимагав повного вилучення цінностей [2.545, арк. 109]. Цей циркуляр, додатково підписаний С.В. Косіором, був направлений в усі губкоми КП(б)У і губвиконками. З метою активізації кампанії і для “фактичного керівництва роботою” пропонувалось призначати членів бюро губкомів КП(б)У [2.520, арк. 62 зв.].

Місячного терміну, відведеного ЦВК РСФРР для завершення кампанії, виявилось недостатнім як в Україні, так й інших радянських республіках. Тому на нараді в Москві 30 квітня 1922 р. були визначені нові терміни її завершення: в Сибіру – до 1 червня, в Європейській частині РСФРР – до 1 травня, в Україні – до 20 травня 1922 р. Голова ЦВК УСРР Г.І. Петровський і секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебідь, які брали участь у нараді, телефонограмою попередили українських відповідальних посадових осіб, що за невиконання цього рішення вони будуть притягнуті до відповідальності [2.545, арк. 35]. Однак і ці терміни були порушені. Офіційно кампанія в Україні була закінчена в червні 1922 р., у зв'язку з чим місцевим партійним і радянським органам було рекомендовано провести агітаційні кампанії з “роз'ясненням значення вилучення цінностей” [2.545, арк. 39].

Незабаром після початку кампанії були зареєстровані перші інциденти і відкриті сутички між працівниками органів Радянської влади та віруючими. Так, на початку травня 1922 р., під час вилучення цінностей із Воскресенської церкви у Харкові “... натовп ... відкрито виступив проти вилучення з гаслом “Це грабіж!”, а при розгоні міліціонерами жінок, що зібрались у Полтаві біля Кафедрального собору “багато з них клікушествовали і падали в істериці” [2.545, арк.121, 124]. На думку священика О. Меня, опір віруючих під час вилучення цінностей був зумовлений не стільки небажанням віддати їх на допомогу голодуючим, скільки насильницькими методами їх вилучення [3.946, с.104].

У ході кампанії у вищі партійні та радянські органи України почала надходити інформація про випадки переховування церковних цінностей, відмови священиків і церковних громад видавати інвентарні книги і описи церковного майна. У зв'язку з цим органи влади здійснили ряд заходів організаційного характеру. Так, постановою ЦВК УСРР від 12 квітня 1922 р., було створено Центральну (республіканську)

комісію для вилучення церковних цінностей. До її складу ввійшли М.Скрипник (голова), В.Єрмощенко, В.Манцев та М.Владимиров [2.682, арк. 42]. Комісія мала право від імені ЦВК і РНК УСРР накладати на осіб, винних у приховуванні цінностей і церковних документів "...тяжку кару, аж до вищої міри покарання". Спеціально для участі у роботі з вилучення церковних цінностей призначались члени колегій губернських відділів ДПУ [2.520, арк. 68].

Однак і після вжиття цих заходів було чимало випадків переховування церковних цінностей і документів. Так, у книзі опису майна Вінницького Преображенського собору були відсутні 11 аркушів, не знайдено 18 предметів із золота і срібла. Настоятель собору А. Юнак та його попередник В. Ягодкевич були звинувачені в марнуванні і переховуванні церковного майна і віддані до суду ревтрибуналу [2.497, арк. 35-37]. За подібними звинуваченнями ревтрибуналами були засуджені члени 33-х парафіяльних рад Київської губернії, 8 селян та десять духовних осіб Охтирського повіту Харківської губернії, священник Богославської церкви Чернігівської губернії Вербицький і староста цієї ж церкви Твердовський, настоятелька Введенського монастиря Онищенко, архімандрит Святогорсько-Успенського монастиря Т. Скрипченко та ін. [2.538, арк. 15; 2.545, арк. 121; 2.683, арк. 56].

Навесні-влітку 1922 р. в РСФРР, УСРР та інших радянських республіках були організовані відкриті судові процеси над представниками православного духовенства і окремі були засуджені до страти. Прихильником застосування смертної кари був і В.І. Ленін. У таємній записці на ім'я членів Політбюро ЦК РКП(б), написаній на початку кампанії, він підкреслював, що "саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і безпощадною енергією і не спиняючись перед придушенням якого завгодно опору ... Я приходжу до безумовного висновку, що ми повинні саме тепер дати найрішучіший і безпощадний бій чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом кількох десятиліть ... Чим більше число представників реакційного духовенства

і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще” [3.764, с. 366-367]. Можна сказати, що саме в 1922 р. наступ більшовиків на релігію і Православну церкву перейшов у стадію кримінального переслідування й фізичного знищення духовенства. Один з резонансних судових процесів, організованих російськими більшовиками, відбувся в Москві 26 квітня - 7 травня 1922 р. За опір працівникам органів Радянської влади під час вилучення церковних цінностей до суду революційного трибуналу було притягнуто 17 осіб. До розстрілу були засуджені і розстріляні п'ять осіб, в тому числі протоієреї О.Заозерський і Х.Надеждін [3.924, с. 63-64]. Петроградський ревтрибунал за аналогічний “злочин” притягнув до суду 90 осіб. 5 липня 1922 р. він засудив до розстрілу 10 осіб: митрополита Веніаміна, архимандрита Сергія, Ю. Новицького, І. Ковшарова, єпископа Венедикта, протоієреїв М.Чукова, Л. Богоявленського і М.Чельцова, а також Н.Огнева і Ж.Елачича. Після клопотання перед ЦВК РСФРР про помилування, останнім шести засудженим розстріл був замінений на довгострокові тюремні ув'язнення. Решта засуджених були розстріляні у ніч з 12 на 13 серпня 1922 р.[3.803, с. 7-8, 93].

Подібні ж заходи боротьби проти Церкви застосовували партійні і радянські органи УСРР. У телефонограмі на адресу Харківської губернської комісії по відокремленню церкви від держави, датованій 24 квітня 1922 р., голова республіканської Комісії з вилучення церковних цінностей М.Скрипник рекомендував притягати представників духовенства до суду революційного трибуналу, організовуючи над ними показові судові процеси [2.583, арк. 27]. Резонансним став відкритий судовий процес, що відбувся у Харкові влітку 1922 р. За привласнення церковних цінностей до суду ревтрибуналу були притягнуті 11 осіб, в тому числі п'ять черниць і шість уповноважених Харківської повітової комісії з вилучення церковних цінностей. Судовий процес відбувся в міському Робітничому будинку. Засідання трибуналу проходили у переповненій людьми залі. Черниці були засуджені до примусових робіт терміном від двох до п'яти років (умовно), чотири уповноважених – до розстрілу, а двоє – до п'яти років примусових робіт [2.583, арк. 49].

За підрахунками окремих дослідників, під час кампанії з вилучення церковних цінностей в СРСР сталось близько 1414 кривавих сутичок між представниками радянської влади і віруючими [3.1055, с.64]. Внаслідок цього загинули або були розстріляні за вироками революційних трибуналів понад 8 тис. захисників церковного майна [3.946, с.176].

Органи Радянської влади сподівалися, що загальна вартість цінностей, що підлягали вилученню в УСРР (у перерахунку на срібло), повинна була скласти приблизно 526000 пудів [2.545, арк. 106]. Із культових споруд Катеринослава тільки в період з 23 березня по 10 червня 1922 р. було вилучено 5 пудів 10 фунтів різноманітних культових предметів, 19 каратів дорогоцінних каменів та один смарагд; із церков і молитовних будинків Полтави у період з 22 квітня по 17 червня – 23 пуди 29 фунтів 45 долей речей з срібла, 17 золотників 54 долі золота, 15,75 каратів брильянтів, 23 золотника 18 долей перлин [2.538, арк. 3; 2.540, арк.136; 2.545, арк. 122]. Із храмів і монастирів Харкова вилучили 217 пудів 14 фунтів 50 золотників 48 долей срібла і 1 фунт 6 золотників 86 долей золота, а в 11 повітах столичної губернії – 678 пудів 17 фунтів 84 золотників 93 долі срібла, 16 фунтів 59 золотників 57 долей золота, 64 брильянти, 8 рубінів, 2 сапфіра тощо [2.682, арк. 50].

За далеко не повними даними, до 24 червня 1922 р. в Україні було вилучено 2850 пудів 30 фунтів 51,2 золотника 37 долей срібла, 3 пуди 2 фунти 28 золотників 85 долей золота, а також 21 митра з перлинами і дорогоцінними каменями, діаманти, алмази, речі з слонової кістки, золоті та срібні годинники та ін. [2.538, арк. 30]. Про вартість вилучених цінностей можна судити з того, що вага тільки одного срібного панікадила Києво-Печерської Лаври становила понад 130 кг., а кожна архіерейська митра до 1917 р. коштувала 50 тис. крб. Риза святого Архістрати́га Михаїла на іконі, що зберігалася у Київському Михайлівському монастирі, була вся обсіпана діамантами та іншими дорогоцінними каменями. У ризі було майже 10 фунтів золота, 3 тис. діамантів і 16 хризолітів, а сама вона коштувала 45 тис. крб. Срібна сень над гробницею святої Варвари, яка була свого часу подарована монастирю графинею Г.Орловою-Чесменською, важила 236,8 кг [3.878, с.12].

Як уже відзначалось, офіційно кампанія з вилучення церковних цінностей в УСРР закінчилася в червні 1922 р. Насправді ж вона тривала і далі, але вже “на місцеві потреби”, без відправки вилученого майна до Москви. У зв’язку з цим в жовтні 1923 р. органи НКВС УСРР зажадали від місцевих органів влади, щоб усі додатково вилучені цінності були відправлені до Комісаріату фінансів УСРР. Губернським прокурорам було наказано притягати до кримінальної відповідальності усіх, хто відмовляється виконати цей наказ [2.685, арк.1; 2.686, арк. 30].

Вилучення цінностей із культових споруд у 1923 р. продовжувалось й в інших республіках СРСР. За станом на 1 квітня 1923 р. із православних храмів, монастирів, мечетей, кірх, синагог країни було вилучено понад 25 пудів золота, 24565 пудів срібла, 6185 крб. золотих монет, понад 229 пудів срібних монет, 1 пуд 34 фунти 18 золотників діамантів та інших дорогоцінних каменів [3.901, с.40].

Доля основної частини скарбів, вилучених в УСРР, була вирішена на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося ще 29 травня 1922 р. У ньому брали участь Г.І. Петровський, Д.З. Мануїльський, М.В. Фрунзе, В.П. Затонський, С.В. Косіор та ін. Після обговорення інформації про роботу Центральної (республіканської) комісії по вилученню церковних цінностей була прийнята постанова: 1) “доручити комісії всі цінності, зібрані на Україні, перевести в Москву”; 2) “з огляду на те, що голодуюче населення УСРР складає 15 % голодуючих усієї Федерації, наполягати перед Помголом РСФРР через ЦК РКП на передачі Україні для боротьби з голодом 15 % цінностей, зібраних з усієї Федерації” [2.520, арк. 88 зв.].

Справжні розміри вилучених у 1922-1923 рр. в УСРР церковних цінностей встановити неможливо, тому що частково вони були залишені на місцях, частково розкрадені, а в основному вивезені в Держхран РСФРР. Не всі скарби були використані за основним призначенням – для надання допомоги голодуючим. Аналізуючи результати цієї кампанії і посилаючись на архівні документи професор Д.А.Волкогонов стверджував, що значна їх частина була використана для фінансування партійних комітетів, створення “місцевих фондів для Москви і Петрограда”, “фонду для експорту” тощо [3.764, с.369]. Інколи це робилось за дорученням В.І. Леніна. Так, у вересні 1922 р. він запропонував А.І. Рикову “взяти

деякі мільйони з золотого запасу” для надання економічної допомоги Донбасу і Баку [1.59, с.282].

Звичайно, завдяки церковним цінностям, були врятовані від голодної смерті мільйони людей. Але треба мати на увазі, що більшовики при цьому вирішували й інше завдання – послабити економічні підвалини Православної церкви, поглибити розкол серед православного духовенства, фізично знищити значну кількість його представників. Як відзначалось в одному з таємних документів ЦК КП(б)У, датованому 18 червня 1923 р., “вилучення церковних цінностей під гаслом боротьби з голодом стало одним з блискучих методів боротьби з церквою” [2.552, арк.8].

Ще однією великомасштабною акцією, здійсненою більшовиками в межах боротьби з релігією і Православною церквою у 20-ті рр., була кампанія з конфіскації церковних дзвонів. Вже на початку ІХ століття вони супроводжували на Русі церковне богослужіння, лунали під час Божественної літургії, читання Євангелія, хресних ходів, використовувалися для збору населення (вічевим дзвоном), а також як сигнал тривоги (набат). У літописах згадуються дзвони в Новограді-Сіверському (1146 р.), Галичі (1259 р.), дзвін Сулиминської церкви на Переяславщині (1629 р.) [3.731, с.127; 4.1136, с.508]. Священнослужителі стверджують, що кожен монастирський дзвін мав свій голос і своє ім'я. Виготовлювалися вони із сплавів міді, з додаванням срібла й навіть золота для чистоти звучання. Церковний дзвін залишався в пам'яті багатьох сучасників на все життя. Ось якою запам'ятала пасхальні ночі в Москві народна артистка СРСР Є.М.Гоголева: “Жили ми неподалік від храму Христа Спасителя. Пам'ятаю силу-силенну людей на сходах храму: вони сиділи і чекали, поки Іван Великий-дзвін проб'є північ. Іван Великий бив першим – і у відповідь йому починали дзвонити всі московські дзвони ... так починалась заутреня” [1.2.2.443].

Уряд РСФРР санкціонував боротьбу з церковним дзвоном спеціальним рішенням 30 червня 1918 р., згідно з яким “винні в скликанні населення набатним дзвоном ... з контрреволюційними цілями підлягають суду революційного трибуналу” [1.70, с. 97]. Дійсно, під час громадянської війни траплялися випадки, коли скликані таким чином люди громили органи Радянської влади і вбивали

партійних і радянських працівників. Вже у червні 1918 р. в Москві був засуджений протоієрей А. Полозов, звинувачений “в невизнанні радянської влади, в розпорядженні вдарити в набат і у збудженні натовпу проти Радянської влади” [1.2.2.273]. З липня 1918 р. по липень 1919 р. в результаті таких погромів в РСФРР було вбито 138 більшовиків [3.987, с.153-154].

Випадки скликання населення набатним дзвоном траплялись і під час проведення кампанії з вилучення церковних цінностей. Саме тому в угодах на оренду церков виконкоми місцевих Рад зобов'язували релігійні громади не робити “набатних тривог для скликання населення з метою збудження проти Радянської влади” [2.573, арк. 62]. Побоювання більшовиків посилювались у 1929 р., коли розпочалась підготовка до суцільної колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу. Конфіскацією дзвонів партійні і державні органи намагались запобігти антирадянським виступам, хоча саму кампанію пов'язували “з потребами індустріалізації”. В доповіді Є. Ярославського на другому з'їзді “Союзу войовничих безвірників” (Москва, червень 1929 р.) необхідність запровадження акції пояснювалась навіть з тим, що дзвони заважають робітникам відпочивати після третьої зміни [1.141, с. 72-73]. В УСРР тим часом вже повним ходом ішла підготовка громадської думки для здійснення нової кампанії. Місцеві органи влади прагнули надати акції характеру “ініціативи знизу”. Одним з перших ініціаторів цієї кампанії стала Ніжинська міська Рада. 22 квітня 1929 р. її керівники направили до ЦВК УСРР листа, в якому зазначалось, що в СРСР гостро відчувається нестача міді, якої багато в церковних дзвонах. Вилучення частини дзвонів, стверджували вони, не нашкодить “інтересам культу”, що тільки в Ніжині можна вилучити дзвони загальною вагою близько 1500 пудів. Від імені Ніжинської міської ради вони запропонували ЦВК УСРР видати закон, який “... наділяв би органи місцевої влади правами проводити вилучення дзвонів в таких розмірах, щоб це не викликало якихось істотних порушень інтересів культу”. 30 квітня 1929 р. секретаріат Президії ЦВК УСРР проінформував про зміст листа НКВС і НКЮ УСРР і прохав їх повідомити “свої погляди на цю справу” [2.487. арк. 63-64].

Офіційне рішення ще не було прийняте, але кампанія на місцях уже почала набирати обертів. Восени 1929 р. представники Глинського райвиконкому Роменської округи разом з працівниками міліції розбили на шматки дзвони місцевої церкви і скинули їх вниз, пошкодивши при цьому дах храму і дзвіницю [2.489, арк. 350]. Тоді ж активісти одного з сіл Глухівської округи намагались самочинно зняти дзвони з храму, але “збіглися селяни і почали протестувати, а потім вигукувати: “Бий комуністів!” [2.492, арк. 54].

Активна робота з вилучення дзвонів розгорнулася в Запоріжжі. На великих промислових підприємствах міста це питання обговорювалось на загальних зборах. Робітники волочильного та інших цехів заводу “Інтернаціонал” прийняли резолюції, в яких просили Запорізьку міську раду звернутися до ЦВК УСРР з клопотанням про вилучення дзвонів з церков, костьолів, синагог тощо “для потреб індустріалізації у зв’язку нестачею кольорових металів в країні”. На порядку денному загальних зборів робітників складу готової продукції цього заводу, які відбулися 7 червня 1929 р., було два питання: “Доповідь про шкідливість релігії (доп. Костенка)”; “Про вилучення церковних дзвонів”. У постанові, прийнятій з другого питання, відзначалося, що у зв’язку з тим, що “пролетарська промисловість має потребу в кольорових металах, а вилучення церковних дзвонів полегшить дане становище, робітники одногolosно постановили просити міськраду про клопотання перед Урядом про зняття церковних дзвонів” [2.486, арк. 68]. Були і супротивники вилучення дзвонів. Так, робітник цвяхового цеху Брехарь під час обговорення цього питання сказав: “Ми в церкву не ходимо, а будемо постановлять, як ще на це подивиться решта населення”. Інший робітник цеху Бедняк заявив, що якщо в державі не вистачає кольорових металів, то церковні дзвони треба знімати за рішенням уряду і не залучати до цього робітників. Робітник канатного цеху Корчев казав: “Якщо знімати дзвони, то треба знімати по всьому Союзу, а не по одній Україні” [2.486, арк. 58, 61 зв.].

Кампанія, що розгорнулася в Запоріжжі, незабаром охопила і значну частину сіл округи. Так, 21 серпня 1929 р. з церкви с. Копані Оріхівського району були вилучені п’ять дзвонів загальною вагою 64 пуди 20 фунтів. Зроблено це було без

попередження місцевої православної громади, а виключно з ініціативи голови сільської Ради та активістів місцевої організації “СБУ”. Влітку того року подібних випадків у республіці було зареєстровано багато, а на кінець року, як визнавали органи ДПУ УСРР, вони “стали набувати хронічного характеру” [2.489, арк. 316-2.571, арк. 159].

Щоб надати кампанії “законного характеру”, секретаріат Президії ЦВК УСРР 11 грудня 1929 року обговорив питання “Про порядок вилучення дзвонів з молитовних будинків” і прийняв відповідну постанову. Після посилянь на “клопотання трудящих” про вилучення дзвонів і “використання коштів з цього на культурно-соціальні потреби даної місцевості”, в постанові було визначене наступне: рішення про вилучення дзвонів приймається більшістю голосів на зборах людей, які мешкають у цьому населеному пункті; це рішення затверджують місцеві Ради (сільські, селищні, міські); остаточне рішення приймає окрвиконком і воно не підлягає оскарженню. Вилучені дзвони підлягали реалізації місцевими Радами через “Рудметалторг”, а отримані кошти направлялись на культурно-просвітницькі потреби. “Технічна робота” під час проведення кампанії повинна була виконуватися НКВС УСРР [2.486, арк. 54]. 15 грудня 1929 р. він ухвалив інструкцію щодо проведення кампанії і направив в усі окружні адміністративні відділи. У документі були продубльовані основні положення постанови ЦВК УСРР від 11 грудня 1929 р. і містилися деякі уточнення і доповнення. Зокрема, головними ініціаторами проведення кампанії на місцях повинні були виступати осередки “СБУ”, яким належало підготувати громадську думку до здійснення запланованої акції. Вилучені дзвони повинні були здаватися на металобрухт за такими розцінками: за одну тонну дзвонів першого ґатунку – 700 крб., другого ґатунку – 600 крб. До першого ґатунку були віднесені всі дзвони православних церков, до другого – дзвони решти культових споруд. Рекомендувалося суворо дотримуватися техніки безпеки при вилученні дзвонів, щоб не сталося нещасних випадків, які міг використати для антирадянської пропаганди “ворожий елемент”[2.489, арк.307-307 зв.].

Після прийняття цих нормативно-правових документів була розпочата агітаційна робота серед населення і розробка планів реалізації самої акції.

Секретаріат Харківського окрвиконкому 3 січня 1930 р. доручив розробити відповідний план окружному адміністративному відділу НКВС і міській Раді, а здійснення контролю за його виконанням доручив місцевим органам НКВС УСРР.

Кампанія в місті розпочалася 1 лютого 1930 р. вилученням дзвонів з Свято-Троїцької, Пантелеймонівської, Михайлівської та Вознесенської церков, а закінчитися повинна була 1 березня 1930 року [2.702, арк. 32, 81, 84, 110].

У Дніпропетровській окрузі план підготовки та проведення кампанії був затверджений антирелігійною комісією окружному КП(б)У 5 січня 1930 р. Загальне керівництво його реалізацією покладалося на агітаційно-пропагандистський відділ окружному партії, а безпосередня робота з вилучення дзвонів – на осередки “СБУ”. Для відвернення можливих інцидентів вирішено було використати органи ДПУ і посилити охорону громадського порядку навколо церков під час вилучення дзвонів. До 22 лютого 1930 р. за вилучення дзвонів з православних храмів Дніпропетровської округи було зібрано 40 тисяч підписів. 22 лютого 1930 р. антирелігійна комісія Дніпропетровського окружного КП(б)У прийняла рішення про початок кампанії в Павлограді. Під час її проведення робітники деяких підприємств пропонували вилучити не тільки дзвони, але всі предмети з кольорових металів, тому що “в церквах ... гніздиться контрреволюція і ми повинні вести з ними боротьбу” [2.486, арк. 57 зв.-58].

Аналогічна кампанія під гаслом “Всі дзвони – на індустріалізацію!” проходила в Глухівській окрузі. Вже на початок лютого 1930 р. там були вилучені тисячі дзвонів, кошти від здачі яких на металобрухт склали суму в 17919 крб. [2.575, арк. 2, 4]. В Олександрійському районі Кременчуцької округи в 1930 р. з 13 церков було знято 57 дзвонів загальною вагою 15441 кг. Отримані кошти в сумі 10616 крб. були використані місцевими органами Радянської влади “в культурно-просвітницьких цілях” [2.493а, арк. 160].

Багато дзвонів були витворами мистецтва, пам’ятками української національної культури. Деякі з них безповоротно втрачені, але частина була врятована завдяки НКО УСРР, Українському комітету з охорони пам’яток, музеям та віруючим. НКО УСРР була розроблена інструкція про порядок обліку дзвонів, яка надсилалась

окружним інспекціям з охорони пам'яток культури, музеям та інспекторам установ народної освіти. У документі зверталась увага на історичну цінність, унікальність багатьох дзвонів, зазначались сім ознак їх унікальності, а саме: виготовлення до ХІХ століття, наявність підпису майстра, дати виготовлення, релігійних сюжетів, зображень різних діячів, орнаменту, геральдичних знаків. Згідно з цими ознаками дзвони були поділені на чотири категорії. До першої були віднесені ті, що мали всі сім визначених ознак і підлягали повному збереженню. До другої – дзвони “історико-культурні, художні”, від яких треба було зберегти лише окремі деталі – медальйони, зразки орнаменту, надписів тощо. Дзвони третьої категорії (теж “історико-культурні, художні”), рекомендувалось лише зважити і сфотографувати. До четвертої категорії була віднесена решта дзвонів, що підлягали переплавці. Інструкцією про порядок обліку дзвонів наказувалось всім крайовим інспекціям з охорони пам'яток та місцевим музеям встановити тісні зв'язки з пунктами прийому металобрухту, виявляти дзвони трьох перших категорій і негайно повідомляти про це Український комітет з охорони пам'яток [2.489, арк. 343].

Керуючись цією інструкцією, органи НКО УСРР і республіканського Комітету з охорони пам'яток культури, а також музеї зробили багато для того, щоб врятувати найцінніші дзвони. Так, коли в жовтні 1930 р. Чернігівський окрвиконком прийняв рішення про відправку в металобрухт всіх церковних дзвонів, НКО УСРР направив в секретаріат ЦВК УСРР листа. Він вимагав скасувати це рішення, тому що на металобрухт відправляли дзвони, що являли собою культурно-історичну і художню цінність. Три дзвони взагалі були унікальними: дзвін “Єлеці”, вагою 167 пудів, виготовлений майстром Іваном Шебелиним у 1695 році; дзвін “Спаса” (“Потьомкінський”) вагою 855 пудів, виготовлений в 1772 р. майстром Іваном Коровкіним; дзвін “Троїці” вагою 203 пуди роботи майстра Григорія Нікітіна. У листі було поставлено питання про збереження дзвону гетьмана Павла Полуботка з Вознесенської церкви, дзвону гетьмана Івана Мазепи з його зображенням на весь зріст, датованого 1699 р. і вагою 640 кг [4.1151, с. 508], п'яти дзвонів Чернігівщини – датованих, з написами, і геральдикою. НКО УСРР переконував ЦВК УСРР, що

згадані дзвони мають велику історичну цінність і переплавка їх передчасна [2.489, арк. 391].

Подібна позиція не завжди знаходила підтримку з боку органів НКВС УСРР, які намагалися швидше і без зайвого клопоту закінчити кампанію. Адміністративний відділ Київського окрвиконкому 10 листопада 1930 р. скаржився відділу культів НКВС УСРР на Київську крайову інспекцію з охорони пам'яток культури, яка “завела порядок залишати на дзвіницях дзвони, які на їхню думку є пам'ятками культури”. Підкреслювалось, що вилучати треба всі дзвони, в тому числі ті, що є пам'ятками культури [2.489, арк. 354].

Деякі дзвони вдалося зберегти, хоча і тимчасово, дякуючи рішучим діям прихожан. Переважна більшість жителів с. Царицин Кут Васильківського району Запорізької округи 14 січня 1930 р. проголосували проти вилучення дзвонів з місцевої церкви. Голова райвиконкому Степанов домігся зняття дзвонів, але протягом двох місяців їх не могли вивезти, тому що селяни відмовлялись надати підводи. Незабаром жінки закликали на допомогу робітників, спорудили спеціальні пристрої і повернули дзвони на місце [2.489, арк. 328]. В селі Куколівці Олександрійського району Кременчуцької округи дзвони на місцевій церкві були ще на початку 1932 р. тому, як відзначав адміністративний відділ райвиконкому, що церковна “п'ятдесятка” ...ще досить міцна і має немалі кошти, чинить опір і на всі заходи сільради скаржиться в секретаріат ВУЦВК” [2.493а, арк. 160].

У ряді випадків прихожани просили залишити в церквах хоча б один дзвін. Уповноважені православних громад Полтави 12 травня 1930 р. прохали відділ культів НКВС УСРР залишити дзвін на Успенському соборі вагою 300 пудів, тому що віруючі особливо його любили “як пам'ятку полтавської старовини”. Із подібними заявами зверталися у 1930 р. православна громада Свято-Михайлівської церкви с. Надлаки Новоархангельського району Первомайської округи, с. Мазурово Криворізького району та ін. [2.493а, арк. 320, 373, 379]. Але, не зважаючи на опір віруючих та їх клопотання до вищих партійних та державних органів, дзвони поступово були вилучені з більшості культових споруд України і майже всі знищені.

Отже, кампанії з вилучення церковного майна були зумовлені, з одного боку, необхідністю надання допомоги голодуючим і задоволення потреб промисловості в кольорових металах, з іншого боку – намаганням остаточно зруйнувати економічні підвалини Православної церкви, запобігти антирадянським виступам під час проведення антицерковних акцій. Обидві кампанії були ретельно сплановані і здійснені на базі відповідних нормативно-правових документів та таємних циркулярів за безпосередньою участю органів НКВС. Під час кампаній було пошкоджено, знищено і втрачено безповоротно багато творів мистецтва та пам'ятників культури національного і світового значення. Наступ на Українське православ'я набув характеру кримінального переслідування і навіть фізичного знищення захисників церковного майна.

РОЗДІЛ 4

ПАРАФІЯЛЬНЕ ЖИТТЯ

4.1. Діяльність православного духовенства в 1917-1920 рр.

Політична та збройна боротьба за владу, яка майже безперервно точилася в Україні в 1917-1920 рр., не залишила осторонь і Православну церкву. Зміна урядів, неоднакове їх ставлення до релігії та Церкви, характер стосунків з ними православних ієрархів, єпархіального духовенства – все це відбивалося на внутрішньоцерковному житті, особистій долі багатьох священнослужителів і мирян.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії розпочався процес демократизації церковного життя. Небаченим до цього явищем стали вибори православних єпископів. У липні 1917 р. був переобраний митрополит Московський Макарій, а замість митрополита Питирима, відомого своїми промонархічними поглядами, митрополитом Петроградським був обраний вікарний єпископ Веніамін. Делегатів на єпархіальні з'їзди духовенства і мирян стали обирати на парафіяльних зборах.

Навесні 1917 р. в багатьох містах і селах України також розгорнулася кампанія перевиборів священників, їх переміщення з одної парафії до іншої. Причини були різними. Так, “за запеклу ворожість до Української Православної Церкви і Української Самостійної Республіки та Державності” президією Тимчасової Української Православної Церковної Ради на Херсонщині був звільнений секретар Духовної консисторії М.Чистяков; мешканці деяких сіл Катеринославської губернії вимагали виселити своїх священників за те, що вони виступали проти Центральної Ради і відокремлення України від Росії, проти перетворення осередків Російського Селянського Союзу в Україні в Селянську Спілку України; мешканці с. Гармаки Летичівського повіту Подільської губернії вимагали негайно усунути священника Онуфрія Пержинського за те, що він “відмовився прочитати великий акт – Універсал Центральної Ради від 7 листопада, а також відправити молебень з нагоди оголошення Українською Центральною Радою Україну Народною Республікою”;

учасники зборів Селянської Спілки Триліської волості Чигиринського повіту в січні 1918 р. вимагали замінити священників-неукраїнців українцями тощо [2.506, арк. 1-18]. Дослідники відзначають неодноразові випадки позбавлення місць священників – прихильників ”українізації“ Церкви за часів Гетьманату митрополитом Київським і Галицьким Антонієм, висвячення і призначення замість них представників російськомовного духовенства із різних губерній Росії [3.1081, с. 120-121].

Як бачимо, причини звільнення священнослужителів у даному випадку були виключно політичними. Але були й інші причини. Так, священник с. Закотне Ізюмського повіту отець Климент та священник с. Нижньо-Богданівка Старобільського повіту отець Потап були позбавлені приходів “за непокору єпархіальній владі і невиконання її розпоряджень”. Прихожани Воскресенської церкви с. Андріївка Зміївського повіту Харківської губернії в березні 1918 р. відмовилися прийняти свого колишнього священника Рубинського, який повернувся з фронту, тому що він “грубо повадився з прихожанами до походу на війну, знущався над дітьми і втручався в громадські справи”. Миряни с. Іванівського Богодухівського повіту теж відмовилися від призначеного Єпархіальним управлінням священника Санцевича і обрали своїм настоятелем отця Л.Яворського [1.2.2.248]. Причинами “таких смутних явищ, як віддалення духовенства з парафій” учасники зборів 5-ої округи Васильківського повіту вважали послаблення церковної дисципліни, належність до членів громад атеїстів, суперечки із-за землі, зведення особистих рахунків із священниками тощо. Пропонувалося бойкотувати подібні громади, відмовляти їм у виконанні релігійних обрядів, а священників, які порушуватимуть цей бойкот – притягати до суду честі та позбавляти сану [2.498, арк. 1 зв.–2].

16 квітня 1918 р. Помісний Собор РПЦ ухвалив спеціальну постанову, яка була спрямована проти священнослужителів, які підтримували органи Радянської влади або співробітничали з ними. Єпископу, якщо він “противився вищій церковній владі і звертався при цьому до цивільної влади”, заборонялося священнослужіння, а у випадку “нерозкаяння в діяннях” позбавлявся сану. Аналогічні покарання передбачалися для церковнослужителів і ченців. За підтримку органів Радянської

влади ченцями їхні обителі ліквідувалися, а миряни відлучалися від Церкви [3.880, с. 24]. Впроваджені в церковне життя в умовах гострої політичної та збройної боротьби за владу, виборні засади були скасовані Указом патріарха Тихона і Святішого Синоду РПЦ від 14 травня 1918 р., а 14 липня 1918 р. – рішенням Собору УПЦ [3.937, с. 48].

Незважаючи на байдуже ставлення провідних діячів Центральної Ради до Церкви, представники православного духовенства за традицією залучалися або самі брали участь у різноманітних світських публічних заходах. Деякі політичні партії ставилися до цього вороже. Орган ЦК УСДРП "Робітнича газета" писала у листопаді 1917 р.: "...Жодне наше офіційне народне свято не відбулося без... атрибутів минулого... З'їзд української військової демократії – і піп з кропилом. Відкриття народного університету, академії – знов він..., проголошення Української демократичної республіки..., і... "сонм" архієреїв, попів, корогв, хрестів, "всенародне молебствіє"... і все оце... випинається на чільне місце, починає творити тон нашого громадського життя ... Але чи можна забути ту ганебну роль, котру відіграла і досі відіграє церква на Україні протягом хоч би останніх часів? Хіба ж не виродилася вона за цей час в свою протилежність в порівнянні з... козацькими часами?" [1.2.2.435]. Помітно почали виявлятися негативні риси у ставленні до Церкви з боку прихожан. В анонімній статті, опублікованій 6 квітня 1918 р. в газеті "Голос Подольской церкви", відзначалося, що в народі пустило глибоке коріння зовнішнє обрядовір'я, позбавлене навіть начал істинного християнства. Про це свідчила не тільки легкість, з якою люди сприйняли соціалістичні ідеї, а й мета відвідання ними православного храму: релігійність звичайних прихожан проявлялася у виконанні обрядів цілування хреста та ікон, а у представників інтелігенції – у присутності під час виступів церковних хорів, після чого "подібна публіка" покидала храм [3.916, с. 6.7; 1.2.2.453].

На позбавлення від подібних негативних явищ була спрямована постанова Помісного собору РПЦ про демократизацію управління Церквою, позбавлення внутрішньоцерковного життя та проповідницької роботи. Згідно з цією постановою Правління церковно-парафіяльних рад Харкова 26 березня 1918 р. організувало

гурток священників і прихожан для поліпшення проповідницької роботи в храмах, а при Покровському монастирі влаштовувало бесіди з мирянами під час Божественної літургії та вечірніх служб. До складу самого Правління почали більше обирати жінок, які “виявляли особливу чутливість і вірність Христовим завітам до повної самопожертви”, часто виявлялися “... більш ревнотними берегинями канонічного устрою, ніж духовенство” [1.2.2.255; 1.2.2.337].

25 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила “Закон про восьмигодинний робочий день”, в якому були визнані державними та церковно-релігійними святковими днями 1 січня, 6 січня, 27 лютого, 25 березня, 1 травня, 15 серпня, 14 вересня, 25 і 26 грудня, п’ятниця і субота Страстного тижня, понеділок і вівторок Великодніх свят, день Вознесіння і другий день Трійці, а також Національне державне свято III і IV Універсалів (7 листопада і 9 січня) [1.2.2.281]. Окремі священнослужителі ухилялися від участі у святкуванні нових державних свят, хоча Департамент сповідань Центральної Ради вимагав від консисторій “вважати за потрібне піти назустріч влаштуванню їх” [3.1082, с. 82-83].

Діяльність харківського духовенства помітно поживалювалася напередодні та під час церковно-релігійних свят. Навесні 1918 р. в Свято-Духовському, Озерянському та інших храмах міста проводилися місіонерські бесіди про шанування святого хреста та ікон, воскресні релігійні читання, архієрейські служіння, вечірні богослужіння за участю церковних хорів. В Кафедральний собор запросили нового регента, чисельність хору була побільшена до 40 осіб, а його щорічне фінансування зросло до 2000 крб. [1.2.2.244]. Напередодні та під час святкування Великодня відбувся хресний хід до Заїківської Трьохсвятительської церкви, перенесення ікони Озерянської Божої Матері до Курязького монастиря і Спасового скиту, чудодійної Пісочинської ікони Божої матері в місто Ізюм, часток мощей святителя Іоана Златоуста до Ново-Троїцької церкви на Москалівці. Ці заходи були заплановані, незважаючи на рекомендації Святішого Синоду відмовитися від них у зв’язку з неспокійним становищем в Україні [1.2.2.260]. Останнє застереження було небезпідставним, тому що була спроба нападу на

учасників хресного ходу на Волині та викрадення ікони Почаївської Божої Матері [2.616, арк. 65-65 зв.].

Державний переворот, падіння Центральної Ради і проголошення Української Держави православне духовенство зустріло спокійно. Переважній її більшості імпонувала сама постать гетьмана – нащадка І.Скоропадського, який став гетьманом України в 1708 р. після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. З'їзд “хліборобів”, що відбувся тоді в Києві, організував на Софійській площі святковий молебень, який провів єпископ Никодим. У православних храмах замість “Богохранимої Держави Російської” возносилися молитви “про Богохраниму Державу Українську”. Нова влада оголошувалась владою від Бога, віруючих закликали підтримати її, піднятися на боротьбу проти большевиків [3.1055, с.52]. “Останній політичний переворот в Україні, який привів до створення сильної і центральної влади в особі Гетьмана, знаменує собою початок звільнення народу від отруйних чар ... соціалізму ... Якщо народ ... не визнає нового ладу, то надія на краще майбутнє зникне назавжди і ми залишимося під владою диких стихій, які приведуть Україну до повної і остаточної загибелі ... ” – писала газета “Голос Подольської церкви” 21 травня 1918 р. [1.2.2.402].

У Житомирі 7 травня 1918 р. гетьманська грамота до українського народу була зачитана архієпископом Євлогієм і “радісно прийнята” [1.2.2.261]. Проголошення гетьманської грамоти на зборах Союзу хліборобів Харківщини, на Соборній площі та в Кафедральному соборі міста супроводжувалося урочистими молебнями та Божественними літургіями [1.2.2.262; 1.2.2.263; 1.2.2.265]. Від імені духовенства єпархії на адресу гетьмана П.Скоропадського була надіслана привітальна телеграма: “Ясновельможний пан Боголюбивий Гетьман всієї України! Митрополит, два єпископа, духовенство і прихожани Харківської єпархії, зібравшись на єпархіальний з'їзд, від імені чотирьох мільйонів православного населення Харківщини, дякуємо тобі за те, що ти в час великої руїни нашої землі взяв на себе тягар оборони рідного краю і святої Православної церкви. Поздоровляємо тебе з прийняттям тобою державного сану твоїх славних предків. З вірою і любов'ю молимо Святого і

Великого Покровителя України Архістратиґа Михаїла бути щитом несокрушимим і забралом твердині Святої віри, Церкви православної України ...” [1.2.2.264].

Помітно поживавилася діяльність чорносотенно-монархічних організацій. Наприкінці квітня 1918 р. відбулися організаційні збори одеських монархістів. Вони прийняли рішення розпочати створення своїх осередків у вигляді різноманітних союзів й закликали всіх монархістів України “до енергійної боротьби з українізацією нижчої, середньої і вищої школи” [1.2.2.434]. Активізували свою діяльність і харківські монархісти, які майже не користувалися впливом у місті і зазнавали критики з боку інших політичних партій [3.1119]. В травні-червні 1918 р. на своїх зборах вони окреслили програму діяльності, обрали організаційний комітет і розпочали розробку статуту своєї партії, налагоджувати зв'язки з іншими монархічними організаціями [1.2.2.339; 1.2.2.369]. Київські монархісти 16 травня 1918 р. навіть відслужили в деяких храмах міста молебні ”о здоров'ї“ царя Миколи II, заарештованого разом з родиною більшовиками. Міністерство сповідань Української Держави доручило єпископу Никодиму провести дізнання з цього приводу. Але на початку липня 1918 р. в Софіївському соборі монархісти знов відслужили молебень “о здоров'ї Миколи з чадами”, після чого за парканом собору проспівали “Рятуй, Господи!” і тричі – гімн “Боже, Царя бережи!” [1.2.2.271; 1.2.2.282].

Монархічні погляди залишалися досить поширеними в суспільстві, про що свідчить такий факт: на другий день Великодня 1918 р. група гетьманських офіцерів у харківському ресторані “Румунія” замовила оркестру виконати “Боже, Царя бережи!”. “Чи годиться українським офіцерам вважати старий Російський гімн своїм гімном? ”, – запитував автор, стаття якого з цього приводу 15 травня 1918 р. була надрукована в місцевій газеті “Южный край” [1.2.2.368].

12 липня 1918 р. в Києві відбулися пишні свята на честь дня народження П.Скоропадського. В домашній церкві гетьманського палацу відбулося урочисте богослужіння, в якому взяла участь родина Скоропадських, а також члени Генштабу і уряду Української Держави. В усіх столичних церквах, монастирях і соборах після закінчення літургії відбулися молебні ”о здоров'ї Гетьмана“. Особливо пишним був

молебень у Софіївському Кафедральному соборі, який влаштував митрополит Київський і Галицький Антоній Храповицький [1.2.2.285].

Доводилося православному духовенству брати участь і в заходах, що проводились командуванням німецьких окупаційних військ. 25 травня 1918 р. в Харкові було проведено богослужіння з нагоди дня народження саксонського короля Фрідріха Августа. На Соборній площі, де воно відбулося, були присутніми губернський староста генерал Залеський, губернський комендант Мироненко-Васютинський і комендант Харкова Попсуй-Шапко. Представник німецького командування генерал-майор Гох висловив упевненість у тому, що “Бог справедливий і ... допоможе віруючому німецькому народу в цей важкий рік в його боротьбі на суші і на воді” [1.2.2.268]. Представники київського духовенства за участю митрополита Антонія Храповицького 13 серпня 1918 р. відслужили панахиду по вбитому в столиці есером Б.Донським командуючому німецькими військами в Україні фельдмаршалу Ейхгорну [3.1081, с. 80].

Тим часом небачена за своєю жорстокістю громадянська війна, розпалювана вождями та ідеологами ворогуючих політичних сил, поглинала життя сотен тисяч людей, які свідомо чи випадково стали учасниками цих подій. Загиблих ”червоних” ховали без участі духовенства, часто – на сільських та міських майданах, в братських могилах. Німецьке командування інколи примушувало місцевих жителів перепоховати червоноармійців на кладовищах [1.2.2.369].

Представникам українського духовенства прямо чи опосередковано доводилося виконувати сумні релігійні обряди, пов’язані із загибеллю як вояків української, так і Добровольчої армії. 15 травня 1918 р. у київському Соборі Святого Володимира була відслужена панахида за загиблими “білими” генералами Корнілову і Духоніну, отаману донських козаків генералу Каледіну [1.2.2.336]. В Харківському Кафедральному Успенському соборі, Миколаївській та Антонієвській церквах в травні 1918 р. відбулися панахиди за вбитими генералами Добровольчої армії Богаєвському, Волошину, Караулову, Маркову [3155, с.32; 1.2.2.268; 1.2.2.269; 1.2.2.270], полковнику гетьманських військ Т.Чернецю, курінному отаману І.Мірошникову. В панахидах взяли участь отаман і старшини

Харківської губернської комендатури, колишні офіцери царської армії, юнкери і кадети Добровольчої армії [1.2.2.269; 1.2.2.280]. 25 липня 1918 р. в Успенському Кафедральному соборі Харкова відбулася панахида за вбитим більшовиками колишнім російським імператором, в якій взяли участь майже 500 осіб. 28 липня в тому ж соборі протоієрей Дмитрієвський промовив “прочувственне слово”, присвячене пам'яті “мученика-царя”. На Соборній площі панахиду з цього приводу відслужив єпископ Неофіт, а член Єпархіальної Ради І. Бич-Лубенський розповів про “сумні події останнього смутного для Русі часу, що завершився царевбивством”. У панахиді взяли участь і представники міської влади – виконуючий обов'язки губернського старости Тургаников, представники судового відомства та ін. Після панахиди відбувся молебень з оголошенням “многії літа” гетьману П.Скоропадському і родині Романових [1.2.2.287; 1.2.2.289].

Національно-патріотичні кола в Україні вшановували пам'ять іншим особам. Так, Київський комітет товариства “Батьківщина” вирішив влаштувати 10 липня 1918 р. в Софіївському соборі заупокійну літургію, а на площі перед собором – панахиду “по великому гетьману Івану Мазепі і ... вірним синам української державності”, які загинули в Полтавській битві 27 червня 1709 р. Цю пам'ятну дату вони вимагали оголосити днем національної жалоби, але уряд П.Скоропадського заборонив в той день проводити в Києві будь-які заходи [1.2.2.283; 1.2.2.284]. Однак в призначений день коло Софіївського собору відбулась панахида, а на площі перед собором – маніфестація, учасники якої вимагали перенести останки І. Мазепи, П. Дорошенка та П.Орлика до Києва та поховати поряд з Ярославом Мудрим [1.2.2.285]. Ця ідея залишилась нездійсненою, але П.Скоропадський схвалив пропозицію про встановлення в Києві пам'ятника борцям за незалежність України, які загинули в боях з радянськими військами під Києвом, Бахмачем та Крутами [1.2.2.305]. Планувалось також спорудити пам'ятник Т.Г. Шевченку перед будинком Київської міської Думи та навести порядок на його могилі [1.2.2.418]. Профінансувати заплановані роботи передбачалось за рахунок добровільних пожертвувань громадян та державних коштів. Усі ці плани залишилися нереалізованими.

Слід відзначити, що на той час у Києві збереглися майже всі дореволюційні пам'ятники: на Печерську – монумент І.Іскри і В.Кочубея, напроти університету – Миколи I, на Царській площі – імператору Олександру II, на Софійській площі – кінна статуя Богдану Хмельницькому з написами на постаменті: “Волим под царя восточного, православного!” і “Богдану Хмельницькому – единая, неделимая Россия!” [1.2.2.266]. Був зруйнований лише пам'ятник колишньому прем'єр-міністрові Росії П.А. Столипіну, вбитому в 1911 р. в Київському театрі есером Багровим. Залишилися тільки вибиті на постаменті пам'ятника слова, колись сказані П.А.Столипіним: “Вам нужны великие потрясения, нам нужна Великая Россия” [1.2.2.272].

Сталися зміни в житті самого Києва. Газета “Возрождение” зазначала 30 травня 1918 р., що колись вулиці Києва в травні були заповнені прочанами, які йшли до Києво-Печерської Лаври з усіх кінців Росії. Зараз же столиця Української Держави мало не щодня зустрічає та проводить численні посольства і делегації – Донської республіки, РНК РСФРР тощо [1.2.2.271]. Сучасники відзначали нестабільність політичної ситуації в Українській Державі, відчуваючи її неминуче падіння. “Ми живемо наче на кип'ячому вулкані. Стан болісної невизначеності, цілковитої невпевненості у завтрашньому дні, якоїсь жахливої невідомості не проходить, а з кожним днем посилюється. Що день наступний нам готує?” – писала 5 червня 1918 р. газета “Наш Юг” [1.2.2.358].

Виявилось, що “день наступний” готував чергову зміну влади в Україні: 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський вимушений був зректися влади, а до Києва вступили війська Директорії, яка незабаром оголосила про відновлення Української Народної Республіки. Влада Директорії проіснувала в столиці недовго: у зв'язку з наступом більшовицьких військ вона залишила Київ і на початку лютого 1919 р. переїхала у Вінницю. Після захоплення Києва більшовиками на підконтрольній Директорії території України в березні 1919 р. був оголошений особливий “день всенародного покаяння” і “церковно-національного горя”, встановлений суворий піст, проводилися хресні ходи і молебні про дарування перемоги над більшовиками [1.2.2.230]. Міністерство сповідань Директорії рекомендувало духовенству на

богослужіннях закликати прихожан допомагати хворим і пораненим козакам, збирати гроші на їх лікування, встановлювати на стінах храмів пам'ятні дошки з іменами загиблих вояків. 14 жовтня 1919 р. в Кафедральному соборі Кам'янця-Подільського відбулася процедура прийняття присяги членами Директорії та інших державних структур на вірність УНР. Протоієрей В.Липківський закликав українців підніматися на боротьбу проти ворогів самостійної України [2.507, арк. 43 зв.-44; 2.510, аок. 7-7зв.].

Бурхливу діяльність розгорнуло православне духовенство на території, окупованій Добровольчою армією. Ще навесні 1919 р. в Ростові-на-Дону було створене Тимчасове Вище Церковне Управління (ТВЦУ), яке прийняло звернення до народів Росії, підписане єпископом Таврійським і Сімферопольським Дмитрієм, архієпископом Полтавським і Переяславським Теофаном, єпископом Севастопольським, керівником військового морського духовенства Г.Щавельським. В документі відмічалось, зокрема, що більшовики повстали проти Богом освяченої влади, захопили її і перетворили Росію в державу антихриста. Автори звернення закликали народи Росії піднятися на захист своєї Батьківщини і знищити Радянську владу [3.876, с.224].

Перед початком наступу Білої армії на Україну в багатьох православних храмах відбувалися молебні про її перемогу над радянськими військами, після визволення населених пунктів – урочисті молебні. В Полтаві, Харкові та інших містах денікінців зустрічали так, як колись зустрічали представників царської родини – церковним дзвоном, хресними ходами, вітальними промовами священників, урочистими молебнями. Денікінських генералів Драгомирова і Май-Маєвського, які відвідали Києво-Печерську Лавру, особисто привітав митрополит Антоній Храповицький. Він закликав православний народ підтримати Добровольчу армію, воїни якої молилися Богу, мали православних священників, а зброю використовували лише для захисту віри від її таємних та відвертих ворогів. У вересні 1919 р. митрополит Антоній звернувся до духовенства Києво-Печерської Лаври з пропозицією допомогти Добровольчій армії білизною, організувати в церквах збір грошей на її потреби і сам пожертвував 10 тис. крб. [3.1055, с. 54]. «На врятування

Батьківщини, до чого прагне Добровольча армія на чолі з російськими вождями її генералами Колчаком і Денікіним”, пожертвували 3890 крб. викладачі і співробітники Кременчуцького училища і міської жіночої гімназії [2.648, арк. 1-2]. Разом з іншими єпископами митрополит Антоній Храповицький звернувся до генерала А.Денікіна з пропозицією створити “Лігу боротьби з більшовиками”. Для фінансування проповідницької роботи і антирадянської пропаганди з бюджету денікінського уряду було виділено 365 тис. крб. [3.1055, с. 34].

Із закликом надати генералу А.Денікіну всіляку підтримку “на благо Єдиної Неподільної Росії”, звернувся до віруючих керуючий Херсонською єпархією владика Олексій [1.2.2.306]. Севастопольський єпископ Веніамін у своєму посланні до червоноармійців закликав їх повернути зброю проти спільного ворога – більшовиків. У військах і населених пунктах розповсюджувались плакати з зображенням більшовиків, які розпинали Христа, на інших – пекло, де чорти підсмажують їх на сковородах [3.1055, с.34].

За ініціативою одеського митрополита Платона був створений штаб для формування особливих військових частин – “Полків Ісуса Христа” і “Полків Пресвятої Богородиці”. До їх складу входило багато представників “чорного” і “білого” духовенства, які повинні були боротися з “більшовицькою кривою” як в Добровольчій армії, так і серед бійців Червоної армії. У Добровольчій армії служило близько тисячі, а в генерала Врангеля – понад 500 священників різних віросповідань [1.2.2.171, с. 122]. До Управління військового духовенства Добровольчої армії надходили сотні заяв з проханням прийняти на посаду військового священника. Серед проповідників Добровольчої армії були архімандрит Іосаф і псаломщик Захарій Слюсарєв з Полтавщини, архімандрит Симон з Сумщини та ін. [3.876, с. 184].

У квітні 1919 р., напередодні вступу в Одесу радянських військ, митрополит Платон покинув місто, побував з дипломатичною місією в Константинополі, Сербії, Чехії та Греції, а згодом, за дорученням генерала А.Денікіна – в США. Повсюдно він виступав із засудженням більшовиків і Радянської влади, закликаючи західні країни збільшити обсяги допомоги Добровольчій армії. Вільно володіючи

англійською мовою, він виступив у сенаті США, а також перед американськими робітниками. Одеська газета “Единая Русь” відзначала 14 жовтня 1919 р., що митрополит Платон домігся того, чого не зуміли зробити дипломати – прийняття рішення США про надання допомоги Добровольчій армії [1.2.2.306]. Для підняття бойового духу антибільшовицьких сил митрополит Антоній Храповицький, єпископ Севастопольський Веніамін і протоієрей В.Востоков планували здійснити хресний хід за маршрутом Керч – Феодосія – Сімферополь – Москва. Метою хресного ходу було “знищити хрестом і молитвою антихристові сили Червоної армії”. Але згодом духовенство відмовилось від здійснення цієї акції, тому що в умовах війни вона виявилася неможливою [3.1055, с. 33]. 31 липня 1919 р. ТВЦУ ухвалило інструкцію “З питання про напрямки сучасної проповіді православного духовенства в умовах громадянської війни і боротьби соціально-політичних течій”. Головною метою та змістом церковних проповідей повинен був стати захист Православної церкви від наклепів більшовицької пропаганди [3.876, с. 150]. Але єпархіальні священники, особливо сільські, не завжди наважувалися виступати із такими проповідями, побоюючись покарання більшовиками, тому в єпархіях переважала звичайна церковно-релігійна робота. Наприклад, напередодні дня Святої Богородиці 1919 р. правлячий Херсонською єпархією владика Олексій відслужив звичайний молебень у Кафедральному соборі, в день храмового свята Покровської церкви – Божественну літургію. В єпархіальному будинку у вихідні дні проводилися читання з догматичного богослов'я, по вівторках – з морального богослов'я, по четвергах – з церковно-вітчизняної історії [3.876, с. 209; 1.2.2.306].

Останньою спільною акцією військового і єпархіального духовенства в Криму були “дні покаяння” у вересні 1920 р., незадовго до захоплення півострова радянськими військами. Відбулися богослужіння по загиблих вояках та хресні ходи, опубліковане “Послання” ТВЦУ до православного народу, підписаному архієпископами Таврійським і Сімферопольським Дмитрієм та Полтавським і Переяславським Феодосієм, а також єпископом Севастопольським Веніаміном. Вони закликали православних віруючих покаятися у великих гріхах, за які була покарана Богом Росія, висловили надію на перемогу над ворогами Христа [3.876,

с. 284-286]. Але надії авторів “Послання” не виправдалися: 14 листопада 1920 р. розпочався “ісход” залишків врангелівських військ з Кримського півострову: його покинули 145693 осіб [3.275а, с. 435], а 52 тис. вояків опинилися у полоні [6.444, с. 307].

Отже, політична і збройна боротьба в Україні неминуче втягувала у свою водоверть церковні владні структури, парафіяльне духовенство і мирян. Намагання органів світської влади вплинути на їх політичну орієнтацію, поширення в суспільстві альтернативних православ’ю ідеологій, демократизація внутрішньоцерковного життя і охолодження частини віруючих до релігії примушували духовенство не лише шукати нові форми проповідницької роботи, а й відверто ставати на бік певних, ворогуючих між собою військово-політичних сил.

4.2. Правове становище православних громад за радянських часів.

Основні напрями і форми діяльності духовенства

Після закінчення громадянської війни більшовики розпочали соціалістичні перетворення. Селянство, представлене переважно етнічними українцями, до більшовиків і Радянської влади ставилися по-різному. “Долой буржуїв, попанували та й годі – попануємо тепер ми” – говорили одні. “В наше село більшовики не сунуться, а якщо сунуться, то не зрадіють” – говорили інші [1.2.2.405]. У частини селян Миколаївської губернії, західних повітів Полтавщини, Охтирського повіту та інших місць уявлення про більшовиків та мету їх боротьби були “досить туманними” [2.667, арк. 53, 149]. На початку 1919 р. до ЦК КП(б)У надходила інформація про те, що слово “комуна” і “комуніст” селяни вимовляють з ненавистю, Радянську владу вважають за таку, що турбується тільки про себе, а не про народ (“ми голодуємо, а подивіться як комісари живуть”, “у буржуїв відібрали – собі забрали”, “одного буржуя прибрали – 30 на його місце стало”), що багато хто працює в установах Радянської влади “не для того, щоб служити, а для того, щоб жити” [2.525, арк. 84].

Антирадянські настрої селян певною мірою провокувалися антицерковною політикою самих більшовиків. На станції Борзна Чернігівської губернії в квітні 1919 р. повстанцями були вбиті кілька радянських працівників і “багато осіб, які спічували радянській владі”, розповсюджувались листівки з закликом скинути владу більшовиків і захистити “релігію батьків” [2.524, арк. 8]. В Київській, Катеринославській та Харківській губерніях виступи селян проти “комуни” і “притискувачів віри” супроводжувалися “... великими кривавими боями, тому що у селян є багато зброї” [1.64, с. 227]. Лише в першій половині липня 1919 р. у десяти губерніях України було офіційно зареєстровано 207 антирадянських виступів, в тому числі в Київській губернії – 111, Полтавській – 37, Волинській – 20 виступів [2.529, арк. 40]. За підрахунками П.Ісакова, в 1919-1924 рр. в Лівобережній Україні діяло близько 370 селянських повстанських загонів, учасники яких були невдоволені і релігійними утисками з боку адміністрації Добровольчої армії та органів Радянської влади [1.2.1.178, с. 75]. В Чернігівській губернії розповсюджувалися листівки отаманів Струка, Климента і Петренка із закликами стати на захист рідної землі і православної віри [1.2.1.178, с.52, 65]. З іншого боку, частина селян визнавала Радянську владу народною, але відмовлялася служити в Червоній армії і захищати більшовицький уряд [1.64, с. 223].

Неоднаковим було ставлення селян до Церкви і духовенства. На сільських сходах деякі говорили, що “...буржуї народ в темноті держали, попи нас чортом лякали і пеклом на тім світі, щоб від панів і попів землю не відібрали”, що “душа потрібна для попа, щоб більше давали грошей дурні люди на молитви” [1.2.2.429]. Сільські вчителі, які в дореволюційній Росії несли “світло в убогі хати селянства” і “рідну культуру”, отримували при цьому мізерну зарплату, докоряли священникам в тому, що вони писали на них доноси, звинувачували “в сепаратизмі, мазепівщині й атеїзмі”, в результаті чого вчителів нерідко звільняли з роботи [2.678, арк. 148].

Богослови і священнослужителі, в свою чергу, звинувачували сільських вчителів у тому, що вони після Жовтневої революції 1917 р. розгорнули шалену агітацію проти священників з метою їх усунення від виховання підростаючого

покоління [2.536, арк. 161] , а більшовиків – у тому, що відокремленням Церкви від держави ними підривані усі моральні засади в суспільстві і православний народ “прирікається на духовний розгром” [2.528, арк. 8].

Більшовики визнавали, що спочатку було “багато ознак того, що село не за нас, а проти нас”, що сільська біднота підтримувала куркулів і виступала проти робітників, комуністів і Радянської влади, що на селі більшовиків спочатку зустрічали як ворогів і нерідко вбивали [2.541, арк. 65]. Лише в другій половині 20-х рр. партійні органи стали відмічати “зріст довір’я до комуністичної партії” і комсомолу частини селян та робітників, “задоволених заходами у сфері полегшення їх становища”, хоча “інколи піддаються впливові антипролетарських чужорідних елементів і відбивають їх настрої” [2.536, арк. 158]. До цих “елементів” більшовики відносили і православне духовенство, чисельність якого у 1917 р. в Росії становила понад 220 тис. осіб, а також всіх тих, хто “живе від церковних прибутків і опирається на церкву”. ЦК КП(б)У вимагав від більшовицьких осередків “знищення наших культурних ворогів”, відмовлятися від “послуг” священиків, “не йти їм назустріч” [2.536, арк. 158, 161].

Щоб уникнути репресій, митрополит Київський і Галицький Антоній Храповицький, архієпископ Полтавський і Переяславський Феофан, єпископ Лубенський Серафим та інші українські ієрархи вимушені були емігрувати [2.528, арк. 8; 1.2.2.313; 3.749, с. 56]. Представники духовенства, які залишилися в Україні, в будь-який час могли бути заарештовані, засуджені або вислані за межі республіки. Місцевим органам Радянської влади пропонувалося “застосовувати до контрреволюційних діячів церкви рішучі репресивні заходи”, виганяти з сіл, не дозволяти їм “проникнути в селянську і робітничу масу”, а всі “контрреволюційні справи”, пов’язані з їх діяльністю негайно передавати до розгляду революційних трибуналів [2.536, арк. 158; 2.541, арк. 65]. Більшовиків підтримували українські ліві есери. Вони стверджували, що Церква і православне духовенство завжди тримали під своїм впливом народні маси, особливо селян, що і після встановлення Радянської влади вони залишаються під впливом “куркулів, чорносотенних попів, петлюрівських агентів, неосвіченої ... сільської інтелігенції” [1.2.2.357; 1.2.2.411].

Для регламентації діяльності релігійних громад і духовенства поступово створювалась відповідна нормативно-законодавча база. Згідно з Карним Кодексом УСРР, затвердженим ЦВК УСРР 23 серпня 1922 р., місцеві органи Радянської влади мали право притягати їх до карної відповідальності за порушення Декрету про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви (гл.3, ст.119-125); правил громадської безпеки і “публічного порядку” (гл.3 ст.227); за відхилення від виконання військової повинності через релігійні переконання (гл.1, ст.81-83); за надання неправдивих свідчень органам ЗАГС (гл. 2, ст.95-96) тощо [2.566, арк. 35].

Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У рекомендувала органам ДПУ УСРР “більш скомпрометуваних” себе священників висилати до РСФРР, а решту – за межі столичної Харківської губернії [2.552, арк.2]. У 1922-1923 рр. з України були вислані єпископи Амвросій, Прокофій, Василь Зеленцов [2.497, арк.70; 2.566, арк. 8], піддані переслідуванням єпископи УАПЦ О.Ярещенко, Н.Шараєвський, голова ВПЦР Потієнко та ін. [2.497, арк.36]. В листопаді 1923 р. було заборонено повернутися в Україну єпископу Павлу Кратирову, священникам Дмитрієвському, Загорівському та Колчицькому, які в травні 1923 р. були вислані до РСФРР за антирадянську агітацію [2.686, арк. 33]. За “контрреволюційну тенденцію” відділ управління Чернігівського губвиконкому вислав з Чернігова єпископа Пахомія Кедрова, розпустив православну громаду Спасо-Преображенського собору [2.707, арк. 342 зв.]. Адміністративні заходи до представників православного духовенства постійно застосовувались і в наступні роки, в тому числі заслання, якщо для цього було “досить компрометуючого матеріалу” [2.566, арк. 35].

Усвідомлюючи глибоку релігійність населення, особливо селян, більшовики вимушені були надати їм можливість задовольняти релігійні потреби. Ще в червні 1919 р. відділом управління Київського губвиконкому були зареєстровані Старокиївська православна парафія при Софіївському соборі, Подільська українська православна парафія при Соборі апостола Андрія Первозваного, Печерська українська православна парафія при соборі святителя Миколи тощо [2.525, арк. 79; 1.2.2.240]. В січні-листопаді 1921 р. Адмінвідділ НКВС УСРР розглянув заяви про реєстрацію і статuti 78 різних релігійних громад. Статuti 41 з них були

zareestrovani, 37 – ne zareestrovani cherez “superechnosti” nadanih dokumentiv z “isnuyuchimi zakonami Radianskoi vladi i z bagatboh inshih prichin politichnogo i ekonomichnogo kharakteru” [2.494, ark. 179].

U drugii polovini 20-x rr. reestratsiya religiihnih громад регламентувалась циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., постановою ЦВК УСРР від 1 листопада 1924 р. “Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не ставлять на меті отримання прибутків та про порядок нагляду за ними”. Питання, пов’язані з реєстрацією релігійних громад, розглядала спеціальна Міжвідомча комісія НКВС у справах неприбуткових спілок і об’єднань (МІКОСО). До складу республіканської МІКОСО входили представники НКВС, НКЮ та Всеукраїнської ради профспілок, а сама Комісія була підпорядкована НКВС УСРР. До складу губернських МІКОСО, що діяли при відділах управління губвиконкомів, входили завідуючий цим відділом або його заступник, представники органів прокуратури та профспілок. Після адміністративно-територіальної реформи 1925 р. замість губернських були створені окружні МІКОСО при Адмінвідділах окрвиконкомів [1.137].

Для своєї реєстрації громади повинні були подати клопотання, підписане 50 засновниками громади; квитанцію про оплату за відповідне повідомлення в газеті тощо [2.562, ark. 6 – 6 зв.]. При перереєстрації статуту заповнювалася спеціальна анкета, де визначався час заснування, чисельність громади, вік, стать, соціальне походження і національність прихожан; основні догми віросповідання, наявність цінностей і реліквій; список книг церковної бібліотеки; розміри прибутків, характер стосунків з органами Рadianskoi vladi тощо [2.583, ark. 13]. Згодом був прийнятий “Типовий статут релігійних громад”, який складався з семи окремих розділів, в яких визначались мета, функції, склад і кошти громади; порядок зміни її статуту та ліквідації. Зокрема, в другому розділі були визначені функції громади, а саме: проводити молитовні зібрання, “керувати” майном, отриманим за угодою з місцевими органами Рadianskoi vladi; брати участь у з’їздах релігійних громад, дозволених владою; призначати (обирати) священнослужителів для виконання релігійних обрядів тощо. Громаді було заборонено створювати свою бібліотеку,

організовувати гуртки (місіонерські, літературні, хорові, музичні та ін.); проводити "спеціальну" роботу серед жінок, молоді та дітей [3.1039, с.160].

Важливим документом, що регламентував діяльність релігійної громади, була "Угода", що укладалась з виконкомом місцевої ради. Вона містила виключно перелік обов'язків громади і складалася з десяти пунктів. Зокрема, другим пунктом заборонялося проводити в храмах політичні зібрання "ворожого Радянській владі спрямування"; продаж, роздачу і збереження брошур, листівок та інших друкованих матеріалів антирадянського змісту; створення хорових та музичних гуртків, проведення пропаганди серед молоді поза молитовними зборами. "Угода" підписувалася членами церковної "п'ятдесятки" або іншими прихожанами [2.492, арк. 52-54; 2.624, арк. 1- 1 зв.]. Згідно таємному обіжнику Адмінвідділу НКВС УСРР від 1 травня 1924 р. релігійні громади, що змінили свою "орієнтацію", повинні були вважатись новоствореними, надати на реєстрацію статут, визначити уповноважених для укладання угоди на користування молитовним будинком та його майном [2.602, арк. 13]. Інколи активісти релігійних громад фальсифікували реєстраційні документи, включаючи до списку засновників одних і тих же осіб (членів церковних "п'ятдесяток") одночасно кількох громад, хоча це було заборонено законом [2.685, арк. 19].

Згадані документи частково регламентували і діяльність священнослужителів. Вона була обмежена територією, де проживали члени громади. Священик мав право проводити службу в храмі, виконувати обряди хрещення, вінчання, поховання (після їх реєстрації в органах ЗАГС), а також панахиди, молебні і молитовні збори прихожан "виключно релігійного змісту" [2.493(Б), арк. 214; 2.680, арк. 2а]. Поховальні обряди в церкві і на кладовищі, згідно декрету РНК УСРР від 28 травня 1919 р., мали проводитись за рахунок родичів померлих. Позахрамові обряди за масовою участю віруючих (на вулицях, площах, берегах рік тощо), допускались тільки з письмового дозволу місцевих органів Радянської влади. З відповідним проханням необхідно було звернутися за два-три дні до проведення запланованого заходу. Їх проведення могло бути заборонено, якщо при цьому, на думку органів світської влади, мали місце посягання на права інших громадян, порушення

громадського порядку або порядку діяльності релігійних громад [1.2.2.238; 2.493, арк. 214].

Щоб ускладнити парафіям нормальне функціонування, місцевим радянським установам рекомендували відключати храми від електропостачання, а робітникам-атеїстам – “ніколи не ремонтували церкви, не фарбували хрести і т.д.” [2.493, арк. 1; 2.591, арк. 36]. Прихильникам УАПЦ і “тихонівцям” заважали проводити збори, з’їзди та інші заходи для вирішення їх віросповідальних питань. Це дозволялось тільки “обновленцям”, які “викорінювали контрреволюцію в церкві”, здійснювали “чистку” парафій, відлучали від Церкви всіх, хто виступав “проти соціальної Революції, хто з нею не згоден, хто тягне до чорносотенної тихонівської церкви” [2.497, арк. 59, 107]. Незважаючи на це, у 1925 р. в Україні відбулося 23 з’їзди різних релігійних конфесій [2.689, арк. 21], після чого Адмінвідділ НКВС УСРР “взяв курс на найбільше скорочення видачі дозволу на проведення з’їздів”, насамперед всеукраїнських. Тому у 1928 р. відбулося лише три таких з’їзди: “автокефалісти” провели три крайові та вісімь окружних, прихильники Синодальної церкви – 11 окружних єпархіальних з’їздів, а також пленуми та наради, які пройшли під контролем представників органів НКВС УСРР. На них заслуховувалися звіти церковних владних структур, визначалися стосунки з іншими релігійними конфесіями, обговорювалися кандидатури священнослужителів, питання, пов’язані з виданням церковно-релігійної літератури тощо [1.116, арк. 39].

За наказом Адмінвідділу НКВС УСРР ще у 1924 р. була проведена реєстрація церковнослужителів “для постійного і всебічного нагляду за релігійним рухом”, встановлення контролю за “тихонівцями” і “автокефалістами”, а також прикріплення до конкретного місця проживання бродячих ченців та іншу “духовну братію”. У зв’язку з закриттям православних храмів вони кочували по містах і селах України і, щоб прогодуватися, влаштовували молебні, “чудеса” тощо [2.600, арк. 72-73; 2.602, арк. 4]. Під час реєстрації у виконкомах місцевих Рад священнослужителі власноручно заповнювали спеціальні картки, де вказували рік народження, місце проживання, національність, стан, освіту, партійність, належність до церковної течії тощо. Серед опитаних були єпископ православних

громад Харківської єпархії Костянтин (Дьяков К.), 60-ти років, прихильник патріаршої Церкви, випускник Харківської духовної семінарії, висвячений в сан єпископа у 1924 р. в Москві патріархом Тихоном і митрополитом Московським Петром Крутицьким; єпископ Сергій (Зверев О.М.), 52-х років, також “тихоновець”, випускник Московської Духовної Академії. На запитання про те, чи мав адміністративне, судове або духовне покарання, єпископ Сергій відповів: “Числюся за Харківським ДПУ”; єпископ Онуфрій (Гагалюк А.М.), 35-ти років, випускник Холмського духовного училища і семінарії, а також Петроградської Духовної академії, висвячений в єпископи у 1923 р. митрополитом Михаїлом Єрмаковим і єпископом Димитрієм у Києві; архієпископ Феодосій (Соколовський І.С.), 35-ти років, випускник Київської духовної семінарії та Київської Духовної академії, висвячений в архієпископи митрополитом Михаїлом Єрмаковим в 1921р.; архієпископ УАПЦ О.Г.Ярещенко, 35-ти років, випускник Московської Духовної академії, Московського Археологічного інституту та юридичного факультету Київського університету, висвячений в сан архієпископа у 1921 р. на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі в Києві митрополитом УАПЦ В.Липківським, архієпископом Н.Шараєвським та ін. В різні періоди життя О.Г.Ярещенко працював робітником на залізниці, вчителем гімназії, завідувачим комунальним відділом при НКВС УСРР у Харкові, інспектором шкільної освіти в Полтавській губернії тощо. На час заповнення реєстраційної картки (17.X.1924 р.) він був архієпископом Харківським та Слобожанським, першим заступником Голови ВПЦР УАПЦ. На запитання про його ставлення до автокефалії Української Православної церкви О.Г.Ярещенко відповів: “Підтримую активною роботою свідомо визвольно-церковний рух в Україні, який перетворюється у форму будівництва оновленої Української Автокефальної Православної церкви” [2.688, арк. 10, 110, 232, 239, 249].

За реєстраційними картками органи НКВС УСРР аналізували склад духовенства, з'ясовували його політичні погляди і належність до церковних течій. У 1926 р. була створена спеціальна комісія, яка проаналізувала склад духовенства УАПЦ, обстеживши 577 парафій. За даними комісії, 214 священників-автокефалістів

в минулому були солдатами та офіцерами петлюрівської армії, 55 – членами українських “націоналістичних партій”, 46 – офіцерами царської армії, 22 – денікінцями, 17 – жандармами та поліцейськими, три – членами чорносотенного “Союзу руського народу” [1.2.1.211, с. 174]. Отже, всі вони вважалися на той час антирадянськими елементами, що незабаром стане головним приводом для розправи над багатьма з них.

Нагнітання антирелігійної істерії наприкінці 20-х років, віднесення релігійних течій і громад до табору антирадянських сил призвело до ще більшого обмеження правової основи їх діяльності. Конституція УСРР, прийнята XI Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів 15 травня 1929 р., скасувала право віруючих на релігійну пропаганду і звела це право до свободи релігійних визнань. Стаття 8 Конституції декларувала, що “в Українській Соціалістичній Радянській республіці церкву відокремлено від держави і школу від церкви і воля релігійних визнань і антирелігійної пропаганди признається за всіма громадянами” [1.25]. Невизначеність правового тлумачення взаємозв'язку між свободою релігійних визнань і пропагандою релігії ще більше ускладнювала правове становище релігійних громад. Наприкінці 1929 р. НКВС УСРР ухвалив “Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу”, яке узаконило стосунки, що склалися на той час між державою і релігійними громадами, посилило контроль над членами громад та церковнослужителями [1.103].

Пристаюючи до нових умов життя, багато православних священиків передплачували газети “Правда”, “Комуніст”, знайомились з антирелігійною літературою. Тривало видання релігійно-богословської літератури. У 1926-1927 рр. вийшли друком 35 подібних книг загальним накладом 1 млн. 837 тис. примірників. Хоча їх тиражі постійно стримувались Головлітом, в місяць вони досягали 38,5 тис. примірників, що становило щорічно 1 млн. 145 тис. друкованих аркушів. Матеріали, що публікувались в журналах, охоплювали окремі питання боротьби більшовицької партії проти Церкви, містили критику історичного матеріалізму, аналіз деяких праць

К.Маркса і В.І.Леніна, рецензії та критичні матеріали на книги антирелігійного змісту. Частково подібна література надходила з-за кордону. Лише за 10 місяців 1927 р. звідти було отримано близько 10 тис. книг [2.567, арк. 14-15]. За даними журналу “Антирелигиозник”, у 1928 р. в СРСР видавалося 14 релігійних журналів, разовий тираж яких досягав 35 тис. примірників, вийшли 20 книг відповідного змісту загальним накладом 214 тис. примірників [1.2.1.194, с. 36].

Вдосконалюючи методи та форми діяльності серед населення, активна частина православного духовенства намагалася “влити в релігійні громади свіжий струмінь”, зберегти і примножити чисельність прихожан. У середині 20-х рр. в багатьох округах України легально проводились богослужіння з проповідями та з хресними ходами навколо церков. Після їх закінчення влаштовувались трапези, де Євангеліями та іконками нагороджувались віруючі, які активно виявили себе “в боротьбі з безбожжям і еретичтвом”. Особливо широко подібні заходи проводились православним духовенством в Старобільській, Тульчинській, Могилевській та Одеській округах [2.566, арк. 8].

Для примноження церковного активу при православних храмах створювались курси з перепідготовки священнослужителів, “ревнителів Церкви Христової”, гуртки “сестричок”, проводились катехізисні уроки, духовні концерти. Духовна музика є фундаментом східнослов'янської культури, підкоряє людину повнотою почуттів, звеличує її, тому завжди відігравала важливу роль в її естетичному і духовному розвитку. Напередодні та під час свята Різдва Христового 1928 р. духовні концерти відбулися в деяких православних храмах Харкова. В них брали участь відомі хористи міста. В програмі Мироносицької церкви були твори П.І.Чайковського, Трьохсвятительської – номера “Царь и Бог”, “В молитвах неусыпающих”, “Под твою, Богородицы, милость прибегаем, “Верую во единого Бога”, “Хвалите имя Господне”. Як писала 24 грудня 1928 р. більшовицька газета “Пролетарий”, концерти та проповіді, з якими виступали священники перед їх початком, мали контрреволюційний характер, що “церква молиться за шпигунів, контрреволюціонерів, спекулянтів і білогвардійців, які перебувають у допрах, на примусових роботах або втекли за кордон” [1.2.2.382].

Значну увагу приділяли православні священники роботі серед молоді, де успішно конкурували з радянськими культурно-просвітницькими організаціями. Так, в с. Будьонівка Маріупольської округи учасники церковного хору були на деякий час “втягнуті” в гурток при сільбуді, але згодом повернулися до церковного хору, де їх співи оплачувалися, а гурток при сільбуді розпався [2.567, арк. 2, 75]. Влітку 1929 р. в с. Журавки Глухівської округи при хаті-читальні діяв антирелігійний драмгурток, до складу якого входили комсомольці. Місцевий священник Міловидов також організував драмгурток, до якого залучив своїх дітей, представників сільської інтелігенції, а згодом – і переважну більшість учасників комсомольського драмгуртка. Лише після “активного втручання відповідних органів” “попівський” гурток припинив свою діяльність [2.567, арк. 65].

В деяких округах духовенство створювало так звані “групи роз’їзних проповідників”. Їх члени безкоштовно виступали з богословськими лекціями і проповідями перед священнослужителями і селянами, насамперед там, де були закриті храми або не було священників [2.695, арк. 5]. Партійно-радянська преса відзначала, що основна маса селян продовжує вірити священникам, які “... і досі ховають, вінчають і хрестять”, що “попівська братія просто і відверто сіє контрреволюцію” [1.2.2.391]. Іноді представники місцевих органів Радянської влади п’яними приходили на релігійні збори, ображали, принижували присутніх, погрозували їм і “робили різні неприпустимі речі” [2.600, арк. 103]. Не дивлячись на це, священнослужителі брали участь у святкуванні радянських свят, хоча часом досить своєрідно. Так, у “Свято урожаю” 1929 р. в 32-х селах Мелітопольської округи храми були прикрашені овочами та пшеничним колоссям, на молебнах проголошувалися “многії літа” ЦВК УСРР, проводилися хресні ходи, щоб був урожай на “радянській ниві” [2.591, арк. 9]. Під час Жовтневих свят в с. Кухарі Київської округи священник вивісив у церкві червоний прапор, а під ним – плакат з написом про те, що він щотижнево проголошуватиме “многії літа” Радянській владі та “всім соціалістичним республікам”. В с. Сенькове Куп’янської округи церковний регент на Різдво Христове ходив по селу з зіркою, на одному боці якої були зображені діва Марія, Йосиф та вівці, на другому – К.Маркс, Ф.Енгельс, Й.Сталін та

серп і молот [2.569, арк. 84]. Але ці заходи не наближали Церкву до Радянської влади: православні храми для неї залишалися закладами мракобісся, “які не ідуть на користь Радянській владі і соціалістичному будівництву” [2.591, арк. 9].

Прагнучи зберегти вплив на віруючих, духовенство, за словами працівників органів ДПУ, використовувало засоби не тільки “антирадянського політичного” але й “релігійно-суєвірного характеру” [2.566, арк. 8]. Йдеться про різні “чудеса”, що траплялися в республіці в першій половині 20-х рр. “Чудесами” вважалися випадки “оновлення” ікон, церковних куполів та хрестів на них, самозапалення свічок в храмах, появи “чудесних” зірок, джерел з “священною (“живою”) водою” тощо. Чутки про них впливали на підвищення релігійності людей і іноді майже нанівець зводили результати антирелігійної роботи партійних і радянських органів та громадських організацій. У 1920 р. в архівних документах зафіксовані поодинокі випадки появи “чудес”. Так, на третій день Великодня в церкві Різдва Богородиці с.Мерефа Харківського повіту нібито самозапалилися свічки, в чому був звинувачений і покараний священик Щєбатинський [2.661, арк. 187зв.]. В Миколаївському храмі Глухівського повіту “оновилася” чудодійна ікона “Оновлена Богоматір” (на очах її зображення начебто появилися сльози), що сприймалося селянами як ознака неминучого падіння Радянської влади [1.2.1.178, с. 60-61].

У 1921 р. кількість “чудес” значно зросла, тому питання “про епідемію містицизму” в республіці 21 травня 1921 р. спеціально обговорювалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Було прийняте рішення звернутися до губкомів партії з пропозицією “давати повну інформацію про релігійні прояви, підготувати і видати антирелігійну літературу” [2.519, арк. 103].

Пік випадків “чудес” у республіці прийшовся на 1923-1924 рр. Одне з перших “чудес” у лютому 1923 р. було зареєстровано в Криворізькій окрузі, коли у мешканця с. Друга Миколаївка К.Гальчука нібито “оновилася” ікона. До неї на моління стали сходитися десятки місцевих мешканців, які приносили різні “подаяння”. Здійснена органами ДПУ УСРР експертиза встановила, що “оновлення” ікони сфальсифікував її власник, якого притягли до карної відповідальності [2.585, арк 129-130].

Подібні “чудеса” мали локальний характер. Іншими були наслідки “чуда”, яке сталося 20 травня 1923 р. в Києві, де “оновилися” куполи Сретенської церкви, що привабило до храму тисячі віруючих. Служба у ньому йшла цілодобово, приносячи колосальні прибутки. Після цього випадку в Україні прокотилася хвиля “оновлень”. В Києві сталося ще п'ять “оновлень” церковних куполів та хрестів на них, в інших губерніях – сотні. В Уманському повіті лише в серпні сталося 60 випадків “оновлень” ікон. 16 серпня 1923 р. “оновились” куполи Воскресенської церкви в Харкові та хрести на ній, 24 серпня – ікона в Одеському Соборі, що також привабило десятки тисяч людей [2.549, арк. 24-25].

Особливий резонанс в Україні мало так зване “Калинівське чудо”, яке сталося в липні 1923 р. в Подільській губернії. Пов'язане воно було з дерев'яним хрестом, який стояв між селами Сальники та Калинівка і до верхівки якого була прикріплена металева пластина з зображенням розп'ятого Ісуса Христа. Ще під час радянсько-польської війни 1920 р. куля влучила в зображення Христа на іконі, пробивши хрест наскрізь. Після дощів розсохлий хрест просякнув водою, кульовий отвір проіржавів і окисел заліза у вигляді темно-червоної цівки потік по іконі. Перехожі прийняли його за кров, яка сочилася з рани Ісуса Христа. Звістка про це “чудо” блискавично розповсюдилася в губернії, а згодом – по всій території України, поступово обростаючи фантастичними вигадками. Так, один місцевий селянин у листі до свого брата – червоноармійця Іркутського конвойного загону військ ДПУ писав, що коли на іконі була виявлена “кров”, із сусіднього села “вийшов священник і почав служити службу коло хреста і під час служби з'явилась на небі ікона з зображенням Матері Божої і стояла три дні. Першого дня сяяла як сонце, а потім помутніла. Три тижні стояла сторожа коло хреста, 12 червоноармійців, поки не приїхала з центру комісія, оглянула і визнала, що це дійсно є кров Ісуса Христа, і забрали ту кров і кудись відправили. Це є істинна правда і благаю тебе, брате, не йди проти Бога” [2.551, арк. 182].

До ікони, як до місця зцілення від хвороб, почали сходитися вигнані з монастирів ченці і черниці, каліки, жебраки, старці, жінки та діти загальною чисельністю близько 20 тис. осіб [2.551, арк. 24-25]. Прочани здебільшого йшли

групами по 10-20 чоловік на чолі з ватажком. Останній у кожного чергового хреста зупинявся молитися і його приклад наслідувала вся група. При зустрічі з іншою групою прочани співали “Хресту Твоєму поклоняємося Владико і святе Воскресіння Твоє Славимо”. Як відзначали органи Радянської влади, “релігійний фанатизм цього натовпу настільки великий, що земля навколо хреста буквально погрижена зубами прибулих прочан, які забирають її з собою як святиню”. Серед прочан розповсюджувались листівки, автори яких закликали віруючих скинути владу комуністів, які зневажають релігію та православний народ [2.552, арк. 37]. Відкритий судовий процес над “ініціаторами” “Калинівського чуда” відбувся в Подільському губернському суді в січні 1924 р. До суду була притягнута 31 особа, у тому числі священники Свеницький та Шереметинський, які були звинувачені в “контрреволюційно-погромній агітації” і засуджені [1.2.2.439; 1.2.2.455].

Після “Калинівського чуда” в Подільській губернії пройшла хвиля “оновлень” ікон та хрестів, кількість яких на кінець серпня 1923 р. досягла 500. В деяких селах губернії протягом одного дня “оновлялось” до 50 ікон [2.551, арк. 25, 182]. В наступному 1924 р. “чудеса” були зареєстровані в Херсонській, Старобільській та інших округах. У червні “оновилися” два куполи і хрести на Успенській церкві в м. Конотоп, в липні – три ікони в с.Ніколаєвка Бахмацького району, ікони в селах Куликова та Івашківка на Чернігівщині тощо [2.706, арк. 32, 84, 93]. Всього в Україні у тому році органами Радянської влади було зареєстровано 586 “чудес”. Наприкінці року їх кількість зменшилась, а в 1925 р. було зареєстровано лише 53 “чуда” [2.558, арк. 12; 2.566, арк. 15].

Одночасно різко зросла кількість “хресних ходів”, під час яких освячувалися ліси, поля, річки, колодязі тощо. Цей рух набув широкого розповсюдження в Донецькій, Одеській, Подільській та Київській губерніях [2.557, арк. 4,11, 20; 2.562, арк. 144]. Широкого розповсюдження набуло встановлення хрестів. Хрест шанується Православною церквою як символ найвищої честі та слави, рятівної благодаті, спасіння та вічного життя [4.1136, с. 597]. По всій Україні вони здавна встановлювалися на перехресті доріг або біля колодязів. Масового характеру їх встановлення набуло в Подільській та Одеській губерніях. В Одеській губернії лише

навесні 1924 р. було встановлено 40 хрестів [2.558, арк. 23]. В Галичині хрести ставили навіть “в пам’ять заперечення п’янства”. В с.Сновичі Золочівського району Львівської області досі стоїть хрест, на якому вибиті слова: “Хрест перемиг поганство, хрест переможе п’янство” [1.2.2.440].

Причини проявлення релігійності селян в таких незвичайних формах, що набули масового характеру, радянські органи зрозуміли не відразу. Коли повідомлення про них надійшли до ЦК КП(б)У, партійним осередкам і органам ДПУ було рекомендовано збирати і аналізувати інформацію, з’ясовувати причини “оновлень” церковних хрестів та проведення “хресних ходів”. По випадках “чудес” органи ДПУ проводили дізнання і спеціальні експертизи, з результатами яких знайомили широкі верстви людей, в тому числі й через засоби масової інформації. Причинами появи “чудес”, були визнані: “малокультурність” та неграмотність селян; прагнення духовенства підняти авторитет Церкви і залучити до неї якомога більше людей; збільшити її прибутки за рахунок тисяч віруючих, яких приваблювали різними “чудесами”. Треба погодитися, що все це мало місце. Однією з головних причин підвищення релігійної активності людей в таких формах ми вважаємо страх перед можливою засухою, неврожаєм і голодом. Подібними релігійними акціями селяни разом з священиками намагались задобрити Бога, викликати дощ та зібрати добрий врожай.

Певний вплив на зростання релігійності людей мали й різні чутки, інколи зовсім безглузді, в розповсюдженні яких більшовики звинувачували духовенство. В Полтавській губернії у 1925 р. поширювалися чутки про наближення комет, що зруйнують Землю. В іншому селі священики-“тихонівці” зібрали сход селян і оголосили, що у зв’язку з встановленням Радянської влади в Україні і відходом людей від релігії та церкви в республіці станеться землетрус [2.562, арк. 88-88зв; 91зв.]. Священик одного села Київської губернії почав складати список селян, які рідко відвідували храм, і заявив про те, що відправить список за кордон і всі селяни-безвірники будуть покарані. В Бердичівській окрузі поширювались чутки про те, що всі прихожани і священики, які активно ведуть боротьбу проти “обновленського” руху в Православній церкві, отримають золоті шапки з Польщі [2.566, арк. 8].

Небезпечність подібних “провокацій духовенства” партійні органи вбачали в тому, що вони сприяли підвищенню релігійності населення, збільшенню прибутків церкви, економічну могутність якої вони намагалися зруйнувати. Подібні чутки не лише знижували ефективність антирелігійної пропаганди, але й дестабілізували політичне становище в республіці. В одному з циркулярів ЦК КП(б)У відзначалося, що “чудеса” мають “політичне контрреволюційне значення”, тому що віра в них породжувала віру в Бога, який рано чи пізно покарає безбожну Радянську владу [1.141, с. 287].

Ще за часів Петра I в Російській імперії “за розголошення примар і чудес” священикам погрожували висилкою “на галери” та іншими покараннями [3.762, с. 136]. Більшовики також застосовували репресії у боротьбі з подібними проявами релігійності людей. Представники духовенства, мандрівні ченці і черниці, звинувачені в організації “чудес” або запідозрені в розповсюдженні чуток, нерідко заарештовувались і засуджувались до ув’язнення. В постанові Всеукраїнської наради завідуючих агітаційно-пропагандистськими відділами губкомів КП(б)У (квітень 1924 р.) рекомендувалось проводити такі судові процеси відкрито [2.493, арк. 173; 2.554, арк. 39]. За рішенням Подільського губкому партії восени 1924 р. в селах Голинчинець, Ксендзівка, Попеляївка і Введенівка органами ДПУ було “здійснено вилучення підозріло-ворожого елемента і активних керівників чудес” в кількості 17 осіб, в тому числі чотирі священика, яких притягли до карної відповідальності [2.558, арк. 34].

Досить стримано і недовірливо до “чудес” та чуток про них ставилася певна частина робітників, селян, комсомольці та члени комітетів незаможних селян. В окремих місцях вони створювали “активні групи”, члени яких роз’яснювали селянам причини подібних явищ [2.558, арк. 35]. Складніше було боротися з організаторами “хресних ходів” та встановлення хрестів, тому що подібні акції не заборонялися законом. Згідно інструкції НКЮ УСРР від 10 листопада 1920 р., для цього необхідно було за 2-3 дні до проведення акції звернутися з клопотанням до виконкому місцевої Ради або ліквідаційної комісії і отримати письмовий дозвіл [2.557, арк. 26-27]. В червні 1924 р. президія Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У

наказала відповідним державним органам і установам під всілякими приводами відхиляти подібні клопотання [2.556, арк. 15]. Не отримавши дозволу, віруючі зверталися безпосередньо до ЦВК УСРР. Влітку 1924 р. на його адресу надійшли подібні клопотання від правління Богоявленської Свято-Духовної церкви Миколаївської округи Одеської губернії, віруючих Таганрозької округи Донецької губернії тощо. ЦК КП(б)У також рекомендував “дозволів” не давати, а відносно “ініціаторів і підбурювачів релігійних рухів у фантастичних формах” проводити “тверду лінію”, але не загострювати стосунків з віруючими [2.557, арк. 11-12зв.]. В червні 1924 р. “тверда лінія” була застосована відносно організаторів масових “хресних ходів” в Могилівській та Тульчинській округах. За вказівкою Подільського губкому КП(б)У вони були вислані за межі губернії. Із членів комітетів незаможних селян була організована “активна сила проти хрестоношення”, в результаті діяльності якої до жовтня 1924 р. “хрестоношення” в губернії “зменшилося до мінімуму” [2.558, арк. 30,34]. Однак в інших місцевостях України влітку того року окремі “хресні ходи” перетворилися в антирадянські демонстрації. Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У доручила органам ДПУ вимагати від священників письмові розписки про те, що за порушення законодавства при організації таких акцій вони притягатимуться до карної відповідальності [2.556, арк. 22].

На початку літа 1925 р. “хресні ходи” і встановлення хрестів знов набули масового характеру. Але на цей раз ЦК КП(б)У, переконавшись в їх безпечності для Радянської влади, дозволив їх проведення [2.556, арк. 18; 2.562, арк. 144]. Замість традиційних заборон він рекомендував партійним осередкам посилити пропаганду природничо-наукових знань в клубах, сільбудах і хатах-читальнях, організувати лекції, доповіді, диспути та індивідуальні бесіди з селянами. До проведення агітаційної роботи активно залучались вчителі, агрономи, лікарі тощо [2.555, арк. 174; 2.583, арк. 18].

Отже, революційні події, громадянська війна і періодична зміна українських урядів впливали на характер державно-церковних взаємин, становище духовенства і мирян. Сталися суттєві зміни в управленні церковними структурами, впроваджувалися нові форми проповідницької роботи в парафіях, формах участі

духовенства в публічних заходах світських органів, які мали політичний відтінок. Радянські часи стали якісно новим періодом існування Українського православ'я, періодом його переслідування і руйнації. Була сформована нормативно-правова база, яка визначила правове становище православних громад і духовенства, жорстко регламентувала всі напрями їх діяльності. Головною метою цих заходів було поступове витіснення православної релігії з життя радянського суспільства.

4.3. Витіснення духовенства із сфери народної освіти

Питання про долю духовних і світських навчальних закладів, релігійне виховання учнів у 1917-1920 рр. активно обговорювалося в колах православного духовенства і громадськістю. Знайшло воно відображення і в програмах окремих політичних партій. Відокремлення Церкви від держави вимагали УПСС і УФДП, відокремлення не тільки Церкви від держави, але і школи від Церкви – УСДРП. Вимоги відокремлення лише школи від Церкви або обов'язковості релігійного виховання дітей у школі не висувала жодна українська політична партія [1.9]. Йшлося насамперед про церковно-парафіяльні школи, головним завданням яких в Російській імперії було розповсюдження Православ'я і християнської моралі. В навчальних програмах початкових шкіл, найбільш поширених в Україні, центральне місце посідав Закон Божий, вивчення молитов, історії Старого і Нового Завіту, Катехізису, а також церковно-слов'янської мови та церковних співів. У школах “підвищеного типу” викладалась історія Православної церкви та Росії. Дуже негативно ставились до церковно-парафіяльних шкіл українські есери і соціал-демократи: перші вважали їх “відірваними від життя”, другі – “міцною фортецею попівства, збудованого Победоносцевим”, який на посаді обер-прокурора Синоду РПЦ багато зробив для того, щоб підпорядкувати Церкву державі [1.2.2.231].

Відокремлення школи від Церкви передбачало перетворення згаданих типів шкіл в світські, вилучення викладання Закону Божого і звільнення законовчителів. Ще 19 травня 1917 р. Синод РПЦ, а 20 червня і 19 серпня – Тимчасовий уряд Росії,

– прийняли рішення про передачу церковно-парафіяльних, двокласних та церковно-учительських шкіл із відання Церкви і духовенства у Міністерство народної освіти [367; 1.2.2.460]. 5 грудня 1917 р. аналогічний закон прийняла Центральна Рада [3.1082, с. 74]. Таких шкіл в Україні було досить багато. Наприкінці літа 1917 р. в Києві налічувалося 23 однокласні та три двокласні церковно-парафіяльні школи. Для їх передачі до відання органів місцевого самоврядування була створена спеціальна комісія. До її складу ввійшли вчителі названих шкіл і представники шкільної ради Київської міської Думи. Священники-законовчителі до рішення органів влади поставились неоднаково: одні – пасивно, чекаючи приходу комісії, інші пропонували передавати школи без шкільних будівель, які були церковною власністю [1.2.2.331]. Ректор Кам'янець-Подільської Духовної семінарії протоієрей В.Якубович писав у серпні 1918 р., що рішення про передачу церковно-парафіяльних шкіл та інших духовно-освітніх закладів призведе до того, що в них “ослабне вплив і керівництво пастирів церкви, а посиляться вплив світської влади і вчителів, взагалі зменшиться благодійний вплив церкви на ... справу виховання народу в дусі християнства і православ'я” [1.2.2.460]. Однак у 1917/18 навчальному році значна частина церковно-парафіяльних шкіл перейшла до відання земств, окремі перетворені у вчительські семінарії, решта – у вищі початкові школи. Духовні відомства, посилаючись на рішення Всеросійського Помісного Собору, вимагали повернення шкіл, хоча і не мали коштів для їх фінансування. З цієї причини вихованці 4-8 класів Харківського єпархіального жіночого училища приступили до занять тільки 1 лютого 1918 р. [1.2.2.279; 1.2.2.281; 1.2.2.308]. “Через важкі обставини поточного моменту” перед закриттям опинились семінарії, чотири чоловічих і два жіночих училища Київської єпархії, а Подільська та Софіївська школи навесні 1918 р. припинили заняття і розпустили учнів [1.2.2.257]. 23 квітня 1918 р. Міністерство народної освіти УНР подало на затвердження Центральної Ради проект закону про ліквідацію органів управління духовних шкіл – єпархіальних, окружних і повітових шкільних рад та передачу їх майна разом з будинками Міністерству освіти. Але цей закон залишився неухваленим ні

Центральною Радою, ні урядом П.Скоропадського через відчутний опір з боку духовенства [2.512, арк. 14, 37-39].

Директорія залишила в силі закон гетьманського уряду від 26 листопада 1918 р. “Про скасування органів керування бувшими школами Святішого Синоду і про остаточну ліквідацію справи передачі Міністерству народної освіти та мистецтва і місцевим самоврядуванням названих шкіл і їх майна” [1.12]. У віданні Департаменту духовної освіти, який керував духовними школами, перебувало 15 духовних семінарій, 38 чоловічих і дві жіночі школи, а також Київська духовна академія [3.719, с. 88]. Станом на 1 січня 1919 р. коштом Державної скарбниці серед 260 державних середніх шкіл фінансувалось 9 духовних семінарій, 15 жіночих епархіальних шкіл та 30 духовних шкіл [1.2.1.159]. Через скрутне матеріальне становище шкільні ради скоротили тривалість навчання в школах до трьох і менше місяців на рік. Хронічно не вистачало вчителів, навчальних приміщень, зайнятих під лікарні і шпиталі. Майже припинився процес передачі духовних шкіл у відання Міністерства освіти. Їх майно належало Церкві, а відповідне рішення про його передачу міг вирішити лише Собор, скликати який в умовах громадянської війни було складно.

2 липня 1920 р. Директорія затвердила закон про перетворення чоловічих і жіночих духовних шкіл та перших чотирьох класів духовних семінарій на так звані братські, загальноосвітні школи і передачу їх до відання Міністерства освіти. Але цей закон, як і багато інших законів, які були прийняті Директорією, залишився лише на папері, тому що майже вся територія України на той час контролювалася органами Радянської влади.

Дещо інакше вирішувалося це питання в регіонах України, які тимчасово контролювалася Добровольчою армією. Ставропільський Помісний собор 1919 р. прийняв рішення про повернення церковно-парафіяльних шкіл у відання Церкви. “Особлива Нарада” прийняла рішення у 1919 р. надати 703610 крб. на закупівлю майна для Духовної семінарії, чоловічого Духовного училища і Покровської жіночої гімназії Катеринослава, а також 722506 крб. на їх ремонт. Відповідні заходи планувалося здійснити відносно всіх духовних навчальних закладів з часу зайняття

Добровольчою армією місцевостей, де вони знаходились [2.546, арк. 19зв., 31-31зв.]. Учасники харківських єпархіальних зборів у вересні 1919 р. також звернулися до денікінського уряду з проханням про відновлення церковно-парафіяльних шкіл “в інтересах виховання підростаючого покоління в душі православної віри і любові до Батьківщини”, але 12 грудня 1919 р. Харків був знов зайнятий Червоною армією [3.876, с. 121].

Дуже важко вирішувалося питання про вилучення зі шкільних програм викладання Закону Божого та звільнення законовчителів. За часів Центральної Ради одними з перших визначили своє ставлення до цього шкільні педагогічні колективи. У “Проекті тимчасової організації шкільних рад”, що був прийнятий першим Всеукраїнським з'їздом учителів (5-6 квітня 1917 р.) відзначалось, зокрема, що до складу губернських, повітових, сільських та інших шкільних рад обов'язково повинен входити і законовчитель. Намагалися вплинути на сприятливе розв'язання цього питання і законовчителі. З'їзд законовчителів Полтавської губернії 6 липня 1917 р. надіслав привітання Центральній Раді “як головному крайовому Урядові, існуючому в повній згоді з Всеросійським Тимчасовим Урядом”. У ньому відзначалось, що учасники з'їзду бачать в Центральній Раді спадкоємницю вікових православних традицій України, яка підтримає рішення з'їзду про те, що Закон Божий необхідно зберегти як обов'язковий предмет в усіх школах [1.2.2.328]. Аналогічної думки дотримувалось духовенство Таврійської губернії, представники якого на своєму з'їзді 10 серпня 1917 р. вимагали, щоб “в усіх школах усіх типів, нижчих і середніх з православними учнями Закон Божий в душі Православної Віри був би не тільки обов'язковим, але і головним предметом навчання дітей” [3.881, с. 16-17]. Однак делегати другого Всеукраїнського з'їзду вчителів (10-12 серпня 1917 р.) у прийнятій постанові визнали “обов'язковість і світськість” освіти в Україні, підкреслили, що релігійне навчання є добровільним і здійснюється тільки за бажанням батьків учнів [1.2.2.329]. Рішення цього з'їзду фактично стали програмою діяльності Генерального Секретаріату освіти Центральної Ради, очолюваного І.М.Стешенком (з листопада 1917 р. – Генеральна Рада освіти, після проголошення IV Універсалу – Міністерство народної освіти). Незадовго до гетьманського

перевороту воно розробило план реорганізації середньої школи. 21 квітня 1918 р. представники Міністерства ознайомили з ним делегатів вчительських колективів середніх шкіл Харкова. Викладання Закону Божого дозволялося, але у зв'язку з визнанням свободи совісті батьки повинні були самі вирішити, вивчати їхнім дітям цей предмет чи ні. Законовчитель залишався в штатах педагогів і його праця оплачувалась на рівні з іншими вчителями [1.2.2.256]. Таким чином, викладання Закону Божого в школі зберігалось повністю або частково, в залежності від бажання батьків.

Денікінський уряд вимагав обов'язкового відновлення викладання Закону Божого в усіх школах. ТВЦУ запропонувало обговорити це питання в єпархіях, оголосило конкурс на створення нових програм з цього предмета для нижчих і середніх навчальних закладів. В чоловічих духовних училищах повинні були викладати Закон Божий, церковну і цивільну історію, церковні співи, в духовних семінаріях – Святе Письмо, історію Церкви (“загальну і російську”), богослов'я тощо. В духовно-навчальних закладах планувалося запровадити новий предмет – “отчизноведение” [2.646, арк. 39, 41].

Найбільш радикально вирішувалось це питання в регіонах України, де була встановлена Радянська влада. При цьому РНК УСРР враховувала досвід РНК РСФРР, яка ще 24 грудня 1917 р. видала постанову про передачу функції виховання і освіти із духовного відомства у відання Народного комісаріату освіти. Передачі підлягали “всі церковно-парафіяльні (початкові, однокласні, двокласні, вчительські семінарії, духовні училища та семінарії, жіночі єпархіальні училища, місіонерські школи, академії та всі інші ... нижчі і вищі школи та установи духовного відомства, зі штатами ... рухомим і нерухомим майном, тобто з будівлями, надвірними спорудами, з земельними ділянками під будівлями і необхідними для шкіл землями, з садибами (якщо такі виявляться), з бібліотеками, капіталами і цінними паперами та відсотками з них, і з усім тим, що було призначено для вищеозначених шкіл і установ)” [1.134]. Наказом Наркомату державного піклування від 20 січня 1918 р. було припинено надання коштів для сплати праці законовчителів і заборонено виконання в навчальних закладах церковних обрядів [1.135].

Після прийняття урядом РСФРР 2 лютого 1918 р. “Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” народний комісар освіти Донецько-Криворізької Радянської республіки М.Жаков видав циркуляр, згідно з яким в усіх навчальних закладах пропонувалось негайно вилучити викладання Закону Божого і звільнити законовчителів. Дія циркуляру розповсюджувалась на територію Сумщини, Харківщини, Донеччини, Катеринославщини, Херсонщини та частину області Війська Донського [4.1139, с. 184]. Стурбовані цим рішенням, члени шкільних батьківських комітетів Харкова на зборах 11 березня 1918 р. постановили “визнати викладання Закону Божого в навчальних закладах таким, що відповідає твердій волі народу ..., про що довести до відома Ради Солдатських, Робітничих і Селянських Депутатів на предмет невідкладного скасування вказаного циркуляра” [45224]. Незабаром Харківську Раду відвідав голова Правління церковно-парафіяльних рад Харкова протоієрей І.Пичата. Він намагався почути пояснення прийнятого більшовиками рішення щодо скасування викладання Закону Божого, але певної відповіді не отримав [1.2.2.249]. 27 березня 1918 р. це питання обговорювалося на спільних зборах духовенства і законовчителів Харкова, а наступного дня – представниками середніх навчальних закладів. Їх учасники засудили рішення радянських органів, вважаючи, що “враховуючи високе значення Закону Божого в системі середньої освіти можливість усунення його зі школи цілком виключається”, а виконання релігійних обрядів у школах доречно, якщо це відбувається не примусово. Вони визнавали необхідність “реформування” викладання Закону Божого, задоволення релігійних потреб учнів неправославного віросповідання, але вважали, що вирішувати ці питання повинні сумісно батьківські комітети, законовчителі та викладачі інших шкільних дисциплін [1.2.2.250]. Цікаво відзначити, що самі учні середніх шкіл Харкова не вважали обов'язковим для себе вивчення Закону Божого, а бажаючи пропонували робити це за власні кошти [1.2.2.252].

Позицію більшовиків з цього питання підтримували й українські соціал-демократи та українські ліві есери-комуністи (“боротьбісти”). Газета Херсонського губерньського комітету УПСР-комуністів вітала прийняття РНК РСФРР декрету про

відокремлення церкви від держави та школи від церкви, виступала за вилучення викладання в школі Закону Божого. Необов'язковість вивчення учнями Старого Завіту пояснювалась тим, що в ньому “викладаються моменти загальної історії..., котрі не сприяють розвитку розуму”, Нового Завіту – тому, що етичні норми, які в ньому містяться, школярі можуть засвоїти при вивченні етики, Катехізису – тому, що він є “схоластична мертвечина з масою важко зрозумілих текстів, невідомо кому й для чого потрібних”. Стверджувалось також, що батьки самі можуть навчити дітей молитися, якщо схочуть, але для цього необов'язково тримати в школі священика. Зверталася увага і на те, що серед дітей були не тільки православні, але й прибічники інших віросповідань [1.2.2.430].

22 листопада 1917 р. декретом ЦВК і РНК РСФРР була створена Державна комісія освіти на чолі з наркомом А.В.Луначарським. Вона підготувала Положення про єдину трудову школу РСФРР і “Основні принципи єдиної трудової школи”. Перший документ був ухвалений на засіданні ЦВК РСФРР 30 вересня 1918 р. і став законом, який визначав організацію радянської школи. Був скасований поділ шкіл на чоловічі та жіночі, заборонено викладання будь-яких релігій та виконання релігійних обрядів. В “Основних принципах єдиної трудової школи” містилися засади нової школи, яка ставала світською і загальною для осіб обох статей. Її звільнення від впливу Церкви вважалось “найсуттєвішим завершенням її загального звільнення від державного полону, за якого вона була розсадником моральних пороків” [1.2.1.178, с. 58, 62].

У процесі реалізації цих завдань більшовики зустріли завзятий опір з боку вчителів, особливо коли постало питання про відміну викладання в школі Закону Божого. Делегати Всеросійського вчительського союзу на своєму VII з'їзді прийняли постанову про обов'язкове його викладання, після чого органи Радянської влади оголосили про розпуск Союзу та його організацій на місцях. Перший Всеросійський з'їзд з освіти (вересень 1918 р.) в резолюції “Про деякі настрої вчительства” закликав всіх освітян “послідовно утримуватися від будь-яких зносин з цією відмираючою організацією (Всеросійським вчительським союзом. – В.С.)”, “залучати маси вчительства до живого співробітництва з органами дійсно народної

влади і в нові об'єднання, – як, наприклад, в союз вчителів-інтернаціоналістів”. У постанові ЦВК РСФРР від 24 грудня 1918 р. відзначалось, що Всеросійський вчительський союз в особі його керівних органів після Жовтневого перевороту 1917 р. вступив до антибільшовицького “Комітету Спасіння Вітчизни і Революції”, закликав виконувати рішення останнього, а також зайняв “реакційну позицію у справі звільнення школи від гніту релігійних забобонів і шовінізму, наполягав на обов'язковості предмета Закону Божого для школи і на національному принципі виховання в протипагу ідеї інтернаціоналізму”. В постанові ще раз була підкреслена також необов'язковість викладання “предметів релігійного характеру” у вищих навчальних закладах [1.148, с. 380-381].

Замість колишнього Всеросійського вчительського союзу в РСФРР був створений Союз вчителів-інтернаціоналістів (з серпня 1919 р. – Всеросійський Союз працівників освіти та соціалістичної культури). За його допомогою керівництво більшовицької партії планувало поступово залучити на свій бік всіх вчителів і реалізувати відповідні положення декрету про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви. У 1918 р. до складу цього Союзу входило близько 10 тис. вчителів, що складало четверту частину тодішнього вчительства [1.129, с. 16-17]. Як відмічалось в газеті “Русские ведомости”, стаття з якої була передрукована в одній з українських газет, релігія почала витіснятися зі школи, “двері якої широко відчинені для проповіді класової ненависті”, що “війна оголошується не якимось претензіям церкви на привілейоване становище в суспільстві і державі. Війна оголошується всій релігії” [1.2.2.236].

Система народної освіти в УСРР будувалась на основі згаданого “Положення про єдину трудову школу РСФРР” та “Основних принципів єдиної трудової школи”, затверджених ЦВК УСРР і опублікованих в засобах масової інформації 16 жовтня 1918 р. Загальне керівництво шкільною, професійною та вищою освітою здійснював НКО УСРР, який був створений в січні 1919 р. Під його керівництво переходили і перетворювалися в загальноосвітні школи всі навчальні заклади, що раніше перебували в духовному відомстві. Згодом НКО УСРР прийняв ще кілька постанов, зокрема “Про релігійні обряди і викладання закону божого в радянській

українській школі” (4 лютого 1919 р.), “Про духовні училища та семінарії” (15 лютого 1919 р.), “Про вилучення з приміщень вищих шкіл республіки символів релігійних культів та необов’язковість викладання предметів релігійного характеру”(11 квітня 1919 р.) [1.111, 1,121, 1.122] тощо. Основні положення цих документів зводилися до наступного: в усіх навчальних закладах відмінялося викладання Закону Божого, церковнослов’янської та давніх мов, церковної історії та церковного співу; із вузівських програм були вилучені Богослів’я та церковне право, скасовувалася оплата праці законовчителам; університети “історико-релігійного характеру” перетворювалися у вищі навчальні заклади; церковно-релігійні символи (ікони, лампади тощо) з навчальних закладів передавалися храмам. Навчальні години, що раніше використовувалися для викладання церковно-релігійних предметів, рекомендувалося використовувати для проведення учнівських зборів, музичних занять, лекцій тощо. Для ліквідації органів управління колишніми духовними закладами освіти було виділено 178142 крб. [1.133, с. 41.42, 44-46].

У подальшому робота з витіснення релігії з вищих та середніх навчальних закладів здійснювалась в межах реалізації “Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”, прийнятому ЦВК УСРР 22 січня 1919 р. та інших партійно-державних документів, прийнятих у наступні роки. В них підкреслювалося, що вивчення “релігійних дисциплін в усіх державних і громадянських, а також приватних шкільних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, не допускається. Громадяни можуть навчатися релігії приватним чином” [2.545, арк. 104зв.], що радянська школа повинна залишатися “безумовно світською, тобто вільною від будь-якого релігійного впливу ..., такою, що готує всебічно розвинутих членів комуністичного суспільства”, що “будь-яка спроба контрреволюційної пропаганди” у школі “під виглядом релігійної проповіді повинна викорінюватись”[1.109, 2.596, арк. 22; 2.597, арк. 76зв.; 2.598, арк. 91]. ЦК КП(б)У вимагав від педагогічних колективів “під страхом звільнення і притягнення до суду ... наполегливої боротьби з релігійними забобонами ..., побудови всієї системи освіти і всіх методів викладання і навчання на принципах наукового світогляду і матеріалістичного діалектичного методу” [1.39, с. 226, 528].

В лютому 1919 р. питання про вилучення Закону Божого із шкільних програм було поставлено на зборах членів Валківської повітової Ради Харківської губернії [1.126]. У березні 1920 р. Київський губернський відділ народної освіти прийняв постанову про ліквідацію таких “інституцій духовного відомства” як Києво-Софіївська духовна школа, Старокиївська гімназія, Києво-Липкинська жіноча гімназія та інші. Їх власність була оголошена націоналізованою і передана шкільному підвідділу губернського відділу народної освіти, а учнів розмістили по інших школах [1.2.2.228]. Шкільним радам “всіх нижчих і вищих початкових, професійних і середніх шкіл (до 4 класу включно)” було наказано відновити заняття. При цьому їм нагадали про рішення органів Радянської влади про відміну викладання релігії, вилучення з програм викладання Закону Божого, каліграфії і латинської мови [2.622, арк. 1-2зв.]. 11 січня 1921 р. на адресу Київського губліквідкому надійшов обіжник губернського відділу народної освіти, в якому пропонувалося негайно “почати виноску домових церков, що знаходяться при навчальних закладах м. Києва”, а НКО УСРР попередив, що “особи, винні у порушеннях декрету про відокремлення церкви від держави, що виявляється у допущенні культу в домових церквах, які підлягають ліквідації, будуть притягатися до суду” [2.622, арк. 1-2зв.]. За статистичними даними, на той час в Україні на 100 осіб населення припадало лише 3,85 школярів та 23,1 осіб, які володіли письмом. В республіці нараховувалося близько 22 тис. шкіл, в яких навчалися 2 млн. 250 тис. учнів [1.10; 1.2.2.239].

При перебудові системи народної освіти радянські органи зустрілися з великими труднощами: не вистачало коштів, вчителів, підручників. З цієї причини ще у червні 1920 р., наприклад, в західних повітах Полтавської губернії продовжували діяти гімназії та реальні училища. В них, як відзначалось в партійних документах тих часів, “старі вчителі” навчали дітей “за старими програмами і методикою” [2.661, арк. 53]. В Конотопському повіті Чернігівської губернії у 1923 р. лише 7 % школярів користувалися новими підручниками, а решта навчалися за дореволюційними підручниками з царськими портретами та текстами молитов, що викликало “величезне невдоволення з боку населення” [2.707, арк. 265].

Для надання допомоги в реорганізації системи народної освіти в УСРР було направлено “повноважне представництво” з РСФРР. Рішення про це було прийняте на другому з’їзді Всеросійського союзу працівників освіти та соціалістичної культури, який відбувся в Москві наприкінці серпня 1920 р. [2.518, арк. 109]. Було висунуте завдання “матеріалістичного виховання” не лише учнів, але і вчителів. 31 травня 1921р. питання “про політичну роботу” серед останніх було обговорене на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. “Для посилення і об’єднання політроботи” серед вчителів було вирішено створити при ЦК КП(б)У “трійку”. До її складу було введено представника Всеросійського Союзу працівників освіти та соціалістичної культури, завідуючого сільським відділом ЦК КП(б)У та працівника Головополітосвіти. Подібні “трійки” рекомендувалось утворити і при губкомах КП(б)У [2.518, арк. 119].

Незабаром в УСРР розгорнулась активна робота по витісненню зі школи всіх “ворожих елементів”. Згідно декрету ЦВК УСРР від 26 березня 1921 р. служителів релігійних культів заборонено було приймати на роботу в органи юстиції, землеробства, продовольства, управління, Робітничо-Селянський інспекції, виконкомів сільських Рад і особливо в заклади народної освіти [2.680, арк. 2а]. У 20-х рр. позиція більшовиків з цього питання була незмінною: “тримати попів якомога далі від педагогічної діяльності” [1.141, с. 269]. В Харкові та інших містах органи Радянської влади брали з настоятелів церков розписки про те, що вони не будуть викладати “релігійні віровчення” в державних, громадських та приватних навчальних закладах [2.681, арк. 116а]. Деякі автори газетних статей закликали взяти священиків “за патли” та “викинути з “Просвіт”, почистити бібліотеки від “петлюрівської” літератури, утверджуючи, що священнослужителі продовжують грати на неосвіченості та “темноті” людей, що “революційний робітничий клас мусить прогнати цю гниль, бо вона надалі схоче тримати його в рабстві” [1.2.2.363; 1.2.2.452]. Вивчення Закону Божого в школі пропонувалось замінити викладанням старшокласникам “вчення про мораль і історію моралі”, а школярам молодших класів – “основ розумного життя”, “законів моральних і законів свого фізичного буття”, щоб навчити їх “піклуватися про душу і тіло”, вивчати гігієну – “науку про

те, як утримувати в здоров'ї своє тіло” [1.2.2.436]. Стверджувалось також, що завданням пролетарської школи є не виховання інтелігенції з “рабською психологією”, а робітників, головним змістом життя для яких стала б праця, а основними етичними правилами – “1. Ти чоловік , – не пес, вовк, скотина, грязь, гниль... 2. Працюй – бо лише тоді маєш право на життя в людському товаристві”. Висловлювалась думка про те, що вся система Радянської влади, в тому числі школа, повинні формувати такий спосіб життя, в якому праця стала б головним і єдиним його змістом [1.2.2.361; 1.2.2.404].

Для прискорення витіснення з школи духовних осіб, НКЮ УСРР в липні 1922 р. прийняв черговий циркуляр, яким ще раз була підкреслена неприпустимість їх допуску “до зайняття посад в системі народної освіти” [2.497, арк. 40]. Заборонялося викладати релігійні дисципліни в шкільно-виховних закладах, а також в церквах, в приватних і молитовних будинках, створювати приватні групи школярів, які поряд з іншими предметами навчались і Закону Божому. Місцевим органам влади пояснювали, що групове навчання дітей релігії в молитовних приміщеннях чи приватних будинках забороняється, що положення ст.10 Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви про те, що “громадяни можуть навчатися релігії приватним чином” стосовно дітей “може здійснюватися тільки шляхом індивідуального навчання вдома батьком дитини” [2.600, арк. 58].

Замість звільнених законовчителів до школи інколи приходили такі, як вчитель с. Яблуневе Лубенського повіту Баран, який “щоденно особисто відшукував на тілі у дітей-школярів хрестики, ламав, топтав їх і викидав ... , а більш цінні собі забирав”, погрожуючи дітям виключенням зі школи за відвідування церкви і виконання релігійних обрядів [2.551, арк. 174]. Волинський губернський відділ народної освіти рекомендував педагогічним колективам українських і російських трудових шкіл Житомира у великоднівні дні 1924 р. занять не проводити, а присвятити їх антирелігійній пропаганді серед учнів, для чого “організувати екскурсії або інші цікаві для учнів роботи, які змогли б притягти дітей до школи, відірвати їх від всього того, що пов'язано з великодними святами” [2.612, арк. 47].

До кінця 1928 р. в системі народної освіти республіки проводилась “лінія” на безрелігійне виховання дітей. Вона передбачала лише поступове витиснення зі шкіл священнослужителів та вилучення зі шкільних програм Закону Божого. Але в грудні 1929 р., під час проведення Всеукраїнського огляду антирелігійної роботи, НКО УСРР видав циркуляр, в якому засудив попередні методи боротьби з релігією у системі народної освіти як недостатні та визначив новий курс – запровадження антирелігійного виховання учнівської молоді. Новий курс передбачав не лише відмову від викладання релігії в школі, як це було раніше, але й організацію систематичної, цілеспрямованої роботи з критики Православної церкви та боротьбу проти релігії як ворожої ідеології. Вже наприкінці 1928 – на початку 1929 рр. антирелігійні курси були введені до програм перепідготовки вчителів та заочного Інституту народної освіти. Були також внесені відповідні корективи до шкільних програм, розпочата розробка методичних посібників з антирелігійного виховання, до друку підготовлена нова “читанка” для дітей, поради вчителю з антирелігійного виховання тощо [2.569, 76-77]. Працівники народної освіти, помічені в порушенні курсу на антирелігійне виховання підростаючого покоління, переслідувались. Так, було заведено кримінальну справу на завідувачу дитячим будинком в Гур’ївському районі Миколаївської округи за те, що вона водила дітей до церкви. В окремих містах України проводились показові судові процеси над вчителями, які порушували рішення з антирелігійного виховання учнів [2.534, арк. 50; 2.556, арк. 1].

Як не намагалися органи Радянської влади повністю витіснити духовних осіб та інших “ворожих елементів” з системи народної освіти, але в 20-ті роки їм цього не вдалося, тому що вчителів хронічно не вистачало. За даними окремих округ, до початку 30-х років близько половини сільських вчителів в Україні були колишніми священниками, вихідцями з духовних або заможних селянських родин. На той час в 20021 трудовій школі республіки працював 72931 вчитель. Лише 19 % з них були випускниками радянських педагогічних вузів, а 38,5 % працювали ще в дореволюційній школі і, з точки зору органів влади, були неблагонадійними. Лише 5,1 % працюючих вчителів були комуністами та комсомольцями [2.569, арк. 20 зв.].

Таким чином, необхідність реорганізації мережі духовних навчальних закладів визнавали всі українські уряди, а розбіжності торкалися переважно питання про викладання Закону Божого. Вже у перші роки існування УСРР кардинальних змін зазнала вся система духовної освіти. Викладання релігії було заборонено в державних і приватних навчальних закладах усіх рівнів і профілів. Курс на антирелігійне виховання учнів був спрямований на формування нової, атеїстичної генерації молоді.

4.4. “Українізація” духовних установ і навчальних закладів

Політика “українізації” в Наддніпрянській Україні проводилась майже всіма урядами, що існували на її території у 1917-1920 рр. “Українізація” була тісно пов’язана з боротьбою за утворення незалежної держави, охоплювала одночасно державні установи, заклади народної освіти та Церкву. Окремі заходи з “українізації” державних установ в добу Центральної Ради були викладені у листі міністра внутрішніх справ УНР П.Христюка до органів місцевого самоврядування. Запропоновано було всі вивіски на лікарнях, школах, майстернях, назви вулиць тощо оформити українською мовою, негайно перевести на цю мову все діловодство, познімати герби Російської імперії і замінити їх гербами Української Народної Республіки, у святкові дні вивішувати українські національні прапори [1.2.2.448].

Роботу з “українізації” світських і духовних навчальних закладів очолило Генеральне секретарство народної освіти, яке наприкінці червня 1917 р. було затверджене Тимчасовим урядом Росії. В серпні-вересні у ньому був утворений відділ позашкільної, початкової, середньої освіти та вищої школі. Головним своїм завданням Генеральне секретарство вважало проведення “українізації” всієї системи народної освіти, організацію нових українських середніх і вищих навчальних закладів. Згідно з планом реорганізації середньої школи у великих містах передбачалось утворити школи чотирьох видів: українські національні, великоруські, польські і єврейські. В школах першого виду усі предмети повинні

були викладатися винятково українською мовою, а у решті шкіл вона повинна була вивчатися учнями як мова державна [1.2.2.256].

Єпархіальним архієреям також наказали “зараз же завести вивчення української мови, літератури, історії та географії” в духовних школах усіх типів. Зробити це передбачалось за рахунок виключення з навчальних планів викладання каліграфії, грецької, латинської і російської мов. На уроках співів пропонувалося “популяризувати народні українські пісні” [2.513, арк. 19-19зв.]. Духовенство та миряни поставилися до цього рішення неоднозначно. Наприклад, пастирські збори 5-ї округи Васильківського повіту Київської губернії, обговоривши 29 травня 1917 р. питання про “український рух”, вирішили “іти назустріч відродженню України на християнських началах і по можливості вводити в школах викладання української мови за бажанням прихожан” [2.498, арк. 1-2зв.]. Деякі делегати зборів парафіяльних рад Харкова (грудень 1917 р.) навпроти, вважали, що спочатку треба навчити дітей розмовляти українською мовою, і лише потім запроваджувати її в школі. Вони говорили, що вивчення державної мови насаджується насильно, що українці та росіяни – брати і повинні разом відстоювати “неподільну Росію”. Йшлося і про те, що не вистачає вчителів української мови, а також відповідних підручників, які завозилися переважно з Галичини [1.2.2.385].

Політика “українізації” впроваджувалась і під час Гетьманату. Одним з її напрямків була “українізація” діловодства в державних закладах. Відповідний наказ у травні 1918 р. отримали Міністерство шляхів та Військове міністерство, 26 липня – Міністерство пошти та телеграфу тощо. Це рішення неоднозначно було сприйнято навіть у самому гетьманському уряді. Міністр внутрішніх справ У.Кистяківський вважав, що коли держава будується “на національному принципі, то і мова повинна бути національною, тобто українською”. Державний контролер Г.Афанасьєв, навпаки, утверджував, що державними мовами можуть бути і “чужі” мови, маючи на увазі російську мову та посилаючись при цьому на досвід деяких країн (Бельгії, Норвегії, США) [1.2.2.298].

Через те, що багато урядових чиновників самі не володіли державною мовою, “українізація” в міністерствах проходила кволо. Як відзначали сучасники, влітку

1918 р. української мови не було чути ні в Генеральному штабі, ні в Міністерстві внутрішніх справ. Лише на стінах та дверях Генерального штабу висіло попередження про те, що в приміщенні треба розмовляти ”виключно державною мовою” [1.2.2.276].

Ми вважаємо, що значна частина чиновників свідомо саботувала заходи з ”українізації” державних установ і притискувала її прихильників. Про це свідчить доповідна записка, направлена в червні 1918 р. гетьману П.Скоропадському деякими співробітниками Міністерств внутрішніх і закордонних справ, хліборобства та канцелярії Державного секретаря. Їх автори утверджували, що в Раді Міністрів працюють особи, “ворожі українській державності”, які звільняють із міністерств осіб, “яким ідея української державності дорога, як і Гетьману”. Для “забезпечення прав державної української мови і встановлення відповідних умов роботи для співробітників-українців” пропонувалось “вести тверду національну і демократичну політику”, “поновити (на роботі. – В.С.) всіх необґрунтовано і протизаконно звільнених українців”; “призупинити русифікаторську шкідливу державну політику” [1.2.2.275].

Чутки про “антиукраїнські тенденції” гетьманського уряду досягли навіть Німеччини. Окремі депутати рейхстагу звинувачували фельдмаршала Єйхгорна і посла Німеччини в Українській Державі барона Мумма в тому, що вони допустили створення українського уряду без українців. Захищаючи їх, деякі берлінські газети писали, що “українців, взагалі кажучи, не існує”, що Єйхгорн і Мумм “вимушені були “брати той матеріал”, який був у них під руками, тобто росіян або зрусифікованих поміщиків і банкірів” [1.2.2.449].

Окремі урядові чиновники вирішували проблему “українізації” своїх відомств досить своєрідно. Наприклад, Військове міністерство 15 травня 1918 р. видало наказ, а військовий міністр 20 червня 1918 р. надіслав телеграму на місця, згідно з якими коменданти міст та “службові особи” за листування з державними установами російською мовою підлягали покаранню “воєнними законами” [1.2.2.414].

При вирішенні кадрових питань значно більше уваги почали приділяти національній приналежності. У серпні 1918 р. Комісія у справах військового

духовенства, “бажаючи залучити до роботи в Українській Армії найпродуктивніші пастирські сили”, звернулася до всіх військових священиків надсилати свої заяви. До кандидатів висувалися дві основні умови: “богословська освіта не нижче середньої” і що він “обов`язково повинен бути українець” [1.2.2.408]. Ще один приклад: у червні 1918 р. Міністерство шляхів сполучення видало наказ, згідно з яким при скороченні працівників на залізницях у першу чергу звільняли неукраїнців, а українців – в останню [1.2.2.403]. Міністерська комісія, яка була спеціально створена для визначення норм штатів на залізницях, пропонувала звільнити тільки на Південно-Західній залізниці понад 15000 робітників і службовців [1.2.2.369]. У липні Міністерство видало наказ про те, що на роботу в його установи беруться тільки етнічні українці [1.2.2.285]. Харківська газета “Рух” писала 20 квітня 1918 р., що в губернії “розвелось дуже багато чисто великоросійського елемента, який захопив всі більш-менш відповідальні посади”, хоча вони є “прихильниками російського централізму”. Тому пропонувалося звільняти їх з посад і замінити етнічними українцями [1.2.2.441]. Сам П.Скоропадський при вирішенні кадрових питань враховував не стільки етнічну належність, скільки професійні якості працівників. 27 травня 1918 р. Гетьмана відвідали представники українських політичних партій і вручили йому меморандум “з вказівкою на необхідність сформування національного кабінету, бо в існуючий кабінет не входять українці”. Гетьман сказав, що він “співчутливо ставиться до ідеї вступу виключно національних елементів до складу уряду”, але необхідно, щоб “вони були людьми діловими, з добрим державним досвідом” [1.2.2.369]. Відзначимо одночасно, що незнання української мови заважало російськомовним чиновникам оперативно вирішувати державні питання. У різних установах проекти документів спочатку писали російською мовою, а потім перекладали на українську. Тому терміни їх прийняття невиправдано затягувались. Наприклад, Статут Державного Земельного Банку був підготовлений фахівцями російською мовою за п'ять тижнів, а на українську мову його перекладали шість тижнів [1.2.2.445]. Для Гетьманського уряду, який проіснував лише неповних вісім місяців, такі терміни були надто великими. Подібні проблеми виникали і в представників адміністрації

окупаційних військ. Так, уповноважений Центрального німецько-австро-угорського управління в Одесі Вільгельм Бекінг відмовлявся приймати україномовні документи, вимагаючи перекласти їх на російську мову, тому що в його відомстві ніхто не володів українською мовою [1.2.2.277].

Сучасники відзначали формалізм у проведенні “українізації”, утверджуючи, що навіть у червні 1918 р. вона фактично ще не починалась. Харківська газета “Возрождение” писала з цього приводу, що “українізується поверхня життя”, в “жовто-блакитні кольори драпірується сцена, і незайманими ... залишаються глибини життя”, а українська мова “може перетворитися в мертву мову відомчих канцелярій”, що цей процес зупиниться, як тільки німецькі війська залишать Україну [1.2.2.277].

Для всіх, хто не володів державною мовою, починають утворюватись курси українознавства і української мови. В Харкові їх організувала Слобідська вчительська спілка, яка діяла в місті з липня 1917 р. Курси відкрилися 29 квітня 1918 р. на базі першої жіночої гімназії. На них навчалися 125 слухачів, переважно працівників державних установ. Серед викладачів були відомі харківські професори Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов та ін. [1.2.2.384]. Професор М.Ф.Сумцов ще у вересні 1907 р. почав читати в Харківському університеті лекції з “малоросійської народної словесності” українською мовою [3.1057, с. 116].

Ставлення до вивчення державної мови було неоднозначним, в ряді випадків некоректним і навіть ворожим. Так, 42 службовці управління Правобережної залізниці відмовились від її вивчення, заявивши, що ніякої української мови, яка насаджується насильно, не знають і про її існування не чули [1.2.2.294]. Піддавалась сумніву навіть правомірність таких понять як “українська мова”, “українська нація” і “український народ”. Вже згадувана нами харківська газета “Возрождение” писала, що “до революції ми знали про Малоросію, про малоросійську вимову ... , але про українській народ ніяких відомостей не було” [1.2.2.416].

На наш погляд, підставами для таких тверджень був ще недостатній рівень національної самосвідомості частини українців, відчуття належності до свого етносу. Для підтвердження цієї думки наведемо два приклади, можливо часткових,

але досить красномовних. Так, під час перепису населення, що проводився за часів Центральної Ради, 55 % киян визнавали себе росіянами, 18 % – євреями і тільки 12 % – українцями [1.2.2.456]. В об'єктивність даних щодо 12 % киян-українців повірити важко, але пояснити легко: в царській Росії головне значення надавалось не національній, а релігійній належності. Важливою була належність до пануючого у державі православного віросповідання, тоді як етнічна належність сприймалась багатьма на побутовому рівні. Наведемо фрагмент діалогу, який відбувся між виборцем та реєстратором під час виборів до Київської міської Думи (червень 1917 р.) при заповненні анкети виборця: “Якої ви національності?”. – “Православний”. – “Ні, то, бачите, віра, а то є поляк, латиш, вірмен”. – “То я – руський”. – “Але великорос, чи українець, тобто, малорос?” На це часто відповіді не одержували, але вона була цілком певною на наступне і останнє запитання: “Ну то “кацап”, чи “хахол”? ”. – “А! Ні, ні! Я не кацап!” [1.2.2.327].

За часів Гетьманату навіть на деяких селянських з'їздах “українізацію” називали “пустою затією”, вважаючи себе громадянами Російської держави [1.2.2.223]. Сучасники згадували, що навіть сам гетьман П.Скоропадський говорив: “Ви, сподіваюсь, розумієте, що я як флігель-ад'ютант імператора і генерал-лейтенант російської армії не можу бути “щирим українцем” [1.2.2.396].

Вороже поставилися до “українізації” деякі політичні організації, особливо чорносотенно-монархічні. Так, одеський комітет “Союзу руського народу” на початку вересня 1918 р. звернувся до П.Скоропадського з проханням “пояснити українському урядові, що він існує для народу, а не народ для нього”, що “необхідно припинити нав'язування народу непотрібної і зовсім чужої йому мови”. “Російській мові, – йшлося в телеграмі, – необхідно надати повну державну рівноправність, бо нею є величезні моральні і культурні цінності. Ігнорування цього є злочином перед людством, намаганням знизити культурний рівень населення України”. Українська мова називалася вигаданою в Галичині, незрозумілою і етнічним українцям, впровадження якої в Церкві і школі викличе масові протести населення [1.2.2.223].

Досить стримано поставились до гетьманської політики “українізації” комітети російської Партії народної свободи (кадетів). Питання це спеціально

обговорювалось на пленарному засіданні Головного комітету кадетів в Україні, яке відбулося 7-8 вересня 1918 р. в Києві. Окрім членів комітету в засіданні брали участь члени ЦК партії, колишні депутати Державної Думи Росії і депутати Всеросійських Установчих Зборів П.Мілюков, М.Мандельштам, академік В.І.Вернадський та міністри Української Держави: народної освіти – М.П.Василенко, фінансів – А.К.Рженецький, торгівлі та промисловості – С.М. Гутник та ін. Представники Катеринославського, Одеського, Харківського і Чернігівського комітетів кадетської партії пропонували прийняти резолюцію про те, що коли мовна політика гетьманського уряду не зміниться, то міністри-кадети вийдуть зі складу уряду П.Скоропадського. Міністр С.М.Гутник, який виступив на засіданні, запевнив, що в уряді це питання “отримує сприятливе розв’язання”. У прийнятій учасниками засідання резолюції відзначалось, зокрема, що “Головний Комітет, керуючись постановами з’їздів партії щодо забезпечення прав російської культури на Україні, наполягає на необхідності законодавчим шляхом встановити рівноправність російської мови з українською” [1.2.2.351].

Такої позиції дотримувались не тільки кадети. Навіть “Комітет Союзу хліборобів” Харківської губернії, який незмінно підтримував гетьманський уряд, виступав за рівноправність української та російської мов, проти штучного форсування процесу утвердження першої в якості державної мови. “Комітет” був прихильником еволюційного шляху цього процесу, відзначаючи, що “не можна чекати плодів від дерева раніше його цвітіння” [1.2.2.451]. На відміну від згаданих партій, делегати з’їзду УПСФ (Київ, травень 1918 р.) вважали, що українська мова в Україні повинна бути мовою державною. Статус інших мов повинен був визначити спеціальний закон, який необхідно прийняти [1.2.2.353].

Наприкінці квітня 1918 р. Департамент сповідань уряду УНР розіслав в єпархіальні управління листа про негайне переведення діловодства всіх церковних установ на українську мову. Однак реальне виконання цього завдання розпочалось при гетьманському урядові, особливо після визнання ним української мови державною. 9 липня 1918 р. Міністерство сповідань Української Держави направило в єпархіальні управління вказівку про те, що вони повинні “вести

службове листування українською мовою ... яко мовою державною” [3.1081, с. 115]. На місця були направлені представники “для ознайомлення з життям і українізацією єпархіальних ... інституцій та духовно-навчальних закладів”. 11 липня 1918 р. до Харкова з таким дорученням прибув П.Зорін. Він зустрівся з управляючим Харківською єпархією владикою Неофітом, а потім побував у Консисторії, де перевіряв виконання вказівок Міністерства сповідань щодо “українізації” єпархії [1.2.2.343].

“Українізація” єпархій ішла кволо, бо проти цього активно виступала переважна більшість духовенства, яке розцінювало її як втручання органів влади у справи Церкви. Багато архієреїв і священників, самі міністри сповідань О. Лотоцький та В. Зеньківський не володіли або не досить добре володіли українською мовою. Митрополит Київський і Галицький Антоній, єпархіальні архієреї листувалися з Міністерством переважно російською мовою. Окремі документи писались і державною мовою, але мова ця, як відзначають дослідники, була надто штучною й далекою від її літературних форм [3.1081, с. 114-115, 116]. Сама проблема “українізації” УПЦ розглядалась Міністерством сповідань лише на рівні його Вченого комітету, а загальні підходи та механізм її втілення залишились невідпрацьованими. Тому кампанія з “українізації” Церкви у цілому носила формальний характер.

У серпні 1918 р. в газетах був обнародований ухвалений Радою Міністрів Української Держави закон про обов’язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах та духовних семінаріях [1.2.2.300]. 23 серпня 1918 р. харківські повітові збори вчителів обговорили питання про стан освітянських закладів і ухвалили звернення до гетьманського уряду. Делегати заявили, що в Харківському повіті протягом одного 1918/19 навчального року створити національну школу неможливо. Пояснювалось це нестачею відповідних педагогічних кадрів, браком коштів, а також тим, що старшокласники до цього навчалися виключно російською мовою. Викладання українською мовою припускалося тільки в першому та другому класах початкових шкіл [1.2.2.293].

Досить повільно йшов процес “українізації” навчальних закладів Харкова. На початку вересня 1918 р. міська училищна комісія обговорила циркуляри Міністерства народної освіти про “українізацію” міських шкіл та викладання навчальних предметів для дітей-українців рідною мовою. В ухваленій комісією постанові відзначалось, що “спосіб визначення національності учнів-росіян і українців ускладнений”, тому необхідно “зачислити в українські класи тих учнів, батьки яких заявлять про бажання навчати дітей в українських класах” [1.2.2.305].

Гостро постало питання про забезпечення шкіл україномовними підручниками і книжками. Видавались вони переважно в Києві і направлялися насамперед у школи Київської, Волинської та Подільської губерній. Бюро Харківської губернської комісії з народної освіти на початку червня 1918 р. запропонувало видавати подібну літературу у Харкові. Спілка кредитних кооперативів міста уже почала видання словника Хоткевича, граматики Синявського, готувала до видання буквар, дві читанки для дітей, підручник з історії України тощо. Саме губернське Бюро з народної освіти планувало видати підручника з арифметики Комарова для народних шкіл українською і російською мовами [1.2.2.406].

За часів Гетьманату було поставлене питання про відкриття в українських університетах богословських факультетів. Ще у 1906 р. професор богослов'я Київського університету протоієрей П.Я.Светлов опублікував статтю “Про необхідність богословських факультетів в університетах”, стверджуючи, що без цього неможливо обійтися при вивченні студентами філософії, державного права, політичної економії тощо. Ця точка зору була підтримана професорами Київського університету, але відкинута делегатами з'їзду професорських колегій університетів Росії, який відбувся у 1907 р. [3.792, с. 124-125]. Питання це було знов обговорене на з'їзді професорів вищих навчальних закладів України, що відбувся в травні 1918 р. У червні того року в Міністерстві сповідань Української Держави за участю Міністерства народної освіти була створена спеціальна комісія для вивчення цієї проблеми. До її складу увійшли: міністр сповідань В.В.Зеньківський, товариш міністра К.К. Миревич, позаштатний професор Київського університету ім. Святого Володимира протоієрей П.Я.Светлов; від Міністерства народної освіти – академік

В.І.Вернадський і професор І.І.Огієнко, призначений ректором Кам'янець-Подільського Українського Державного університету; від Ради Київської Духовної академії – професори Н.П.Кудрявцев, Ф.К.Міщенко, Б.І.Екземплярський, А.М.Лук'яненко та ін. На засіданні цієї комісії 12 червня 1918 р. було прийнято рішення про відкриття православних богословських факультетів в українських університетах “звичайного типу”, на зразок “науково-дослідних богословських закладів”. Перший такий факультет вирішили створити в Кам'янець-Подільському університеті, який офіційно був відкритий 22 жовтня 1918 р. Структура богословського факультету, навчальний план якого був розроблений Радою Київської Духовної академії, включала п'ять відділень: біблейське, богословсько-філософське, церковно-історичне, богословсько-словесне і церковно-практичне. Студентам повинні були викладатися 17 загальних курсів, зокрема, історія стародавньої, української та руської церков, християнська етика, грецька, латинська, єврейська та одна з сучасних мов. На церковно-історичному відділенні було сформовано дві групи студентів – слов'яно-українська та греко-латинська, яким викладались 11 курсів. Студенти обох груп вивчали історію стародавньої, української та російської церков, філософію та методологію історії, історіографію української церковної історії, історію руського розколу та сектанства тощо [1.2.2.302; 1.2.2.303].

У квітні 1919 р. Кам'янець-Подільський захопили більшовицькі війська і Університет був тимчасово закритий [3.719, с. 99], а після встановлення Радянської влади припинив своє існування. Наприкінці літа 1920 р. була спроба створити вищі богословські курси в Сімферополі. Як зазначає Б.Кандідов, з такою пропозицією 6 серпня 1920 р. звернулися до уряду барона П.Врангеля професори Київської Духовної академії П.Кудрявцев та І.Четвериков. На навчання на курсах пропонувалося запросити колишніх студентів Московської, Петербургської, Київської та Казанської духовних академій, які в силу різних обставин опинились на той час в Криму. Але Тимчасове Вище Церковне Управління відхилило цю пропозицію, тому що бракувало коштів, а потенційні слухачі курсів перебували у лавах врангелівської армії [3.876, с. 129].

Важливе значення “українізації” Православної церкви надавала Директорія УНР. Постановою Міністерства культів (з 18 вересня 1919 р. – Міністерство сповідань) від 25 січня 1919 р. було передбачено переведення церковного діловодства на державну мову, виключно нею наказано було користуватися і духовенству. Питання про українізацію Церкви лише у вересні-листопаді 1919 р. розглядалося чотири рази. Міністр сповідань І.Огієнко рекомендував єпископам збільшити кількість церковних посад за рахунок україномовних кандидатів, не призначати на посади священнослужителів неукраїнців [3.719, с.79].

Міністерство сповідань та Міністерство освіти намагалися перевести на українську мову і викладання в духовних навчальних закладах. Заважало цьому те, що майже всі викладачі духовних шкіл і семінарій, а також підручники і релігійна література були російськомовними. Вирішили перетворити згадані навчальні заклади на загальноосвітні, в яких процес “українізації” на той час вже розпочався. В шкільні програми передбачалося впровадити поглиблене вивчення української мови, історії України, історії Української церкви тощо, але ці плани залишилися не реалізованими [2.507, арк. 52-52зв.].

Іншою важливою складовою політики національних урядів з “українізації” православних єпархій було переведення на державну мову церковного богослужіння. Ще 9 березня 1917 р. у зверненні до українського народу Центральна Рада закликала священнослужителів ширше використовувати українську мову в церковному житті. Питання це хвилювало тоді багатьох патріотично налаштованих українців, які проживали в Росії. Українська громада Петербурга на початку квітня 1917 р. звернулася до Тимчасового уряду з проханням здійснити “українізацію” православного духовенства і церковної адміністрації в Україні, дозволити їм вільно користуватися українською мовою в церковних проповідях та зверненнях до народу [3.1082, с. 35-36]. З відповідними вимогами виступили 16-17 квітня 1917 р. делегати Полтавського губернського селянського з’їзду, 27 квітня – православна громада Київського губернського з’їзду селян, православна громада українців-одеситів [1.2.2.324; 1.2.2.325; 3.1082, с. 72]. Делегати з’їзду представників народів та областей Росії (Київ, 8-15 вересня 1917 р.) в резолюції “Про загальнофедеративні

мови і мови крайові” також одностайно відзначили, що в майбутній Російській Федеративній Демократичній Республіці “школа, церква і суд повинні щодо мови керуватися тільки бажаннями зацікавлених сторін, тому визнання (російської. – В.С.) мови загальнофедеративною не дає їй ніяких переваг у вказаних сферах суспільного життя над рештою мов Республіки” [1.125, с. 9]. Однак уже перші спроби “українізації” богослужіння в окремих православних храмах зустріли жорсткий опір з боку духовенства. Так, намісник київського митрополита єпископ Никодим відмовив учням двох київських гімназій провести 20 квітня 1917 р. в Софіївському соборі богослужіння українською мовою, пославшись на те, що не було ухвалених Церквою відповідних текстів [3.1082, с. 84]. Категорично проти “українізації” церковного богослужіння виступила абсолютна більшість духовенства Харківської єпархії, яку з травня 1914 р. очолював митрополит Антоній Храповицький – відвертий противник будь-яких спроб “українізації” УПЦ. У березні 1917 р. група патріотично настроєних представників міської інтелігенції звернулася до нього з листом: “Високопреосвященнійший Владико! Спокон віку на літургії в перший день Великодня читалося і читається Благовіствовання Іоанна на всіх мовах світу. Не читалося воно умисно тільки на одній мові – тій, котрою говорить 35 мільйонів православного українського народу. Але тепер, коли адміністративний гніт відійшов і мова народу, котрий створив міць Росії, звучить вільно – харківська Українська Суспільність ... звертається до Вашого Високопреосвященства з проханням видати розпорядження, аби не тільки в Соборі і церквах м. Харкова, але й по всіх церквах дорученої Вашому Високопреосвященству Єпархії Святе Євангеліє від Іоанна було читане в українській мові”. Авторам було повернуто їхнього листа з такою відповіддю митрополита Антонія: “Завжди дозволяв і дозволяю всім священикам, хто бажає, читати малоросійською Євангеліє ..., але на своїй службі ні великоруською, ні малоросійською ніколи не дозволяю; всі великі нації моляться тою мовою, якою розмовляють на базарі, і малороси терпіти не можуть малоросійського Євангелія і не беруть його, навіть коли їм дарують” [1.2.2.364].

Обурені такою відповіддю, автори листа вимагали, “щоб архієпископа Антонія, як відомого й одвертого ворога українського народу, було усунено з харківської кафедри” [1.2.2.323]. 16 квітня 1917 р. подібну вимогу висунула й частина прихожан Благовіщенського собору. Губернський комісар Центральної Ради у духовних справах В.Рапп наказав митрополиту Антонію покинути Харків. Останній подав прохання про своє звільнення і 15 травня 1917 р. виїхав до Вааламського Спасо-Преображенського монастиря. Але відсутнім в місті він був недовго: 11 серпня на Надзвичайному єпархіальному з’їзді Антоній знову був обраний архієпископом Харківським і 10 вересня 1917 р. повернувся до Харкова [3.937, с. 35-36].

Проти “українізації” богослужіння виступили учасники зборів парафіяльних рад Харкова, що відбулися 27 грудня 1917 р. “Росіяни і українці – брати”, – заявив один з делегатів, – “і повинні разом відстоювати неподільну Росію” [1.2.2.407]. Чергові єпархіальні збори, що відбулися під головуванням митрополита Антонія 15-16 травня 1918 р., доручили харківській делегації на наступній сесії Всеукраїнського Церковного Собору “відстоювати у службі Божій як і раніше церковнослов’янську мову, без будь-яких змін в бік українізації православного богослужіння” [1.2.2.267]. Автори окремих публікацій пропонували взагалі відмовитися від церковнослов’янської мови і перевести богослужіння в українських храмах на російську мову, більш зрозумілу для прихожан [3.916, с. 7].

Остаточне рішення з цього питання ухвалила друга сесія Всеукраїнського Церковного Собору (червень 1918 р.), а саме: мовою богослужіння в православних храмах України залишається мова церковнослов’янська; українську мову можна використовувати тільки за проханням прихожан і лише в проповідях; Святе Письмо під час богослужінь читати тільки церковнослов’янською мовою, а українською – лише в перший день Великодня; україномовну Біблію (якщо її переклад на цю мову буде визнаний Вищою церковною владою канонічним), дозволялося використовувати тільки для домашнього читання, навчання і проповідей [2.514, арк. 1-1зв., 2]. Питання про “українізацію” церковного богослужіння і переклад богословських книг на державну мову порушувалось і на третій сесії

Всеукраїнського Церковного Собору (жовтень 1918 р.), але вона лише підтвердила рішення, що були ухвалені другою сесією Собору [3.1081, с. 307].

Наведені рішення в значній мірі були прийняті під впливом митрополита Антонія Храповицького, за що його засуджували навіть окремі представники російського духовенства. Так, єпископ Антонін Грановський, майбутній засновник “обновленської” православної течії “Союз Церковного Відродження” в РПЦ, вважав, що митрополит Антоній Храповицький заважав мирянам “молитися по-рідному, по-українськи”, що його “тупа впертість” сприяла розколу Українського православ'я і виникненню в ньому “самосвятства”, тобто УАПЦ [3.924, с. 566].

Важливе значення “українізації” церковного богослужіння надавалося за часів Директорії. Її Міністерство ісповідань вимагало від священиків вимовляти церковнослов'янські тексти “українською вимовою” та наповнювати “українським змістом” проповіді. Для навчання українській мові була створена мережа короткострокових курсів, на яких восени 1919 р. навчалось близько 60 осіб. Однак, як справедливо відзначає Б. Андрусин, в умовах жорсткої протидії переважної більшості єпископату впровадити “українізацію” Церкви було практично неможливо [3.719, с. 83-84].

В руслі боротьби за “українізацію” церковного богослужіння ставалося питання і про переклад на державну мову богослужбових книг. Православна церква не заперечувала проти перекладу Біблії на “місцеві мови”. Наприклад, російською мовою вона була перекладена ще в 1819 р., хоча повний її переклад цією мовою під наглядом Священного Синоду був здійснений у 1876 р. [4.1131, с. 568]. До кінця XIX століття було видано близько 900 тис. примірників Біблії вірменською, карельською, мордовською, татарською та мовами інших народів Російської імперії [3.731, с. 147]. Одним з перших україномовних перекладів Святого Письма було Пресопницьке Євангеліє, перекладене з церковнослов'янської мови архімандритом Григорієм і видане в 1556-1561 рр. [3.731, с. 141]. У 1861 р. на українську мову Святе Письмо переклав П.С.Морачевський. Вперше воно було надруковане навесні 1906 р., додатково – у 1914 і 1917 рр.[4.1143, с.246]. Досить вдалим вважається переклад Євангелія українською мовою, здійснений у 80-х рр. XIX ст. П.Кулішем,

П.Пулюєм та І.Нечуй-Левицьким [4.1141, с. 126-127; 432-433]. Правда, вони дещо довільно поводитися з текстом, намагаючись “опоетизувати” Біблію. Так, книгам Наума, Захарія та інших пророків автори дали назви “Книга пророка Науменка”, “Книга пророка Захарченка” тощо [1.2.1.168, с. 24]. Богослужбовою мовою в українських православних храмах залишалася церковнослов’янська (“мова святих Кирила і Мефодія”). Пояснювалося це тим, що народ звик до цієї мови, яка надавала богослужінню “характеру особливої урочистості” [1.2.2.306]. В період Центральної Ради ВПЦР дозволила використання у церковних відправах Святе Письмо у перекладі П.С.Морачевського. У 1917-1919 рр. видання україномовної церковно-релігійної літератури було налагоджено в провінції. Наприклад, священник К.Ванькевич видав у Проскуріві “Проповіді до українського народу на його рідній мові”, де містилося 23 проповіді, “Коротенький християнський православний катехізис із додатком щоденних молитов українською мовою” і “Священну історію Старого Завіту” [3.1082, с. 84].

Деякі періодичні видання часів Гетьманату звинувачували ініціаторів перекладу богослужбових книг на українську мову в тому, що вони нібито переслідували винятково політичну мету – зітерти з пам’яті українців їх духовну близькість з російським народом [1.2.2.306]. Учений комітет Міністерства ісповідань гетьманського уряду на чолі з професором П.Кудрявцевим готував до видання історію Української церкви, життя Святої Варвари, Святого Онуфрія та інших святих, але за браком коштів цього не вдалося зробити.

За ініціативою ректора Кам’янець-Подільського Українського університету І.І.Огієнка на богословському факультеті була створена спеціальна група для перекладу богослужбових книг з церковнослов’янської на українську мову. Сам І.І. Огієнко на курсах для духовенства викладав правила вимови богослужбових текстів українською мовою. Посідаючи посаду міністра сповідань УНР, він всіляко намагався запровадити українську мову в церковне діловодство і богослужіння на території, що контролювалася Директорією. 24 вересня 1919 р. він видав наказ про дерусифікацію Української церкви, згідно з яким проповіді повинні були промовлятися українською мовою, а священники – користуватися тільки

українськими перекладами Євангелія, Апостола тощо. В духовних семінаріях створювались обов'язкові курси української мови і українознавства, навчальні предмети викладалися українською мовою [3.1007, с. 4, 51-52].

Робота з “українізації” світського і церковного життя помітно послабшала в період окупації України Добровольчою армією. У своєму зверненні “До населення Малоросії” 12 серпня 1919 р. генерал А.Денікін від імені свого уряду відзначав, що “оголошуючи Державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, вважаю абсолютно неприпустимим і забороняю переслідування малоросійської мови ...”, підкреслюючи необхідність її вивчення “в її класичних зразках” в державних школах, користування нею учнями “в перші роки навчання в початковій школі”. Не передбачалося ніяких обмежень у використанні української мови і в друкованих засобах інформації [2.644, арк. 38-38б]. Але, виступаючи за “єдину і неподільну Русь”, денікінська адміністрація на практиці забороняла богослужіння українською мовою, обмежувала видання україномовних газет і журналів. “В церквах правлять панахиди за Миколу. В ресторанах виконують гімн “Боже, царя храни” – писала про Харків на початку липня 1919 р. одна з газет незабаром після захоплення міста денікінцями [1.2.2.348].

Отже, намагання національних урядів знайти опору в Православній Церкві через її “українізацію” залишилися марними. Причиною цього було не лише короткочасне існування урядів, а і супротив російськомовного духовенства та неготовність до цього значної частини українців. Прихильники створення Української автокефальної православної Церкви не отримали очікуваної підтримки з боку більшості православного кліру і мирян.

4.5. Репресії проти православного духовенства, обмеження його політичних і економічних прав

За часів існування українських національних урядів виключно за політичними мотивами зазнавали переслідувань представники різних прошарків православного духовенства, які не погоджувались з офіційною державною церковною політикою.

Генеральне секретарство внутрішніх справ Центральної Ради було невдоволене тим, що “по Єпархіях Української Народної Республіки духовенство молиться на службі Божій виключно за Російську Державу та російське військо”, що це “набирає характеру певної політичної тенденції” [2,575, арк.43]. Митрополита Київського і Галицького Антонія Храповицького, архієпископа Волинського Євлогія, митрополита Одеського Платона та інших українських ієрархів і священнослужителів, які виступали проти втручання державних владних структур у справи Церкви, звинувачували у зросійщенні дітей в духовних школах, відсутності патріотизму та національної свідомості. Єпископа Пимена звинувачували в “руйнуванні тих паростків національної ідеї, які плекала Українська Держава”, оголошували “ворогом України і Української Церкви”, який “не знає ні слова по-українськи”; священника Княжпільської церкви Кам’янець-Подільського повіту отця Гомілко – за те, що “під час своїх проповідей ... не визнавав не тільки автокефалії Української Церкви, а й самої Директорії” [3.719, с. 81, 141-142; 2.497, арк. 24-25].

За вказівкою міністрів внутрішніх та військових справ уряду УЦР М. Ткаченка та О. Жуковського 28 квітня 1918 р. були заарештовані єпископ Никодим, священник-професор Київської Духовної академії Ф.Титов, професор Билимович та ін. Зроблено це було згідно закону колишнього Російського Тимчасового уряду, за яким їх кваліфікували як осіб, “що загрожують внутрішньому спокою і завоюванням революції” та “шкідливих для інтересів держави”. Одна з газет тих часів писала, що “арешти без суду і слідства, шулерське підтасовування законів, щоб вижити чесного політичного противника, – така “державна робота” міністрів-соціалістів” [1.2.2.286; 1.2.2.417].

Гоніння небажаних представників духовенства мали місце і за часів Гетьманату. Так, “за діяльну участь у більшовицькому русі” у травні 1918 р. був заарештований диякон Успенської церкви с. Барвінкове Ізюмського повіту Т.Войцехов [1.2.2.272], у червні – священник с.Диканівка Полтавської губернії Нестеровський, теж звинувачений у “більшовизмі” [1.2.2.320]. У липні 1918 р. за “агітацію серед населення проти німецької влади” і участь у розгромі поміщицьких

економій був заарештований і засуджений церковний староста с. Ефремівка Вовчанського повіту Харківської губернії Г.Поспелов [1.2.2.344].

О.Лотоцький, міністр сповідань уряду П. Скоропадського, погрожував делегатам третьої сесії Всеукраїнського Церковного Собору (жовтень 1918 р.), що незгодні з автокефалією УПЦ будуть переселені в більшовицьку Росію [2.205, арк. 7]. Харків'яни сподівалися на те, що гетьманська влада і командування німецько-українських військ наведуть порядок в місті, припиняться розстріли, обшуки та пограбування. Але цього не сталося. Газета харківської місцевої організації УПСР "Рух" писала у квітні 1918 р.: "Сі страхіття і тепер громадянство харківське переживає в такій, майже, мірі, як і до большевиків. І тепер не проходить ні одного дня, щоб не було заарештовано ту або іншу особу, не проходить ночі без розстрілу і громадянство починає дивитися і на українську владу, як на большевиків". "Ми повинні сказати, що представники цієї влади, коли дійсно вони допускають ці страхіття, – вони не влада, а безсоромна кучка... людей, котрі намагаються скористуватися даною їм владою в своїх особистих цілях, нічого спільного не маючих з благом українського народу" – йшлося в газеті [1.2.2.365]. Згадана харківська газета "Возрождение" 1 червня 1918 р. писала, що один переворот змінювався іншим, а в місті "панувала ... анархія зі своїми неминучими супутниками –пограбуваннями і вбивствами" [1.2.2.273].

Переслідувань та покарань зазнавали і більшовицькі активісти, що за часів Радянської влади брали участь в антицерковних акціях. Так, у липні 1918 р. німецький військово-польовий суд засудив до розстрілу декількох жителів с. Ново-Астрахань Старобільського повіту за спробу вбити місцевого священика, а мешканця м. Валуйки В.Сілко – до трьох років каторжних робіт за те, що він при більшовиках був членом місцевої Ради робітничих та солдатських депутатів, разом з червоноармійцями роздав селянам хлібні запаси монастиря, щоб вони не дістались німцям [1.2.2.290].

В.Г.Короленко, який у квітні 1918 р. жив у Полтаві, писав про особливу жорстокість солдатів частин української армії, що ввійшли до міста після відступу більшовиків. У будинку Віленського училища вони катували росіян і євреїв тільки

за їх національну приналежність. "...Людей сікли шомполами..., примушували кричати "ура!" на славу українства і прокляття "жидам" і "кацапам". Євреї проклинали євреїв, росіяни вимушені були проклинати росіян" – писав В.Г.Короленко. "З тих пір, як Каїн убив Авеля, – з'явилося на світ почуття злої помсти ... Але і після цього духовні спадкоємці Каїна так перемішались з духовними наступниками Авеля, що вже немає можливості визначити, чия помста праведна і чия беззаконна" – відзначав видатний письменник-гуманіст [1.2.2.258].

Частина українського православного духовенства постраждала в період окупації України Добровольчою армією. Йдеться, зокрема, про митрополита Агапіта Катеринославського, усунутого з посади і відправленого у листопаді 1919 р. в монастир за підтримку автокефального руху в Україні та за участь у церемонії зустрічі Директорії в Києві 19 грудня 1918 р. Мова також йде про 13 священників і трьох дияконів, яким митрополит Антоній Храповицький заборонив священнослужіння за проведення богослужінь українською мовою та співробітництво з урядом Директорії [3.719, с. 169-170].

Вельми жорстокими, інколи навіть жахливими засобами намагалися захистити Православну церкву окремі військові підрозділи українських військ під час радянсько-польської війни 1920 р. Один з таких підрозділів – Повстанська Запорізька Січ, – захопила містечко Жашків, де мешкало багато євреїв. Людей зібрали й оголосили, що за наказом країн Антанти та батька Петлюри євреї підлягають знищенню, "бо вони всі заражені більшовизмом". Було обіцяно залишити живими лише тих, хто прийме православну віру. Майже всі жителі містечка євреї відмовились зробити це. Увечері 13 травня 1920 р. шаблями було порубано майже 100 осіб. Одну єврейську родину врятував священник с. Городище отець Антоній. Він видав довідку з церковною печаткою про те, що ця родина готується "до прийняття Таїнства Хрещення за християнським обрядом" [1.2.2.426].

Особливо вороже ставились до православного духовенства і Церкви більшовики. На території, яку вони контролювали, найчастіше траплялися випадки фізичної розправи над священнослужителями. 23 серпня 1918 р. у Смоленську більшовики заарештували архієпископа Макарія. У свій час він працював

викладачем у Києві, співпрацював з газетою “Киевлянин”, а згодом був ігуменом в одному з українських монастирів. Будучи смоленським архієпископом, Макарій у церковних проповідях засуджував політику Радянської влади, організував у місті грандіозний антибільшовицький хресний хід. 25 серпня на Смоленському іподромі, перед розстрілом, архієпископ благословив усіх приречених разом з ним до страти, піддав анафемі більшовиків і, уже поранений при першому залпі червоноармійців, продовжував співати псалми [1.2.2.428]. У вересні 1918 р. уповноважений Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з чехословацьким повстанням на сході Росії М.Я.Лацис видав наказ про розстріл всіх представників православного духовенства, хто в прифронтівій смузі “словом і справою” виступав проти Радянської влади [1.2.2.427]. Московська Рада Робітничих та Солдатських депутатів 24 вересня 1918 р. прийняла рішення про притягнення до суду ревтрибуналу “як за злочин проти народу РСФРР” членів релігійних громад за “збудження” віруючих проти Радянської влади [1.2.2.296].

Терор більшовиків проти православного духовенства не залишався непоміченим громадськістю. З протестом проти арешту патріарха РПЦ Тихона як “глави православної церкви, до якої належить величезна більшість українського населення”, виступив у вересні 1918 р. уряд Української Держави гетьмана П.Скоропадського [1.2.2.295]. Навіть денікінський уряд 31 грудня 1918 р. створив Особливу Комісію для розслідування злочинів більшовиків “з метою широкого висвітлення їх діяльності перед лицем усього культурного світу” [1.138, с.56]. Гоніння більшовиків проти духовенства занепокоїли і Ватикан. Від імені папи Римського Венедикта XV кардинал Гаспаррі в березні 1919 р. направив радіотелеграму на адресу наркома іноземних справ РСФРР Г.Чичеріна. Останній відповів Ватикану, що в Радянській Росії Церква відокремлена від держави, а релігія є приватною справою громадян; що представники духовенства переслідуються не за їх релігійні переконання, а за участь у заколотах проти Радянської влади, за приховування церковних і монастирських цінностей, фальсифікацію “мощів”, оману віруючих і за те, що не підкоряються діючим законам [1.2.2.372].

В Україні серед найбільш резонансних подій було вбивство київського митрополита Володимира. Якщо вірити газетним публікаціям тих часів, головною причиною трагедії стало різке загострення стосунків митрополита з ченцями Києво-Печерської Лаври. Останні вимагали від владики створення комітету для управління Лаврою, демократизації лаврського життя, звинувачували його у привласненні більшої частини монастирських коштів, тоді як “решта братії терпіла нужду”. На “деспотизм” владики мешканці Лаври поскаржились більшовикам, які незадовго до цих подій захопили Київ. Увечері 25 січня 1918 р. нібито п’ятеро червоноармійців вивели митрополита Володимира і розстріляли поряд з Лаврою [1.2.2.378]. Але в нас виникли сумніви у правдивості цієї версії. У фонді Музею-архіву перехідного періоду Державного архіву Київської області зберігаються записи зі щоденника невідомого автора – сучасника подій. Він стверджує, що “25 січня (1918 р. – В.С.) були зухвалі напади з боку солдат на братію Лаври; потім озброєні солдати проводили грубий обшук у Лаврі по келіях. Увечері о 9 годині п’ять озброєних солдат увірвалися в покої київського митрополита ... Володимира, пограбували його і вивели його із Лаври як на розп’яття, для відання смерті. Тоді ж 25 січня і здійснилося з боку анархістів найжахливіше злодіяння: катування і вбивство першосвятителя церкви Київської ...” [2.625, арк. 27зв.]. Цей запис в щоденнику датований 3 лютого 1918 р., у ньому не згадуються ні більшовики, ні червоноармійці, а лише “озброєні солдати” та “анархісти”. Інформаційний відділ при Київському градоначальникові часів Гетьманату П.Скоропадського отримав дані про те, що вбивство митрополита Володимира “здійснено було ... членами Київської асоціації “вільних анархістів” [2.626, арк. 62]. В цьому злочині сучасники підозрювали і прихильників УАПЦ, які вважали митрополита Володимира одним із ворогів незалежної Української церкви, а також ченців Лаври, які пограбували і вбили владику [3.804, с.6].

Наведена раніше версія про причетність до цього злочину більшовиків непереконлива ще з однієї причини. Архівні документи і публікації у періодичній пресі тих років свідчать про те, що більшовики не приховували свого ворожого ставлення до духовенства. Навпаки, вони часто брали в заручники їхніх

представників і розстрілювали публічно, тому не стали б спростовувати свою участь у згаданому вбивстві. Без слідства і суду ними було розстріляно багатьох священників, особливо сільських. Після жорстоких тортур у квітні 1918 р. червоноармійцями були розстріляні на станції Тополі настоятель церкви с. Миколаєво Куп'янського повіту Харківської губернії отець Георгій Сулима та його 25-річний син; за ознайомлення селян з посланням патріарха РПЦ Тихона та “знайомство з буржуями” разом із жінкою був убитий священник с.Алісовка Ізюмського повіту отець Я.Любарський, в с.Білому Старобільського повіту – настоятель Осинівської церкви отець Г.Петровський [1.2.2.278]; в слободі Ново-Астрахань того ж повіту – священник Курячий – “за публічний виступ проти більшовизму і за захист православної віри і єдиної, неподільної Росії” [3.876, с. 22].

Деяким представникам православного духовенства випала доля пройти через суд більшовицького революційного трибуналу. Положення про нього було розроблено Харківським Воєнно-революційним комітетом і 12 січня 1918 р. затверджене на засіданні Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів. Головним призначенням ревтрибуналу була “рішуча боротьба з ворогами революції, з мародерством і спекуляцією, з саботажем чиновників і службовців установ”. Викликають інтерес деякі думки, що висловлювалися під час обговорення названого документа. Так, меншовик Я. Рубінштейн розцінював його як “воскресіння політичних процесів”, відзначаючи, що “абстрактна ідея влади не може оголошуватися священною, недоторканною” і “ставитися під захист кримінального кодексу”, так само, як неможливо “оголошувати кримінально-карними вчинки проти абстрактних начал релігії”. Привернувши увагу присутніх до того, що дев'ять членів ревтрибуналу з 12-и були більшовиками, Я.Рубінштейн назвав цей судовий орган “методом партійного самосуду”, “партійним застінком”, при створенні якого не забезпечена незалежність судів (“свободи совісті судів”), що є головною умовою справедливості судового процесу та вироку. Він попередив присутніх, що прийняття такого документа означає передачу “в руки однієї партії ключів від усіх в'язниць”, віддати на розправу більшовикам всіх інакомислячих. Відповідь члена ЦВК УСРР, народного секретаря юстиції М.О.Скрипника на цей виступ була відвертою: “Так,

це не суд, це – розправа з ворогами революції, вона створила нову правосвідомість, якій не потрібні товсті зібрання законів буржуазного суспільства. Революції потрібна тверда влада диктатури пролетаріату, яка знайде втілення в особі воєнного трибуналу” [1.2.2.419].

Про останні часи життя деяких засуджених ревтрибуналом до розстрілу харків'ян сучасники розповідали так: “... Декотрі, істерично розмахуючи руками, кричали ... прокляття, декотрі молились спокійно та істиво, декотрі, схопившись за голову, з глухими риданнями розгойдувалися зі сторони в сторону. А дехто ставав перед тими, що входили, на коліна і благально протягував тремтячі руки ... Відштовхуючи протягнуті руки, вони грубо хапали жалісно хлипаючих і ... виводили. Наївні виривались, ховалися за інших, бігали по кімнаті; їх ловили і копаками викидали в двері на руки конвойних” [1.2.2.220]. Коли наприкінці травня 1918 р. більшовики залишили Харків, делегати єпархіального з'їзду прийняли рішення про створення спеціальної комісії для складення “Книги скорботи часів гонінь на Церкву” при більшовиках і для розробки заходів “для боротьби з насильством над Церквою”. Перед закриттям з'їзду було проведено заупокійне богослужіння “по жертвах більшовицького терору” [1.2.2.266]. Повернувшись на початку січня 1919 р. до Харкова, протягом наступних півроку більшовики розстріляли близько 100 священників і дияконів, закатували настоятеля Спасового скиту архімандрита Родіона і настоятеля Охтирського Свято-Троїцького монастиря архімандрита Аристарха [3.937, с. 42]. Наведені приклади не відображають навіть і малої долі тієї жорстокості, яку виявляли в роки громадянської війни й боротьби за владу в Росії та Україні різні політичні сили. При цьому кожна виправдовувала свою жорстокість благородними цілями і вважала, що в цій боротьбі правда саме на її боці.

В одному з перших декретів Робітничо-Селянського уряду України – “Тимчасовому положенні про організацію місцевих органів Радянської влади та порядку управління“, прийнятому в 1919 р., поряд з агентами колишньої поліції та особливого корпусу жандармів, душевнохворими, божевільними, виборчих прав були позбавлені “ченці і духовні служителі церкви і релігійних культів” [2.252,

арк. 10-12]. Дане положення знайшло відображення і в Конституції України, прийнятій III з'їздом Рад УСРР 14 березня 1919 р. [1.41, с.11]. Під час обговорення її проекту та затвердження в кінцевому варіанті на засіданні ЦВК УСРР 14 березня 1919 р. М.О.Скрипник пропонував визначити, що "виборчим правом користуються всі громадяни Української Соціалістичної Республіки", з чим погодилися тільки двоє з 42-х членів і трьох кандидатів в члени ЦВК УСРР, які брали участь у засіданні. Член Президії ЦВК УСРР, нарком юстиції УСРР А.І.Хмельницький наголосив, що "... підкреслювати загальне виборче право не надто потрібно в Радянській Конституції з оглядом на те, що ми не є фанатиками загального виборчого права" [2.480, арк.1-1зв.; 1.3, арк. 5-7].

В циркулярі НКВС УСРР, прийнятого в жовтні 1921 р., знову підкреслювалось, що "ченці, священники та інші представники духовенства всіх культів є паразитами, що живуть за рахунок експлуатації релігійних забобонів ... Як нетрудящі вони: а) позбавлені політичних прав (активного і пасивного) при виборах до Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів" [2.581, арк.1]. Вони не мали можливості реалізувати свої політичні права шляхом вступу до осередків більшовицької партії, тому що Пленум ЦК РКП(б) (серпень 1921 р.) постановив "не приймати в партію, навіть в кандидати, тих, хто виконує будь-які обов'язки священнослужителів будь-якого культу, якими б незначними не були ці обов'язки" [1.14, с. 152, 1.34, с. 444].

У листопаді 1925 р. ЦВК і РНК УСРР ухвалили інструкцію, де були уточнені виборчі права громадян. Їх були позбавлені лише "духовно-службовці" та "церковно-служителі" релігійних культів (священники, диякони, равани, ченці та ін.). Користувалися ними служителі при храмах та інших культових установах, півчі, церковні сторожи, члени парафіяльних рад та псаломщики, якщо для них це заняття не було основною професією. Дружини та діти священнослужителів і до цього мали виборчі права, якщо працювали на підприємствах або інших державних установах і закладах [2.483, арк. 4-5].

На вибори до органів Радянської влади у 20-ті рр. склалися два списки виборців. До першого вносилися прізвища громадян, які мали виборчі права, до

другого – позбавлених таких прав (“позбавленців”). Селяни позбавлялися виборчих прав за рішенням сільських Рад, органів ДПУ та народних судів (якщо йшлося про засуджених), а міські жителі – за рішенням виконкомів міських Рад, районних управлінь міліції та фінансових органів [2.545, арк. 8].

Під час виборчих кампаній було немало випадків порушення виборчих прав віруючих. У 1927 р. в Харківській окрузі з різних причин їх були позбавлені 13030 осіб, в тому числі 892 ”сучасних“ та 385 ”колишніх“ служителів релігійних культів і ченців [2.691, арк. 41]. Наступного року в Кременчуцькій окрузі “позбавленцями” ставали дружини голів релігійних громад, у Первомайській окрузі – колишній керівник церковного хору, у Білоцерківській окрузі – член релігійної громади або просто “небажані елементи”, у Прилуцькій окрузі – вчитель М.Рачинський, колишній священик тощо [2.484, арк. 36, 54; 2.485, арк. 2-2зв., 12].

Православному кліру та мирянам важко було протистояти тотальному наступу світських владних структур на Церкву. Тим не менш багато з них навіть під загрозою арештів не боялись відкрито виявляти своє незадоволення “церковною політикою” більшовиків. Воно виявлялося, зокрема, в запитаннях, з якими вони зверталися до агітаторів під час передвиборчих кампаній, а саме: ”Чому ви говорите, що в справі церковні не втручаєтесь, а плату з “Живої Церкви” меншу берете, ніж зі старої, “тихонівської”?”, ”Чому Радянська влада реєструє так часто церковні громади, може для того, щоб таким чином більше взяти з селян податків?“, ”Чому Радянська влада не дозволяє проведення хресних ходів і заборонила ... паломництво в Іордан?“ [3.1039, с. 175-176]. Селяни Богодухівського, Охтирського, Таранівського та інших районів у 1927 р. висловлювали незадоволення ”з приводу позбавлення виборчих прав колишніх і сучасних церковних старост“, стверджуючи, що ” партія і Радянська влада організують гоніння на церкву“ [2.691, арк. 85-85а].

В окремих виборчих округах ”релігійники разом з куркулями“ організували передвиборчі збори в церквах або будинках віруючих, де обговорювалась тактика дій під час виборів. Активісти православної громади с. Благодатне Артемівської округи переконували селян: ”Обирайте кандидатів, яких ми пропонуємо і вони не допустять вивозу селянського хліба“. В с. Першотравневого тієї ж округи священик

Угринович казав селянам: ”Слід всім іти на перевибори, але наперед потрібно намітити своїх кандидатів, бо коли ви будете вибирати того, кого вам призначать, то такі люди за вас не постоять. Провести в сільраду потрібно своїх, вони завжди захищатимуть ваші інтереси та і про релігію не забуватимуть“ [2.569, арк. 83]. Спроби обрати до сільських рад кандидатів, рекомендованих священиками, мали місце в с. Голубівка Київської округи, окремих селах Роменської, Куп'янської та інших округ [2.485, арк. 23; 2.562, арк. 87зв.; 2.669, арк. 71].

Депутатами ставали кандидати, висунуті партійними, радянськими органами або громадськими організаціями. Але до складу окремих сільських Рад потрапляли люди, які співчували віруючим або навіть були ”церковними активістами“. За даними НКВС УСРР серед них були голови сільських Рад, які сприяли ”своїм“ громадам в отриманні в оренду храмів, виселяли з церковних будинків священиків ”чужих“ релігійних громад [2.685, арк. 33].

”Контрреволюційна попівська робота“ проводилася і в інших формах. Так, п'ять священиків УАПЦ, прізвища яких в джерелах не вказані, влаштували в Прилуцькій округі Полтавської губернії богослужіння, під час яких ”виголошувалися промови проти комунізму“ та робітників-росіян, лунали заклики ”відстояти українську церкву“ [2.562, арк. 92 зв.]. Криворізький священик Топільський піддавав критиці всі заходи Радянської влади на селі і закликав селян створити ”Селянський союз“ для захисту їх інтересів [2.566, арк. 9].

Досить оригінально боролася проти Радянської влади одна з церковних рад Харківської губернії, яка встановила для селян чотири винагороди: перша (50 кг. білого борошна) – за активну критику Радянської влади; друга (6,5 м сукна) – ”критику дій Комуністичної партії“; третя (дві вівці) – критику ”Союзу войовничих безвірників“; четверта винагорода (30 кг яблук) – за критику роботи радянських громадських організацій [1.141, с. 57]. В с. Ленінському Харківської округи священики і церковні ради виступили з засудженням насильницьких кампаній хлібзаготівель, які періодично проводились органами Радянської влади [2.668, арк. 9]. В с. Руська Лозова за антирадянську агітацію серед селян були заарештовані священик Д.Іваницький, його брат та незаможниця Л.Шарапова. Незабаром біля

сільради зібралось близько 700 селян, окремі серед них вигукували: "Для чого дітей учите проти Бога? ", "Для чого дітей запишете в комсомол? " [2.566, арк. 10]. Під час обшуку 4 травня 1929 р. в будинку священика Патратія в с. Тернова Шевченківської округи, місцеві селяни витіснили міліціонерів з його будинку. Священик, вийшовши на ганок босий, напівроздягнений, тримаючи в руках Євангеліє, звернувся до селян зі словами: "Брати і сестри, це – моя остання зброя. Я воюю і буду воювати до кінця! " [2.570, арк. 65]. В ті роки органами НКВС УСРР були зареєстровані численні спроби "церковників" відродити при храмах заборонені гуртки "сестриць" та "ревнителів віри Христової", проводити агітацію проти державних позик, "неправильно тлумачити статті Сталіна і Конституції СРСР про свободу совісті" тощо.

Непоодинокими були випадки, коли органи Радянської влади на свій лад тлумачили конституційні обмеження політичних прав священнослужителів, поширювали їх дію у сферу економічних прав. Так, згідно "Інструкції про комітети незаможних селян" НКВС УСРР, ухваленому в квітні 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У, "Закону про комітети незаможних селян", затвердженому другою сесією VI скликання ЦВК УСРР та відповідного циркуляра НКВС УСРР, прийнятого в жовтні 1921 р., ченці, священики, диякони, псаломщики і "взагалі духовні особи всіх церков і релігійних культів" були позбавлені права вступу до комітетів незаможних селян та користуватися землею на території України. Це не стосувалося лише тих, хто "має власну землю у кількості, що не перевищує споживчі трудові норми і обробляє землю особисто". Землю можна було отримати тільки після зречення сану та "приписки до трудового населення даного села" [2.680, арк.1; 1.17а]. НКВС УСРР домагався заборони "будь-якої участі духовенства ... у комнезамах та яких-небудь зібраннях незаможного селянства", скасування всіх постанов місцевих комітетів незаможних селян, що "йдуть на користь духовенству", слідкував за тим, щоб "попівство не вело ніякої діяльності, політичної чи якої-небудь іншої" [1.2.2.422]. Священнослужителі та ченці були позбавлені "активного" і "пасивного" виборчих прав при створенні сільськогосподарських, кустарних, споживчих та інших кооперативних об'єднань і трудових артілей, тому що це суперечило

”інтересам соціальної революції і протизаконно“ [2.495, арк. 53-53а; 2.680 арк. 4]. На базі монастирів дозволялося створювати трудові (монастирські) комуни, повноправними членами яких могли стати тільки послушники та монастирські робітники, ”хто до цього експлуатувався церквами, монастирями і т. ін.“. З’їзд губернських земельних відділів України (червень 1919 р.) дозволив місцевим радянським установам вирішувати питання про створення монастирських комун ”в залежності від місцевих або політичних міркувань з обов’язковою умовою прийняття статуту“ [1.2.2.233]. У травні 1921р. НКВС УСРР дозволив приймати в комуни ченців, священників, дияконів і псаломщиків з наданням статусу ”неповноправних“ членів, але черговим своїм циркуляром від 7 серпня 1921 р. скасував своє попереднє рішення [2.680, арк. 5, 17]. Подібні заборони погіршували матеріальне становище священнослужителів, яке було й так тяжким. Як визнавали окремі богослови, на службу в Православну церкву в дореволюційній Росії йшла переважно ”нужда і посередність, а талановиті і матеріально забезпечені люди йшли туди, де краще можна було виявити свої здібності“ [1.2.2.305].

Помічаючи суперечності між офіційною пропагандою колективних форм праці та фактичним обмеженням прав духовенства і ченців при їх створенні, деякі радянські органи йшли на компроміси, особливо щодо чернецтва, яке славилось своєю працьовитістю. Так, Київський губземвідділ навесні 1921 р. дозволив одній із сільгоспартілей прийняти до свого колективу ”монашествующих“, а губсоюз – всіх духовних осіб, які зарекомендували себе ”корисними працівниками в кооперативному русі“ [2.495, арк. 53-53зв.].

Наступними роками права релігійних громад та служителів культу в республіці регулювались відповідними статтями ”Адміністративного кодексу УСРР“, ”Правилами про культу“, інструкцією секретаріату Президії ЦВК УСРР ”Про порядок організації, діяльності, звіту і ліквідації релігійних громад та про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад і служителів культу“, а також іншими документами, прийнятими в 1927-1930 рр. [1.2; 1.4; 1.103].

Економічні права духовенства значно обмежувала і радянська податкова політика. В середині 20-х рр. священнослужителі сплачували ”єдиний“

сільськогосподарський податок (якщо займалися сільськогосподарською діяльністю) та обкладалися одноразовими податками, наприклад, на допомогу голодуючим [1.14, с. 163]. Особливий характер мав прибутково-майновий податок на “постійну винагороду”, яку вони отримували від релігійних громад за службу. Згідно ст. 6 ”Положення про державний прибутково-майновий податок“, прийнятого в листопаді 1923 р., вони відносилися до категорії осіб ”вільних професій“ [2.562, арк. 7]. Йшлося про тих служителів релігійних культів, які входили до складу причтів і особисто проводили релігійні обряди (єпископи, священики, диякони, равини та ін.). Решта, хоча і мали прибуток від обслуговування храмів (псаломщики, просвірки, півчі та ін.), але не виконували релігійних обрядів, до категорії осіб “вільних професій” не входили і відповідного податку не сплачували [1.14, с. 158].

Через скарги священнослужителів до вищих органів влади Держстрах і НКВС УСРР 16 березня 1930 р. видали циркуляр, яким заборонялося примушувати священнослужителів купувати облігації державної позики та заважати виконувати релігійні обряди. За порушення цих вказівок винні підлягали притягненню до судової відповідальності, але місцеві органи Радянської влади продовжували їх допускати. Так, під час реалізації державної позики ”П’ятирічку – за чотири роки!“ в Артемівському районі ”твердими завданнями“ з її реалізації обкладались не тільки куркульські та ”міцні“ середняцькі господарства, але й православні храми, церковні ради та церковнослужителі. Ново-Олександрівська сільська рада забов’язала місцеву церковну громаду реалізувати облігації на загальну суму 3000 крб., членів церковної ради – на 200 крб., священика – на 500 крб. Званівська сільська рада зобов’язала церковну громаду реалізувати облігації на суму 50 крб., а церковну раду – на 400 крб. Тим часом, згідно діючому тоді законодавству, церковні ради та їх члени повинні були купувати облігації державної позики тільки в тому випадку, якщо вони мали ”міцні“ господарства, а не за належність до Церкви. Церковнослужителі, починаючи з псаломщиків, могли бути ”обкладені“ облігаціями державної позики тільки з урахуванням розміру прибутків, які одержували [2.489, арк. 1, 3, 194].

У період проведення колективізації сільського господарства і ”наступу соціалізму по всьому фронту“ багато сільських священиків було ”розкуркулено“.

Робилось це згідно наказу ДПУ СРСР від 2 лютого 1930 р., в якому йшлося про те, що в районах суцільної колективізації головний удар треба завдати насамперед по "... куркулях – активних членах церковних рад, всіляких релігійних, сектанських громад і груп, які активно виявляють себе". Їх родини підлягали виселенню "у віддалені північні райони СРСР із конфіскацією майна". Справи цих категорій громадян підлягали першочерговому розгляду позасудовими органами ДПУ СРСР – "трійками" [1.64, с. 238-239]. Наприклад, у 1930 р. в с. Благодатне Сталінської округи був "розкуркулений" та висланий разом з куркулями священник, "проти чого жінки протестували" [2.574, арк. 102]. Був також "розкуркулений" священник одного із сіл Велико-Рогачинського району Мелітопольської округи, в якого було вилучено все майно "без винятку". Після виходу в світ відомої постанови ЦК ВКП(б) "О боротьбі з искривленнями партлінії в колхозном русленні" (березень 1930 р.) частину конфіскованого майна було повернуто власнику [2.574, арк. 98].

Ще на початку 20-х рр. в Україні почала створюватися широка мережа таємних співробітників радянських судово-репресивних органів. Таємно-оперативна частина Харківської губерньської надзвичайної комісії в липні 1920 р. рекомендувала губкому КП(б)У ширше використовувати для подібних цілей комуністів, які повинні були "... акуратно і своєчасно ... повідомляти губчека про життя і діяльність своєї установи". Губкому КП(б)У було запропоновано прийняти з цього питання спеціальне рішення, що й було зроблено [2.656, арк. 3]. У країні почав насаджуватися інститут доносів і провокацій. Така політика стала потужним каталізатором у розростанні підозрілості, шпигуноманії. Використовувалось все – спекуляція на високих почуттях і ідеалах, залякування та шантаж. Донос підносився як виконання високого партійного, громадянського обов'язку.

Агентурна мережа стала створюватися і в релігійних течіях різних напрямків. Не обминуло це і вищі церковні органи, представники яких пішли на співробітництво з органами ДПУ УСРР. Їх працівники відмічали, що "жодна сфера чекістської роботи не вимагає так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання", що "попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи грошима" [2.566, арк. 39]. Багато коштів доводилось

витрачати на підтримку "обновленського" руху. На підготовку "обновленського" Собору Єпископів України (жовтень 1923 р.) – на відрядження, телеграми, переписку тощо – знадобилося 25 червінців; на проведення самого Собору (витрати на проїзд та утримання 20 єпископів, друкування матеріалів і протоколів Собору тощо) – 155 червінців; на утримання протягом трьох місяців 23-х своїх агентів в Харкові та інші витрати склали 855 червінців [2.552, арк. 61]. Вони були недаремними, бо діяльність Синоду УПЦ, обраного цим Собором 27 жовтня 1923 р., повністю контролювалася органами ДПУ. Три члени Синоду з п'яти були агентами органів ДПУ. Серед них голова Синоду митрополит Пимен, чернець, колишній правлячий архієпископ Подільської губернії, де і був завербований органами ДПУ; архієпископ Донецький Андрій, член Синоду, заарештований і завербований під час вилучення церковних цінностей у 1922 р.; протоієрей Б.Т.Дикарев, секретар Синоду, "працював під керівництвом ДПУ" з часів виникнення "обновленського" руху в РПЦ, організатор "обновленського" руху в Криму, був членом ВУВЦУ і членом Московського Синоду "обновленців". Б.Дикарев характеризувався як "людина цілком надійна", через яку планувалось здійснювати "всю таємну роботу". Мабуть, не був агентом ДПУ єпископ Прилуцький Феодосій, член Синоду, що примкнув до "обновленців" лише на початку 1923 р., (його вважали "людиною ненадійною"), а також протоієрей П.Фомін, казначей Синоду, у якого минуле було "нерадянським" [2.552, арк. 121].

Про те, які суми грошей виплачувались агентам ДПУ за їх "послуги", можна судити з даних таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Витрати на агентів ДПУ в керівних органах деяких православних конфесій у січні-червні 1926 р.:

Назва керівного органу релігійної течії	Заплановані витрати (крб.)
Синод УПЦ ("обновленський")	200
ВПЦР УАПЦ	250

Продовження табл. 4.1

ВПЦР “ДХЦ”	300
“Собор Єпископів України”	200

Примітка. Таблиця складена за даними: ЦДАГО України. – Ф.1.-Оп.20. – Спр. 2318. – Арк.37.

Наведені в таблиці дані свідчать не лише про те, що витрати на утримання агентів складали у першому півріччі 1926 р. 950 крб., але і підтверджують саму наявність агентів у керівних церковних органах. Завдяки цьому органи ДПУ мали можливість повністю контролювати діяльність Синоду “обновленської” УПЦ, ВПЦР “ДХЦ” та Собору Єпископів України, фактично спрямовуючи їх “церковну політику”. Можливо, у ВПЦР УАПЦ та інших керівних церковних органах агентів ДПУ не було, але були люди, які інформували їх “про лінію поведінки антирадянськи настроєних об’єктів”, про діяльність релігійних громад, єпархіальних управлінь тощо [2.566, арк. 40]. Про чисельність таких інформаторів в різних округах та вартість їх “послуг” можна судити за даними таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Кількість інформаторів органів ДПУ УСРР в п'яти православних течіях та вартість їх “послуг” (станом на січень 1926 р.):

Назва православної течії	Кількість округів, охоплених православною течією	Кількість інформаторів в одній окрузі (осіб)	Кількість інформаторів у 42-х округах (осіб)	Вартість “послуг” одного інформатора в місяць (крб.)
“Обновленці”	42	2	84	20
“Тихонівці”	42	2	84	20
“ДХЦ”	8	3	24	20
Собор Єпископів України	18	2	36	20
УАПЦ	22	3	66	20

Примітка. Таблиця складена за даними: ЦДАГО України. – Ф.1.-Оп.20. – Спр. 2318. – Арк.37.

Таким чином, в 42-х округах республіки органи ДПУ мали 294 інформатори, витрати на оплату послуг яких щомісячно становили 100 крб. Загальна кількість інформаторів (разом з неоплачуваними) в п'ятьох православних релігійних течіях становила 1260 осіб, тобто в середньому по шість інформаторів в кожному з 42-х округ. У кошторисі витрат на їх фінансування в першому півріччі 1926 р. були передбачені і додаткові витрати, зокрема, по 300 крб. на місяць на роз'їзди інформаторів та по 150 крб. в місяць на непередбачені витрати [2.566, арк. 37]. Така розгалужена мережа агентури надійно забезпечувала надходження інформації, яка цікавила органи ДПУ УСРР й дозволяла вживати відповідних заходів, як стосовно самих релігійних течій, так і їх вищих керівних органів та керівників.

Через розкол Українського православ'я, переслідування з боку органів Радянської влади, арешти, а також під впливом антирелігійної пропаганди та змін у суспільно-політичному становищі в Україні багато священнослужителів, не витримавши, почали зрікатися сану. В такому випадку священнослужитель був зобов'язаний звернутися з відповідною письмовою заявою до ЦВК УСРР, сповістити через газету громадськість про своє рішення та прилюдно зректися сану. Так вчинив у червні 1922 р. священник с. Дворічний Кут Харківського повіту Є.Зубков. "Я не можу інших вчити і сам молитися якимось дошкам, на яких малювали головним чином п'яниці" – казав він односельцям [1.2.2.377]. Так само вчинив у листопаді 1924 р. мешканець с. Верхньої Салтівки Харківської округи псаломщик Д.Рубинський. Своє рішення він пояснив тим, що за два роки служби в Червоній армії, "завдяки лекціям і диспутам переконався, що релігія є захисницею буржуазії і рабства", тому відмовляється від "цієї ганебної для трудящих посади" [2.698, арк. 20].

У 1925 р. кількість зречень сану значно зросло. У 29 округах УСРР лише за перші вісім місяців зреклися сану 315 священнослужителів. У Могилівській окрузі про своє бажання "скинути рясу" оголосили 15 священників, а на Волині вони становили 21,4 % загальної кількості духовенства [2.562, арк. 87; 3.822, с. 129]. Серед тих, хто зрікся сану, були і представники вищого православного духовенства, зокрема, єпископ УАПЦ Йосиф Оксіюк. Таке рішення він прийняв під впливом

судового процесу над "Спілкою визволення України", в діяльності якої нібито брали участь і деякі відомі керівники УАПЦ. В своїй заяві від 27 листопада 1930 р. Й.Оксіюк звинуватив керівництво УАПЦ у тому, що воно використало Автокефальну церкву як знаряддя для боротьби проти Радянської влади і прохав зняти з нього сан єпископа, що й було зроблено [2.493, арк. 206]. 1 грудня 1930 р. на засіданні Всеукраїнського об'єднання релігійних громад УПЦ І.Оксіюк був виключений зі складу духовенства і членів УАПЦ [2.597, арк. 10, 24].

Ставлення більшовиків до зречень від сану спочатку було настороженим: священиків підозрювали у тому, що від свого "політичного минулого" вони відреклися тільки на словах, тому довіряти їм не можна і "щодо них слід зберігати критичний погляд" [2.672, арк. 46]. Але у зв'язку зі збільшенням випадків "виходу із касти" ЦК КП(б)У в липні 1923 р. порекомендував партійним і радянським органам "широко йти назустріч священикам, які усвідомили свою помилку", "оточити їх атмосферою довіри, сприяття і, по можливості, широко використовувати для антирелігійної пропаганди", тому що вони "... добре знають селянську масу і уміють до неї підходити" [2.552, арк. 13]. Було запропоновано також допомогти "відреченцям" скоріше знайти роботу, щоб стимулювати подальший розкол духовенства. Деякі "відреченці" говорили, що коли б органи влади гарантували надання "радянської роботи" всім бажаючим зректися сану, то від Церкви відійшло значно більше священнослужителів [2.542, арк. 59; 2.706, арк. 69 зв.]. У листопаді 1925 р. ЦВК і РНК УСРР прийняли рішення про надання "відреченцям" виборчих прав, якщо вони доведуть, що займаються "продуктивною і суспільно корисною працею", або не працюють за обставинами, що від них не залежать [2.483, арк. 5]. В окремих місцях їх намагалися залучити до антирелігійної пропаганди. Активну участь в ній брав колишній священик с. Лепотиха Катеринославської губернії М.Чайківський, виступаючи перед селянами та учасниками антирелігійних диспутів [2.562, арк.76 зв.]. В Донецькій губернії пропагандистів-"отреченців" селяни зустрічали вороже, да й виступали вони гірше пропагандистів-"антирелігійників" [2.558, арк.12].

Отже, у визначенні і реалізації державної політики відносно Православної церкви українські урядові структури виявилися не завжди спроможними ефективно і демократичними засобами впливати на настрої кліру та мирян, запобігали до адміністративного, фінансового та психологічного тиску на них, виходячи зі своїх уявлень про характер і сутність державно-церковних взаємин. Нерідко вони прямо чи опосередковано сприяли розгортанню ворожнечі в середовищі духовенства і прихожан, руйнації єдності Українського православ'я.

За радянських часів репресії проти УПЦ набули тотального характеру. Була організована і послідовно здійснювалась робота з розколу і ліквідації церковних владних структур всіх рівнів та створення нових, підконтрольних органам світської влади. Переслідувались, дискредитувались і фізично знищувались впливові церковні ієрархи, створена широка мережа провокаторів з числа завербованих карними органами священнослужителів. Єпархіальне і парафіальне духовенство, оголошене контрреволюційним "елементом", було позбавлено політичних і економічних прав, зазнавало постійного морально-психологічного тиску з боку органів світської влади та антиклерикально настроєних прошарків суспільства. В державно-церковних взаєминах тих років виявилися характерні риси самої радянської політичної системи – масове насильство, повна неповага до людської особистості і підміна загальнолюдських цінностей класовими.

РОЗДІЛ 5

РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ

5.1. Створення мережі органів антирелігійної пропаганди

Здобувши перемогу в громадянській війні, більшовики почали втілювати в життя свою головну мету – побудову соціалістичного, а згодом – комуністичного суспільства. Досягнення цієї мети передбачало вирішення специфічного завдання – ліквідації релігійної та запровадження матеріалістичної ідеології. Враховуючи історичні умови Росії початку ХХ ст., 99 % населення якої було пов'язано з релігією [1.2.2.409], більшовики утрималися від внесення до своєї програми категоричних вимог атеїзму, щоб не відштовхнути широкі маси православних віруючих, в тому числі робітників. Найближчим своїм завданням вони оголосили боротьбу за демократичні свободи – свободу совісті, рівноправності громадян незалежно від релігійних переконань тощо [1.34, с. 62]. У працях засновника більшовицької партії В.І.Леніна неодноразово висловлювалася думка про те, що пролетарська партія боротиметься “з релігійним дурманом виключно ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом”, що “соціал-демократія бореться за цілковиту свободу совісті і ставиться з цілковитою повагою до всякого щирого переконання у справах віри” [1.46, с.145]. “Релігія – приватна справа. Хай кожен вірує у що хоче або ні у що не вірить” – говорив він учасникам мітингу в Пресненському районі Москви 26 липня 1918 р. [1.51, с.536]. Одночасно В.І.Ленін підкреслював, що “було б дурницею думати, що ... можна виключно проповідницьким шляхом розсіяти релігійні забобони”, тому що “ніякими книжками і ніякою проповіддю не можна просвітити пролетаріат, якщо його не просвітить його власна боротьба проти темних сил капіталізму” [1.46, с.146], що “цю боротьбу слід поставити у зв'язок з конкретною практикою класового руху, спрямовану на усунення соціальних коренів релігії” [1.48, с.418].

Проголосивши 15 листопада 1917 р. “Декларацію прав народів Росії”, а 2 лютого 1918 р. – “Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”, уряд РСФРР скасував національно-релігійні обмеження, урівняв в правах громадян незалежно від їх віросповідання, відмовився від втручання в релігійні справи. З усіх офіційних актів вилучалась відмітка про релігійну належність громадян, відмінялась релігійна клятва і присяга, запис актів громадянського стану передавався органам Радянської влади [1.15, с.39-41] [1.79, с.114]. В Конституції УСРР, прийнятій ЦВК УСРР 14 березня 1919 р., також підкреслювалося, що “за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціальних і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котрих дух не перечить комуністичним поглядам” [1.41, с.12]. В Програмі РКП(б), прийнятій у березні 1919 р., відзначалося, що партія не може задовольнятися лише відокремленням Церкви від держави та школи від Церкви і прагне “до повного руйнування зв’язку між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих ... від релігійних забобонів і організуючи якнайширшу науково-просвітницьку і антирелігійну пропаганду” [1.34, с.83]. Головним завданням останньої було розповсюдження політичних, наукових, філософських та інших знань, які сприяли формуванню матеріалістичного світогляду людей. Світова історія не знає прикладів, щоб подібні завдання були поставлені і вирішувалися в масштабах такої великої країни як СРСР, складовою частиною якої була Радянська Україна.

До початку 20-х років антирелігійна пропаганда в Україні мала стихійний, неорганізований характер. Заклики до її активізації містилися в багатьох партійних документах та на шпальтах партійно-радянської преси, але конкретна робота зводилась переважно до реквізиції церковної власності і репресій стосовно православного духовенства. Здавалося, що ослаблена економічно, деморалізована репресіями, Православна церква неминуче втратить вплив на віруючих і поступово зникне з життя радянського суспільства. Але незабаром з’ясувалося, що лише економічні та репресивні засоби боротьби з Церквою не дають очікуваних результатів. Перехід до матеріалістичної свідомості не міг статися автоматично, а

вимагав довготривалих зусиль партійно-державних органів в умовах триваючого ідеологічного впливу Церкви на людей. ЦК КП(б)У визнавав, що податки на православні громади, закриття храмів та інші економічні та адміністративні заходи лише частково підривають вплив Церкви на людей, а інколи навіть провокують антирадянські настрої, збільшують кількість її активних прихильників. У цьому звинувачувалися і місцеві партійні та радянські органи, діяльність яких розцінювалась як “небажаний ухил” і “недостатньо обережний і недостатньо підготовлений наступ на релігію і церкву”, як “форсування наступального темпу” боротьби проти Українського православ'я [2.552, арк.10]. Пропонувалося “придивитися ближче до церкви і глибше вивчити її життя”, щоб “здобути необхідну користь для нашої роботи” [2.561, арк. 50]. Партійні органи поступово вживали заходів для виявлення об'єктивних та суб'єктивних чинників, що зумовлювали збереження релігійності в республіці і подолання яких допомагало б організації ефективної боротьби проти Церкви. До зовнішніх чинників віднесли близькість польського кордону, через який релігійна література потрапляла в УСРР та поширювалася серед населення, а надходила насамперед від представників духовенства, які свого часу емігрували за кордон [2.555, арк.35, 176].

Внутрішніми чинниками, що зумовлювали релігійність, вважалися неосвіченість людей, страх перед посухою, неврожаєм, що сприймалося як кара Бога за гріхи; наявність у суспільстві ворожих класів, які використовували релігійні пережитки “для ... загострення національної ворожнечі, ... поглиблення недовіри до комунізму” [2.537, арк. 99]. Сприяв цьому і перехід навесні 1921 р. до нової економічної політики (НЕП), яка допускала приватну власність та вільний товарообіг, що давало “певну віддушину дрібнобуржуазній економічній стихії, посилення якої неминуче тягне за собою зміцнення,... характерної для неорганізованого товарного господарства ідеології, зокрема, релігійно-містичних настроїв” [2.536, арк. 56]. Безпосередній вплив НЕПу на релігійне становище в УСРР відзначався в низці документів ЦК КП(б)У, його Агітпропу та обіжниках повітових комітетів партії. Якщо релігія сприймалася як ідеологія антирадянських прошарків суспільства, які активізували свою діяльність в умовах ринкових

відносин, то впливав висновок про те, що відмова від НЕПу звужить соціальну базу Православної церкви в республіці. Можливо це стало однією з причин відмови тодішнього керівництва СРСР від НЕПу наприкінці 20-х рр. Відомо, що саме після цього у країні посилюється панування більшовицької партійної верхівки в усіх сферах суспільного життя, зміцнення ідеологічної монополії на владу, будь-які посягання на яку жорстоко придушувались.

22 січня 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України своїм декретом не просто відокремив Церкву від держави, але й розмежував їх функції. Як наголошували більшовики, “справа Церкви – піклуватися про душі тих, хто вірить в існування душі і її спасіння, а справа Радянської держави – піклуватися про інтереси пануючого класу (тобто пролетаріату. – В.С.) і придушувати решту”. Тим самим Радянська влада звільнила Церкву від виконання “не належних її віданню завдань – здійснення державної політики і тепер вона повинна займатися своїми церковними справами” [2.530, арк. 19]. Однак аналіз партійних документів 20-х рр. свідчить, що розмежування функцій Церкви та держави було формальним. Більшовицька партія та органи Радянської влади не збиралися миритися з довготривалим існуванням Православної церкви в країні. В циркулярах ЦК ВКП(б) і КП(б)У та їх агітаційно-пропагандистських відділів, документах губкомів партії неодноразово підкреслювалося, що релігія та Церква дискредитують Радянську владу, підривають її основи і поширюють релігійні забобони, що рівноцінно розповсюдженню заразних хвороб. Навіть проповідь Православною церквою моралі розцінювалася як боротьба проти комунізму і прирівнювалася за своєю загрозою до антирадянської агітації [2.536, арк. 42, 162]. Церкву називали “головним штабом найвідвертішої російської і української контрреволюції”, який готує заколот проти Радянської влади, носієм релігійної ідеології, яка негативно впливає не тільки на робітників і селян, а навіть на частину комуністів [2.546, арк. 32]. Якщо методи та форми боротьби проти неї в 20-ті рр., в залежності від конкретної історичної обстановки в країні, змінювалися, то ставлення до неї як до ворога Радянської влади і комуністичної ідеології залишалося незмінним. Політика у сфері державно-церковних взаємин будувалася на основі уявлень про те, що в соціалістичному

суспільстві релігії і Церкви взагалі не повинно бути. Виходячи з цього визначалися стратегія і тактика боротьби проти них: в усній агітаційно-пропагандистській роботі головну увагу приділяли критиці православної ідеології та запровадженню матеріалістичного світогляду, з іншого боку – застосування адміністративно-судових репресій проти “церковної контрреволюції” [1.41, арк. 93; 1.97, арк. 38]. Авангардна роль у вирішенні цих завдань в республіці відводилася КП(б)У, яка повинна була очолити боротьбу за знищення релігії і Церкви, поєднуючи антирелігійну пропаганду з “діями пролетарської держави” [2.541, арк. 93]. В сконцентрованому вигляді програма цих дій була визначена в тезах Агітпропу ЦК КП(б)У про антирелігійну пропаганду, що були схвалені Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р. Вона полягала в наступному: витіснення релігії й заміна її “вченням про класові суперечності і класові інтереси, про матеріалістичну пролетарську культуру, що охоплює питання науки, мистецтва, моралі”; заміна вчення “про надісторичну цінність християнства як вищої, найпослідовнішої особистої і суспільної моральності” діалектичним матеріалізмом як “всеохоплюючим світоглядом пролетаріату”; перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму “у загальний світогляд майбутнього безкласового ... комуністичного суспільства” [2.537, арк. 100]. Вважалось, що лише в атеїстичному суспільстві існуватимуть умови для всебічного розвитку особистості, тому “наука і комунізм відкрито вступають у боротьбу з релігією і церквою з повною впевненістю в безумовній перемозі на цьому останньому фронті культурної контрреволюції” [2.537, арк. 102].

Мета і завдання антирелігійної пропаганди повністю відповідали вимогам п. 13 Програми РКП(б), яка передбачала повне викорінення релігійних пережитків і звільнення від них трудящих мас у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва [1.34, с.83]. Відповідали вони і постанові Пленуму ЦК РКП(б) “До питання про порушення пункту 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди” від 9 серпня 1921 р. У ній відзначалося, що мета антирелігійної роботи “повинна полягати у тому, щоб на місце релігійного світосприйняття поставити струнку комуністичну наукову систему, що охоплює і пояснює питання, відповіді на які до сих пір селянська і робітничка маса шукала в релігії” [1.34, с.445]. В УСРР на

той час вже не було серйозної політичної сили, здатної завадити реалізації цих планів. Соціалістичні за своєю спрямованістю політичні партії, які ще легально діяли в УСРР, поділяли позиції більшовиків. Орган ЦК УПЛСР – газета “Борьба” 15 березня 1920 р. в передовій статті відзначала, що після встановлення Радянської влади Православна церква “відверто не бажає відмовитися від своєї виховної місії і її симпатії ... завжди буде на боці ворогів Радянської влади, бо ніяка демократизація громад не знищить духовної ієрархії, а попи всіх рангів надто ревно захищають своє становище, щоб відмовитися від надії повернутися до такого ладу, при якому вони знову зайняли б привілейоване становище” [1.2.2.357]. “Віра в Бога – жива була в людях, поки вони відчували його “в грозі і бурі”: вона зачахла – вона стала надбаням висохлих дівиць і тремтячих старих” – стверджувалося в іншому номері цієї газети [1.2.2.423]. Більшовики були впевнені в тому, що в боротьбі проти релігії і Церкви вони не зустрінуть опору з боку інших партій. “Адже навіть меншовики, навіть с.-р (соціалісти-революціонери. – В.С.) з нами на цьому ґрунті вести боротьбу не будуть” – відзначалося в одному з партійних документів тих часів [2.546, арк. 54].

На початку 20-х рр. агітаційно-пропагандистською і культурно-освітньою роботою в республіці керували агітаційно-пропагандистські відділи (агітпропи), що створювались при більшовицьких комітетах всіх рівнів. Виконували ці функції і політико-просвітні відділи (політпросвіти) при військових комісаріатах й проводили відповідну роботу як серед червоноармійців, так і цивільного населення. В Харківській губернії відділи агітації та пропаганди почали створюватись в січні 1920 р. і в середині місяця почали діяти в Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Чугуївському та інших повітових комітетах КП(б)У. Тісно співпрацюючи з місцевими державними органами, вони ще і стежили за настроями населення, створювали більшовицькі партосередки, відкривали клуби та хати-читальні. В інструкції ЦК КП(б)У для організаторів хат-читалень відзначалося, що організатор повинен пояснювати селянам необхідність відкриття хати-читальні, налагодити доставку газет та заохочувати населення до їх читання [2.659, арк. 161-161зв]. Взагалі перед агітпропами та політпросвітами висувалося

завдання виховувати селян і червоноармійців “у дусі комунізму, зробити їх розумними будівниками нового життя” [2.660, арк. 47].

31 жовтня 1920 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У був утворений Агітпроп ЦК на чолі з М.Поповим, а 13 грудня 1920 р. затверджена його організаційна структура [2.516, арк. 97, 118]. Після X з'їзду РКП(б) (березень 1921р.) в губкомах КП(б)У були утворені відділи усної агітації та пропаганди, партійної освіти, друкованої агітації та пропаганди. Агітпропи губкомів КП(б)У керували діяльністю повітових та волосних агітпропів і губполітпросвітів [2.536, арк. 216]. Обіжником ЦК і Агітпропу ЦК КП(б)У від 10 липня 1921 р. “Про антирелігійну пропаганду” проведення останньої повинно було здійснюватися “об'єднаними зусиллями підвідділів політпросвітів: політичної агітації (лекційної секції), наукової пропаганди і худсектора під керівництвом агітпропів парткомів”. У кожній губполітпросвіті призначався “відповідальний комуніст”, який збирав і вивчав матеріали “про розвиток релігійно-містичних рухів” й керував антирелігійною пропагандою в губернії [2.536, арк. 58].

Більшовики намагалися використати й деякі дореволюційні організації, зокрема, “просвіти”, що займались розповсюдженням серед українців культурних, національно-політичних та економічних знань. В липні 1920 р. ЦК КП(б)У порекомендував місцевим партосередкам змінити зміст діяльності “просвіт”, вигнати з них куркулів, шовіністів і націоналістів, замінити їх членами комітетів незаможних селян та комсомольцями, щоб перетворити “просвіти” з органів “куркульського впливу в органи комуністичної освіти і розшарування села” [2.655, арк. 46]. “Треба почистити їх управління, вигнати петлюрівських чад. У “Просвітах” ще й досі працюють патлаті попи; бібліотеки складаються з різного хламу так званої петлюрівської літератури ... Отже треба негайно взяти за патли попів і викинути з “Просвіт”, бібліотеки перевірити і все негодяще знищити” – писали “Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету” в серпні 1920 р. [1.2.2.452].

Специфічними функціями був наділений орган, який згадується в партійних документах під назвою “Антирелігійна комісія” або “Всеукраїнська антирелігійна комісія” при ЦК КП(б)У. Створена вона була 4 липня 1922 р. як головний

“керівний центр з антирелігійної пропаганди в республіці” і повинна була “здійснювати руйнування церкви за класовою, національною та територіальною ознакою”. У зв’язку з тим, що Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У діяла “неофіційно”, тобто таємно, місцевим партійним та іншим органам рекомендувалося всю кореспонденцію з “антирелігійних питань” адресувати в підвідділ антирелігійної пропаганди Агітпропу ЦК КП(б)У. Безпосередньо з Антирелігійною комісією губкоми партії мали спілкуватись тільки через органи ДПУ. Навесні 1925 р. до її складу (її очолював О.Я.Шумський), входили М.О.Скрипник, О.В.Іванов, В.А.Балицький, Ф.С.Логінов та інші, переважно співробітники адміністративних органів УСРР [3.1039, с.104]. У зв’язку реорганізацією губкомів в окружкомі рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 19 червня 1925 р. вони були перетворені в комісії з антирелігійної пропаганди при окружкомах КП(б)У. До їх складу входили секретарі окружкомів партії, завідувачі агітпропами, керівники окружних відділів НКВС та начальники відділів культів, які в своїй діяльності повинні були дотримуватися “найстрогішої конспірації” [2.562, арк. 9-9 зв.]. Перед комісіями були висунуті наступні завдання: координувати діяльність організацій, що відали “церковною політикою”; стежити за правильним впровадженням у життя “політичної лінії” стосовно різних церковних течій; збирати та обробляти інформацію про стан релігійного руху в округах (облік громад, вивчення їх впливу на віруючих та методів їх роботи, визначення їх “полтфізіономії”); контролювати хід реалізації директив Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У [2.562, арк. 9]. Ці загальні за змістом завдання інколи конкретизувалися. Так, в серпні-жовтні 1925 р. антирелігійним комісіям було запропоновано обстежити стан релігійного руху в п’яти селах своїх округів, виявити рівень впливу релігійних громад на населення, провести облік сектантів тощо [2.562, арк. 9].

Відділи антирелігійної пропаганди при партійних комітетах не завжди успішно справлялися з висунутими перед ними завданнями. Якщо відповідний орган при Київському окружкомі КП(б)У зумів швидко організувати систематичне читання лекцій на антирелігійні теми й навіть налагодити видання спеціального журналу “Безвірник”, то робота Бюро антирелігійників Одеського окружкому

КП(б)У переважно зводилася до розробки програм та планів роботи для антирелігійних гуртків та семінарів, Бюро антирелігійників Донецького окружного партії – до “тиску зверху” та репресивних заходів щодо віруючих, що викликало протести і незадоволення останніх [2.583, арк. 45-46].

Незадовільна робота часто ставала причиною часткового або повного оновлення складу комісій. Так, у зв'язку з посиленням “релігійної роботи контрреволюційних елементів” Куп'янський окружком КП(б)У розпустив попередню і створив нову комісію. До її складу ввійшли секретар окружного КП(б)У, завідуючий агітпропом, начальник окружного відділу ДПУ та голова окружного адміністративного відділу НКВС [2.666, арк. 138]. Незабаром при цих відділах були створені підвідділи, які, в свою чергу, склалися з трьох відділів: 1) масової антирелігійної пропаганди, до функцій якого входило: загальне керівництво антирелігійною роботою; розробка циркулярів, тез та інших матеріалів; узгодження антирелігійної роботи з відповідними політико-освітніми установами; розробка планів проведення й визначення характеру антирелігійних кампаній; визначення форм і методів масової антирелігійної роботи, узагальнення досвіду їх запровадження; 2) відділ методики та підготовки працівників, який виконував методичне керівництво антирелігійною пропагандою, складав програми для гуртків та семінарів та плани видання літератури відповідного змісту; 3) відділ стеження за релігійним рухом, що вивчав “політичну фізіономію”, форми та методи діяльності релігійних громад [2.562, арк. 30-31]. При Агітпропі ЦК КП(б)У була створена методологічна комісія під керівництвом Вікторії (Уласевич), до складу якої входили представники культвідділу Укрбюро ВЦРПС та Головного політико-освітнього Комітету республіки при НКО УСРР (Головполітосвіти) [2.583, арк. 84-85].

Таким чином, до середини 20-х рр. більшовиками України була здійснена значна робота з формування мережі органів антирелігійної пропаганди. Вони діяли при партійних комітетах різних рівнів і разом з культурно-освітніми установами здійснювали усну антирелігійну пропаганду. Утворення будь-якої спеціальної громадської організації для боротьби проти релігії українські більшовики на той час вважали недоцільним [2.562. арк. 32]. Однак у цілому, за визнанням самих партійних

органів, антирелігійна пропаганда в республіці перебувала “у стані оформлення як у сфері організаційній, так і в плані вироблення єдиних форм і методів роботи” [2.562, арк. 32].

Для організації широкомасштабної антирелігійної роботи треба було мати численні і теоретично добре підготовлені кадри пропагандистів. У Радянській Росії одним із центрів їх підготовки став Комуністичний університет ім. Я.Свердлова, заснований у 1919 р. Лекції та семінари з питань антирелігійної пропаганди в ньому читали і проводили відомі тоді політичні та громадські діячі П.Красиков, І.Скворцов-Степанов, О.Ярославський та ін. В УСРР систематична підготовка відповідних кадрів була розпочата в першій половині 1920 р. Колегія агітвідділу Харківського губкому КП(б)У прийняла відповідне рішення в липні 1920 р., утворила комісію для їх організації, до складу якої ввійшли І.Сухоплюєв, В.Рожицин, Р.Фарбман (Рафаїл) та І.Шварц [2.660, арк. 17]. У містах до проведення антирелігійної пропаганди залучали партійних та радянських працівників, вчителів, лікарів, викладачів вузів, студентів, робітників тощо, а в селах – вчителів, агрономів, землемірів, працівників культурно-освітніх закладів. Як вважав ЦК КП(б)У, “антирелігійна робота повинна стати справою не тільки Комуністичної партії, але й справою всіх невіруючих” [2.552, арк. 15].

Робота з підготовки пропагандистів-“антирелігійників” йшла з великими труднощами. В середині 20-х рр. в Чернігівській та в інших губерніях нараховувалося лише по декілька таких фахівців, а в цілому по УСРР – 270, в тому числі 220 – вищої категорії, які були зосереджені у великих містах, та 50 пропагандистів другої категорії [2.555. арк. 175; 2.562. арк. 72], які працювали переважно в повітових містечках. Малочисельність пропагандистів більшовики вважали однією з головних перешкод для розгортання масової антирелігійної роботи. Тому місцеві партійні організації використовували різні форми їх підготовки. Широкого розповсюдження набули антирелігійні семінари. На губерньських семінарах проходили підготовку пропагандисти вищої кваліфікації (першої категорії), а на окружних – для низової антирелігійної пропаганди, насамперед серед селян. Подібні семінари діяли в окремих регіонах України в 1920-

1923 рр., але до 1923 р. залишалися в “неоформленому вигляді”. В червні 1923 р. ЦК КП(б)У рекомендував надати їм “більш конкретного характеру, залучати до цієї роботи підходящих товаришів” [2.552, арк. 15]. В 1924-1925 рр. у Волинській, Одеській, Київській, Донецькій, Подільській та Чернігівській губерніях на антирелігійних семінарах навчалося 300 осіб, а в окружних семінарах – 400 [2.555, арк. 105; 2.562, арк. 73]. Наприкінці 20-х рр. на рівні округів щорічно проводилося по 3-4 подібних семінари, випускники яких використовувалися як “низові” організатори й пропагандисти - “антирелігійники” [2.669, арк. 82].

У зв'язку з гострою нестачею пропагандистів вищої кваліфікації була розпочата їх підготовка у вищих навчальних закладах. Ще в квітні 1924 р. Всеукраїнська нарада завідуючих агітпропами губкомів партії рекомендувала створити при Харківському Комуністичному університеті ім. Артема кабінет антирелігійника, в Інституті народної освіти (ХІНО) та на Педагогічних курсах впровадити курс “Критика релігійних вчень та вірувань” і семінар з методики антирелігійної пропаганди, а в природознавчо-наукові курси включити матеріали про боротьбу проти релігійних забобонів. У навчальні плани інститутів, технікумів, профспілкових шкіл та інших навчальних закладів курси антирелігійної пропаганди та критики релігійних вчень пропонувалося включати до курсу історичного матеріалізму та інших “ідеологічних дисциплін” [2.520, арк. 98].

Особливе значення надавалося викладанню подібних курсів у сільськогосподарських та медичних навчальних закладах, “маючи на увазі подальшу роботу їх випускників на селі”. При партійних комітетах вузів, на профспілкових курсах, у вечірніх робітничих технікумах рекомендувалося організувати гуртки антирелігійної пропаганди. На курсах перепідготовки та підвищення кваліфікації вчителів вводився курс з критики релігійних вчень та вірувань, семінар з методики антирелігійної пропаганди. Пропонувалося також “посилити антирелігійну пропаганду серед працівників Соцвиху для правильного атеїстичного виховання дітей в школах Соцвиху і дитбудинках” [2.555, арк. 37-38].

Рекомендації вишеназваної Всеукраїнської наради увійшли до плану роботи Агітпропу ЦК КП(б)У на червень-серпень 1924 р., в якому були визначені більш

конкретні заходи з антирелігійної пропаганди серед вчителів. До програми їх перепідготовки був введений “антирелігійний цикл”, який передбачав навчання методиці антирелігійної роботи серед населення та запровадження радянських обрядів [2.582, арк. 79-80]. За рішенням ЦК КП(б)У в 1922 р. антирелігійне відділення було створено при факультеті політпросвіти Харківського інституту народного господарства та в Дніпропетровському робітничому університеті [2.552, арк. 16 зв.; 2.591, арк. 27]. Спеціальний курс з антирелігійної пропаганди розпочали викладати слухачам Харківського робітничого університету. В Комуністичному університеті ім. Артема був уведений курс “Основи та методика антирелігійної пропаганди”, утворений перший в Україні навчальний “антирелігійний кабінет”. На початку квітня 1929 р. в ХІНО та Комуністичному університеті ім. Артема діяли антирелігійні семінари для студентів-випускників, яких передбачалося використати для антирелігійної пропаганди на місці їх майбутньої роботи [2.569, арк. 82]. Налагодженню цієї роботи у вузах активно сприяло Центральне бюро пролетарського студентства УСРР. Напередодні різдвяних свят 1930 р. воно зажадало від відповідних вузівських організацій більш активного залучення студентів до антирелігійної пропаганди, посилення її серед професорів та інших наукових працівників, яких підозрювали в розповсюдженні у навчальному процесі “ідеалізму” і “попівщини”. Було також запропоновано створити нові осередки “СБУ”, семінари пропагандистів та кабінети антирелігійної пропаганди [1.2.2.438].

Розповсюдженою формою підготовки антирелігійного активу були антирелігійні гуртки. В містах вони утворювались переважно при партійних комітетах і робітничих клубах, у селах – при клубах, сільбудинках і хатах-читальнях. В 1925 р. в шести губерніях України діяли 30 гуртків “підвищеного типу” (вчительських та вузівських), а також 90 вчительських гуртків у селах, при цьому окремі гуртки були створені спеціально для молоді та жінок [2.562, арк. 73]. У Донбасі на антирелігійних курсах у 1924-1925 рр. було підготовлено 200 пропагандистів, у Куп'янській окрузі були створені антирелігійні курси-з'їзди, слухачам яких читався 30-годинний цикл лекцій відповідного змісту [2.563, арк. 38; 2.591, арк. 27].

Заняття на семінарах, в гуртках та інших формах підготовки агітаторів і пропагандистів проводилися за спеціальними програмами, які рекомендував Агітпроп ЦК КП(б)У. Розроблялися вони з врахуванням соціального стану слухачів, рівня їх освіти та культури. Так, програма Київського губернського семінару “Антирелігійник” (1924 р.) складалася з двох циклів лекцій: а) цикл природничо-наукових лекцій з космології, геології, загальної біології, фізіології, психології та хімії; б) циклу соціально-історичних лекцій з основ марксизму, історії культури та релігії. Поряд з читанням лекцій з цієї тематики пропонувалося проводити семінари з біології, історії християнства та сектантства, методологічні семінари, організувати обов'язкові екскурсії до обсерваторії, Ботанічного саду, Музею культури та Києво-Печерської Лаври. В семінарі “Антирелігійник” в 1924-1925 рр. навчалося 100 слухачів, а сам він функціонував з 1 жовтня по 1 квітня. Щотижнево на ньому читались дві лекції і проводився один семінар [2.556. арк. 34].

Простішою була типова програма антирелігійного гуртка для робітників, який діяв у 1924 р. при Харківському центральному партійному клубі. Вона складалася з трьох частин: 1) “Порівняльно-історичне дослідження релігії”, де йшлося про походження релігії, магічне чаклунство, релігійні обряди та загробне життя; 2) “Природничо-наукова пропаганда проти релігії” – про створення світу, виникнення життя на Землі, походження людини тощо; 3) “Пропаганда класового погляду на релігію” – про розвиток капіталістичного суспільства, класові інтереси пролетаріату, комунізм і релігію, ставлення РКП(б) до релігії [2.555. арк. 105; 2.556, арк. 30].

Найпростішою була програма антирелігійного гуртка для селян, яка знайомила слухачів з процесами формування ґрунту, впливом клімату на рослини, походженням роси і туману, містила матеріали про роль Православної церкви в дореволюційній Росії. Вважалося, що засвоївши основи наукових знань, селяни поступово самі переконуються в тому, що ніякі надприродні сили не втручаються в розвиток природи.

Досить змістовними були програми гуртків “Безвірник”, що діяли при комсомольських осередках. На них навчалися не лише комсомольці, а й позапартійна

молодь. Програма таких гуртків, що діяли в 1924-1925 рр. в Катеринославській губернії, складалась з трьох циклів лекцій: 1) “Наука про виникнення світу” – про виникнення Сонця, Землі, зірок та інших небесних тіл; 2) “Зародження і розвиток життя на Землі” – про існування найпростіших живих істот, про “мертву та “живу” природу; 3) “Не Бог створив людину”, де з матеріалістичних позицій пояснювалося походження людини, виникнення релігії, релігійних свят та обрядів, ставлення Радянської влади до релігії. Під керівництвом пропагандистів члени гуртків готували доповіді антирелігійного змісту й виступали з ними перед селянами, створювали “Кутки безвірника” в сільбудах, випускали стінгазети “Безвірник” [2.583, арк. 96, 100]. Для теоретичної підготовки їм рекомендували для вивчення окремі роботи О.Логінова, К.Малинина, О.Панова, О.Ярославського та ін. [3.927; 3.928; 3.935; 3.975; 3.1128].

Отже, в першій половині 20-х рр. в УСРР була започаткована мережа керівних органів усної антирелігійної пропаганди, переважно при партійних комітетах, культурно-освітніх установах та військових комісаріатах. На різноманітних курсах за спеціальними програмами здійснювалась підготовка пропагандистів відповідного профілю. Метою створення згаданих органів, що діяли під загальним керівництвом Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, була організація і впровадження просвітницької роботи, поширення наукових знань, що сприяли викоріненню релігійного та формуванню матеріалістичного світогляду людей. Робота ця була складовою загальної боротьби більшовицької партії та світських владних структур проти релігії, Православної церкви і духовенства, посилювала адміністративні і економічні заходи, що застосовувалися проти них.

5.2. Тактика і форми діяльності пропагандистів

Одна з проблем, яку довелося вирішувати більшовикам – визначення тактики і форм проведення антирелігійної пропаганди серед різних прошарків населення та віруючих різних конфесій. При цьому необхідно було дотримуватись відповідних положень декрету про відокремлення Церкви від держави, в якому відзначалося,

зокрема, що “в межах Республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони і постанови, які б пригноблювали або обмежували свободу совісті або встановлювали будь-які переваги або привілеї на підставі віросповідальної приналежності громадян”, що “кожний громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої”, а “всякі правопозбавлення, пов’язані з несповіданням будь-якої віри або не сповіданням ніякої віри, скасовуються” [2.545, арк. 104]. Партійним організаціям рекомендувалося бути обережними, не виступати відверто проти релігії, Церкви, священнослужителів та мирян, тому що це “... розпалює релігійні пристрасті, створює релігійний фанатизм” [2.537, арк. 100]. В одному з обіжників Агітпропу ЦК КП(б)У підкреслювалася необхідність “терплячого, обережного і тактовного підходу до практичної антирелігійної пропаганди, пам’ятаючи, що насильницькі заходи в цій сфері, ... знуцання над релігійними обрядами тільки посилюють ворожу комунізму ідеологію” [2.536, арк. 58]. Донецький губком КП(б)У попереджав навіть, що “якщо представникам центральних органів Радянської влади вказати на нижчих агентів влади, які перешкоджають богослужінню, оскверняють храми і т.п., то влада вживе найсуворіших заходів проти своїх недостойних представників, які ображають релігійні почуття або заважають їх виявленню” [2.530, арк. 20].

Антирелігійна пропаганда повинна була бути позбавлена не тільки “елементів насильства”, але й спрямовуватися однаково проти всіх релігійних конфесій. У постанові Пленуму ЦК РКП(б) від 9 серпня 1921 р. “До питання про порушення пункту 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди” рекомендувалося “уникати вузького спрямування агітації, спрямованої інколи проти представників одного якого-небудь культу: навпаки, систематично підкреслювати, що РКП бореться не з якимось окремими релігійними групами, а з усяким релігійним світоглядом взагалі. Старанно уникати всього, що може дати привід якій-небудь окремій національності думати, а нашим ворогам говорити, що ми переслідуюмо людей за їх віру” [1.34, с.446].

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 16 серпня 1921 р., в якому взяли участь Ф.Кон, С.Косіор, Х.Раковський, М.Скрипник, М.Фрунзе та ін., було вирішено не

підтримувати жодної церковної течії, всіляко перешкоджати їх впливу на молодь. Ця позиція Політбюро ще раз була визначена в обіжнику, надісланому в грудні 1921 р. до губкомів партії за підписом секретаря ЦК КП(б)У Д.З.Лебеда [2.519, арк. 46 зв.; 2.536, арк.156]. На практиці органи Радянської влади таємно підтримували “обновленські” православні об’єднання, сприяли утворенню нових церковних течій, використовуючи їх для боротьби проти “тихонівської” Церкви та УАПЦ, до яких вороже ставилися протягом всіх 20-х рр. Штучно зіштовхуючи їх між собою, більшовики робили все для того, щоб у взаємній боротьбі вони “топили” один одного [2.536, арк. 161]. Відомий харківський пропагандист- “антирелігійник” В.Рожицин у лютому 1922 р. радив своїм колегам, що антирелігійну пропаганду не можна зводити лише до витіснення релігійних пережитків, а треба створити дві протидіючі групи віруючих, тобто розколоти людей не лише за класовою, а ще й за релігійною ознакою [2.546. арк. 209, 214].

Більшовики усвідомлювали, що форми та методи проведення антирелігійної пропаганди не можуть бути однаковими “для робітників великих промислових районів, де вже є значні передумови” для цього і “більш відсталих верств селянства землеробських районів” [2.552, арк. 12]. Головним носієм релігійної ідеології вважалося селянство, і це відповідало дійсності. Як відзначав відомий російський філософ і богослов С.М.Булгаков, “... сільська праця, обличчям до природи з її таємничим життям, більш сприятлива для релігійного ставлення, ніж міська фабрика” [3.750, с.335]. Більшовики пов’язували глибоку релігійність українських селян з тим, що релігія “... відіграла роль класового гасла в їх боротьбі проти польських поміщиків, єврейської буржуазії і великоросійської воєнно-адміністративної бюрократії та проти тиску католицького ієзуїтизму, з одного боку, і московсько-візантійсько-православної ієрархії – з іншого” [2.537, арк. 99].

Антирелігійна пропаганда на селі почала проводитись “як загальнопросвітницька природничо-наукова робота, щоб на ґрунті практичних заходів підготувати селянина до антирелігійної пропаганди по суті”, після чого можна було перейти “до безпосередньої антирелігійної пропаганди (ставити питання про існування Бога і т.п.)” [2.552, арк. 12]. Місцевим партійним осередкам

пропонувалося впроваджувати антирелігійну пропаганду “в усю систему просвітрова, починаючи її зі школи ... і закінчуючи сільбудинком, шляхом природничо-наукової пропаганди основ світобудови, походження і розвитку життя на Землі, агрохімічного пояснення сільськогосподарських процесів під кутом зору боротьби з релігійними забобонами”, створювати при сільбудах природознавчі та інші гуртки, обережно проводити “викриття духовенства, найбільш грубих релігійних марнотратств, оманів і т.п.” [2.554, арк. 110-111; 2.552, арк. 12; 2.554, арк. 39]. Подібні рекомендації містилися в обіжниках Донецького губкому КП(б)У, який надавав великого значення проведенню науково-просвітницької роботи серед селян та озброєнню їх природознавчими та агрохімічними знаннями [2.552, арк. 8]. Волинський губком партії закликав проводити антирелігійну пропаганду “уміло і тактично ..., використовувати кожний момент на селі, кожну кампанію (видача посівного матеріалу, позики, агропомоги і т. ін.)”, робити цю роботу не випадковою, а систематичною. Київський губком КП(б)У також рекомендував приділяти основну увагу “науково-природничим формам пропаганди: світогляду, біології, хімії, історії культури”, а питання, пов'язані з існуванням Бога, критикою духовенства ставити тільки після “засвоєння аудиторією хоч би елементарно вищевказаних питань” [2.553, арк. 176-177; 2.561, арк. 51].

Науково-просвітницька робота, яка проводилася серед неграмотних селян, об'єктивно сприяла поширенню серед них природознавчих та гуманітарних знань, підвищенню їх культурно-технічного рівня. Іншою за змістом та тактикою була антирелігійна пропаганда серед робітників, яких більшовики вважали більш підготовленими до сприйняття комуністичної ідеології. Під час виступів перед ними рекомендувалося відразу ставити питання про Бога, релігію, спонукати їх до зняття ікон на заводах та інших промислових підприємствах, залучати до кампанії з закриття церков [2.552, арк. 11]. Донецький губком КП(б)У пропонував в “чисто робітничих центрах” здійснювати “енергійну пропаганду, дійову боротьбу з обрядовістю шляхом агітації за зняття ікон на заводах і заміни релігійних свят на революційні” а також “за закриття церков після проведення відповідної агітаційно-пропагандистської роботи серед робочих” [2.552, арк. 8].

Важливого значення надавали більшовики атеїстичному вихованню молоді. “Поки у неї немає твердого фундаменту природничо-наукових знань і стрункого матеріалістичного світогляду, до того часу можна з упевненістю говорити поки що про її нігілізм, а не атеїзм, звідси найважливіше завдання – прискорити загальновиховну роботу серед молоді” – відзначалося в тезах ЦК КП(б)У (червень 1923 р.) [2.552, арк. 12]. Губкомам партії рекомендувалося посилити допомогу комсомольським осередкам “силами підготовлених пропагандистів, літературою і наочними посібниками для антирелігійної пропаганди серед позапартійної молоді, яка повинна була позбавлятися старих уявлень про буржуазну мораль, а керуватися “основним положенням комуністичної етики: добре все, що служить інтересам класової боротьби і перемозі пролетарської революції” [2.552, арк. 38; 2.580, арк.2].

Отримавши відповідну теоретичну та методичну підготовку, активісти використовували різні форми антирелігійної пропаганди. Головні з них були визначені в циркулярі ЦК та Агітпропу ЦК КП(б)У (липень 1921 р.), розісланому в губкоми партії та політико-освітницькі заклади. Серед цих форм і заходів були: організація диспутів на релігійні теми (“антирелігійних диспутів”) та антирелігійних кампаній; видання брошур, плакатів та листівок; викриття “чудес” та використання матеріалів про них в пресі та усній агітації; організація антирелігійних виставок та музеїв з історії релігії; постановка п’єс антирелігійного змісту в театрах тощо. При школах, пунктах ліквідації неграмотності, політико-просвітницьких закладах рекомендувалося читати лекції, проводити бесіди та “читки” газет з матеріалами антирелігійного змісту [2.536, арк. 56-57]. Пленум ЦК РКП(б) (серпень 1921 р.) також підкреслював, що антирелігійна пропаганда передбачає серйозну наукову, культурно-просвітницьку роботу, що підводить “природничо-наукові підвалини під історичне висвітлення питання про релігію”, тісно пов’язуючи його з “питанням перебудови всього: побуту і техніки, економічних умов господарства, електрифікації ... та іншими заходами, що полегшують важку працю робітника і селянина” [1.34, с. 445].

Навесні 1922 р. у більшості повітів Харківської, Київської, Миколаївської та інших губерній широкого розповсюдження набули пересувні (“летючі”) школи. До їх

складу входили спеціально підготовлені агітатори та пропагандисти-“антирелігійники”, які, переїжджаючи з одного повіту до іншого, виступали з циклами антирелігійних лекцій. Подібна форма антирелігійної пропаганди була схвалена учасниками Всеукраїнської наради завідуючих агітаційно-пропагандистськими та організаційно-інструкторськими відділами губкомів КП(б)У та рекомендована для поширення [2.546. арк. 229-230]. В окремих повітах Донецької, Катеринославської, Миколаївської та Харківської губерній додатково створювалися гуртки політграмоти та самоосвіти різних типів. Їх програми відрізнялися гострою антирелігійною та антицерковною спрямованістю. Так, в одній з її тем “Школа, церква та держава” було передбачено вивчення таких питань: “Церква – знаряддя державної влади”, “Матеріальні інтереси державної церкви”, “Прибутки та багатства церков та монастирів”, “Реакційна роль церкви”, “Церква підтримує забобони та неосвіченість”, “Духовні реакційні школи” [2.536, арк. 15-17; 2.580, арк. 111]. У Донецькій губернії навесні 1924 р. були створені два нових типи шкіл політграмоти – стаціонарні школи та марксистські гуртки. Але їх робота, особливо в селах, періодично зривалася через нестачу пропагандистів [2.555, арк. 66-67]. Аналогічною була ситуація в Київській, Миколаївській та інших губерніях. Тому практика організації подібних шкіл в селах була визнана такою, що “не виправдала свого призначення”. Замість них пропонували створювати “летючі” школи, або організувати колективні читання газет, журналів і брошур з антирелігійними матеріалами. Колективні читання проводилися активістами, які направлялись у вихідні дні в села повітовими комітетами КП(б)У, або організувалися місцевими активістами, що пройшли навчання в повітових та районних школах політграмоти.

Агітпроп Катеринославського губкому КП(б)У в середині грудня 1923 р. прийняв рішення про створення в селах постійно діючого інституту “читців”. При цьому відзначалося, що колективні читання газет набувають великого значення і їх організація є головним завданням сільських партійних осередків. До їх створення залучали сількорів, вчителів та сільських комуністів, здатних читати й коментувати газетні статті, провести зі слухачами співбесіду, відповісти на їх запитання.

Колективні читання пропонувалося починати з місцевих україномовних газет (“Комуніст”, “Селянська правда”), а потім загальносоюзних (“Правда”, “Беднота” тощо) [2.576, арк. 3-4]. Селяни виявляли великий інтерес до лекцій, бесід та співбесід з антирелігійних тем. Наприклад, під час антирелігійних бесід, що відбулися в трьох селах Бугальського району Ізюмської округи у лютому 1924 р., виступили 150 селян, пропагандисти відповіли приблизно на 1000 запитань присутніх [2.673, арк. 12].

У 1924-1925 рр. у багатьох селах України було організовано значну кількість природознавчих та сільськогосподарських гуртків, керівниками яких були вчителі, агрономи, лікарі та інші представники сільської інтелігенції. Подібні гуртки, головним завданням яких було “матеріалістичне пояснення явищ природи”, діяли в селах Харківської, Донецької, Чернігівської та інших губерній [2.672, арк. 49; 2.663, арк. 38, 50]. Програма гуртків була розроблена Агітпропом ЦК КП(б)У і включала питання про виникнення життя на Землі, сутність релігії, віри в Бога тощо. У 1925 р. в УСРР працювало 2500 природознавчих та сільськогосподарських гуртків, які об’єднували до 40 тис. слухачів. У селах вони діяли переважно при культурно-освітницьких закладах – клубах, сільбудах, хатах-читальнях, а в містах – на промислових підприємствах, де їх налічувалося близько 200 [2.536, арк. 159; 2.562, арк. 73].

До антирелігійної пропаганди залучались і профспілкові організації. ЦК ВКП(б) вважав, що “профспілки повинні розгорнути посилену боротьбу з релігійними течіями ... , викриваючи їх контрреволюційну сутність” [1.36, с. 426], “звернути особливу увагу на соціалістичне виховання нових кадрів робітників і робітниць ... , правильно організувати і посилити антирелігійну пропаганду” [1.37, с. 181]. В УСРР таку діяльність профспілок координувало Центральне бюро антирелігійної роботи при Всеукраїнській раді профспілок. Незабаром Всеукраїнський комітет союзу залізничників обладнав чотири “антирелігійних вагони” з агітбригадами, а у 28 “вагонах-аудиторіях” були оформлені “антирелігійні кутки”, де проводилась відповідна робота серед залізничників та пасажирів. Професійні спілки сільськогосподарських та лісових працівників, цукрової

промисловості, металістів та будівельників створили пересувні антирелігійні музеї. Але, як відзначалося у квітні 1929 р. на нараді представників профспілкових комітетів України, антирелігійна пропаганда профспілками проводилася переважно напередодні та під час релігійних свят [1.2.2.424]. Через брак пропагандистів у деяких місцевостях намагалися залучити до антирелігійної роботи колишніх священнослужителів, які за різних обставин зреклися сану. Але спроби ці не завжди були вдалими, тому що, як відмічали радянські органи, “селяни зустрічають їх вороже, та і виступають вони гірше пропагандистів-“антирелігійників” [2.558, арк. 12].

Цікавою формою антирелігійної пропаганди було проведення “антирелігійних диспутів”, що проходили публічно, за участю активістів-“антирелігійників” та представників православного духовенства. Більшовики сподівалися на те, що диспути сприятимуть розкриттю реакційної, контрреволюційної сутності Православної церкви і духовенства, викоріненню релігійних забобонів, доведуть сумнівність багатьох релігійних догм, обрядів та канонів. Пропагандисти-“антирелігійники”, досить слабо підготовлені теоретично, часто-густо були неспроможними дискутувати з священнослужителями, які добре знали Біблію, Євангелію та історію Церкви. У Куп'янську, повітовому центрі Харківської губернії, в першій половині 1921 р. відбулося 55 диспутів на тему “Бог, релігія та обрядність”. У них взяли участь добре теоретично підготовлені священники (“сильні знавці, спеці релігійні”), тому, за визнанням Куп'янського повітового комітету КП(б)У, диспути дали “зворотний результат” [3.1039, с.118]. Агітпроп ЦК КП(б)У також вважав, що диспути “...зазвичай перетворюються священниками в арену релігійної і антирадянської агітації”, тому рекомендував проводити їх “з величезною обережністю, обізнаними, авторитетними лекторами” [2.536, арк. 158]. Через нестачу останніх партійні комітети почали відмовлятися від їх проведення. Наприклад, Одеський окружком КП(б)У запропонував замість диспутів більше проводити лекцій та бесід [2.541. арк. 92]. Катеринославський окружком КП(б)У дозволив їх проводити тільки з відомих агітпропів окружних та районних комітетів партії. Куп'янський та Ізюмський окружкоми КП(б)У зовсім заборонили їх

проведення, тому що вони “крім шкоди нічого не приносять” [2.675, арк. 73-74]. Але це не означало, що від організації антирелігійних диспутів відмовилися повсюдно. Досить успішно вони проходили в Маріупольському, Старобільському та інших округах, де були кадри підготовлених пропагандистів. Диспути там інколи тривали протягом 10-15 годин, а в деяких випадках – тиждень, збираючи багатолюдні аудиторії [2.558, арк. 11-12].

Великою популярністю користувалися антирелігійні виставки. Вперше під назвою “Релігія чи наука?” вона була організована влітку 1922 р. Харківським губполітпросвітом. Спочатку виставка відкрилась в приміщенні Петинського райкому КП(б)У, пізніше експонувалася в клубі паровозобудівного заводу, а згодом її перетворили на пересувну. І.Сухоплюєв, один з організаторів виставки, вбачав її завдання в тому, щоб “закласти міцний матеріалістичний природничо-науковий фундамент світогляду, дати матеріалістичне тлумачення явищ природи й громадського життя, з’ясувати соціально-економічні умови виникнення й розвитку релігійних вірувань, викрити класовий характер релігії” [3.1010, с.7]. У березні 1924 р. частина експонатів виставки демонструвалася в робітничому клубі Сум, частина – на семи цукрових заводах та в 17 населених пунктах Сумщини. З експонатами ознайомилися і прослухали лекції на антирелігійні теми 22500 осіб [2.556, арк. 38].

У різних розділах виставки демонструвалися реліквії католицьких та православних храмів, барометр, окремі номери газети “Безвірник”, журналів “Безбожник у станка” та “Революция и церковь”, програми антирелігійних семінарів та гуртків, науково-популярна та художня література відповідного змісту, книги з астрономії, геології, біології тощо. Під час роботи виставки читалися численні лекції, в яких розвінчувалися деякі біблійні “чудеса”, зокрема, “чудо” в Кані Галілейській, де Ісус Христос перетворив воду на вино. Воно демонструвалося лекторами за допомогою марганцево-кислого калію, справляло велике враження на слухачів. Після лекцій про “моці” святих Православної церкви демонструвалися сфальсифіковані “моці” з колишнього Ряснинського монастиря Сумської округи.

Великий інтерес до експонатів виставки виявляли селяни, що приходили інколи за десятки кілометрів. Вони запрошували на лекції своїх священиків “захищати віру”, але останні відмовлялись, посилаючись на хворобу, або обіцяли, але не приходили. У зв’язку з цим селяни говорили: “вранці в церкві служив – не болів, а на лекцію прийти – живіт заболів”, “да куди там йому виступати проти науки, йому тільки бабам морочити голови”. Водночас відзначалося, що “подекуди баби плачуть: дочекалися, – антихрист з’явився, скоро кінець світу” [2.556, арк. 35-38].

У 1924 р. аналогічні виставки були організовані в Луганську, Чернігові та інших містах. Антирелігійна виставка в Чернігівському державному музеї викликала до себе велику увагу жителів Чернігова, Конотопу і Ніжина. Тільки за перші 22 дні її відвідали 6846 осіб, із них 82% – позапартійні, а решта – члени КП(б)У, комсомолу, комітетів незаможних селян тощо. За соціальним станом 30% відвідувачів були робітниками, 20% – селянами, 30% – службовцями, решта – учнями та представниками інших прошарків населення. Схваливши роботу виставки, агітпроп Чернігівського губкому КП(б)У наприкінці 1924 р. порекомендував поповнити її новими експонатами, зробити пересувною й направити в сільські райони [3.818, с.5; 2.555. арк. 174 зв.; 2.582, арк. 197].

В деяких містах України були створені музеї з історії релігії. Одні з них перебували “в хаотичному стані”, інші працювали досить успішно. В Горлівці музей знаходився в Будинку культури, мав багато цінних експонатів, але значна частина їх через поганий нагляд незабаром була розкрадена [1.2.2.424]. Головне завдання Дніпропетровського музею полягало в тому, щоб сприяти розвитку антирелігійної пропаганди, “в дусі вчення Маркса-Енгельса і керівних партійних настанов, які вимагають непримиренної боротьби на два фронти: проти опортуністичних ухилів від ленінської теорії і тактики боротьби з релігією” і “викриття контрреволюційної ролі церковних, сектантських та інших організацій”. З огляду на це у музеї були створені відділи, експонати яких викривати “класову роль всіх релігій”, участь Церкви в організації іноземної інтервенції проти Радянської країни тощо [2.594, арк. 47, 49].

Таким чином, з усіх складових проголошеної Радянською владою свободи совісті, на практиці дозволялася і всіляко підтримувалася лише свобода антирелігійної пропаганди. Вона мала досить чітко спланований і теоретично обґрунтований характер, містила комплекс заходів, спрямованих на формування в суспільстві антирелігійних, антицерковних і антиклерикальних настроїв, впровадження і зміцнення комуністичної ідеології. До здійснення цієї широкомасштабної роботи залучалися не лише спеціально створені органи, але і державні та громадські установи.

5.3. “Союз безвірників України”

Важливим заходом боротьби проти Православної церкви було утворення “Союз безвірників України” (“СБУ”). Навесні 1924 р. на промислових підприємствах Київської, Одеської та Харківської губерній їх налічувалося від 70 до 80 гуртків “безвірників”, атеїстів та друзів газети “Безвірник”[1.2.2.315]. У Маріупольській, Бахмутській і Таганрозькій округах вони були утворені на підприємствах, при клубах та палацах культури. В серпні 1924 р. в Маріуполі були організовані навіть спеціальні місячні курси, на яких пройшли навчання 40 активістів-“безвірників” [2.558, арк. 11]. Але в цілому в УСРР подібних гуртків було мало, а існуючі працювали нестабільно через брак керівників. Окремі губкоми партії радили місцевим партосередкам “ніяких гуртків специфічних антирелігійних поки не створювати”, а існуючі перетворювати в природознавчі гуртки при вузах та будинках політосвіти, де були відповідні кадри, здатні керувати ними [2.550, арк. 174-174 зв.].

Причиною слабого розповсюдження “безвірницьких” гуртків була не лише нестача пропагандистів, але й неоднозначне ставлення до методів та змісту антирелігійної роботи самих партійних органів, в тому числі ЦК КП(б)У. Українські більшовики розглядали антирелігійну пропаганду як складову частину культурно-просвітньої роботи, яка повинна здійснюватися під керівництвом партійних органів профспілками, культурно-освітніми закладами та іншими громадськими

організаціями. В серпні 1925 р., після I Всесоюзного з'їзду "СВБ", Агітпроп ЦК КП(б)У надіслав до Центральної Ради "СВБ" СРСР листа, в якому доводилася позиція Оргбюро ЦК КП(б)У про недоцільність створення спеціального товариства безвірників в Україні [2.562, арк. 176]. Однак під тиском "центру" керівництво Компартії України вимушене було визнати необхідність створення структур "СВБ" і в УСРР. Уже на початку 1926 р. в "Союзі безвірників України" ("СБУ") налічувалось близько 20 тис. активистів [2.569, арк. 76]. До весни у 18 округах відбулися окружні конференції й були утворені осередки "СБУ", в 19 округах ця робота перебувала "в стадії оформлення", а в Житомирській, Куп'янській, Маріупольській та Могилівській округах – у "зародковому стані". В 16 округах на той час налічувалося 1069 осередків "СБУ", в тому числі 686 – сільських, 212 – міських; 38 осередків діяли при клубах, 65 – при радянських закладах, дев'ять – у школах, 16 – у вузах, 33 – у військових частинах [2.568, арк. 32-33].

Досить повільно розгорталася робота зі створення осередків "СБУ" в Дніпропетровській окрузі. Лише на початку грудня 1927 р. місцевий окружком КП(б)У направив до райкомів партії циркуляр, вимагаючи активізувати антирелігійну пропаганду та більш енергійно створювати осередки "СБУ". У Дніпропетровську, а також в Каменському, Новомосковському та Синельниківському районах пропонувалося організувати тимчасові ради "СБУ", до складу яких вводити членів райкомів КП(б)У, комсомольських осередків, відділів райкомів партії по роботі серед жінок та позапартійних активістів. Рада "СБУ" очолювала роботу з утворення відповідних гуртків насамперед там, де були бажані вступити до них. Цікаво відзначити, що після утворення "СБУ" всю антирелігійну роботу рекомендувалося проводити від імені його осередків, а не партійних і радянських органів [2.589, арк. 24].

Виконуючи цей циркуляр, тимчасова Дніпропетровська окружна рада "СБУ" надіслала до районних рад союзу листа, в якому головним їх завданням визначила організацію планомірної антирелігійної пропаганди та переведення її "на рейки громадської самодіяльності". В період з 15 до 24 грудня 1927 р. рекомендувалося

організувати виступи з лекціями, бесіди про виникнення життя на Землі, про релігію та науку, концерти з “антирелігійним ухилом” тощо [2.589, арк. 25-26].

11-14 травня 1928 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд “Союзу безвірників України”, в якому взяли участь 166 делегатів, в тому числі 23 делегати з дорадчим голосом. Були відсутні представники від Бердичівської, Глухівської, Кам'янецької, Куп'янської, Могилівської та Шепетівської округ. На з'їзді планувалося обговорити сім питань: про релігійний рух і антирелігійну пропаганду; доповідь Всеукраїнської тимчасової Ради “Союзу безвірників”; звіт редакції журналу “Безвірник” тощо. Через брак часу були обговоренні лише два перших питання, а решта – на засіданнях секцій та комісій. Делегати скаржились на недостатню увагу до антирелігійної роботи з боку органів Радянської влади та громадських організацій, особливо професійних спілок, а також вчителів, серед яких було багато віруючих. Наприкінці роботи з'їзду був обраний вищий керівний орган – Всеукраїнська Рада Союзу безвірників (ВРСБ). До її складу увійшли 29 членів та чотири кандидата, а до складу виконавчого бюро – Ігнатюк, Петров, Борецько, Івановський, Новицький, Гаїбов, Поляков, Макогон та Голуб. Головою ВРСБ був обраний Маркітан [2.568, арк. 34-36].

Після утворення “СБУ” “процес виживання масами релігійності” в УСРР значно пожвавився, поступово зростала кількість “безвірницьких” гуртків. У Дніпропетровську лише в період з 1 січня до 1 червня 1929 р. їх кількість зросла з 30 до 113, які об'єднували 3200 активістів [2.589, арк. 9]. У цілому по УСРР з травня 1928 р. до травня 1929 р. чисельність “безвірників” зросла з 50 тис. до 150 тис., а кількість їх осередків в селах та містах – до 3 тис. Як відзначали партійні органи, курс на розгортання діяльності “СБУ” у республіці повністю себе виправдав, надавши антирелігійній роботі масового характеру. Дійсно, за ініціативою гуртків “СБУ” у Проскурівській, Кременчуцькій, Одеській, Київській та інших округах гуртки “СБУ” діяли досить активно. За їх ініціативою створювались гуртки юних безвірників у дошкільних дитячих закладах та школах, вихованців яких навчали відповідним чином впливати на своїх віруючих батьків [2.569, арк. 76, 78]. Активісти “СБУ” брали участь в організації та запровадженні антирелігійної

пропаганди, підборі й постачанні в населені пункти літератури й кінофільмів відповідного змісту. Недоліками в роботі гуртків “СБУ” в той період вважалися слабе керівництво з боку партійних осередків, недостатня участь інтелігенції, позапартійної молоді, а також жінок, які вважалися найбільш послідовними носіями релігійних пережитків. В Дніпропетровській окрузі жінки становили лише 12 % всіх членів “СБУ”, тоді як в складі релігійних громад – 60-70 % [2.589, арк. 32]. Тому в “Революційній угоді” про соціалістичне змагання, яка була підписана наприкінці 1930 р. “безвірниками” Дніпропетровської округи, Каменського заводу “Сільбудмаш” та Ростовського заводу “Сільбудмаш”, дніпропетровці зобов’язалися досягти того, щоб у складі осередків “СБУ” жінки склали не менш 40 %. Серед зобов’язань були також пункти про створення гуртків на всіх заводах, у державних установах, навчальних закладах, радгоспах, колгоспах та МТС; про ліквідацію неграмотності серед членів гуртків, збільшення підписки на журнали “Безвірник”, “Воинствующий безбожник” тощо [2.593. арк. 115-116].

Хотілося б підкреслити, що навіть після організаційного оформлення “СБУ” в партійних органах та серед “безвірників” УСРР не було єдиної точки зору щодо мети і форм діяльності цієї громадської організації. Дискусія з цього питання розгорнулася напередодні другого Всесоюзного з’їзду “СВБ” (червень 1929 р.) й знайшла відображення на шпальтах періодичних видань. Позиція українських “безвірників” була викладена в статті голови “Союзу безвірників України” Д.Ігнатюка, яка була опублікована в журналі “Антирелігіозник” – органі Центральної Ради “Союзу воєвничих безвірників” СРСР. Автор відзначав, що відносно ролі “СВБ” існують дві точки зору: 1) він не потрібен, тому що антирелігійна робота є складовою діяльності культурно-просвітницьких організацій та установ і повинна здійснюватись ними; 2) “СВБ” повинен стати головним органом із запровадження антирелігійної пропаганди. Д.Ігнатюк вважав, що “СВБ” повинен “примусити функціонувати в антирелігійному напрямку всі культурні установи, не підмінюючи їх” і категорично висловлювався проти “централізації” Союзу, перетворення його в “антирелігійне відомство” в особі Центральної (всесоюзної) Ради безвірників. На його думку, керівні функції Ради повинні були

“мати характер не організаційно-адміністративний, командний, а науково-методологічний, і здійснюватись ... не так у формі циркулярів ..., як через загальнодоступний і гнучкий друкований орган, який би доходив до осередків і був пристосований для обслуговування їхньої роботи” [1.2.1.175, с.73]. Одночасно Д.Ігнатюк висловився проти зведення методів і форм роботи гуртків “СВБ” винятково до “навчально-просвітницької роботи”, тому що це “перетворює осередок у пропагандистський гурток, позбавлений елементів масовості і громадськості”, а необхідно, щоб переважали “громадсько-дійової форми” роботи, “антирелігійні дії”, а саме: залучення до антирелігійної роботи всіх “культурних” організацій, встановлення контролю за діяльністю релігійних громад, вивчення досвіду їх роботи; відмова від ремонту культових споруд і видання релігійної літератури; “чистка” квартир від ікон та релігійної літератури; викорінення релігійних звичаїв, церковно-релігійних свят тощо [1.2.1.175. с. 66-69].

На наш погляд, мав рацію член Центральної Ради “СВБ” Ф.Олещук, який звинуватив Д.Ігнатюка в пропаганді адміністративних методів антирелігійної роботи, спрямованих “на практичну боротьбу з релігією, зживання її зі світу”, тоді як головними мають бути “пропаганда природознавства і суспільствознавства”, “вироблення у трудящих мас матеріалістичного світогляду, спрямованого проти релігійної ідеології” [1.2.1.194, с. 34-36]. Але позиція Д.Ігнатюка на з’їзді була підтримана представником союзного виконавчого бюро “СВБ”. Він заявив, що “...там, де однією голою пропагандою займатися не можна і немає сенсу, там слід підняти маси на дійову антирелігійну роботу” [1.141, с. 206-207]. За пропозицією українських делегатів пункт про необхідність проведення “дійової” антирелігійної пропаганди був внесений до резолюції з’їзду [1.141, с. 358], що згодом негативно вплинуло на характер та спрямованість антирелігійної пропаганди як в УСРР, так і в інших республіках СРСР.

Отже, ставлення окремих представників партійно-державного керівництва УСРР до створення “Союзу безвірників України” та відповідного загальносоюзного органу не було однозначним. Поширення їх осередків в Україні сприяло, з одного боку, подальшому розповсюдженню природознавчих та інших наукових знань в

суспільстві, а з іншого – впровадженню методів “дійової антирелігійної роботи”, посиленню адміністративного тиску на релігійні громади, організації публічних антицерковних і антиклерикальних акцій.

5.4. Витіснення церковно-релігійної і впровадження радянської святковості та обрядовості

У боротьбі проти Православної церкви важливе значення надавалося створенню “революційного” побуту, який охоплював фактично усі сфери життєдіяльності людей. Робітників і селян закликали рішуче відмовлятися від святкування релігійних свят, покінчити з пияцтвом, радіофікувати своє житло та тримати його в чистоті [2.591, арк. 36; 2.672, арк. 46зв.]. Розгорнулася робота з вилучення релігійної символіки з приміщень навчальних закладів. Петроградська трудова комуна ще влітку 1918 р. прийняла рішення про вилучення з шкільних приміщень міста ікон та інших атрибутів релігійного культу, незважаючи на протести православної та інших церков [1.2.2.291]. У березні 1919 р. аналогічне рішення прийняв НКЮ УСРР, після чого з навчальних закладів почали вилучати ікони, лампади, зображення святих та інші релігійні символи [1.121]. В інструкції НКЮ УСРР 1920 р. “Про порядок проведення в життя декрета “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” підкреслювалося, що “в державних та інших публічно-правових громадських приміщеннях безумовно не допускається” збереження будь-яких релігійних зображень (ікон, картин, статуй релігійного характеру тощо), пропонувалося вилучити з храмів і молитовних будинків написи і речі, “які ображають революційні почуття трудящих мас” (меморіальні дошки, написи на стінах, богослужбових речах тощо), “зроблені з метою увічнення пам’яті будь-яких осіб, що належать до членів скинутої династії та її прибічників” [2.638, арк. 5 зв.].

Кампанія ця охопила не тільки навчальні заклади. 25 січня 1920 р. колегія Київського комунального управління прийняла рішення про те, щоб у будинку міської Думи були зняті “ікони та портрети міських діячів старого режиму”

[1.2.1.225]. В церквах Донецької губернії вилучалися портрети царів та дореволюційних політичних діячів, а в державних установах – ікони. Людям дозволялося “вішати що завгодно і кланятися чому завгодно” тільки в своєму житлі [2.530, арк. 19-20]. Харківський губернський ліквідаційний відділ з відокремлення Церкви від держави на початку квітня 1921 р. запропонував єпархіальному Управлінню “вжити ... заходів до усунення із храмів ... написів на стінах, на дошках та інших предметах, виконаних з метою увічнення пам’яті осіб, належаних до членів колишнього царського дому” [2.681, арк.67-68]. Від начальника Харківської міської міліції вимагали провести на залізничних станціях обшуки і виявляти приховані ікони, а осіб, винних у їх зберіганні, притягати до карної відповідальності [2.496, арк. 36]. У травні 1923 р. НКЮ УСРР звернувся з проханням до ЦК КП(б)У розповсюдити заборону на розміщення релігійних зображень навіть в приміщеннях приватних та промислових підприємств. Політбюро ЦК КП(б)У цю пропозицію відхилило, замість цього порекомендувало посилити агітаційно-пропагандистську роботу, а ікони знімати лише тоді, коли цього вимагатимуть робітники [2.521, арк. 34].

На селі аналогічна робота проводилась більш обережно. Київський губком КП(б)У наприкінці 1924 р. порекомендував розпочати боротьбу проти релігійної обрядовості насамперед серед вчителів, агрономів, землемірів, членів волосних виконкомів та комітетів незалежних селян. Вони, поряд з комуністами, повинні були стати прикладом для селян, “створюючи новий селянський побут в протигагу церковному” [2.555, арк. 176-177]. Більш частими стали випадки зняття ними ікон у своєму житлі, а в 10 районах Полтавської округи у 1925 р. вчителі не лише познімали ікони, але й вирішили не дотримуватись постів [2.562, арк. 76 зв.].

Незабаром дійшла черга і до пам’ятників. Пристрасть східних слов’ян до їх спорудження та періодичного руйнування відома з часів хрещення Київської Русі. В “Повісті временних літ” вказується, що князь Володимир “повелів ... поскидати кумирів ... одних, а інших попалити. Перуна ж повелів він прив’язати коневі до хвоста і волочити з гори по Боричевому [узвозі] на ручаї, а дванадцять мужів приставив бити його жезлами. І робили це не тому, що дерево може відчувати, а для

наруги над бісами, що спокушали цим образом людей – хай прийме на відплату від людей. Великий єси, Господи, і дивні діла твої! Вчора був шанований людьми, а сьогодні зневажений ...” [1.101, с. 182-185].

Встановлення пам'ятників суперечить християнській релігії, яку східні слов'яни сповідують понад 1000 років. “Не сотворіть собі кумирів ... , і стовпів не ставте у себе і каменів із зображенням не кладіть у землі вашій, щоб кланятися перед ними” – навчав Бог людей [1.10, Левит. 26; 1]. Західноєвропейські християнські народи також проігнорували Божу пораду, але навчилися цивілізовано ставитися до пам'ятників як до складової своєї історії. Нащадки ж східних слов'ян – ні. За вказівкою їх державних мужів періодично знищуються пам'ятники попередніх епох, начебто саме з цих державних мужів розпочинається історія їх народів. Тимчасовий уряд Росії вже через два тижні після свого утворення прийняв постанову про спорудження в Петрограді пам'ятника “героям-борцям за свободу Росії” і оголосив всеросійський конкурс на створення його проекту [1.81]. За часів громадянської війни багато пам'ятників було пошкоджено або зруйновано. За свідченням В.Бонч-Бруєвича, замість них В.І.Ленін запропонував “піднести на площах монументальні скульптурні групи, які б зображали епізоди боротьби за звільнення трудящих від влади капіталу, самодержавства, від насильства церкви” [1.2.3.464, с. 409]. “На честь великого перевороту, який змінив Росію” 12 квітня 1918 р. РНК РСФРР прийняв декрет “Про пам'ятники Республіки”. Згідно з цим документам зняття з площ і вулиць підлягали усі пам'ятники державним і політичним діячам колишньої Російської імперії, а також герби, емблеми, пам'ятні написи тощо. Нові пам'ятники повинні були відображати події Жовтневої революції 1917 р., “почуття революційної трудової Росії” [1.19, с. 95-96]. 7 травня 1919 р. аналогічний декрет під назвою “Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів і їх слуг” прийняла РНК УСРР. Всеукраїнському комітету з охорони пам'ятників мистецтва і старовини було наказано знести згадані пам'ятники, тому що вони “не мають ні історичного, ні художнього значення” [1.112]. Наприкінці травня 1919 р. за вказівкою більшовиків був знятий бюст П.А.Столипіна з його могили на території Києво-Печерської Лаври. На постаменті

бюсту, що залишився, планувалося написати, що там похований поміщик Саратовської губернії, який свого часу “душив революцію і розстрілював робітників і селян” [1.2.1.239]. 10 лютого 1920 р. Київський губернський революційний комітет і відділ народної освіти ухвалили рішення про знесення статуї княгині Ольги та встановлення біля оперного театру пам’ятника К.Марксу, перед будинком міської Думи – монумента “Повстання Праці”, у Петровському парку та на Михайлівській площі – пам’ятників Т.Г.Шевченку [2.521, арк. 4 зв.]. До Кобзаря, як національного пророка, з великою пошаною ставилися представники різних політичних сил, про що свідчать записи у книзі відвідувачів його могили у Каневі. Вони відображають психологічний клімат епохи, уявлення, настрої і прагнення їх авторів, свідчать про швидкі темпи політизації та ідеологізації їх свідомості, особисте сприйняття дійсності: “Батьку Тарасе! Прийшов я уклонитись твоїй могилі, Вільний Українець. І вітаю тебе, Батьку, з волею, котру ми добули, за котру ти весь свій вік боровся...” (Т.П.Кабаченко із с.Яблунів, 1 червня 1917 р.); “Найбільший і найдужчий Універсал до народу українського на Україні й поза Україною суцього – “Кобзар” Тараса Шевченка. Його же не перейдеш” (Члени УПСР М.Ковалевський, Г.Чижевський, М.Чечель, І.Маєвський та інші, 3 липня 1917 р.); “Був на могилі, рідний Батьку Шевченку Т.Г., ідейний чоловік, котрий бореться за правду та за волю бідноти, як і ти боровся, наш Батьку рідний” (“чесний і ідейний комуніст-більшовик Канівського повіту” Георгій Іванов-Бзенко, 1 травня 1919 р.); “... Якщо б ти був живий, ти б боровся разом з трудящими України проти петлюрівського шовінізму і націоналістичної брехні, яка проводиться цими зрадниками українського трудового народу. Хай живе Вільна Українська Советська Республіка! Твої мрії, дорогий поет народа, збуваються зараз”(без підпису, 11 червня 1920 р.) [1.2.1.209, с. 129, 132-133].

Оскільки у творах Т.Г.Шевченка відсутня логічно побудована політична програма, шляхом певної інтерпретації його зручно віднести до будь-якої моделі політичної культури. Обласний комітет Комуністичної партії комуністів-боротьбістів Херсонщини в березні 1920 р. видав спеціальний бюлетень, присвячений пам’яті поета. У ньому підкреслювалася антирелігійна спрямованість багатьох творів Т.Г.Шевченка, в яких він “лає все духовенство, яке релігію зробило орудієм для

захисту царату і панування катів-панів” і що “гнів Шевченка на духовенство настільки усилюється, що він навіть перестає вірити в того Бога, іменем якого духовенство усипляло революційність робочого люду і піддержувало панування катів”[1.2.2.370].

Більшовики шанували Кобзаря як ворога самодержавства, революціонера-демократа. Вже на початку серпня 1920 р. художньо-промислові майстерні НКО УСРР підготували великі партії пам’ятників Т.Шевченку, К.Марксу, В.Леніну та іншим “видатним борцям та ідейним проводирям робітничого руху”. Перша партія цих пам’ятників була направлена в Донбас для встановлення в повітових містах та великих селах [1.13, с.16-17]. 3 липня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання про стан могили-пам’ятника Т.Г.Шевченка в Каневі. Після відповідної інформації Л.Кагановича була ухвалена постанова: “а) вилучити охорону і утримання могили із відання місцевого районного радянського апарату і передати її у відання НКПросу; б) звернути серйозну увагу на матеріальне забезпечення і впорядкування пам’ятника-могили та обслуговування його політпросвітницькою роботою; в) вважати за необхідне асигнування спеціальних коштів як у вигляді щорічного кредиту, так і одноразового, на приведення могили в кращий вигляд” [1.2.2.235]. Постановою РНК УСРР від 20 серпня 1925 р. могила Т.Г.Шевченка і територія навколо неї були оголошені державним заповідником [1.117].

На дискредитацію Церкви була спрямована й кампанія з викриття “мощів” православних святих, яких в дореволюційній Росії налічувалось близько 400 [3.780, с. 36-39]. Слов’янське слово “мощі” можна перекласти на сучасну українську мову як “мумія” або “тіло померлого” [3.941, с. 150]. Першими визнаними “святими” були князі Борис і Гліб, Феодосій Печерський, княгиня Ольга, князь Ігор, засновник Печерського монастиря Антоній [3.885, с.11]. Згодом “мощі” з’явилися в Новгороді, Чернігові, Ростові, Ярославлі та інших містах. Вважалося, що тіла померлих “святих” залишилися нетлінними як особливий дар після смерті за життя за законами Божими. Віруючим продавались свічки, лампадна олія, свята вода, хрестики, ікони, освячені на “мощах”, в результаті чого вони ставали нібито

цілющими. Але “мощі” мали різну ступінь збереження. Так, “мощі” архіпастиря Харківського й Охтирського святого архієпископа Мелентія (М.І.Леонтовича), який помер у 1840 р., за 78 років перебування в Трьохсвятительській церкві Покровського монастиря Харкова залишалися нетлінними, про що у 1918 р. засвідчила спеціальна комісія, яка їх оглянула [1.2.2.278]. До нашого часу збереглися “мощі” багатьох подвижників Києво-Печерської Лаври. У її дальніх і ближніх печерах у 1999 р. зберігалися 120 “мощів”, серед них – першого слов’янського лікаря Агапіта, першого іконописця Аліпія, мироточива глава святого Климента, мученика апостола Петра тощо [1.2.2.415]. Але були й інші випадки. Наприклад, у гробниці Серафима Саровського, яка була відкрита у 1903 р., були знайдені лише кістки [3.943, с. 150]. Цікаво, що ще у 1667 р. Собор РПЦ прийняв постанову: “Нетлінних тіл, які знаходять у наш час, не смійте шанувати як святих, якщо тільки немає на те достовірних свідчень і постанови Собору, бо знаходять багато нетлінних і цільних тіл, що належали таким людям, які померли, будучи відлученими від Церкви і проклятими архієреями або священиками за те, що вони вчинили злочини проти божественних правил і проти закону і незважаючи на це залишаються цілими, хоча від прокляття не звільнені” [3.942, с. 5]. Однак частина священнослужителів і після Жовтневої революції продовжувала підтримувати в свідомості людей віру в нетлінність всіх “мощей”. Цим скористалися більшовики для дискредитації духовенства і Православної Церкви, щоб “попи самі визнали своє шахрайство і щоб народ власними очима переконався, що знаходиться в труні замість “нетлінних” тіл святих мучеників”, а представники духовенства “нехай полюбуються своїми вчинками й перед всім народом відчують свою ганьбу та зневагу” [3.737, с. 3-4].

Масова кампанія з викриття “мощей” була розпочата в РСФРР. В числі перших була гробниця Олександра Свірського в Олександро-Свірському монастирі, яка була викрита 22 жовтня 1918 р. Замість “мощей” в ній була знайдена воскова лялька. ЦК РКП(б) наказав губвиконкомам негайно розгорнути кампанію з відкриття інших гробниць, створюючи для цього спеціальні комісії. До їх складу входили партійні й радянські працівники, експерти та духовні особи. Як відзначають сучасники, про викриття “мощів” повідомлялося заздалегідь, під час

акції були присутніми представники від “населення сільського й міського”, органів Радянської влади, лікарі тощо. Саме викриття гробниць проводилося “головними шахраями, себто єпископами, архимандритами, митрополитами, настоятелями монастирів та іншими князями церкви” [3.737, с. 4]. Результати огляду заносилися до протоколів, які підписували усі члени комісії, після чого “мощі” повертали представникам духовенства під розписку, а протоколи огляду публікувалися в місцевих часописах [3.942, с.5].

28 січня 1919 р. були викриті “мощі” Тихона Задонського в Задонському монастирі, 19 лютого 1919 р. – єпископів Івана та Федора в Суздальському міському соборі Володимирської губернії, в самому Володимирі – мощі мученика Авраама. 11 квітня 1919 р. “при величезному натопі народу, у присутності ченців Лаври та лікарів” ієромонах Іона та ігумен Ананій розкрили мощі святого Сергія у Троїце-Сергієвій лаврі, яким було 500 років [3.737, с.5]. Всього у 1918-1920 рр. у 20 губерніях РСФРР були відкриті 63 гробниці [3.902, с.29]. Тільки в дев’яти з них були знайдені останки “святих”, що збереглися [3.765, с.20]. У 27-и раках знайшли кістки, у 18 – штукатурку, ляльки з картону та інші матеріали, у 16 випадках – частково муміфіковані трупи, а дві раки були порожніми [3.986, с.170]. У раці з “мощами” князя Михайла Тверського були знайдені почорнілі кістки та записка такого змісту: “Більшовики, не відкривайте мощей, ви завтра всі осліпнете. Бог вас покарає за це. Більшовики, вам в пеклі місця не буде” [1.2.2.232]. Сучасники стверджують, що після відкриття “мощів” деякі ченці “починали знімати з себе монастирську одіж і, кинувши в куток церкви, казали: “Досить нас обдурювати” [3.737, с.13].

В Україні переважна більшість “мощів” православних святих зберігалася у Києво-Печерській Лаврі. Про їх кількість у різні роки можна судити з даних таблиці 5.1.

Кількість “мощів” у Києво-Печерській Лаврі у 1638-1931 рр.:

Роки	Кількість ”мощів” в печерах:		Всього ”мощів”
	Ближніх	Дальніх	
1638	59	39	98
1674	68	40	108
1762	73	45	118
1795	66	50	116
1825	63	49	112
1931	66	52	118

Примітка. Таблиця складена за даними: Денісов Г. Утворення чудес та мошей у Києво-Печерській Лаврі. –Х.: -К., 1931. – С. 6

Окрім “мощів” 118 святих, у Києво-Печерській Лаврі на початку 20-х рр. ХХ століття зберігалася 61 мироточива голова, а також “мощі” малюка, начебто вбитого іудейським царем Іродом. В інших місцях УСРР зберігалися “мощі” лише 11 “святих”, серед яких було п’ять єпископів, засновник монастиря, патріарх, князь, архімандрит та два ігумени [3.885, с.13].

Масова кампанія з відкриття “мощів” в УСРР розгорнулася на початку 20-х років і посилилася після отримання відповідного обіжника НКЮ РСФРР від 25 січня 1920 р. На шпальтах газет публікувалися статті з закликами ширше розгорнути цю кампанію, викрити “мощі” Києво-Печерської Лаври, покінчити з “традицією святих мощів ...”, які мучилися все життя, замість того, щоб “поставити собі хороший, світлий дім, ... мати дружину, дітей і працювати для себе й інших” [1.2.2.362]. Відкриття гробниць виявила багато сфальсифікованих “мощів” або їх “частин”. Наукові дослідження засвідчили, що воском, ладаном та іншими речовинами виявилися частки “мощів” Афанасія Афонського, Святого Харлампія та Василя Цесарійського, що зберігалися в Святогорському Успенському монастирі; чудотворця Іова Почаєвського, що були знайдені в фундаменті церкви с.Липовий Гай Харківської губернії [2.687, арк. 132; 3.1010, с.145], “Трухою” виявилися “мощі” архієпископа Катеринославського та Херсонського Амвросія і єпископа

Могилівського Афанасія, що зберігалися в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі [3.974, с.7]. Наведені факти широко використовувалися більшовиками для викриття міфу про нетлінність чесних останків” всіх православних святих [3.1035, с.113].

Однак були випадки, коли подібні акції не виправдовували сподівань їх організаторів. Так, відкриті 18 лютого 1921 р. за рішенням Чернігівського губернського з'їзду Рад “мощі” святителя Феодосія Чернігівського виявилися повністю цілими, що справило велике враження на присутніх. Протягом трьох днів “мощі” були представлені “для огляду публіці”, після чого були заховані в печері при соборі. Збентежені цим випадком секретар Чернігівського губкому КП(б)У О.Одинцов та голова губвиконкому Філатов надіслали телеграму на адресу ЦК КП(б)У, РНК УСРР, РНК РСФРР та В.І.Леніна, в яких наводився висновок експертизи “мощів” Феодосія : “Піддане експертизі тіло ... є дійсно тілом людини в стані сухого омертвіння ... без ознак гниття. Дані мікроскопічного дослідження ... виявляють досить ясно будову тканин і клітин ...”. Автори телеграми прохали направити в Чернігів експертів для “хімічного і археологічного дослідження ... з необхідними препаратами і апаратами” [2.545, арк.1]. Питання про чернігівські “мощі” 29 березня 1921 р. обговорювалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, яке вирішило відправити їх до Москви, узгодивши це питання з Чернігівським губкомом партії та губвиконкомом [2.518, арк.46]. У 1924 р. співробітники Чернігівського державного музею почали досліджувати поховання під Воскресенською церквою м. Седнова, побудованого у 1690 р. полковником Яковом Лизогубом і виявили 44 муміфікованих трупів, переважна більшість яких добре збереглась завдяки специфічним якостям місцевого піщаного ґрунту [3.943, с. 10].

У руслі боротьби за утворення радянського побуту була розпочата великомасштабна акція з перейменування вулиць, площ та населених пунктів, що мали в своїх назвах “релігійний” наліт або названих на честь представників царської родини. У результаті цього з карти республіки щезли сотні топонімів. Перейменовувалися вони переважно в пам`ять про діячів російського та міжнародного робітничого і комуністичного руху. Так, за рішенням Лебединського комітету

КП(б)У Харківської губернії у 1919 р. були перейменовані декілька вулиць повітового центру, а Вознесенська площа – у площу ім. М.Урицького [2.653, арк. 1]. Виконкоми Баляннівського, Білоцерківського, Ковалівського і Чутівського районів Полтавської губернії влітку 1923 р. вирішили перейменувати с. Іорданівське – в Леніно, с. Дьячкове – в Будьонівку, с. Білоцерківка – в Червоні Піски, с. Покровське – в Артемівку, с. Романівка – в Радянське, с. Ново-Кочубеївку – у Ворошилівку тощо [2.651, арк. 3]. У зв'язку з тим, що самовільні перейменування населених пунктів набули масового характеру, своєю спеціальною постановою від 17 жовтня 1923 р. ЦВК УСРР заборонив робити це, зобов'язавши місцеві органи влади узгоджувати відповідні рішення з НКВС, Центральною адміністративною комісією та урядом УСРР [1.119].

Великого значення надавали більшовики витісненню релігійних свят та заміні їх радянськими, “революційними” святами. В РСФРР одним з ініціаторів цієї кампанії стала Московська рада. 10 березня 1918 р. вона скасувала святкування масниці і оголосила цей день робочим. За працю в дні пролетарських свят робітники не отримували додаткової оплати [1.2.2.245]. Катеринославська губерньська рада в березні 1918 р. також виступила проти святкування масниці в часи, “коли пролетаріат напружує всі сили в боротьбі з економічною розрухою в республіці” й “коли кожна година дорога” [1.2.2.237]. Харківська рада також оголосила 15 і 16 березня робочими днями, але губерньська земська управа все-таки відсвяткувала масницю у п'ятницю 15 березня, а міська управа – в суботу 16 березня 1918 р. [1.2.2.246]. У 1919 р. органи Радянської влади вирішили цю проблему на законодавчому рівні. На початку березня Народний Комісаріат праці УСРР прийняв тимчасову постанову. В ній святковими були оголошені неділя, Хрещення, Благовіщення, Успіння, Воздвиження, перші два дні Різдва, п'ятниця та субота Страсного тижня, понеділок і вівторок Великодня, Вознесіння та Трійця. Напередодні Різдва та Святої Трійці робочий день закінчувався о 12 год. Віруючим нехристиянських конфесій теж дозволялося святкувати свої релігійні свята у відповідні дні [1.2.2.229].

Робітники були проти відміни релігійних свят. У колективно-тарифній угоді, яку 1 квітня 1918 р. підписали профспілки гірничих робітників Донецького та Криворізького районів з роботодавцями, відзначалося, що праця в святкові дні та надурочні роботи в передсвяткові дні повинна оплачуватися в подвійному розмірі, а в перші два дні Великодня й Різдва Христового – у потрійному розмірі [1.128, с.113]. Харківські водопровідники 20 квітня 1920 р. вимагали від керівників видати на свято Великодня продовольчий пайок та по дві пляшки вина на кожну родину [2.561, арк.187].

У зв'язку з тим, що неділя теж вважалася релігійним святом, у 1922-1923 рр. органи Радянської влади намагалися перенести відпочинок у цей день на будь-який інший. Однак виявилось, що окремі свята припадали не на неділю, а на п'ятницю та суботу. Тому в червні 1923 р. ЦК КП(б)У порекомендував партійним осередкам “звернути ... увагу на те, щоб низка культурних недільних заходів була протиставлена “церковному” проведенню неділі”, поширити агітацію проти загальноцерковних, престольних (храмових) та цехових свят на заводах. Підкреслювалася необхідність викриття шкідливості всіх релігійних свят, а нові свята пов'язувати із революційними подіями, ратними та трудовими подвигами радянських людей, максимально використати їх в інтересах соціалістичного будівництва [2.552, арк.12; 3.1103, с.3, 19-20, 22].

Однією з форм боротьби з релігійними святами були так звані “антивеликоднівні кампанії”. За рекомендацією агітпропу Харківського губкому КП(б)У в квітні 1920 р. в Петинському, Холодногірському, Основ`янському та Іванівському районах міста в Великдень проводились концерти-мітинги на тему “Значення недільників”, організувалися концерти симфонічного оркестру [2.660, арк. 5 зв.-6]. Великдень у тому році збігся зі святом 1 травня, тому ЦК КП(б)У запропонував не організовувати трудових недільників, а проводити мітинги й збори, причому виключно в денний час [2.536, арк. 209]. У доповідях та виступах на мітингах рекомендувалося пояснювати різницю між пролетарськими та релігійними святами, підкреслювати, що мета останніх – “шляхом оману, затемнення народної свідомості відволікти трудящих від життєвих завдань”. Одночасно наголошувалося на

неприпустимості зневаження релігійних почуттів людей, “які ще не звільнилися від релігійних забобонів” [2.536, арк. 59; 2.662, арк. 15, 17, 36]. Цієї “політичної лінії” органи місцевої влади дотримувалися і у свято Великодня 1923 р., тому що вона повністю збігалася з рекомендаціями ЦК РКП(б) “звернути особливу увагу на пропагандистський бік антирелігійної кампанії” під час свята, “утримуватися від влаштування вуличних походів, не ображати релігійні почуття віруючих” [2.581, арк. 1]. Полтавський окружний відділ політосвіти рекомендував ставити в ці дні у сільбудах і хатах-читальнях антирелігійні вистави, організувати лекції, доповіді і співбесіди відповідного змісту, а в клубах – танці [2.650, арк. 29].

Аналогічну спрямованість мали антивеликоднівні кампанії 1924-1928 рр.: лектори, доповідачі, організатори співбесід викривали роль релігії як знаряддя класового поневолення трудящих, закликали присутніх вступати до заводських, фабричних та клубних осередків “СБУ”. Робітники трамвайної майстерні Києва вирішили “другий день попівського Великодня не святкувати, а своє пролетарське свято Перше травня продовжити на два дні” [1.2.2.447]. Газета “Пролетарская правда” запевнювала читачів, що “... свято Великодня ... є святом аморальним, шкідливим, оскільки воно роззброює пролетаріат, ослаблює в ньому волю до боротьби”, тоді як 1 Травня – це “устремління вперед, відрив від старого, підняття завіс майбутнього, означення віх і шляхів до перемоги трудящих” [1.2.2.389].

Інший характер мала антивеликоднева кампанія в 1929 р., яка проходила під гаслом “Проти релігії, за радянську культуру!”. В ніч на Великдень активістами “СБУ” майже повсюдно були організовані антирелігійні карнавальні походи, які, на думку органів ДПУ, “пройшли блідо”, були малолюдними і викликали негативну реакцію не лише з боку віруючих, але й робітників. Під час акції сталося декілька “хуліганських вибриків” та провокацій з боку учасників карнавалів. Так, біля Михайлівської церкви в Харкові, Сретенської церкви та Софіївського собору в Києві, Троїцького собору в Дніпропетровську учасники карнавалів в ніч на Великдень пускали ракети в групи віруючих, внаслідок чого деякі з них отримали опіки обличчя. Інколи віруючі чинили опір учасникам карнавалів. Так, біля Ново-Троїцької церкви Харкова вони закидали комсомольців та активістів “СБУ”

камінням, поранили одному голову, а біля Свято-Духовної церкви оточили вантажівку з учасниками карнавалу і ледве не побили їх. У с. Нова Прага Зінов'євської, в Артемівську Донецької та Гуляй-Полі Запорізької округ комсомольці побили віруючих [2.571, арк. 25-25 зв.].

Віруючі розцінили антивеликодні карнавали 1929 р. як відвертий тиск на Церкву з боку органів Радянської влади, а інтелігенція – як “публічний вияв некультурності, перекручення гасел культурної революції і кошунство”. Робітники Харківського паровозобудівного заводу та Дніпропетровського заводу ім. Г.Петровського говорили, що “... треба вести виховну роботу, а не клоунську. Не можна такими дурними методами вести боротьбу з релігією... Відокремили церкву від держави, а тепер втручаються в релігійні справи і не дають жити віруючим. Потурбувалися б краще про продовольче постачання населення, ніж влаштовувати безглузді, нікому не потрібні демонстрації”. Коваль мостового цеху Дніпропетровського заводу ім. Г.Петровського Остроухов говорив : “Досить того, что церкви закривають, так нас хочуть заставити ще і свята не святкувати. Навіть за старих часів так не знущалися над нашим братом, як тепер” [2.571, арк. 23, 90]. Невдоволення віруючих посилювалося тим, що в антипасхальних кампаніях брала участь єврейська молодь, що підбурювало антисемітські настрої. Це дуже стурбувало євреїв, які побоювалися, що подібні заходи спровокують єврейські погроми в Україні. Негативно ставилися до антивеликодніх карнавалів навіть органи ДПУ УСРР. Їх працівники вважали, що подібні заходи не послаблювали, а посилювали релігійність та антирадянські настрої в суспільстві. Деякі священнослужителі теж вважали ці кампанії помилкою світських органів, тому що вони викликали небувале зростання релігійності населення [2.571, арк. 23, 90].

У зростанні релігійності населення деякі партійні організації звинувачували кооператорів, які “культивували прийоми, що зміцнювали устої віри і релігійних настроїв”, забезпечуючи людей всім необхідним, “починаючи від маці і пасок і закінчуючи ялинками”. Щоб не дратувати органи Радянської влади, деякі кооператори напис “Христос воскрес” на пасках замінювали написами “Привіт кооперації”, а літери “ХВ” (“Христос воскрес”) тлумачили як скорочення слів

“Хозяйственное восстановление”, в загальну композицію пасхальних вітрин своїх магазинів вводили п'ятикутні зірки, зображення серпа й молота, червоні прапори та інші радянські символи [1.2.1.195, с. 47, 49].

Наполегливо прагнули органи Радянської влади витіснити й звичай святкування Різдва Христового та щедрювання (ходіння юнаків і дівчат по домівках з піснями-щедрівками напередодні Різдва). “Колядувати у нас називається співати під вікнами напередодні Різдва пісні, які називаються колядками. Тому, хто колядує, завжди кине в лантух хазяйка, або хазяїн ... ковбасу, або хліб, або мідний грош ...” – писав у повісті “Ніч перед Різдом” М.В.Гоголь [3.775, с.5]. Однією з популярних у ті роки колядкою в Україні була така [1.147. с.8]:

Добрий вечір тобі, господарю!
 Стережи, Боже, твого товару.
 Твого товару від всякого спадку,
 Щоб не було якого припадку.
 Хорошеньку господиню маєш,
 Хорошенько її поважаєш:
 Як чашечка у меду,
 Як соловейко у саду.
 Там барвінок в саду процвітає,
 Там чоловік жону вихваляє.

Для витіснення цих звичаїв активно використовувалися комсомольські організації, які в масовому порядку впроваджували святкування так званого “комсомольського Різдва” – “одного з перших експериментів постановки масової роботи на селі комсомольцями” [2.544, арк. 211]. План його проведення був затверджений 7 грудня 1920 р. агітпропом Харківського губкому КП(б)У. В ньому передбалось видання спеціального номера республіканської газети “Пролетарий” зі статтями антирелігійного змісту та відповідних стінгазет у селах, організація “публічного політичного суду над Христом”, але без “шкідливих ухилів”, які могли образити релігійні почуття віруючих. Програми клубних вечорів, сценарії вуличних демонстрацій повинні були відображати героїчну боротьбу селян проти поміщиків,

бідноти українського села – проти куркульства та бандитизму [2.544, арк. 211; 2.660, арк. 33-34].

У грудні 1922 р. Агітпроп ЦК КП(б)У порекомендував губернським та повітовим комітетам партії заслухати інформацію комсомольських органів про святкування чергового “комсомольського Різдва”. Так, Лебединський повітовий комітет КП(б)У Харківської губернії запланував у свят-вечір організувати клубний вечір з лекцією про походження міфів та легенд про Різдво Христове, читання фрагментів повісті М.В.Гоголя “Ніч перед Різдом”, жартівливі гадання, а на другий день Різдва – проведення антирелігійної демонстрації комсомольців з плакатами та гаслами відповідного змісту [2.543, арк. 73]. Чернігівський губком КП(б)У рекомендував комсомольцям при проведенні цієї акції виходити з “природничо-наукового підходу до релігійних марнотратств взагалі і до свята Різдва зокрема”, утримуватись від будь-яких відвертих антицерковних виступів. У планах проведення “комсомольського Різдва” у 1924 р. напередодні свята у робітничих клубах та сільбудах пропонувалося читати науково-популярні лекції “про наукове і біблейське пояснення походження світу, людини, тварин і рослин”, а у свято Різдво Христового організувати масові спортивні змагання, вистави у сільбудах. У робітничих клубах пропонувалось підготувати вистави відверто антирелігійного змісту, в сільбудах – “революційного і громадського змісту”, які повинні були викликати “... бадьоре, життєрадісне, веселе враження у жителів” [2.558, арк. 39-40].

У проведенні подібних акцій брали участь і червоноармійці, які виступали з концертами антирелігійного спрямування не тільки у військових частинах, але й перед цивільним населенням. В їх репертуарі були й “червоноармійські колядки”, уривок з яких ми наводимо, зберігаючи мову, стиль і пунктуацію оригіналу [2.545, арк. 34 зв.] :

Ой вы, brave ребятки,
Вам мы бьем своим челом,
Наши красные колядки
Мы в сочельник вам поем.

Нынче разные старухи
 Голодают без еды,
 Нынче молятся до пота,
 Лбами бьются у икон.
 Но у нас одна забота –
 Бога гнать из сердца вон...

В середині 20-х рр. партійні комітети почали відмовлятися від проведення “комсомольського Різдва” та “антивеликодневих карнавалів”, тому що вони “були непродумані і давали негативний результат” [2.555, арк. 174-174 зв.]. Харківський окружком КП(б)У запропонував у дні різдвяних свят 1926 р. зосередити антирелігійну пропаганду в робітничих клубах, сільбудах та хатах-читальнях, спрямовуючи її, з одного боку, на пояснення причин виникнення релігії, різдвяних свят та класового характеру християнства, з іншого боку – виступати проти прогулів, пияцтва, “кулачок” та “інших негативних побутових явищ, пов’язаних зі святами”, пожвавити діяльність осередків “СБУ”, насамперед в робітничих клубах та на великих підприємствах [2.678, арк. 199-200].

У грудні 1928 р. в УСРР була розгорнута широкомасштабна агітація за відмову людей від святкування Різдва Христового. В республіканських газетах публікувалися численні матеріали про рішення загальних зборів робітників підприємств Києва, Маріуполя, Одеси. Сімферополя, Сталіно та ін. “про бажання працювати 25 і 26 грудня і про перенесення відпочинку на інші дні”. Залізничники Бахмача вирішили свою зарплату за святковий день “віддати на допомогу селянській бідності для успішного проведення весняної сівби”, друкарі Харкова і Артемівська ставили питання “про остаточну відміну різдвяних свят” [1.2.2.401].

До проведення подібних акцій почали залучати й професійні спілки. Під час різдвяних свят 1930 р. культвідділ ВУРПС поставив перед усіма профспілковими організаціями завдання “забезпечити стопроцентний вихід на роботу під час Різдва. Всі безвірники мають бути втягнені до ударних бригад і навпаки: всіх ударників – до лав спілки войовничих безвірників”. В газеті “Профробітник” та журналі

“Культробітник” були опубліковані директивні матеріали про організацію антирелігійної пропаганди. З Харкова в регіони були направлені лектори і доповідачі, відповідна література, заплановано проведення районних нарад активістів-антирелігійників. Колективу столичного театру “Великий Пролетар” було доручено підготувати антирелігійну програму для виступів перед трудівниками Донбасу, в клубі металургів – антирелігійну виставу та вечір “1905 рік і релігія”, художнім колективам клубу – “різні агітвиступи”, працівницям бібліотеки – “голосні читання художньої антирелігійної літератури”, культпрацівникам клубу будівельників – антиріздвяну виставу, виступи художніх гуртків з антирелігійним репертуаром на будівельних майданчиках міста та в житлових бараках [1.2.2.425].

До “мирних” методів боротьби проти релігії та Церкви почали залучати й студентську молодь. Напередодні різдвяних свят 1930 р. ЦК пролетарського студентства УСРР рекомендував організувати в кожному вузі “батальйон культармійців-безвірників”. Він складався з “бригад”, члени яких виступали з антирелігійними доповідями на підприємствах і в селах. Вони були зобов’язані проводити у святкові дні масові антирелігійні вечори з лекціями, доповідями, художніми виставами, лекції за участю професорів та інших наукових працівників, спільні з підшефними підприємствами або військовими частинами антирелігійні збори, розповсюджувати серед населення антирелігійну літературу, організовувати підписку на газету “Безвірник” тощо [1.2.2.438].

Звичайно, масові антирелігійні кампанії 20-х рр. приносили певні результати, але не такі, на які чекали більшовики. Куп`янський окружком КП(б)У Харківської губернії відзначав у січні 1929 р., що в релігійні свята молодь “більше ходить в церкву, ніж до культурно-просвітницьких установ”, що “кількість віруючих в окрузі не зменшується, а збільшується” [2.670, арк. 11].

Витісняючи релігійні свята, більшовики запроваджували свята радянські. В УСРР святкували загальносоюзні свята, встановлені РНК РСФРР ще у 1918 р.: 1 січня – Новий рік, 22 січня – День пам’яті про події 9 січня 1905 р.; 12 березня – День повалення самодержавства, 18 березня – День Паризької Комуни, 1 травня – День 1 Інтернаціоналу, 7 листопада – День пролетарської революції [1.31, с.229].

Впроваджувалися також республіканські, губернські (окружні), повітові та інші свята. На засіданні комісії Агітпропу ЦК КП(б)У в серпні 1919 р. було прийняте рішення про святкування Дня радянської пропаганди (24 серпня). Сценарій його святкування передбачав роз'яснення статей Конституції УСРР та Декрету про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви, розкриття реакційної ролі духовенства, яке намагається підштовхнути селян на антирадянські виступи, тому з ними треба розправитися так, як свого часу розправилися з колишніми поліцейськими, офіцерами та ін. У вересні того ж року в Богодухівському повіті Харківської губернії святкували День визволення від денікінців та свято Трудової школи, які супроводжувалися мітингами, бесідами, співбесідами в школах та дитячих будинках, святковими виставами в клубах [2.527, арк. 1-1 зв., 10-12; 2.646, арк. 6; 2.676, арк. 13, 41, 47 зв., 48].

Особливо ретельно готувалися органи Радянської влади до святкування чергової річниці Жовтневої революції. Так, у 1920 р. це питання спеціально обговорювалося на пленумі Харківського губкому КП(б)У. Вирішено було напередодні та в день свята повсюдно організувати мітинги, демонстрації, факельні походи, урочисті збори, масові суботники тощо. Хворим, інвалідам та дітям планувалось видати святкові продовольчі пайки [2.661, арк. 157]. В 1921-1922 рр. в губернії відзначали день пам'яті К.Лібкнехта та Р.Люксембург, 2 вересня – День урожаю. Під час останнього проводилися сільськогосподарські виставки, визначалися передові господарства, проводився запис слухачів до антирелігійних гуртків [2.660, арк. 33-34; 2.673, арк. 12].

Великого значення надавалося боротьбі з релігійними обрядами, якими супроводжувалися різні акти громадянського стану – хрещення новороджених, вінчання молодят, поховання померлих тощо. У 1917-1919 рр. РНК УСРР, ЦВК і РНК РСФРР прийняли низку декретів про цивільний шлюб і його розторгнення, про ведення книг актів громадянського стану, Кодекс законів про акти громадянського стану тощо [1.32; 1.68; 1.76; 1.124]. Церковним установам наказано було негайно передати в органи Радянської влади метричні книги, дійсними оголошені лише цивільні шлюби, зареєстровані в органах ЗАГС. Церковні шлюби не заборонялися,

але вважалися “приватною справою брачующих”. Виняток становили церковні шлюби, укладені до прийняття Декрету РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. “Про цивільний шлюб і про ведення книг актів громадянського стану” [1.124, с.109].

У церковних обрядах більшовики вбачали одну з причин не тільки збереження, а й посилення релігійності населення. Виходили з того, що не релігійне почуття породжує обряди, а навпаки, сам процес їх проведення (урочиста хода, пишний одяг священиків, сп’яніння ладаном, церковні співи, містичний страх перед таємничими культовими речами тощо) викликає “масовий гіпноз і самонавіювання” і навіть “фантастичний екстаз”. Тому органи державної влади всіляко намагалися виявляти та обмежувати, а згодом – замінити “зовнішній вплив обрядів на психіку віруючих обстановкою комуністичного побуту” [2.537, арк. 102]. Уже в перших декретах уряду УСРР відзначалося, що “дії державних та інших публічно здійснюваних громадських заходів не супроводжується ніякими релігійними обрядами або церемоніями”. Були скасовані релігійні клятва й присяга, всі акти громадянського стану повинні були здійснюватися виключно радянськими органами ЗАГС [2.545, арк. 104].

У Харківському народному суді уже в середині січня 1918 р. був створений шлюбний відділ, який розглядав відповідні справи, вилучивши їх з відання духовних консисторій [1.2.2.310]. Аналогічні заходи проводилися в РСФРР, хоча ще на початку березня 1918 р. Помісний Собор РПЦ оголосив, що “шлюб, освячений церквою, не може бути розторгнутий цивільною владою і таке розторгнення церква не визнає дійсним. Ті, хто розриває церковний шлюб простою заявою у радянські органи, є винними у порушенні над таїнством шлюбу”. Зазначалося також, що “запис шлюбу в цивільних установах не може замінити церковного вінчання ... Тому цивільні шлюби обов’язково мають бути освячені церковним вінчанням”, що “ніякі декрети, спрямовані на повалення церковних законів, не можуть бути прийняті церквою” [1.2.2.246]. Однак декретом РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. законними визнавалися тільки цивільні шлюби, а з церковних – лише ті, що були укладені до прийняття даного декрету. Решта шлюбів вважалися “приватною справою тих, хто вступає у шлюб” [1.2.2.311]. Був створений Центральний відділ ЗАГС при НКВС

УСРР, при губвиконкомах – губернські підвідділи відділів НКВС, а при повітових і волосних виконкомах, міських і районних радах у великих містах – місцеві підвідділи відділів НКВС [2.538, арк. 55]. Вони повинні були виконувати усі функції з реєстрації актів громадянського стану, які до цього належали Церкві.

У лютому 1920 р. Всеукрревком (до його складу входили від більшовиків Г.Петровський (голова), Д.Мануїльський і В.Затонський, від боротьбистів – Г.Гринько, від борбистів – В.Качинський) прийняв постанову, згідно з якою “всі церковні і релігійні шлюби, взяті в період панування денікінської влади з додержанням попередніх правил і законів, визнаються дійсними і мають силу зареєстрованих цивільних шлюбів” [1.2.2.228]. З відновленням Радянської влади в різних регіонах України відновлювали свою діяльність і органи ЗАГС. Полтавський окружний підвідділ ЗАГС, що був утворений 8 березня 1919 р. і діяв до 28 липня 1919 р., відновив свою роботу 27 грудня 1919 р. після відступу Добровольчої армії [2.637, арк. 79]. На Волині органи ЗАГС почали працювати восени 1920 р.: Житомирський міський відділ – 25 жовтня, губернський підвідділ при Волинському губревкомі – 13 листопада. До штатів першого входили завідувач, його заступник, секретар, діловод та реєстратор; до складу другого – завідувач, секретар та журналістка-діловод [2.615, арк. 2-2 зв.].

Відновлення відповідних органів на місцях просувалося досить повільно. В окремих місцевостях за часів денікінської окупації були знищені документи радянських органів ЗАГС та церковні метричні книги. В селах відповідні функції нерідко виконували “люди неграмотні і недосвічені”, мало місце ухиляння батьків від реєстрації малюків. “Не можна заплющувати очі на ту обставину, що до реєстрації актів народження і смертей населення приступає лиш після примусових заходів” – визнавав Полтавський підвідділ ЗАГС у січні 1920 р. [2.637, арк. 79а]. В Київській, Полтавській, Чернігівській та інших губерніях місцеві органи влади відмовлялися визнавати без реєстрації в органах ЗАГС вінчання молодят, розторгнення шлюбів, народження малят тощо [2.637, арк. 79а; 2.635, арк. 3-5; 2.680, арк.2а]. НКЮ УСРР вимагав від священнослужителів негайно припинити “підміняти” органи Радянської влади, попередивши, що “в разі присвоювання прав

радянської влади по розторгненню шлюбів та в інших справах” їх буде притягнуто до суду революційного трибуналу “як за явну контрреволюцію”, що Радянська влада “не потерпить порушення жодного із декретів Робітничо-Селянського уряду УСРР ... і циркулярів центральної Радянської влади кимось із представників культу” [2.705, арк.48].

Незабаром почали впроваджувати плату за виконання громадянських актів, визначаючи та корегуючи їх вартість, враховуючи платіжоздатність людей. В середині листопада 1921 р. питання про оплату за реєстрацію і розторгнення шлюбів було обговорено президією Харківського міському КП(б)У, а незабаром – у районних комітетах партії. Бюро Петинсько-Журавлівського РК КП(б)У 16 листопада прийняло рішення: “Вважаючи отримання плати зараз недоцільним, але зважаючи на всі видатки по утриманню підвідділу ЗАГС, просити губком плати брати тільки з осіб вільних професій” [2.660, арк. 27].

Інакше вирішувалось це питання в селах. Щоб примусити їх мешканців відмовитись від виконання релігійних обрядів, окремі місцеві органи влади встановлювали досить високу платню за них, при цьому, як скаржились селяни, плата ця “зростає щоденно” [2.551, арк. 173]. Відділ управління Чернігівського губвиконкому відзначав, що “ставлення населення до реєстрації актів громадянського стану доброзичливе”, що люди навчилися “відокремлювати реєстрацію актів від здійснення обрядів”, а невдоволення викликає висока оплата метричних довідок і виписок, які видавали органи ЗАГС [2.705, арк. 343 зв.].

Органи Радянської влади поставили під свій контроль і обряд поховання померлих. 1 червня 1919 р. РНК УСРР прийняв декрет “Про кладовища і похорони”, в якому відзначалося, що “усі кладовища, морги і крематорії, а також організації поховання громадян надходять у відання місцевих Рад депутатів, по відділах комунального господарства”, що для громадян будь-яких віросповідань встановлюються однакові похорони. За бажанням і за рахунок родичів померлого дозволялося виконувати відповідні релігійні обряди в храмах і на кладовищі, а ховати лише після отримання в органах ЗАГС свідоцтва про його смерть [1.113, с.126-127]. У зв’язку з тим, зокрема, що деякі релігійні громади заважали

похованню на загальних кладовищах атеїстів або прихильників інших релігійних конфесій, в липні 1923 р. НКВС УСРР запропонував відділам управлінь губвиконкомів здійснити заходи “до недопущення подібних явищ”, вимагати від місцевих кладовищних комітетів і релігійних громад письмових розписок про те, що вони виконуватимуть відповідні закони і інструкції, а осіб, які винні в їх порушенні, притягати до кримінальної відповідальності. Священикам дозволялося виконувати лише такі публічні релігійні обряди та церемонії, “які строго випливають з потреб культу і ґрунтуються на вікових звичаях віруючих”. До таких належали “хресні ходи” під час проводів померлих на кладовище, походи до рік, ставків та криниць в установлені самою Православною церквою дні – на Хрещення, Перший Спас і на Великдень. Дозволялися також ходіння священиків по будинках прихожан з молитвою напередодні Різдва Христового та Великодня, нічні богослужіння (з 12 години ночі до 6 години ранку) у свята Різдва Христового, Хрещення, Великодня, Нового року, Страстного четверга та Суботи [2.685, арк. 11, 39].

Замість релігійних обрядів запроваджувалися радянські обряди, зокрема, реєстрація дітей за комуністичним календарем (“октябрини”). Серед “зачинателів” цього обряду були мешканці Криво-Озерського району Одеської губернії Микола та Ганна Лисовські. В акті реєстрації їх сина, яка відбулася в грудні 1923 р., взяли участь 14 комунарів-більшовиків та 18 позапартійних робітників і наймитів. Новородженому дали ім`я Карлліб “в честь незабутнього і дорогого борця робітничого класу, організатора молоді Карла Лібкнехта”. Секретар ЦК КП(б)У Д.З.Лебідь, ознайомившись з доповідною запискою про цю подію, написав на ній: “Почин добрий, треба його підтримати і поширювати” [2.552, арк. 82-83]. В одній з антирелігійних брошур тих часів пропонувався такий сценарій проведення “октябрин”: 1) привітання батьків від імені трудового колективу; 2) доповідь про значення “октябрин” та їх відмінність від обряду хрещення; 3) вручення батькам відповідного свідоцтва та подарунків. Дітям пропонувалось давати імена “в честь великих людей, красивих і гучних назв із явищ природи, громадського і культурного життя людей”: на честь В.І.Леніна – Владлен, Владиль, Нінель; на честь К.Цеткін –

Клара; на честь революціонерів часів Французької революції – Марат, Дантон, Робесп'єр; на честь “вождя римських пролетарів” – Спартак; на честь “давніх учених-безбожників” – Гельвецій, Демокрит та ін. [3.1105, с. 23]. Новонароджених називали також іменами Трактор, Советська Міліція, Електрифікація, Марсельєза, Ера тощо [3.854, с. 180-181].

Ініціаторами проведення “октябрин”, “революційних (червоних) весіль” та інших радянських обрядів були переважно жінвідділи комітетів КП(б)У. У березні 1924 р. досвід їх роботи був проаналізований на засіданні бюро Ізюмського окружкому КП(б)У Харківської губернії. Окремі члени бюро відзначали, що нові обряди набувають “казенно-офіційного характеру” та “потворних форм”, пропонували впроваджувати їх тільки в селах, домагаючись, щоб вони “не набували міщанського чи казенного характеру” [2.673, арк. 47 зв.-48]. Агітпроп Київського губкому КП(б)У рекомендував надавати новим обрядам “характер громадських, товариських свят, уникаючи моментів матеріальної зацікавленості учасників, залучаючи до них широкі верстви робітників і селян” [2.555, арк. 176].

Особливого значення надавалося викоріненню релігійної обрядовості серед самих більшовиків. Питання це неодноразово ставилося в працях В.І.Леніна ще задовго до Жовтневої революції. В статті “Наші завдання і Рада робітничих депутатів” (1905 р.) він називав віруючих робітників та інтелігентів “непослідовними”, але відзначав, що “ми не будемо їх виганяти не тільки з Рад, але навіть із партії, бо ми твердо переконані, що справжня боротьба, робота в ряду і в шерензі переконає в істині марксизму всі життєздатні елементи, відкине геть все нежиттєздатне” [1.45, с. 65]. Після Жовтневої революції позиція В.І.Леніна з цього питання стала жорсткішою. У травні 1919 р., відповідаючи на запитання Є.Ярославського відносно позиції членів Оргбюро ЦК РКП(б) щодо виконання комуністами релігійних обрядів, В.І.Ленін відповів однозначно : “Я за виключення з партії учасників обрядів”, хоча припускав перебування в партії віруючих, але лише “чесних і відданих” осіб [1.53, с.330; 1.58, с.440].

Досить велику увагу приділяли “підтриманню в чистоті” лав більшовицької партії Політбюро та ЦК КП(б)У. Влітку 1920 р. до українських комуністів –

порушників партійної дисципліни, застосовувалися такі форми покарання: партійний осуд з “викликом” на засідання парткому або загальні партійні збори; осуд з відповідною публікацією в місцевій газеті; тимчасове усунення від виконання відповідальної радянської та партійної роботи, а також виключення з партії [2.657, арк.21]. Останнє покарання, як найтяжче, застосовувалося за пияцтво, розбещеність, буйство, жорстоке й “надто грубе поводження з підлеглими”, використання в особистих інтересах службового становища, дезертирство, ігнорування партійних зборів без поважної причини, несплату членських внесків, ігнорування суботників [2.655, арк. 49]. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в червні 1920 р. йшлося про неприпустимість виконання релігійних обрядів тільки “комуністами, які займали відповідальні посади” [2.516, арк. 38], але в травні 1921 р. воно поставило питання про рішучу боротьбу проти “релігійно-філософських пошуків і активної участі у відповідних громадах” усіх членів КП(б)У [2.516, арк. 38; 2.518, арк. 107]. У деяких періодичних виданнях тих часів підкреслювалося, що комуніст не може бути віруючим, що він, “як результат історичного матеріалізму, повинен відкидати все, що виходить за межі наукового експерименту і створювати ... новий закон міжлюдського спілкування ... , новий етичний світогляд” [1.2.2.361].

Досить гостро ставилося питання про партійну дисципліну сільських комуністів, які страждали не тільки релігійними пережитками, але й багатьма іншими недоліками. Член Політбюро ЦК КП(б)У Д.З.Мануїльський писав 18 червня 1920 р. в газеті “Вісті Всеукраїнського Виконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”, що “ми робили комуністичну революцію на селі не в білих рукавичках, а йдемо до неї важким шляхом кривавої боротьби, ... маємо прихильників на селі серед так званих “сільських комуністів” – п’яниць, дармоїдів, яким до ідеального комуніста так само далеко, як землі до неба. Але ... ми змушені робити революцію з тим людським матеріалом, який нам залишив після свого трьохсотлітнього панування царизм” [1.2.2.393].

Боротьба з релігійними забобонами серед комуністів помітно посилилася після прийняття 9 серпня 1921 р. Пленумом ЦК РКП(б) постанови “З питання про порушення п. 13 Програми і постановці антирелігійної роботи”, в підготовці якої

взяв участь В.І.Ленін. Комуністам, які виконували “які-небудь обов’язки священнослужителів будь-якого із культів”, було запропоновано “припинити зв’язок з церквою будь-якого віросповідання”, “виключити їх із партії, якщо вони цього зв’язку не припиняють”. Якщо вони займали відповідальні посади, то повинні були або виключатися з партії, або переводитися кандидатами в члени партії. При цьому брався до уваги “недостатній розвиток, відсталість середовища, в якому доводилося існувати і працювати члену партії, а також сам ступінь відповідальності займаної ним посади”. Про всі випадки виключення комуністів з партії або їх переводу кандидатами в члени партії за згаданими причинами рекомендувалося повідомляти в місцевій пресі, обговорювати ці випадки на зборах партосередків у присутності запрошених позапартійних робітників та селян, з “принциповими роз’ясненнями нашого погляду на релігію і церкву”. Кандидатами та членами більшовицької партії могли стати й особи, які допускали “вимушену необхідність виконання тих чи інших церковних обрядів”, якщо їх “економічні, сімейно-побутові умови ... ставлять їх в тісну залежність від оточуючих”, яким “важко або неможливо в селі інакше одружитися”, або не брати участь у церковному обряді поховання членів своєї родини [1.34, с. 444-445].

Після прийняття цієї постанови до комуністів, які виконували релігійні обряди, застосовувались досить жорсткі заходи. 24 серпня 1921 р. в Катеринославський губком КП(б)У звернувся з заявою 23-х річний селянин-незаможник Ф. Бодня, який вступив до більшовицької партії в 1918 р., але був виключений із неї в червні 1921 р. Новомосковською партійною організацією за вінчання у церкві. Ф.Бодня звернувся з проханням залишити його в лавах партії, пояснюючи причину свого вінчання в церкві так: “Мною було зроблено все, щоб не робити хибного кроку щодо партії і її ідей, але кохання перемогло, і я погодився на цей крок з думкою, що цим я шкоди партії не завдам”. Однак члени губкому, обговоривши його заяву, залишили незмінним попереднє рішення [2.586, арк. 2, 5, 24-25]. У жовтні того ж року за вінчання в церкві Верхньодніпровський повітовий комітет Катеринославської губернії виключив із лав КП(б)У комуніста Бабікова. Лише один член комітету виступив на його захист, відзначивши, що “одруження

комуністу припустимо і в церкві”, що “комуністи не повинні чинити насильство над совістю релігійних громадян”, маючи на увазі віруючу дружину Бабікова, яка наполягла на вінчанні. Бабікова виключили з КП(б)У, інакше “як будуть дивитися жінки на цивільний шлюб” [2.587, арк. 36].

Активно “викорінював” релігійність комуністів Миколаївський повітовий комітет КП(б)У. У липні 1921 р. його бюро обговорило постанову губкому КП(б)У “Про антирелігійну пропаганду взагалі і серед членів партії” і ухвалило циркуляр, в якому підкреслило авангардну роль комуністів у проведенні антирелігійної пропаганди, підкресливши при цьому, що не всі вони порвали з дрібнобуржуазною ідеологією, вінчаються в церкві, хрестять дітей, співають на кліросах. Було поставлено завдання викоринити релігійні забобони серед самих членів партії, для чого впровадити такі заходи: виступити на одному з “партійних днів” з доповіддю “про релігію і комунізм”, залучаючи до обговорювання питання комуністів; провести партійні збори, присвячені антирелігійній пропаганді; організувати читання лекцій “з питань сучасного природознавства” [2.534, арк. 88, 123, 197]. Згідно з рішенням X з’їзду РКП(б) та циркуляром ЦК РКП(б) від 27 липня 1921 р. у повіті була проведена “чистка” партійних осередків [1.34, с.327-328, 438-443]. Із 1089 членів КП(б)У, які були на обліку в 94 партосередках, були виключені з різних причин 248 осіб, в тому числі за виконання релігійних обрядів – 37, серед яких два робітники, 30 селян та п’ять “інших” [2.534, арк. 6].

Аналогічна боротьба з релігійними пережитками серед комуністів проводилася Донецьким, Полтавським, Харківським та іншими губкомами КП(б)У. Вони розробляли і надсилали місцевим партосередкам обіжники та інструкції, визначали напрямки, зміст та форми цієї роботи, розповсюджували літературу антирелігійного змісту. Партійним осередкам пропонувалось розпочати цю роботу з того, щоб поставити питання про зняття ікон, відмову від виконання релігійних обрядів у хатах комуністів, але без застосування насилля щодо жінок і старих [2.552, арк. 8, 12]. Більш жорсткими стали вимоги до бажаючих вступити в члени партії. В резолюції VIII конференції КП(б)У (Харків, 4-10 квітня 1923 р.) відзначалося, що “... основні вимоги мають полягати в обов’язковому систематичному навчанні

політграмоті і розриві з релігійними і т.п. забобонами”, що “при прийнятті (в партію. – В.С.) необхідно особливо перевіряти факт подолання релігійних забобонів” [1.39, с. 234].

Незважаючи на ці вимоги, “в полоні релігійних забобонів” залишалося багато комуністів. У 1924 р. в будинках багатьох членів партосередків с. Михайлівського та інших сіл Савінського району Ізюмської округи зберігалися ікони. Пояснювалося це слабкістю антирелігійної пропаганди та тим, що комуністи “не впливають на своїх дружин”. В Прилуцькій окрузі Полтавської губернії ікони з будинків комуністів вилучали насильно [2.562, арк. 76 зв.].

Не припинилося і церковне вінчання комуністів, внаслідок чого вони майже завжди виключалися із КП(б)У. На пленумі Ізюмського окружного КП(б)У в жовтні 1924 р. за розлучення з дружиною та вінчання в церкві з дочкою колишньої поміщиці був виключений з партії 40-річний К. Шершнєв, член партії з 1920 р., а разом з ним – 35-річний І. Зуєв, голова сільської ради. Останній був звинувачений у “релігійному ухили”, відвідуванні церкви, в допомозі куркулям та ігноруванні рішень партійних зборів [2.672, арк. 107 зв.].

Партійні стягнення комуністи отримували не лише за вінчання в церкві. У квітні 1924 р. в Ізюмській окрузі 30-річний П.К. Шишкін, член партії з 1919 р., командир частини особливого призначення, був звинувачений у тому, що “одружився з дочкою попа і жив у попівській сім’ї”. Пленум окружного комітету КП(б)У, розглянувши його особову справу, прийняв рішення: Шишкіну П.К. оголосити сувору догану й зобов’язати “порвати з попівською сім’єю і попівською дочкою”, інакше буде виключений із партії [2.672, арк. 44-44 зв.]. Таке рішення було прийнято не випадково, бо в деяких публікаціях тих часів молодь переконували в тому, що “статевий потяг до класово ворожого ... об’єкту є таким же статевим збоченням, як статевий потяг людини до крокодила, орангутанга”, що “подібній статевій поведінці, звичайно, не по дорозі з революційною доцільністю” [1.2.2.223].

Випадки виконання членами КП(б)У релігійних обрядів мали місце і в наступні роки. Обстеження сільських партосередків Куп’янської округи влітку

1927 р. свідчило, що серед "найхворобливіших явищ" в партосередках були пияцтво, гра в карти та виконання релігійних обрядів [2.666, арк. 140]. В семи партосередках Сталінської округи 6 % комуністів мали в хатах ікони, виконували релігійні обряди та співчували віруючим [2.569, арк. 76].

Таким чином, діяльність органів Радянської влади з викорінення церковно-релігійної та впровадження радянської святковості і обрядовості була одним з напрямків боротьби проти Православної церкви, її дискредитації, обмеження її впливу на суспільство. Робота ця торкнулася різних сфер суспільно-політичного й приватного життя людей, вплинула на формування їх світогляду, ціннісних орієнтацій та побут, супроводжувалась багатьма антицерковними і антиклерикальними акціями, які принижували віруючих та ображали їх релігійні почуття.

5.5. Видання антирелігійної літератури

Для проведення великомасштабної антирелігійної пропаганди потрібна була література відповідного змісту. У 1917-1919 рр. в УСРР вона практично не видавалась, а надходила з РСФРР. Українські "безвірники" отримували примірники журналу "Революция и церковь", напередодні та в релігійні свята відповідні матеріали публікувалися в газетах. Про їх зміст та спрямованість можна судити з байки І. Неізнаного "Поп и крестьянин", що була опублікована в 1918 р. напередодні Великодня [1.2.2.436]:

Здорово, отче Петр!

Здорово, поп Данило!

Ну, каково, приятель, поживаешь?

Ох, брат, беды моей, как вижу я, не знаешь.

Ну уж и настали времена:

Нет приношений, где подачки,

А иной раз вывезут из церкви и на тачке,

Не житье – одно мученье!...

Нестача літератури особливо гостро відчувалася у зв'язку з активізацією антирелігійної пропаганди на початку 20-х рр. 8 липня 1920 р. редактор газети "Вісті Київського губерніяльного революційного Комітету" М. Любченко писав, що за три роки Радянської влади в Україні не було видано жодної книги або брошури, не опубліковано жодної газетної статті антирелігійного змісту. Автор закликав редколегії газет розпочати в Україні "найенергійнішу кампанію за знищення чорного фронту", писати статті, брошури, видавати листівки та плакати, збирати й друкувати матеріали "про попівський оман" та "попівську контрреволюцію" [1.2.2.391].

Щоб частково вирішити проблему, ЦК КП(б)У та Агітпроп ЦК рекомендували губернським і повітовим видавництвам провести ретельний відбір антирелігійної та природознавчої літератури, укомплектувати з неї бібліотеки агітаторів-"антирелігійників" [2.536, арк. 159]. У створеній таким чином бібліотеці Катеринославського губкому КП(б)У в одному або двох екземплярах зберігалися деякі роботи П.Бляхіна, М.Бухаріна, В.Бистрянського, С.Мініна, І.Скворцова-Степанова та В.Невського [3.738; 3.755; 3.756; 3.948; 3.1076]. У серпні 1921 р. ЦК РКП(б) рекомендував Агітпропу ЦК та Головополітосвіти розробити "ряд науково-популярних брошур..., переглянути опубліковані брошури і книги антирелігійного характеру, визначити які з них необхідно перевидати, визначити нові теми і замовити написати нові брошури". Редакціям масових партійних видань пропонувалося публікувати "... популярно-наукові фейлетони, які допомогли б менш розвинутим робітникам і селянам виробити нове ставлення до питань релігії і моралі" [2.658, арк. 44]. 16 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило члену ЦК С. Мініну написати брошуру антирелігійного змісту та подати "свої міркування з питання про науково-просвітницьку пропаганду" [2.519, арк. 48].

Видання подібної літератури, зрозумілої "як за мовою, так і за змістом", постійно перебувало в полі зору партійних органів усіх рівнів – секретаріату, Політбюро, Агітпропу ЦК КП(б)У, губкомів партії тощо. У 1924 р. було заплановано видання серії науково-популярних брошур, призначених для "пропагандиста-середняка (цехорганізатора і секретаря сільосередку)", художньої

літератури антирелігійного змісту; організація вистав відповідного змісту у робітничих клубах та сільбудах; "проведення антирелігійної тенденції" у виданнях "з природничо-наукових і культурно-історичних проблем". В журналах пропонувалося ввести рубрики "Релігія та наука", в газетах систематично публікувати матеріали "про церковно-релігійний і сектантський рух, про різноманітні явища природи", пояснюючи їх з наукової точки зору [2.555, арк. 37-38].

Незважаючи на ці заходи, місцеві партійні органи інформували ЦК КП(б)У, що в хатах-читальнях та сільбудах антирелігійної літератури гостро не вистачає, а та, що надходить, на 90 % не годиться для села [2.672, арк. 46 зв.], що книга про походження Землі та боротьбу зі шкідниками сільського господарства набагато цінніша за антирелігійну літературу [2.558, арк. 13]. У липні 1924 р. Секретаріат та Агітпроп ЦК КП(б)У прийняли рішення про надання журналу Київського губкому КП(б)У "Безвірник" статусу республіканського, про збільшення накладів дешевих газет, особливо для селян та молоді, а також підручників з політграмоти та суспільствознавства, "антирелігійний посібник" для шкільних вчителів та викладачів вузів [2.582, арк. 80, 85]. До співпраці з редколегією журналу "Безвірник" запрошувалися насамперед працівники відділів культів виконкомів рад, які на практиці впроваджували церковну політику Радянської влади. Їх прохали надсилати "матеріали про наочні картини випадків з релігійного побуту і життя, що відбуваються на місцях, як-от: всілякі скандали духовенства, чудеса, розколи, зречення сану служителів культу та ін. явища, які дискредитують церкву і релігію" [2.602, арк. 27-28].

Літературу антирелігійного змісту, що видавалася в УСРР, можна поділити на п'ять груп: наукові видання для пропагандистів-"антирелігійників" та учнів радпартшкіл; посібники для "масового антирелігійника"; науково-популярні книги; методичні посібники для пропагандистів; антирелігійні "агітки" [2.562, арк. 58]. У 1923-1924 рр. активістам-"антирелігійникам" рекомендувалися для вивчення роботи О.Воробйова, Е.Даенсона, М.Лебедева, Г.Плеханова, В.Рижкова, І.Сухоплюєва та ін. [3.919; 3.1016; 3.1025; 3.1079]. У січні-вересні 1924 р. лише

Державним видавництвом УСРР були видані 24 книги та брошури, іншими видавництвами – понад 50 назв літератури антирелігійного змісту, підготовлені до видання чотири серії брошури "Природознавство у робітничому клубі". В 1925 р. у республіці почав видаватися згаданий науково-атеїстичний журнал "Безвірник", що виходив один раз на тиждень накладом 25 тис. примірників. В ньому публікувались статті відомих публіцистів-"антирелігійників" Є.Ярославського, Б.Кандідова, І.Сухоплюєва, Ф.Олещука та ін. Розповсюджувався журнал "Безбожник у станка", газети харківської та київської організацій "СБУ" "Безвірник", в яких публікувалися статті про атеїстичні погляди Т.Шевченка, Л.Українки, І.Франка, М.Чернишевського, Ч.Дарвіна та уривки з їх творів. На початку 1927 р. у Харкові вийшов перший номер теоретичного журналу "Прапор марксизму", на шпальтах якого друкувалися статті, присвячені проблемам наукового атеїзму. Для того, щоб антирелігійна література була більш доступною для читачів, у червні 1923 р. Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову про збільшення її тиражів українською та іншими мовами [2.562, арк. 158]. 26 січня 1927 р. вийшла постанова РНК УСРР "Про врегулювання діяльності видавництв, що є при державних установах і підприємствах УСРР". У ній відзначалося, зокрема, що згадані видавництва "можуть випускати в світ тільки ті видання, що передбачені планом видавництва, затвердженим відповідним народним комісаром або керівником центральної установи" [1.110, с.311]. У планах видавництв республіки (за винятком "Книгоспілки") на 1928-1929 рр. було передбачено видання понад 50 назв антирелігійної літератури лише українською мовою, а також обсягом близько 50 друкованих аркушів – німецькою, єврейською та польською мовами. Однак плани видання такої літератури ледве виконувалися. По-перше, не вистачало кваліфікованих авторів-"антирелігійників", здатних написати потрібні книги та брошури. У першій половині 1929 р. понад 90 % рукописів були відхилені через непридатність, а замість них перевидавали книги вітчизняних або зарубіжних авторів. Так, серед рукописів 17 книг та брошур, повернутих авторам у квітні-серпні 1926 р., були рукописи Айзенберга "Комментарии к Библии" та Ф.Усатюк "Очерк истории религии" – "науково-необґрунтована антирелігійна пропаганда з

величезною кількістю суперечностей, ... за формою не придатна для робітничо-селянського читача"; рукопис М.Авербуха "Сипуро-Маних" – за його "релігійно-моральний зміст", рукопис Заславського "Чари лжечудес в світі розуму" – за "ненормальну характеристику Біблії" [2.565, арк. 216-218]. По-друге, багато часу (до одного року) витрачалося на видання однієї книги або брошури. У квітні 1929 р. у видавництвах налічувалося 15 рекомендованих до друку, але не опублікованих рукописів, у жовтні 1928 - березні 1929 р. було видано лише 10 брошур [2.569, арк. 81-82]. По-третє, посиляючись на нерентабельність подібних видань, деякі видавництва скорочували їх наклад, в результаті чого потреба в літературі хронічно не задовольнялася. Наприклад, підручник для слухачів сільських антирелігійних гуртків, виданий накладом 7 тис. примірників, був розкуплений за 1,5 місяці [2.567, арк. 14; 2.569, арк. 82].

Складним було становище з виданням "антирелігійних" журналів. У 1928 р. видавалось 11 журналів, навесні 1929 р. – лише два, причому в скороченому варіанті, тиражами 2500 примірників кожний. Вдалося збільшити наклад тільки республіканського журналу "Безвірник": з квітня 1928 по квітень 1929 р. він зріс від 6 тис. до 17 тис. примірників [2.569, арк. 82]. Але цього було недостатньо, тому що в журналі публікувались методичні матеріали для слухачів та керівників гуртків "СБУ" і він користувався великим попитом. Зменшилась кількість публікації матеріалів антирелігійного змісту в республіканських газетах, тому що вони, як вважали редколегії, "відштовхують" передплатників і читачів. Напередодні Великодня 1929 р. в українських газетах було опубліковано всього 10-15 антирелігійних статей, що не задовольняло партійні органи [2.567, арк. 14; 2.569, арк. 81].

Однією з причин скорочення кількості антирелігійних публікацій була гостра нестача паперу, внаслідок чого в березні 1929 р. був зірваний план видання навіть антивеликодневих листівок. Тим не менше, в 1930 р. в книжкових магазинах Харкова та інших великих міст України покупцям пропонувалось понад 20 назв різних видань антирелігійного змісту [3.805, с.54]. Загалом в СРСР на початку 30-х рр. видавалося понад 20 атеїстичних журналів та близько 10 газет. Лише

російською мовою в 1917-1929 рр. вийшли понад 2 тис. книг, брошур і журнальних статей з атеїстичної проблематики [3.1035, с.113].

Отже, антирелігійні публікації та художні твори українських і закордонних авторів об'єктивно сприяли розповсюдженню науково-популярних знань серед слухачів різноманітних гуртків, використовувались для підготовки пропагандистів-“антирелігійників”, але призначалися насамперед для дискредитації релігії, Церкви і духовенства.

5.6. Українське православ'я наприкінці 20-х років

Економічні санкції, застосовані органами Радянської влади проти Православної церкви у 20-ті рр., завдали великої шкоди і підірвали її колишню економічну могутність. Від нестачі коштів страждали всі православні громади, але найбільше – УАПЦ. Гнані світськими органами влади, “автокефалісти” отримували матеріальну та моральну підтримку тільки з боку своїх парафіян. Більшовики уважно стежили за тим, щоб прихожани не збирали пожертвувань на церковні та причтові потреби, а якщо це траплялося, зібрані гроші вилучалися, як це сталося в с. Филиповичі Яблунівського району Лубенської округи [2.566. арк.. 15-16].

Кошти до церковних кас надходили за виконання різних “треб” у будинках віруючих, від продажу свічок, “тарілковогобору” в храмах тощо. За даними Адміністративного відділу НКВС УСРР, у 1924-1925 господарському році витрати селян на утримання духовенства, культових споруд, церковних півчих та інші релігійні потреби (за виключенням витрат на сільське духовенство) становили у Волинській губернії – 1 млн. 380 тис. крб., Донецькій – 564 тис. крб., Київській – 2 млн. 718 тис., Одеській – 1 млн. 630 тис., Подільській – 2 млн. 458 тис., Полтавській – 1 млн. 540 тис., Харківській – 940 тис., Чернігівській – 1 млн. 128 тис., Катеринославській – 1 млн. 500 тис., а разом – 13 млн. 858 тис. крб. [2.551, арк.. 173].

Прибутки деяких православних храмів зростали і в наступні роки. Так, у 1925 р. бюджет 32-х громад Лубенської округи становив 17 тис. 816 крб. 58 коп, у

1926 р. – 21 тис. 88 крб. 88 коп.; прибутки 15 церков Харкова за той же час становили – відповідно – 117 тис. 714 крб. 50 коп. та 150 тис. 106 крб. 72 коп., а прибутки Софіївського Собору в Києві зросли за цей час на 48,8 % [2.562, арк. 115, 117]. Зростання їх прибутків спостерігалось і в 1927 р., але і витрати були значними, майже повністю поглинаючи прибутки. Так, за продаж свічок, просфор, виконання “треб” в будинках віруючих тощо до кас громад Білоколязького району Харківської губернії у квітні-жовтні 1926 р. надійшло 4 тис. 736 крб. 41 коп., а їх витрати за той же час (на закупівлю вина, ладану, сплату страховок, ремонт храмів, зарплату церковнослужителям тощо) становили 4 тис. 612 крб. 78 коп., внаслідок чого в касах залишалось 124 крб. 03 коп. [2.567, арк. 13].

Цікаво відзначити, що незважаючи на економічне і політичне гоніння, випадки зречення сану чисельність православного духовенства не лише не зменшувалась, а навпаки, зростала. Якщо в 1914 р. в Україні налічувалось 26 православних єпископів, то на початку 1927 р. – 95, чисельність священників – відповідно – 10565 і 10657. Одночасно приблизно на 50 % скоротилася чисельність “нижчих культових посад” – дияконів і псаломщиків, які перебували в 11835 православних громадах [2.562, арк. 56]. Про чисельність і штати останніх в межах округів можна судити на прикладі Чернігівщини. У 1925 р. там діяло 250 православних храмів та налічувалось 12500 офіційно зареєстрованих прихожан, які представляли 75000 селянських дворів. Їх релігійні потреби задовольняли 750 священно- і церковнослужителів. Кожна громада мала церковну раду (правління), до складу якої входили 7-10 осіб, які керували “релігійно-моральним і господарським життям всієї громади” [2.567, арк. 12], а також 50 активістів громади, які уклали з органами Радянської влади угоду на оренду храму. Кожна парафія налічувала близько 300 селянських дворів, мешканці яких були постійними прихожанами своєї парафії і підтримували її матеріально. В кожному православному храмі було приблизно по три церковнослужителі (священик, диякон і псаломщик) та особи, які виконували господарські й інші роботи і всі утримувалися на парафіяльні кошти.

Головним показником діяльності релігійних громад і духовенства були не розміри церковних прибутків, а рівень релігійності населення. Вона залишалась

досить високою, хоча в республіці було пограбовано, закрито або зруйновано багато православних церков і монастирів, репресовано значну частину духовенства, розгорнута масова антирелігійна пропаганда. За даними ЦСУ УСРР, у 1923 р. 40,4 % дорослого населення республіки старші 18 років були віруючими, а решта дорослих, хоча офіційно не були членами релігійних громад, зв'язків з Церквою не поривали [2.693, арк. 8]. Лектор-“антирелігійник” М.Гурвич, який у квітні 1925 р. виступав з лекціями в деяких селах Миколаївської округи, відзначав, що їх мешканці з точки зору релігійності становили “одну картину”: “вірують сліпо, ... безглуздо, готові прийняти вінець мучеництва за святу віру” [2.562, арк. 83 зв].

За даними Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, в першій половині 1925 р. під впливом православних громад перебували близько 12 млн. осіб [2.2007, арк. 13], об'єднаних у 9165 громад, що становило 83,3 % всіх релігійних громад в УСРР [264]. Про кількість та вплив на віруючих найбільших з них можна судити за даними таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

Чисельність православних громад та віруючих в них (станом на 1 липня 1925 р.):

Назва губернії	Конфесійна належність громад									
	Синодальна (“обновленська”)		Старослов'янська (“тихонівська”)		УАПЦ		“БОПУПАЦ”		“ДХЦ”	
	Громад	Мирян	Громад	Мирян	Громад	Мирян	Громад	Мирян	Громад	Мирян
Волинська	431	123291	751	1104881	273	72411	49	17797	-	-
Донецька	85	46218	799	715764	4	926	-	-	-	-
Катерино-славська	191	126901	580	431044	41	23913	-	-	-	-
Київська	247	194019	1005	766604	424	290344	-	-	51	4327
Одеська	463	255398	357	286646	16	11914	-	-	-	-
Подільська	186	74030	608	246239	32	14727	-	-	-	-
Полтавська	5	6705	1018	881724	127	109387	-	-	-	-
Харківська	258	139332	436	238060	11	4284	-	-	-	-
Чернігівська	2	794	677	649161	74	58894	-	-	-	-
Разом	1868	966588	6231	5320123	966	586800	49	17797	51	4327

Примітка. Таблиця складена за даними: ІЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2007. – Арк.63.

Як видно з таблиці, Синодальна (обновленська) православна церква об'єднувала 1868 громад, найбільше поширення мала в Одеській губернії, де налічувала 463 громади та у Волинській – 431 громади, найменше – в Полтавській і Чернігівській губерніях, де мала – відповідно – п'ять та дві громади. Загалом в Україні “обновленці” мали чотири єпархіальні і приблизно 10 вікаріальних управлінь. У великих округах в кожному єпархіальному управлінні діяли 10-15 благочинних рад. Вищим керівним органом “обновленців” в республіці був Всеукраїнський Священний Синод [2.689, арк. 17].

За агентурними даними органів ДПУ, достатньо стабільним було становище “обновленців” в Бердичівській, Павлоградській та Черкаській округах, що пояснювалося популярністю серед прихожан єпископів Андрія Павлоградського, Йосифа Первомайського, Олександра Бердичівського, Філарета Сумського, Якова Шепетівського та ін. Меншим впливом користувалися “обновленські” єпископи в Катеринославській, Запорізькій, Білоцерківській та деяких інших округах, що пояснювалося органами ДПУ низьким авторитетом та поганим підбором священнослужителів [2.562, арк. 196 зв.].

На початку 1929 р. в 33 округах України налічувалося 1924 громади Синодальної церкви, тобто на 56 громад більше, ніж в 1925 р. До їх складу входили 1230716 осіб, які користувалися 1848 храмами. В чотирьох округах – Миколаївській, Могилівській, Первомайській та Шевченківській – “обновленці” навіть переважали кількісно інші православні течії: до них належали 589 громад, які об'єднували 373073 мирян, тоді як до складу інших православних течій входили 381 громада та 225418 мирян [2.611, арк. 37].

Старослав'янська (“тихонівська”) Православна церква за чисельністю прихожан була найбільшою. В середині 20-х рр. вона налічувала 6231 громади, які об'єднували 5320123 мирян. Помітним впливом користувалася в Полтавській та Київській губерніях, де діяло – відповідно – 1018 і 1005 громад. Керівного органу в республіці вона не мала і формально була підпорядкована місцевостителю патріаршого управління в Україні митрополиту Петру Крутицькому. У Харківській окрузі “тихонівські” громади таємно підтримували стосунки з єпископом

Константином, який мешкав у столиці і фактично керував їх діяльністю [2.689, арк. 27]. Переважна кількість “тихонівських” громад діяли в Зміївському районі – 13, Харківському та Кириківському – по 12, по 10 громад в Валківському та Охтирському районах [2.692, арк. 92]. Наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. переважно “тихонівськими” були православні громади в Ново-Водолазькому, Зміївському та інших районах Харківської округи, хоча в цілому по окрузі кількісно переважали “обновленці” [2.562, арк.169]. Деякі “обновленські” громади, зареєструвавши свої статuti в органах НКВС, переходили до “тихонівців”, відмовлялися виконувати рішення “обновленського” Всеукраїнського Священного Синоду. У 1928 р. лише в Мелітопольській окрузі до “тихонівців” перейшли 26 громад, а багато громад, як визнавали органи НКВС, лише формально були зареєстровані синодальними, хоча фактично підтримували “тихонівців” [2.611, арк. 37].

У 20-х рр. старослов'янська (“тихонівська”) Православна церква залишалася найбільш впливовою в Україні: на початку 1929 р. вона налічувала 4194 громади, 3360306 прихожан та 3988 храмів, тоді як інші православні церкви мали 779 громад та 456263 прихожан. Органи НКВС УСРР відзначали, що прихильники патріаршої Церкви “в ряді округів зміцнилися і ведуть наступ на інші угруповання і збільшують своє число як за рахунок релгромад інших течій, так і за рахунок елементів, незадоволених Радянською владою” [2.611, арк. 37].

“Автокефалісти” (УАПЦ) загальною чисельністю 586 тис. осіб у 1925 р. були об'єднані в 966 громад. За межами України вони підтримували стосунки з Канадою через єпископа Константина Кротевича [2.689, арк. 18]. В Україні найбільш міцні позиції посідали в Київській, Волинській та Полтавській губерніях, де мали – відповідно – 424, 273 і 127 громад. Слабшими були їх позиції в Харківській окрузі, де вони мали прихильників лише в трьох з 26 районів – Мереш'янському, Вільшанському та Краснокутському [2.692, арк. 92]. В столичній окрузі їх керівним органом була незареєстрована органами Радянської влади Крайова Рада [2.689, арк. 30; 2.692, арк. 93], а загалом в Україні – ВПЦР УАПЦ на чолі з В.Липківським. Як відзначали органи ДПУ, через слабку матеріальну базу “керівники липківщини на

всіх з'їздах липківських громад починають свої промови закликком до сплати громадами членських внесків” [2.686, арк. 18]. У 1929 р. УАПЦ налічувала 846 громад, 800 храмів та 482766 прихожан. Кількісно та за впливом на людей “автокефалісти” не переважали в жодній окрузі, але найбільш міцні позиції посідали у Вінницькій, Уманській та Шевченківській округах, де діяло 345 громад та налічувалось 211235 мирян. В окремих округах вони намагалися об'єднатися з громадами Синодальної церкви для спільної боротьби проти “тихонівців” або з “тихонівцями” – для боротьби проти прихильників Синодальної церкви, але безуспішно [2.611, арк. 38; 2.692, арк. 94].

Православна течія “Братське об'єднання приходів Української Православної Автокефальної Церкви” (БОПУПАЦ), відома ще під назвою “Собор Православних Єпископів України” найбільшим впливом користувалася в Подільській губернії, де її підтримували близько 50 громад. У другій половині 20-х років їх кількість досягла 2000 за рахунок “тихонівських” громад. У створенні цієї Церкви пряму участь брали органи НКВС, сподіваючись на те, що вона “відіграє в розколі старослов'янщини (тобто патріаршої Церкви. – В.С.) рокову для неї роль” [2.689, арк. 19, 28]. Але сподівання ці не виправдалися: на початку 1929 р. Соборно-Єпископська церква мала чисельну перевагу лише в Лубенській окрузі (113 громад та 81879 парафіян), загалом в Україні – 356 громад та 233224 парафіян і характеризувалася органами НКВС УСРР як “найбільш слабка” [2.611, арк. 38].

Православна течія “Братство Діяльно-Христова Церква” (“ДХЦ”), яка у 1925 р. відкололася від УАПЦ та мала в тому році приблизно 51 громаду, особливим авторитетом серед віруючих не користувалася, а в 1927 р. знову об'єдналася з УАПЦ.

Таким чином, чисельність та вплив православних течій в різних регіонах республіки були неоднаковими, але наприкінці 20-х рр. вони охоплювали досить широкі прошарки міського та сільського населення. Йдеться насамперед про селян, які намагалися “відновити порушені зв'язки з церквою”, особливо “в тих округах, де внутрішньоцерковна боротьба точилася в найбільш гострих формах, внаслідок чого, вербуючи своїх послідовників, релігійники повинні бути прагнути до

вичерпання всіх релігійних резервів“ [2.567, арк. 12-13]. За станом на 1 січня 1928 р. членами релігійних громад різного спрямування в Артемівській окрузі були 38,1 % селян, Білоцерківській – 52,1 %, Херсонській – 60,8 %, Харківській – 85,2 %. Чисельність селян – членів релігійних громад та їх потенціальних членів становила близько 85 % від їх загальної кількості [2.567, арк. 13].

Спостерігалось зростання чисельності релігійних громад в містах, але переважно за рахунок “дрібнобуржуазних та інтелігентських верств“. Так, у Києві їх чисельність лише в 1926 р. збільшилася на 7,6 %, в Харкові в 1925-1927 рр. – на 214 %. Загалом в Україні в релігійних громадах перебували від 14 % до 40 % дорослих городян, але робітників серед них було небагато. Наприклад, в Артемівській окрузі вони становили 5,6 %, а в Харківській – 4,2 %, хоча в столиці, як визнавали органи НКВС, “церковники досягли видатних по Україні успіхів у справі втягування населення в громади“ [2.567, арк. 13].

Про помітне зростання релігійності селян та жителів міст в другій половині 20-х років свідчать і кількісні дані про виконання ними окремих релігійних обрядів. Так, в Лубенській окрузі в 1925 р. дотримувались посту 72543 осіб, в 1926 р. – 75017, в 1927 р. – 78573. В Харківській окрузі – відповідно – 37560 і 39375 осіб, в 20-ти громадах міста сповідалися в 1925 р. 16612 осіб, в 1926 р. – 21332, в 1927 р. – 27803 осіб [2.567, арк. 13].

В опублікованих джерелах радянських часів відсутні повні статистичні дані, які дозволили б прослідкувати і проаналізувати динаміку зростання або зменшення релігійності населення, співвідношення кількості віруючих та атеїстів. Окремі автори, спираючись на дані соціологічних досліджень, стверджують, що наприкінці 20-х рр. віруючі становили 80 % дорослого населення СРСР [2.141, с.164].

Оцінки діяльності православних громад і духовенства в партійних документах кінця 20-х рр. ставали все більш жорсткими та непримиренними. В них підкреслювався “помітний процес, активізація релігійного апарату, який, спираючись на куркульські верстви села и непманські міста“, прагне “розширити свій вплив на селянські маси, а в місті – на частину робітничого класу“. В Церкві вбачали “єдину легальну ... антирадянську організацію“, яка “все очевидніше

входить в роль організованого оплоту контрреволюційних прагнень капіталістичних прошарків в країні“, таємно і відверто виступає “проти політики влади і партії”, підбурюючи народні маси проти радянського режиму [2.569, арк. 75].

В антирадянській, контрреволюційній діяльності звинувачувалися як православні, так і інші релігійні течії. В резолюції другого Всесоюзного з'їзду “СВБ” (червень 1929 р.) зазначалося, що “всі релігії... являють собою системи ідей, настроїв і дій, глибоко ворожих ідеології ... соціалізму і тому всіляко використовуються класовими ворогами трудящих в боротьбі проти соціалістичного будівництва і проти Радянської влади“ [2.1.141, с.353]. Увага місцевих партійних осередків та радянських органів зверталася на те, що в умовах загострення класової боротьби в країні внаслідок розпочатої в січні 1930 р. суцільної колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу союзниками “класово-ворожих сил виступають, поряд з соціал-фашистами, і релігійні організації всіх відтінків“, що буржуа, куркуль, шкідник, автокефаліст та ін. – є класовими ворогами, які, “відчуваючи перемогу соціалізму, чинять запеклий опір і всіляко шкодять“, намагаються “під прапором релігії“ зірвати виконання завдань п'ятирічки, колективізації та культурної революції [2.592, арк. 37].

Отже, органи Радянської влади і церковні владні структури перебували у стані перманентної війни, яка переросла в тотальний наступ на Українське православ'я. В суспільстві, яке в теорії і ідеології уявлялося гуманним і демократичним, не всі громадяни і навіть цілі верстви населення виявилися рівними перед законом. Майже безперервно тривав процес вилучення інакомислячих – “антирадянських”, “контрреволюційних”, “націоналістичних” та інших “ворожих елементів”, в числі яких опинилися і представники різних православних конфесій. Штучно розколоти на ворогуючі церковні течії, гнані органами Радянської влади, позбавлені можливості в повному обсязі виконувати релігійні обряди, на початку 30-х рр. вони знов опинилися у складі РПЦ. Більшовикам не вдалося у ті роки досягти своєї мети – ліквідувати Православну церкву, але вдалося підпорядкувати її державі.

ВИСНОВКИ

1917-1930-ті рр. в історії України були роками національної революції і громадянської війни, політичної та збройної боротьби, впровадження перших соціалістичних перетворень. За часів існування різних державних утворень зазнавали змін і моделі державно-церковних взаємин, головні суб'єкти яких – світські та церковні владні структури – відрізнялися своїми уявленнями про минуле і майбутнє України, впливом на суспільно-політичне життя, ставленням до історичних традицій та духовних надбань українського народу. Під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників взаємини цих суб'єктів постійно змінювалися, набували характерних рис і особливостей, ретельний науковий аналіз яких дозволяє сформулювати такі висновки:

1. Уряди УЦР, Української Держави, Директорії та Добровольчої армії або вважали обов'язковим або не заперечували існування Православної церкви в Україні, тоді як Радянська влада ставила на меті повне знищення її як соціальної інституції.

Соціалістичні уряди УНР та УСРР відокремили УПЦ від держави, уряд Української Держави вимагав від неї лише політичної лояльності, Директорія надала автокефалію, але намагалася підпорядкувати її собі, тобто запровадити російську модель державно-церковних взаємин дореволюційних часів. Наміри Директорії щодо підпорядкування Церкви державі залишилися нездійсненими, але у повному обсязі були реалізовані за радянських часів.

2. “Обновленський” рух в РПЦ виник в дореволюційні часи і був викликаний необхідністю реформування церковного життя та державно-церковних взаємин у країні. Він пожвавився після повалення царату, ліквідації старих органів управління та запровадження патріаршества, але супроводжувався масовими порушеннями канонічного устрою церковного життя, свавіллям, ущемленням прав і інтересів церковної спільноти в цілому, руйнацією соборності – найбільш важливого принципу організації церковного життя.

Першою “обновленською” течією в Українському православ’ї став рух за автокефалію УПЦ, ініційований і очолюваний представниками світських політичних кіл і духовенства. В 1917-1919 рр. їх діяльність була спрямована на підтримку національних урядів в їх боротьбі за створення самостійної української державності. За своїм характером ця діяльність була не стільки церковно-релігійною, скільки політичною, спрямованою проти прибічників патріаршої РПЦ на теренах України та проти радянських “обновленських” церковно-релігійних течій. Виникнення “автокефального” руху стало першим кроком до розмежування православного кліру і мирян України на окремі ворогуючі групи.

3. Розкол Українського православ’я на початку 20-х рр. ХХ ст. на окремі “обновленські” церковно-релігійні течії значно поглибився в результаті навмисної провокаційної діяльності радянських адміністративно-репресивних органів. Вона призвела до розколу суспільства не лише за класовою, а ще й за конфесійно-релігійною ознакою, сприяла дискредитації, послабленню і ліквідації канонічної патріаршої РПЦ та її українських епархій – носіїв і розповсюджувачів православної ідеології. Сталося зіткнення двох протилежних ідеологій – комуністичної і православної – рівного якому за глибиною, розмахом, гостротою та непримиренністю. Православна церква не переживала мабуть за всю свою історію. Внаслідок цього Українське православ’я у 20-ті роки перетворилося в конгломерат непримиренних, ворогуючих між собою церковно-релігійних течій: УАПЦ, яка визнала Радянську владу і деякий час використовувалася більшовиками як знаряддя боротьби проти прибічників патріаршої Церкви в Україні, а у 1922-1930 рр. – проти інших українських “обновленських” церковних течій; “Діяльно-Христова Церква”, яка виникла внаслідок спровокованого органами ДПУ УСРР розколу УАПЦ у травні 1924 – жовтні 1925 рр., за допомогою якої планувалося захопити ВПЦР УАПЦ, поставити її діяльність під контроль органів Радянської влади; Синодальна (“обновленська”) автокефальна УПЦ, яка була створена за участю органів ДПУ УСРР і очолювалася їх агентами, повинна була “підмінити” “липківську” УАПЦ, підірвати її авторитет та обмежити вплив на віруючих; Соборно-Єпископська (“обновленська”) Церква, прорадянська, створена в червні 1925 року в Лубнах з

метою розколу українських прихильників патріаршої РПЦ та для боротьби проти УАПЦ.

Постійно конфліктуючи між собою, свідомо чи несвідомо “обновленці” виконували головне своє призначення – під керівництвом органів ДПУ-НКВС УСРР боролися проти патріарших православних громад України як найбільш впливових і авторитетних в очах парафіян, а також проти УАПЦ – найбільш національно-патріотично настроєної.

Штучно загострюючи протиріччя між церковно-релігійними течіями, навмисно розпалюючи між ними ворожнечу і ненависть, застосовуючи при цьому провокації, погрози, арешти і навіть фізичне знищення їх представників, більшовики послабили позиції та обмежили вплив усіх церковно-релігійних течій, підірвали їх авторитет в очах громадськості.

Не зумівши остаточно зламати опір “тихонівців” та “липківців”, більшовики ініціювали об’єднання “обновленських” церковно-релігійних течій в “обновленську” РПЦ, а у 1930 році ліквідували УАПЦ. Лише завдяки цьому їм вдалося позбутися колишньої канонічної патріаршої РПЦ, непокірної неканонічної УАПЦ та створити псевдотихонівську “обновленську” РПЦ на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським), Церкву державну (не юридично, а фактично), яка визнала і освятила Радянську владу, а незабаром поглинула усі українські православні громади.

4. Українське православне духовенство та миряни у 1917-1930-х роках поділялися на три групи:

а) прибічників канонічної патріаршої Православної Церкви, які досить лояльно поставилися до Тимчасового уряду Росії та Адміністрації Добровольчої армії, насторожено – до всіх національних урядів України, вороже – до Радянської влади, прихильників автокефалії УПЦ і представників усіх “обновленських” церковних течій 1922-1930-х років. Українські “тихонівці” визнавали необхідність модернізації церковного життя, але лише на канонічних засадах, з дотриманням рішень вищих органів церковної влади – Помісного Собору РПЦ 1917-1918 років та Всеукраїнського церковного Собору 1918 року. Свої рішення та дії вони старалися

узгоджувати з патріархом РПЦ, під юрисдикцією якого українські єпархії перебували формально до проголошення Директорією автокефалії УПЦ у січні 1919 року, а реально – весь час, маючи статус автономії;

б) духовенство та миряни Синодальної автокефальної (обновленської) та Соборно-Єпископської православних церков, створених за допомогою органів Радянської влади та колишніх прибічників патріарха РПЦ Тихона для подальшого розколу РПЦ, а також духовенство Діяльно-Христової Церкви, яка виникла внаслідок розколу УАПЦ, ініційованого органами Радянської влади.

За своєю ініціативою або під тиском радянських владних структур та під їх таємним керівництвом “обновленці” брали участь в боротьбі проти “тихонівців” та “автокефалістів”, а останні – проти інших православно-релігійних течій, тому усі вони несуть моральну відповідальність за порушення церковних канонів;

в) духовенство та прихожани УАПЦ, діяльність яких була якісно новим етапом розвитку УПЦ. Через її автокефалію передбачалося досягти демократизації церковного життя та гармонізації взаємин з владними структурами українських національних державних утворень 1917-1920-х рр., а у 20-х роках – з органами Радянської влади. Постійне тяжіння до владних структур зумовлювалося не лише намаганням підтримати державотворчі процеси в Україні, але й сподіваннями на підтримку з їх боку, тому що “автокефалісти” сприймалися основною масою православних віруючих як розкольники, “самосвяти” та порушники церковних канонів.

Програма діяльності “автокефалістів” з модернізації, демократизації УПЦ багато в чому збігалася з програмами інших “обновленських” українських церков 1922-1930-х років, але характеризувалася чітко визначеною національно-патріотичною спрямованістю, порушеннями церковних канонів та силовими методами підпорядкування православних парафій. За радянських часів УАПЦ завершила своє організаційне оформлення, визнала нову владу, але залишилась не визнаною ні цією владою, ні іншими православними церквами.

Розкол Українського православ'я та міжконфесійна боротьба 1917-1930-х рр., жертвами якої були сотні представників духовенства і мирян, трапилися не лише

внаслідок насилля та злочинних дій з боку світських органів влади, а й з вини представників духовенства, діяльність яких обумовлювалася не лише піклуванням про влаштування церковного життя, а й політичними, економічними та іншими інтересами.

5. Основними напрямками та формами діяльності православного духовенства за часів революційних подій і громадянської війни 1917-1920-х років були:

а) заходи щодо демократизації та пожвавлення церковного життя, а саме: створення єпархіальних, церковно-парафіяльних рад і союзів, проведення з'їздів благочинних та соборів, вибори та перевибори священників; організація проповідницьких гуртків з числа законовчителів для пожвавлення проповідницької роботи в парафіяльних храмах; духовно-просвітницькі читання з вітчизняної історії, догматичного та морального богослов'я; індивідуальні та групові бесіди з прихожанами; підготовка та урочисте святкування церковно-релігійних та нових державних свят; виконання обрядів хрещення новонароджених, вінчання молодожонів, поховання померлих та видача відповідних свідоцтв; урочисті богослужіння, молитви та інші церковні обряди на честь відповідних урядів, читання і коментування Універсалів УЦР, грамот уряду Української Держави, звернень Адміністрації Добровольчої армії тощо; благодарственні молебні у зв'язку з визволенням денікінцями населених пунктів України від радянських військ, заклики у православних храмах стати на захист "єдиної і неподільної Русі" та підтримати Добровольчу армію в її боротьбі проти Радянської влади;

б) участь у позахрамових публічних заходах: освячення приміщень державних установ та навчальних закладів; хресні ходи; панахиди по загиблих українських та білогвардійських вояках; дні "церковно-національного лиха" та "всенародного покаяння" у зв'язку з поразками у боях проти Червоної армії; служіння військовими священниками в українському війську або в Добровольчій армії; заходи по створенню автокефальної УПЦ або збереженню єдності Православної церкви тощо;

в) за радянських часів у церковних колах жваво обговорювалися різні питання церковного життя, в тому числі пов'язані з боротьбою проти інших церковно-релігійних течій (на соборах, єпархіальних з'їздах духовенства, парафіяльних зборах тощо);

Серед храмових заходів найбільш розповсюдженими були: богослужіння та проповіді; обряди хрещення, вінчання та поховання (після їх обов'язкової реєстрації в органах ЗАГС); концерти духовної музики та церковних хорів; святкування церковно-релігійних і окремих радянських свят; створення курсів перепідготовки священнослужителів, гуртків "сестричок" та "ревнителів" Церкви Христової; інспірування "чудес" ("оновлення" церковних ікон, куполів та хрестів на культових спорудах) для привертання людей до храмів;

З позахрамових заходів найбільш розповсюдженими залишалися хресні ходи (з дозволу органів Радянської влади) для освячення річок, колодязів та колгоспних ланів; встановлення хрестів біля колодязів та на перехресті доріг; створення груп "роз'їзних" проповідників для виступів з богословськими лекціями перед парафіяльними священнослужителями та проповідями перед прихожанами; видання релігійної літератури.

Звертаємо увагу на наступне: в Україні, на відміну від Росії, духовенство не намагалося створити будь-яку християнську партію, не виробляло і не пропонувало програми змін державного устрою або вдосконалення суспільно-політичного життя в країні. Навпаки, урядові структури усіх українських державних утворень 1917-1930 рр. намагалися впливати або впливали на зміни церковного устрою та втручалися у внутрішньоцерковне життя.

6. "Українізація" Українського православ'я була ініційована прихильниками УАПЦ і передбачала переведення на українську мову єпархіального діловодства, богослужбних книг та церковного богослужіння, офіційного листування, запровадження українознавчих предметів у духовних навчальних закладах. Їх діяльність у цьому напрямку активно підтримувалася національними урядами 1917-1920-х рр., тому що об'єктивно сприяла державотворчим процесам; формально не заборонялася але всіляко обмежувалися Адміністрацією Добровольчої армії; не

викликала помітної протидії з боку органів Радянської влади, поки збігалася з їх політикою “українізації” України у 20-ті рр.

Абсолютна більшість українського православного кліру та мирян вороже поставилися до “українізації” УПЦ, звинувачуючи її ініціаторів у порушенні церковних канонів, а відповідні заходи національних урядів – як втручання в церковні справи. Ворожість ця зумовлювалася відвертою протидією проросійськи настроєних українських православних владик, політичною спрямованістю дій “автокефалістів”, морально-психологічною неготовністю значної частини віруючих сприйняти їх наміри та силовими методами запровадження української мови в церковне життя.

Періодична зміна національних урядів, енергійний опір переважної більшості єпископату, парафіяльного духовенства та мирян, ліквідація УАПЦ у 1930 році більшовиками та згорання ними власної політики “українізації” завадили “автокефалістам” досягти визначеної мети. Зазначимо також, що богослужбова мова – церковнослов’янська, українська або російська – сама по собі не є безперечним свідченням ні лояльності Церкви до держави, ні доказом прихильності віруючих до Православній церкви.

7. Соціалістичні уряди УЦР та Директорії планували націоналізувати церковно-монастирську власність, уряд Гетьманату та Адміністрація Добровольчої армії не встигли остаточно визначитися з цього питання, але всі вони намагалися надати фінансову допомогу духовенству, церковним установам або духовним навчальним закладам.

За прикладом російських більшовиків уряд УСРР відокремив Церкву від держави, позбавив її прав юридичної особи, власності, майна та джерел фінансування. Відповідні радянські органи реєстрували релігійні громади та контролювали їх діяльність, надавали їм в оренду культові споруди, визначали розміри орендної плати, намагаючись всіляко послабити економічні позиції Православної церкви, обмежити її вплив на віруючих. Задля цього більшовики не зупинилися і перед насильницьким вилученням церковних цінностей, використавши

настрої мільйонів людей, які опинилися на межі загибелі внаслідок голоду 1921-1922 рр.

Основними засобами та методами руйнування економічних підвалин УПЦ були: націоналізація церковно-монастирських земель, культових споруд та їх майна; вилучення церковних дзвонів; штучне завищення орендної плати за користування культовими спорудами та розмірів страхових платежів за них, податків на священнослужителів; заборона церковним установам і релігійним громадам займатися будь-якою економічною діяльністю; повне позбавлення громад та духовенства державної матеріальної допомоги, заборона священнослужителям отримувати винагороду за виконання релігійних обрядів тощо.

Наведені заходи були спрямовані не лише на відокремлення Церкви від держави, а й на позбавлення віруючих умов для задоволення релігійних потреб, що суперечило теоретичним та політичним настановам самої більшовицької партії та Радянської держави.

8. Основними засобами тиску на представників православного духовенства з боку усіх українських національних урядів 1917-1920 рр. були: заборона в священнослужінні, арешти і висилка за політичну нелояльність або невизнання зверхності світської влади над церковною, за відхилення від участі в державних політичних акціях; неприйняття або критика державної “церковної” політики; проросійські або сепаратистські настрої і погляди; використання в богослужінні російської або української мови; прагнення до утворення національної автокефальної Православної церкви або збереження єдності Українського православ'я та РПЦ; непокірливість органам церковної влади; шанування церковних канонів або їх порушення.

9. За радянських часів загальна стратегія і тактика боротьби проти релігії, Православної церкви і духовенства визначалися складовими підрозділами ЦК РКП(б)-ВКП(б) та ЦК КП(б)У – Антирелігійними комісіями, рішення яких ухвалювали вищі партійні та державні органи УСРР.

Конкретними виконавцями завдань по руйнуванню економічної основи українських православних церков були: Ліквідаційна комісія по відокремленню

Церкви від держави (з 1924 року – Відділ культів) Адміністративного відділу Адміністративно-організаційного управління НКВС УСРР та їх комісій (ліквідкомів) на місцях; Міжурядова (міжвідомча) комісія НКВС УСРР у справах безприбуткових спілок і об'єднань (МІКОСО), яка реєструвала релігійні громади та їх статuti; V1 відділення таємно-політичного відділу ДПУ УСРР; органи прокуратури та фінансово-податкові органи. Найбільш важливі питання державно-церковних взаємин вирішували НКВС УСРР, ВУЦВК та його Президія, які узгоджували свою політику з відповідними органами СРСР.

В 20-ті роки ХХ століття репресивні заходи проти Православної церкви та духовенства набули тотального характеру і мали на меті поступове повне їх знищення. Основними засобами досягнення цієї мети були: обмеження або позбавлення духовенства політичних і економічних прав (участі у виборах органів Радянської влади, кооперативних утворень та трудових артілей; права працювати в органах юстиції, управління, закладах народної освіти); вони піддавалися жорсткому фінансовому тиску (численні податки, примусове придбання облігацій державної позики та ін.), шантажу, арештам, висилці, ув'язненню у концтаборах і в'язницях, фізичному знищенню.

10. Більшовики створили могутню систему органів антирелігійної пропаганди, досить вдало визначили основні напрями та форми її здійснення серед різних прошарків населення з урахуванням їх ціннісних орієнтацій та здатності сприйняти атеїстичні ідеї. Антирелігійна пропаганда була спрямована, з одного боку, на критику головних складових православної релігії – її ідеології, догматики, культу та організації, на формування і закріплення суспільної думки проти Православної церкви і духовенства, а з іншого боку – на пропаганду атеїзму, формування матеріалістичного світогляду, на доказ несумісності його з релігійним світоглядом, заміну релігійних ціннісних орієнтацій комуністичними ціннісними орієнтаціями, ідеалами та пов'язаними з ними нормами соціальної поведінки.

Науково-атеїстична пропаганда поступово перетворювалася в антицерковну, антиклерикальну пропаганду, набувала рис вульгарного атеїзму, переростаючи в атеїстичний екстремізм. Перехід до використання переважно силових методів в

антирелігійній пропаганді призвів до порушення принципу свободи совісті, яка передбачає право людини на вільне визначення свого ставлення до релігії.

Згадані процеси відбувалися в атмосфері підозри і недовіри, що утверджувалися у країні, в умовах запровадження методів насильства в політичній та ідеологічній сферах суспільства, які породжували тип активіста-“антирелігійника”, схильного до вирішення усіх релігійних питань силовими методами.

Основними напрямками і формами антирелігійної пропаганди в досліджуваній період були:

а) пропаганда радянської святковості та обрядовості (вилучення ікон, меморіальних дошок, написів та картин релігійного змісту з державних установ, навчальних закладів та приватних будинків; засудження та заборона святкування релігійних свят, витиснення релігійних обрядів хрещення новонароджених, вінчання молодят радянськими “октябринами”(“звездинами”) і революційними (“червоними”) весіллями, а релігійного обряду поховання померлих – відповідним громадянським обрядом;

б) видання та розповсюдження друкованих засобів антирелігійної пропаганди (наукової, науково-популярної, художньої літератури та періодичних видань відповідного змісту (“Безвірник”, “Прапор марксизму” тощо);

в) запровадження цензури на видання і розповсюдження релігійної літератури, обмеження і поступове припинення видання подібної літератури в державних видавництвах, заборона її ввозу з-за кордону;

г) усна пропаганда (доповіді, лекції, групові та індивідуальні бесіди і співбесіди; антирелігійні диспути, колективні читання журнальних і газетних статей, театральні та клубні спектаклі відповідного спрямування);

д) масові антирелігійні кампанії (святкування “комсомольського Різдва”, антивеликоднівні молодіжні карнавали, публічні “суди” над Ісусом Христом);

е) наочна, топонімічна та монументальна пропаганда (видання масовими тиражами плакатів і листівок, організація пересувних виставок та музеїв історії релігії (атеїзму) з різноманітними антирелігійними експонатами; перейменування

міст, сіл, вулиць тощо з назвами релігійного змісту; знищення церковно-релігійних монументальних та архітектурних споруд з релігійною символікою та встановлення пам'ятників з радянською та антирелігійною символікою;

ж) атеїстичне навчання та виховання учнівської молоді (закриття культових приміщень в освітніх закладах та заборона виконувати в них будь-які релігійні обряди, вилучення викладання релігійних предметів, знищення релігійної символіки);

з) дискредитація духовенства та культури “святих” Православної церкви (звинувачення у фальсифікації “мощів”, організації “чудес”, залучення органами ДПУ-НКВС УСРР окремих священнослужителів до співробітництва, використання їх як агентів і провокаторів).

Надзвичайно динамічні та суперечливі процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві та в розколотому на декілька церков Українському православ'ї дозволяють лише приблизно спрогнозувати напрямки та характер міжцерковних взаємин та визначити можливу модель майбутніх державно-церковних взаємин в Україні. Можна передбачити два шляхи їх розвитку: а) західноєвропейський (американський), який передбачає подальше окреме існування православних церков на однакових політико-правових засадах; б) створення канонічної Помісної УПЦ, що вимагає від ієрархів та священнослужителів усіх православних церков України щирого бажання і прагнення до об'єднання, не порушуючи при цьому церковні канони.

Будь-який варіант розвитку відіб'ється на моделі державно-церковних відносин і потребує обов'язкового вдосконалення законодавчої бази. Враховуючи досвід взаємин державних та церковних владних структур 1917-1930-х рр. та їх розвиток на сучасному етапі, пропонуємо наступні рекомендації, які можуть сприяти подальшій гармонізації цих взаємин:

1. Вдосконалення законодавства щодо державно-церковних взаємин в Україні необхідно починати не з поновлення відповідних статей “Закону про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 р., а з розробки та прийняття концепції цих взаємин. Ініціаторами її розробки могли б виступити представники Державного

комітету у справах релігій, Інституту законодавства при Верховній Раді України, Всеукраїнської Ради церков, фахівці Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН, Комітет Верховної Ради у справах культури та духовності, представники зарубіжних церков, інші зацікавлені особи та установи, здатні виробити загальні напрями концепції. У багатоконфесійній Україні вона повинна містити принципові засади державно-церковних стосунків, узгоджені з представниками усіх релігій, церков та конфесій, що може сприяти встановленню стійких традицій їх толерантного співіснування.

2. З преамбули чинної Конституції України пропонуємо вилучити речення “усвідомлюючи відповідальність перед Богом” [1.42, с.3], тому що Україна є державою не християнською або православною (як колишня Російська імперія), а світською, багатоконфесійною, переважно – атеїстичною. Спираючись на загальнолюдські цінності, вона однаково служить інтересам усіх своїх громадян. Церковні структури не повинні брати участь в політичній боротьбі, у передвиборчій агітації, кампаніях на підтримку будь-яких політичних партій та їх лідерів.

3. У Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”, інших відповідних законодавчих актах необхідно, на наш погляд, чітко визначити положення, які гарантують свободу релігійної та атеїстичної пропаганди як особистої справи віруючих та атеїстів. Вона повинна здійснюватися на громадських засадах, не фінансуватися будь-якими вітчизняними та закордонними державними та політичними структурами, запобігати впровадженню як примусової релігійності, так і примусового атеїзму.

У відповідному законодавстві необхідно чітко визначити, що важливою складовою принципу свободи совісті є релігійні свободи людини, які гарантують вільне визначення ним своїх релігійних переконань і конфесійних уподобань без будь-якого тиску з боку вищих та місцевих державних і церковних владних структур.

4. Відповідні структури українських національних урядів 1917-1920 рр., уряду УСРР та сучасний Державний комітет України у справах релігій були або є складовими виконавчих органів державної, а не церковної влади, тому

представляють насамперед інтереси держави. Необхідно створити нейтральний, незалежний від державних і церковно-релігійних владних структур орган (наприклад, Незалежну комісію України у справах релігій), який розглядав би усі питання, пов'язані з їх взаєминами, здійснював контроль за виконанням Закону "Про свободу совісті та релігійні організації". Створити його можна на базі існуючого Державного комітету у справах релігій або Всеукраїнської Ради церков, надавши йому відповідного статусу, якій передбачав би і право законодавчої ініціативи. До складу новоствореного органу повинні ввійти представники усіх суб'єктів державно-церковних взаємин.

Запровадження цих пропозицій дозволило б позбутися посередника у вирішенні проблем державно-церковних взаємин в особі Державного комітету України у справах релігій, перевести це на законодавчу основу, як і повинно бути в правовій державі.

5. За ініціативою Міністерства охорони здоров'я, Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ України до чинного законодавства можна було б внести відповідні зміни, що дозволять церковно-релігійним громадам більш повно і ефективно здійснювати свою місіонерську, благодійну діяльність у лікувально-оздоровчих установах, військових шпиталях, в'язницях, створенні будинків для безпритульних дітей і жебраків.

6. Було б доцільним перетворити Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України у Відділення релігієзнавства та історії атеїзму, надавши йому можливість видавати збірник наукових праць "Історія релігії та атеїзму в Україні". Не лише в наукових колах, але і в сучасному (переважно атеїстичному) українському суспільстві історія атеїзму викликає не менший інтерес, ніж історія релігій.

7. Міністерству освіти та науки України, вищим органам церковної влади пропонуємо розглянути питання про підготовку в державних вищих навчальних закладах православних журналістів, здатних після закінчення навчання кваліфіковано висвітлювати на сторінках державних та церковно-релігійних видань, по радіо і телебаченню церковне життя, діяльність релігійних громад тощо.

На юридичних факультетах державних вищих навчальних закладів можна створити спеціальні академічні групи студентів – майбутніх церковних юристів, які б добре оволоділи цивільним правом і церковними кодексами, здатних кваліфіковано представляти і захищати інтереси релігійних громад та духовенства.

8. Міністерству освіти і науки рекомендуємо розглянути питання про можливість і доцільність викладання в державних та недержавних загальноосвітніх та вищих навчальних закладах атеїстичних і релігієзнавчих дисциплін, за умовою, що воно не буде супроводжуватися виконанням релігійних обрядів або антирелігійними заходами, а матиме виключно пізнавальний характер. Пропонується замість курсу “Релігієзнавство” запровадити викладання курсу “Історія релігій та атеїзму в Україні”.

9. Відповідним законодавчим і виконавчим органам державної влади України варто приступити до вирішення питання про реституцію конфіскованого за радянських часів церковного майна та надання православним церквам права юридичної особи.

Пропонується більш відповідально ставитися до знищення пам'ятників, пов'язаних з життям та діяльністю попередніх поколінь, особливо коли це робиться виключно з політичних та ідеологічних міркувань. Як свідчить багатовікова історія України, будь-які ідеологічні орієнтири є історично умовними, залежними від внутрішніх і зовнішніх факторів, владні структури та політичні організації мають тимчасовий характер і лише український народ є спільнотою довічною. Минуле України – насамперед його надбання, з якого сучасні та майбутні покоління можуть вилучати як позитивний, так й негативний історичний, політичний та соціальний досвід.

10. Перспективними напрямками та темами наукових досліджень з історії державно-церковних взаємин в Україні вважаємо такі: історіографія історії Українського православ'я та державно-церковних взаємин в Україні; релігійний чинник в українських національно-визвольних змаганнях (різні періоди); проблема державно-церковних взаємин в Україні на шпальтах світських та церковно-релігійних видань 1917-1930 рр.; історія атеїзму в Україні; сектантство на теренах

України в 1917-1930 рр.; правові аспекти державно-церковних взаємин в Україні у 1917-1930 рр.; радянські судово-адміністративні органи та Українське православ'я в 1920-1930 рр.; Істинно-православна (“катакомбна”) церква в Україні.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Опубліковані документи і матеріали

- 1.1. Адамов Дм., прот. Политическое обоснование церковного обновленчества: Доклад на Всероссийском съезде Пленума Св. Синода и ответственных церковных работников Православной Обновленческой церкви 27 января – 2 февраля 1925 г. – Воронеж : Тип. газ. “Воронежская Коммуна”, 1925. – 21с.
- 1.2. Адміністративний Кодекс УСРР. Офіційне видання. –Х.: Юридич. вид-во Наркомюсту УСРР, 1928. – 168 с.
- 1.3. Административный кодекс УССР. – Х.: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1928. – 192 с.
- 1.4. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноничном преемстве высшей церковной власти. 1917-1943: Сб. в 2 ч. / Сост.М.Е.Губонин. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского богословского ин-та: Братство во имя Всемилоостивого Спаса, 1994. – 1063 с.
- 1.5. Антирелигиозная пропаганда: Сб. материалов. – Х.: Изд-во ЦК КП (б)У, 1922. – 163 с.
- 1.6. Антирелигиозная хрестоматия. – К.: Сорабкооп, 1924. – 340 с.
- 1.7. Антирелигиозный художественный сборник. – Иркутск: Облиздат, 1938. – 303 с.
- 1.8. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упоряд. В.С.Журавський. – К.: [Б.в.], 1992. – 96 с.
- 1.9. Библия. – М.: Российское библейское общество, 1995. – 1346 с.
- 1.10. Бюлетень НКВС УСРР. – 1924. – № 1-2. – С. 45-46.

- 1.11. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР, інструкцій, обіжників і пояснень НКВС УСРР / Під ред. І.Сухоплюєва. – Х.: Юридич. вид-во НКЮ УСРР, 1929. – 168 с.
- 1.12. Вісник державних законів Української Народної Республіки. – 1919. – Вип.1. – Ст. 6.
- 1.13. Всім завідувачам Губвідділами Освіти: Циркуляр НКО УСРР від 6 серпня 1920 р. // Збірник декретів, наказів, розпоряджень по Народному Комісаріату освіти УСРР. Вип. II. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 26 с.
- 1.14. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства: Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями V отд. НКЮста РСФСР. – М.: НКЮ, 1924. – 404 с.
- 1.15. Декларация прав народов России: Принята Вторым Всероссийским съездом Советов 2 (15) ноября 1917 г. // Декреты Советской власти: В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г. - 16 марта 1918 г.– М.: Госполитиздат, 1957. – С. 39-41.
- 1.16. О земле: Декрет Второго Всероссийского съезда Советов от 26 октября (8 ноября) 1917 г. // Декреты Советской власти: В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г.-16 марта 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 17-20.
Декреты Советской власти: В 14-и т. / Редкол. Г.Д.Обичкин и др. –
- 1.17. Т.1. 25 октября 1917 г.- 16 марта 1917 г. – М.: Госполитиздат, 1957. – 625 с.
- 1.18. Т.2. 11 марта - 10 июля 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1959. – 686 с.
- 1.19. Т.3. 11июля - 9 ноября 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1964. – 654 с.
- 1.20. Т.4. 10 ноября 1918 г.- 31 марта 1919 г. – М.: Изд-во политич. лит-ры, 1968. – 731 с.
- 1.21. Т.5. 1 апреля 1919 г. - 31 июля 1919 г. – М.: Политиздат, 1971. – 701 с.
- 1.22. Деяния совещания глав и представителей автокефальных православных церквей в связи с празднованием 500-летия автокефалии Русской православной церкви 8-18 июля 1948 года. В 2-х т. – Т.1. – М.: Московская патриархия, 1949. – 447 с.

- 1.23. Закон про комітети незаможних селян: Затверджений другою сесією VI скликання Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 27 травня 1922 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 213-214.
- 1.24. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти УСРР. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – Вип.1. – 60 с.
- 1.25. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 14. – Ст. 100.
- 1.26. Інструкція Відділу Соціального Виховання [НКО УСРР] від 8-го липня 1920 р.// Збірник декретів, наказів, розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти УСРР. Вип. II. – Х. : Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 26 с.
- 1.27. Инструкция НКВД по Центрозагсу. Окружным и местным Подотделам Записей Актов Гражданского Состояния. – Сумы: Изд-во НКВД УССР, 1920. – 21 с.
- 1.28. Инструкция о порядке регистрации религиозных обществ и выдаче разрешений на созыв таковых // Революция и церковь. – 1923. – № 1-3. – С.116-118.
- 1.29. История Советской Конституции. Сборник документов. 1917-1957. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 551 с.
- 1.30. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – 448 с.
- 1.31. Кодекс законов о труде: Декрет ВЦИК РСФСР от 31 октября 1918 г. //Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. Сборник документов. – М.: ОГИЗ, 1920. – С. 216-229.
- 1.32. Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве: Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. Сборник документов. – М.: ГИЗ, 1920. – С.149-171.

- 1.33. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). В 14 т. – Т.1.1898-1917. – М.: Политиздат, 1983. – 638 с.
- 1.34. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). В 14 т. – Т.2.1917-1922. – М.: Политиздат, 1983. – 606 с.
- 1.35. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). В 14 т. – Т.3. 1922-1925. – М.: Политиздат, 1984. – 494 с.
- 1.36. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). В 14 т. – Т.4.1926-1929. – М.: Политиздат, 1984. – 575 с.
- 1.37. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). В 14 т. – Т.5.1929-1932. – М.: Политиздат, 1984. – 446 с.
- 1.38. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях конференций и пленумов ЦК (1898-1986). В 14 т. – Т.10.1961-1965. – М.: Политиздат, 1986. – 494 с.
- 1.39. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х т. – Т.1.1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
- 1.40. Конституция (Основной закон) РСФСР, принятая Пятым Всероссийским съездом Советов 10 июля 1918 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т. 2. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 545-564.
- 1.41. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 р.– Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 15 с.

- 1.42. Конституція України. Офіційний текст: Коментар законодавства України про права і свободи людини і громадянина. Навч. посібник / Авт.-уклад. М.І.Хавронюк. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К. : Вид-во А.С.К., 2003. – 384 с.
- 1.43. Культурне будівництво в Українській РСР. 1919-1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 189 с.
- 1.44. Кучма Л. Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році”. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001. – 373 с.
- 1.45. Ленин В.И. Наши задачи и Совет рабочих депутатов // Полн. собр. соч. – Т.12. – С. 61-70.
- 1.46. Ленин В.И. Социализм и религия // Полн. собр. соч. – Т. 12. – С. 142-147.
- 1.47. Ленин В.И. Проект речи по аграрному вопросу во второй Государственной Думе // Полн. собр. соч. – Т.15. – С. 127-160.
- 1.48. Ленин В.И. Об отношении рабочей партии к религии // Полн. собр. соч. – Т.17. – С. 415-426.
- 1.49. Ленин В.И. Классы и партии в их отношении к религии и церкви // Полн. собр. соч. – Т.17. – С. 429-438.
- 1.50. Ленин В.И. Духовенство и политика // Полн. собр. соч. – Т.22. – С. 80-81.
- 1.51. Ленин В.И. Речь на митинге в Пресненском районе 26 июля 1918 г. // Полн. собр. соч. – Т.36. – С.535-536.
- 1.52. Ленин В.И. О значении воинствующего материализма // Полн. собр. соч. – Т.45. – С. 23-33.
- 1.53. Ленин В.И. В Оргбюро ЦК, 30 мая 1919 г. // Полн. собр. соч. – Т.50. – С. 330.
- 1.54. Ленин В.И. А.О.Альскому, 29 мая 1921 г. // Полн. собр. соч. – Т.52. – С. 222-223.
- 1.55. Ленин В.И. Телефонограмма А.Г.Шлихтеру, 13 июля 1921 г. // Полн. собр. соч. – Т.53. – С.28.
- 1.56. Ленин В.И. Л.Б.Красину, 12 августа 1921 г. // Полн. собр. соч. – Т.53. – С.114-115.

- 1.57. Ленин В.И. В Всероссийскую Чрезвычайную Комиссию, 2 декабря 1921 г. // Полн. собр. соч. – Т.54. – С.49.
- 1.58. Ленин В.И. Предложения к проекту постановления Пленума ЦК РКП (б) о пункте 13 программы партии // Полн. собр. соч. – Т.54. – С. 440.
- 1.59. Ленин В.И. А.И.Рыкову, 17 сентября 1922 г. // Полн. собр. соч. – Т.54. – С.282-283.
- 1.60. Ленин В.И. М.К.Владимирову, 17 сентября 1922 г. // Полн. собр. соч. – Т.54. – С.283.
- 1.61. Любинський Ю.О., Гольберт К.М. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви. Збірник декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненням підвідділу культів при НКВС УСРР. – Х.: Юридичне вид-во НКЮ УСРР, 1926. – 128 с.
- 1.62. Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.1. Українська православна церква: Документи, матеріали. Християнський самовидав України / Упоряд. і зрад. О.Зінкевич і О.Воронин. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – 1207 с.
- 1.63. Мощи (Сборник материалов, документов и разоблачений) / Под редакцией и со вступ. статьей проф. В. Рожицына. – Х.: Госиздат Украины, 1922. – 167 с.
- 1.64. Неизвестная Россия. XX век. Книга первая. – М.: Историческое наследие, 1992. – 384 с.
- 1.65. О введении обязательного совместного обучения: Постановление Народного Комиссариата по просвещению от 31 мая 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. Сборник документов. – М. : ОГИЗ, 1920. – С. 34.
- 1.66. О времени и месте созыва Поместного Собора Православной Российской Церкви : Определение Святейшего Правительствующего Синода от 12 июля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1591.

- 1.67. О гимназиях, прогимназиях и реальных училищах для совместного обучения детей обоего пола: Постановление Временного Правительства от 24 апреля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел I. [7-9]. – С. 885-886.
- 1.68. О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния: Декрет ВЦИК и СНК [РСФСР] от 18 (31) декабря 1917 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г.- 16 марта 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1957. – С.247-249.
- 1.69. О закрытии кредитов специальных средств (так называемых церковных сумм) в пользу казны и зачислении остатков этих сумм в доход казны: Постановление СНК РСФСР от 30 марта 1918 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.2. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1959. – С. 35-36.
- 1.70. О набатном звоне: Декрет СНК [РСФСР] от 30 июля 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. Сборник документов. – М.: ОГИЗ, 1920. – С. 97.
- 1.71. О передаче дела воспитания и образования из духовного ведомства в ведение Народного комиссариата по просвещению: Постановление СНК РСФСР от 11 (24) декабря 1917 г. // Декреты Советской власти: В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г. - 10 июля 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1957. – С.210-211.
- 1.72. О порядке использования страховых сумм, полученных за сгоревшие молитвенные здания: Декрет ВЦИК РСФСР от 24 августа 1925 г. // Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений правительства РСФСР. Том первый. 1917-1928 гг. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1959. – С. 117-118.
- 1.73. О порядке проведения в жизнь декрета “Об отделении церкви от государства и школы от церкви”: Инструкция Народного Комиссариата Юстиции [РСФСР]

// Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. Сборник документов. – М. : ОГИЗ, 1920. – 312 с.

- 1.74. О предоставлении Поместному Собору Всероссийской Церкви выработать законопроект о новом порядке свободного самоуправления русской церкви: Постановление Временного Правительства от 11 августа 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.2186.
- 1.75. О расторжении брака: Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 16 (29) декабря 1917 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г. - 10 июля 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1957. – С.237-239.
- 1.76. О религиозных объединениях : Постановление ВЦИК и СНК РСФСР, 8 апреля 1929 г. // Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений правительства РСФСР. Том второй. 1929-1939 гг. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1959. – С. 29-45.
- 1.77. О роспуске Государственного комитета по народному образованию: Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 20 ноября (3 декабря) 1917 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г. - 10 июля 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1957. – С.111-112.
- 1.78. О свободе совести : Постановление Временного Правительства от 14 июля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1950-1951.
- 1.79. О свободе совести, церковных и религиозных обществах: Декрет СНК РСФСР от 20 января (2 февраля) 1918 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г. - 10 июля 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 373-374.
- 1.80. О собраниях и союзах : Постановление Временного Правительства от 12 апреля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства,

издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел I [4-6]. – С.848-849.

- 1.81. О сооружении в Петрограде на средства государства памятника героям-борцам за свободу России: Постановление Временного Правительства от 15 марта 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел I [4-6]. – С.669.
- 1.82. Об амнистии: Указ Временного Правительства от 6 марта 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел I, первое полугодие [1-3]. – С.535-537.
- 1.83. О единой трудовой школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (Положение): Декрет ВЦИК РСФСР от 16 октября 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. Сборник документов. – М. : ОГИЗ, 1920. – С. 144-147.
- 1.84. Об изменении действующих узаконений по делам римско-католической церкви в России : Постановление Временного Правительства от 26 июля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.2217-2223.
- 1.85. Об изменении штата высших начальных училищ: Постановление Временного Правительства от 15 июля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1684.
- 1.86. Об изменении штата учительских институтов : Постановление Временного Правительства от 14 июня 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1745-1749.

- 1.87. Об изменении штата учительских семинарий: Постановление Временного Правительства от 1 июня 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1474-1475.
- 1.88. Об объединении учебных и общеобразовательных учреждений и заведений всех ведомств в ведомстве Народного комиссариата по просвещению: Декрет СНК РСФСР от 30 мая 1918 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.2. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1959. – С. 357-359.
- 1.89. Об объединении, в целях введения всеобщего обучения, учебных заведений разных ведомств в ведомстве Министерства народного просвещения Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1818-1819.
- 1.90. Об отделении церкви от государства и школы от церкви. – Х.: Изд-во НКЮста УССР, 1920. – 15 с.
- 1.91. Об отмене вероисповедных и национальных ограничений // Постановление Временного Правительства от 20 марта 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел I, первое полугодие [1-3]. – С.596-598.
- 1.92. Об отмене некоторых статей Уставов Ученых Учреждений и Учебных Заведений ведомства Министерства Народного Просвещения : Постановление Временного Правительства от 14 июля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1811-1812.
- 1.93. Об отмене ограничений в правах белого духовенства и монашествующих, добровольно, с разрешения духовной власти, слагающих с себя духовный сан, а также лишенных сана по суду духовному // Постановление Временного

Правительства от 20 марта 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел I, первое полугодие [1-3]. – С.605.

- 1.94. Об отмене форм и учебных знаков всех учебных заведений : Постановление Народного Комиссариата по просвещению от 18 февраля 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. Сборник документов. – М.: ОГИЗ, 1920. – С. 20.
- 1.95. Об учреждении в университете Святого Владимира четырех кафедр украиноведения : Постановление Временного Правительства от 19 сентября 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [X-XI]. – С.2915-2916.
- 1.96. Об учреждении Государственной комиссии по просвещению : Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 9 (22) ноября 1917 г. // Декреты Советской власти : В 14 т. / Редкол.: Г.Д.Обичкин и др. – Т.1. 25 октября 1917 г. - 10 июля 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 59-62.
- 1.97. Об учреждении Министерства исповеданий : Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Пг.: Сенатская типография, 1917. Отдел первый. Второе полугодие [7-9]. – С.1985-1986.
- 1.98. Основні вимоги до дисертацій та авторефератів дисертацій // Бюлетень ВАК України. – 1997. – № 2. – С.12-13.
- 1.99. Отделение церкви от государства: Сборник декретов, инструкций, циркуляров УССР и ССРС с разъяснениями отдела культов при НКВД УССР / Под ред. Н.А.Черлюнчакевича. – Х. : Изд-во НКВД УССР, 1925. – 109 с.
- 1.100. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 г. Протоколы. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 258 с.
- 1.101. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В.Яременка. –К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.

- 1.102. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине: Сб. документов и материалов. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 941 с.
- 1.103. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу. – Х.: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1930. – С.18-21.
- 1.104. Полный сборник Платформ всех Русских Политических партий с приложением Высочайшего Манифеста 17 октября 1905г и всеподданейшего доклада графа Витте. – [Б.м.]: [Б.и.], 1906. – 134 с.
- 1.105. Положение о Временном Высшем Управлении православной церкви на Украине и Письмо Святейшего Патриарха Тихона. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1918. – 8 с.
- 1.106. Постанова Народних Комісарів Освіти РСФРР і УСРР 7 травня 1920 р. // Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату освіти У.С.Р.Р. Випуск перший. – Х.: Вид-во НКО, 1920. – С.16-17.
- 1.107. Праздники в массовой школе. Хрестоматийный сборник / Под ред. Н.Н.Иорданского. – М.: -Л.: Моск. акционерное изд-во, 1926. – 104 с.
- 1.108. Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко: Постанова ЦВК і РНК УСРР від 23 вересня 1926 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 305-306.
- 1.109. Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. // Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Б.О.Лобовик і Р.С.Приходько. – К. : Політвидав України. 1979. – С. 203-204.
- 1.110. Про врегулювання діяльності видавництв, що є при державних установах і підприємствах УСРР: Постанова РНК УСРР від 26 січня 1927 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і

розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 311.

- 1.111. Про духовні училища і семінарії: Постанова Народного Комісаріату Освіти України від 15 лютого 1919 р. // Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Б.О.Лобовик і Р.С.Приходько. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 205-206.
- 1.112. Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів і їх слуг: Декрет РНК УСРР від 7 травня 1919 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 123.
- 1.113. Про кладовища і похорони: Декрет РНК України від 1 червня 1919 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 126-127.
- 1.114. Про народну освіту: Резолюція V Всеукраїнського з'їзду Рад 16 березня 1921 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 177-179.
- 1.115. Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель: З декрету РНК УСРР від 3 квітня 1920 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 134.
- 1.116. Про недопущення духовенства до зайняття посад у школі : Постанова Народного Комісаріату Освіти України від 3 березня 1919 р. // Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Б.О.Лобовик і Р.С.Приходько. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 206.
- 1.117. Про оголошення території могили Т.Г.Шевченка державним заповідником: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 20 серпня 1925 р. //

Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 284.

- 1.118. Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення: Декрет РНК України від 17 травня 1919 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 125.
- 1.119. Про перейменування населених пунктів: Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 17 жовтня 1923 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 248.
- 1.120. Про перехід до Наркомпросу всіх шкіл, які підлягають Наркомзему: Постанова РНК УСРР, 1920 р. // Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти У.С.Р.Р. Випуск перший. – Х.: Вид-во НКО, 1920. – С.3-4.
- 1.121. Про релігійні обряди і викладання закону божого в радянській українській школі // Постанова Народного Комісаріату Освіти України від 4 лютого 1919 р. // Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Б.О.Лобовик і Р.С.Приходько. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 205.
- 1.122. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упоряд., вступ. стаття і примітки проф. Б.О.Лобовика. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.
- 1.123. Про скасування старих посад в середніх учбових закладах і заміну їх новими, виборними: Наказ Народного секретарства освіти України від 22 лютого 1918 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 64.

- 1.124. Про цивільний шлюб і про ведення книг актів громадянського стану: Декрет РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 109-110.
- 1.125. Протокол съезда представителей народов и областей, созванного У.Ц. Радой 8 сентября 1917 г. – Фастов: [Б.и.], 1917. – 15 с.
- 1.126. Протокол заседания общего собрания членов Валковского уездного съезда Советов от Р.К. и К.Д. 7 февраля 1919 г. – Валки: [Б.и.], 1919. – 21с.
- 1.127. Протоколы первого Всеукраинского совещания председателей и заведующих отделами управления губернских и уездных исполнительных комитетов, 19 мая 1920. – Х.: Изд-во НКВД, 1920. – 100 с.
- 1.128. Протоколы 1-го делегатского областного съезда Профессионального Союза Горнорабочих Донецкого, Криворожского и Соляного Бассейнов. 25 марта - 1 апреля 1918 г. – Х.: [Б.и.], 1918. – 122 с.
- 1.129. Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1920 гг./ Сост. Давыдова Л.И., Красовицкая Т.Ю., Ненароков А.П. – М.: Наука, 1985. – 231 с.
- 1.130. Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы / Под ред. В.Уласевич. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1925. – Вып. 2. –120 с.
- 1.131. Розпорядження НКО УСРР від 30 травня 1920 р. // Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти У.С.Р.Р. Випуск перший. – Х.: Вид-во НКО, 1920. – С.49.
- 1.132. Сборник антирелигиозной поэзии. – М.: Безбожник, 1930. – 112 с.
- 1.133. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти У.С.Р.Р. Випуск перший. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 60 с.
- 1.134. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства. – 1917. – № 9. – Ст.126.
- 1.135. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства. – 1917. – № 17. – Ст.249.

- 1.136. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства [РСФСР]. – 1920. Январь-ноябрь. – М.: Юридич. изд-во, 1920. – 300 с.
- 1.137. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. 1-е издание. – № 46. – Ст.687.
- 1.138. Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое Особым Совещанием при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России. 1918-1919: Отдел первый. Особый выпуск. – Ростов-на-Дону: Отдел законов, 1919. – 73 с.
- 1.139. Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое Особым Совещанием при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России. 1919: Отдел первый. Первое полугодие. – Екатеринодар: Отдел законов, 1919. – 334 с.
- 1.140. Сталин И.В. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала “Пролетарская революция” // Собр. соч. – Т. 13. – С.84-102.
- 1.141. Стенографический отчет второго Всесоюзного съезда Союза воинствующих безбожников. – М.: Безбожник, 1930. – 447 с.
- 1.142. Тимчасова інструкція Губвіднародосвіти НКО УСРР від 24 лютого 1920 р. // Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти У.С.Р.Р. Випуск перший. – Х.: Вид-во НКО, 1920. – С.10-11.
- 1.143. Тимчасові положення про соціалізацію землі: Прийняті II Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів 19 березня 1918 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 77-89.
- 1.144. Уголовный кодекс советских республик. Текст и практический комментарий / Под ред. С.Канарского. Изд. 3-е. – Х.: Госиздат Украины, 1928. – 588 с.
Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох т. / Нац. АН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. – К. : Наукова думка. –

- 1.145. Т.1: 4 березня - 9 грудня 1917 р. – 1996. – 588 с.
- 1.146. Т.2: 10 грудня 1917 р.- 29 квітня 1918 р. – 1997. – 422 с.
- 1.147. Українські народні пісні / Худож.-оформлювач П.С.Риженко. – Х.: Фоліо, 2001. – 249 с.
- 1.148. Хрестоматия по истории СССР, 1917-1945: Учебное пособие для педагогических институтов по специальности “История”/ Сост. Дегтев С.И. и др. – М.: Просвещение, 1991. – 544 с.
- 1.149. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.1. 1917-1941 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1963. – 771 с.
- 1.150. Церковь и Государство: Сборник постановлений и циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ. – Х.: Изд-во НКЮ УССР, 1922. – № 5. – 70 с.
- 1.151. Циркуляр з питання про відокремлення церкви від держави // Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Б.О.Лобовик і Р.С.Приходько. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 199-203.
- 1.152. Циркуляр НКВД УССР № 312 от 16 июля 1923 г. всем Губотуправам о регистрации религиозных обществ // Бюллетень НКВД УССР: Офиц. двухнед. издание. – 1923. – № 21. – С.33-34.
- 1.153. Ярославский Е.М. Развернутым фронтом. О задачах и методах антирелигиозной пропаганды (Доклад на 2 Всесоюзном съезде Союза Безбожников).– М.: Безбожник, 1929. – 126 с.

1.2.Матеріали періодичних видань:

1.2.1.Журнальні публікації

- 1.2.1.154. Александрович В. В обороні культурної традиції // Дзвін: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний часопис Співки письменників України (Львів). – 1990. – № 9. – С. 90-92.

- 1.2.1.155. Астаф'єва М., Астаф'єв О. Розвінчана релігія або про що говорять ніжинські руїни // Вітчизна: Літературно-художній журнал Спілки радянських письменників України (Київ). – 1991. – № 11 – С. 189-199.
- 1.2.1.156. Бельк Н. Строго соблюдать законодательство о религиозных культах // Советская юстиция: Журнал Верховного Суда РСФСР и юридической комиссии при Совете Министров РСФСР. – 1982. – № 20. – С.10-12.
- 1.2.1.157. Білан Г. З історії соборів обновленської церкви в Україні // Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання (Київ). – 2004. – № 6-7. – С. 62-65.
- 1.2.1.158. Бойко В. М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 25-40.
- 1.2.1.159. Васькович Г. Шкільництво В Україні (1905- 1920) // Мандрівець: Освітнянський журнал (Тернопіль). – 1995. – № 3 – С. 7-8.
- 1.2.1.160. Верстюк Р.Ф. Роль и місце Центральної Ради в модерній історії України // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 17-25.
- 1.2.1.161. Вечерський В. Пам'ятка шукає господаря // Пам'ятки України: Орган Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Київ). – 1990. – № 4. – С. 6-7.
- 1.2.1.162. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 - квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 16-19.
- 1.2.1.163. Гопнер С. О методах антирелигиозной пропаганды // Знамя Коммунизма: Ежемесячный политико-экономический и агитационно-пропагандистский журнал ЦК КП(б)У. – 1923. – № 7-8. – С.104-107.
- 1.2.1.164. Горев М. Вскрытие мощей Тихона Задонского и Митрофана Воронежского // Революция и церковь. – 1919. – № 2. – С. 9-26.
- 1.2.1.165. Горев М. “Под спудом” // Революция и церковь. – 1919. – № 3-5. – С. 28-32.
- 1.2.1.166. Горев М. Комунизм и религиозные обряды // Революция и церковь. – 1919. – № 6-8. – С.15-17.

- 1.2.1.167. Дмитрук К. Банкроти з Бавид-Бруку // Людина і світ: Щомісячний науково-популярний атеїстичний журнал т-ва “Знання” УРСР. – 1972. – № 6. – С.32-35.
- 1.2.1.168. Дулуман Є. Слово про Біблію // Людина і світ. – 1990. – № 9. – С. 20-25.
- 1.2.1.169. Євсєєва Т.М. Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917-1921 рр. (загальний та український аспект) // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – С. 107-121.
- 1.2.1.170. Єленський В. „Радянська влада відокремлює церкву від держави ...” // Людина і світ. – 1988. – № 1. – С.10-13.
- 1.2.1.171. Єленський В.Є. Здійснення в УСРР Декрету „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” в перші роки соціалістичного будівництва // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С.58-61.
- 1.2.1.172. Забереж'єв М. Політика КПРС і Радянської держави по відношенню до релігії, церкви та віруючих : Слухачам системи політосвіти // Людина і світ. – 1983. – № 3. – С.58-61.
- 1.2.1.173. Зінченко А.Л. Подільська сторінка відродження національної церкви // Сучасність: Щомісячний часопис незалежної української думки (Дніпропетровськ). – 1992. – № 10. – С.91-97.
- 1.2.1.174. Иванов А. Свобода совести в первых законодательных актах Советского государства // Наука и религия: Ежемесячный научно-популярный атеистический журнал Всесоюзного о-ва “Знание” (Москва). – 1978. – № 10. – С.29-33.
- 1.2.1.175. Игнатьюк Д. Ко второму Всесоюзному съезду союзов безбожников // Антирелигиозник: Ежемесячный научно-методический журнал. Орган Центрального Совета Союзов безбожников СССР. – 1929. – № 5. – С. 60-74.
- 1.2.1.176. Из актуального наследия // Коммунист: Теоретический и политический журнал ЦК КПСС. – 1987. – № 16. – С.50-62.
- 1.2.1.177. Ільницький М. Автокефалізм без мантиї // Жовтень: Орган спілки радянських письменників України (Львів). – 1972. – № 5 – С. 122-125.

- 1.2.1.178. Ісаков П. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні у 1919-1921рр. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – 1999. – № 3. – С. 47-75.
- 1.2.1.179. Квиринг Э. Очередные задачи (Антирелигиозная пропаганда) // Знамя Коммунизма. – 1923. – № 7-8. – С.4-6.
- 1.2.1.180. Киридон А. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії та церкви (1917-1930 рр.) // Історичний журнал. – 2004. – № 6-7. – С. 20-30.
- 1.2.1.181. Красиков П. А. Советская политика в религиозном вопросе // Революция и церковь. – 1919. – № 1. – С. 1-5.
- 1.2.1.182. Красиков П. Религиозная хитрость // Революция и церковь. – 1919. – № 2. – С. 23-25.
- 1.2.1.183. Красников М. Соціальна позиція руського православ'я // Людина і світ. – 1988. – № 6. – С.20-25.
- 1.2.1.184. Куроедов В. Советское законодательство о религиозных культах // Агитатор: Журнал ЦК КПСС. – 1982. – № 15. – С. 38-42.
- 1.2.1.185. Куроедов В. На страже законодательства о религиозных культах // Советы народных депутатов: Ежемесячный журнал (Москва). – 1984. – № 4. – С. 26-33.
- 1.2.1.186. Лебедь Д. З. Как вести антирелигиозную пропаганду // Знамя Коммунизма. – 1923. – № 7-8. – С. 55-60.
- 1.2.1.187. Марчук В.В. Греко-католицька Церква у 1914-1923 рр. // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 16-19.
- 1.2.1.188. Молчанов О. Перше покоління (Українські атеїсти перших років Радянської влади на Україні) // Людина і світ. – 1967. – № 12. – С.12-17.
- 1.2.1.189. Никитин Д.Н. Национальный вопрос в СССР в литературе русского зарубежья. 1920-1930-е годы // Вестник Московского университета. – 1996. – Серия 8. История. – С. 3-18.
- 1.2.1.190. Новиков М., Пищик Ю. Атеистическая література : поиски и проблемы // Коммунист. – 1982. – № 10. – С.119-125.

Одинцов М.Н. Хождение по мукам // Наука и религия. –1990. –

1.2.1.191. № 5. – С.8-10.

1.2.1.192. № 6. – С.12-13.

1.2.1.193. № 8. – С.19-21.

1.2.1.194. Олещук Ф. О некоторых ошибках // Антирелигиозник. – 1929. – № 6 – С. 31-36.

1.2.1.195. Олютин Е. Кооперация на антирелигиозном фронте // Антирелигиозник. – 1929. – № 5 – С.44-50.

1.2.1.196. Панасюк Б. Основи ідеології суспільного життя // Економіка України: Політико-економічний журнал Міністерства економіки України (Київ). – 1999. – № 12. – С. 4-14.

1.2.1.197. Пащенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської “відлиги” // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 141-160.

1.2.1.198. Поспеловский Д. Русская православная церковь: испытания XX века // Вопросы истории: Ежемесячный журнал (Москва). – 1993. – Ч.1. – С. 50-51.

1.2.1.199. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 22-44.

1.2.1.200. Расторгуева Н. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921- 1925 рр. // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 85-89.

1.2.1.201. Райд Л. Сообразуясь с действительностью // Коммунист Эстонии. – 1983. – № 10. – С.30-35.

1.2.1.202. Савченко С. Сучасна українська історіографія: спроба характеристики // Сучасність. – 1999. – № 11. – С. 127-131.

1.2.1.203. Семашко Н. Вопрос о “мощах” с научно-методической точки зрения // Революция и церковь. – 1919. – № 1. – С. 16-17.

1.2.1.204. Семеновский. Данные науки о мумификации трупов // Революция и церковь. – 1920. – № 9-12. – С. 35-44.

1.2.1.205. Симоненко В. Автокефальна церква на Ніжинщині // Наша віра:

Всеукраїнське видання Української Автокефальної Православної Церкви (Київ). – 1993. – № 2 – С. 11-12.

- 1.2.1.206. Солдатенко В. Ф. Проблема класово – і національно-політичних сил у концепції української революції // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С.3-17.
- 1.2.1.207. Судебные процессы. О подделке мощей // Революция и церковь. – 1920. – № 9-12. – С. 92-96 .
- 1.2.1.208. Суханова З., Матлашенко Н. “Я буду за вас молитися” // Людина і світ. – 1990. – №11. – С. 40-48.
- 1.2.1.209. Тарахан-Бережа З.П. За рядками книги відвідувачів Шевченкової могили (1917-1921рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С.129-133.
- 1.2.1.210. Тимофеев В. Непохитні ленінські принципи // Людина і світ. – 1980. – № 1. – С.11-17.
- 1.2.1.211. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна: Літературно-художній журнал Спілки письменників України. – 1989. – № 12. – С.166-175.
- 1.2.1.212. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон // Український історичний журнал. –1995. – № 2. – С. 79-92.
- 1.2.1.213. Унгурян О. Перед іконою // Вітчизна. – 1990. – №12. – С.148-151.
- 1.2.1.214. Філоненко С.М. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 роках // Педагогіка і психологія: Вісник Академії педагогічних наук України (Київ). – 1995. – № 2. – С. 156-163.
- Фуров В. Становление законодательства о культах // Наука и религия. – № 8. – С.16-18.
- 1.2.1.215.– № 8. – С.16-18.
- 1.2.1.216.– № 10. – С. 15-18.
- 1.2.1.217. Хандрос Б. Дорога к храму, або як це робилося в нас, в Україні // Україна: Громадсько-політичний і літературно-художній іл. часопис. – 1992. – №28. – С.10-11.
- 1.2.1.218. Чумак Б. Справжнє обличчя автокефалізму // Під прапором ленінізму:

Журнал ЦК КП України (Київ). – 1973. – №20. – С.32-35.

- 1.2.1.219. Шевченко В. Українська Центральна Рада та політичні партії // Історія в школах України: Науково-методичний журнал Міністерства освіти України. – 1998. – №1. – С.6-11.

1.2.2. Газетні статті

- 1.2.2.220. Алексеевский П. Стены плача и стенаний // Возрождение (Издатель П.А.Поликарпов, г. Харьков). – 1918. – № 97. – 21 июля.
- 1.2.2.221. Амлинский А. Дом на песке // Комсомольская правда: Всесоюзная ежедневная газета (Москва). – 1990. – 7 июня.
- 1.2.2.222. Анкета в средних школах // Южный край (Издатель А.А.Иозефович, г.Харьков). – 1918. – № 16. – 30 апреля.
- 1.2.2.223. Б. Против украинизации // Возрождение. – 1918. – № 137. – 8 сентября.
- 1.2.2.224. [Без назви] // Аргументы и факты. – 1990. – № 48. – С.8.
- 1.2.2.225. [Без назви] // Боротьба : Орган Центрального Комітету Української Комуністичної партії (боротьбістів). – 1920. – Ч.18. – 25 січня.
- 1.2.2.226. [Без назви] // Боротьба. – 1920. – Ч.40. – 20 лютого.
- 1.2.2.227. [Без назви] // Боротьба. – 1920. – Ч.52. – 6 березня.
- 1.2.2.228. [Без назви] // Боротьба. – 1920. – Ч.59. – 16 березня.
- 1.2.2.229. [Без назви] // Борьба: Орган Центрального и Киевского губернского Комитета Украинской партии левых социалистов-революционеров (борьбистов). – 1919. – № 19. – 4 марта.
- 1.2.2.230. [Без назви] // Борьба. – 1919. – № 29. – 18 марта.
- 1.2.2.231. [Без назви] // Борьба. – 1919. – № 47. – 28 июня.
- 1.2.2.232. [Без назви] // Борьба. – 1919. – № 85. – 29 мая.
- 1.2.2.233. [Без назви] // Борьба. – 1919. – № 89. – 4 июня.
- 1.2.2.234. [Без назви] // Борьба. – 1919. – № 192. – 27 января.
- 1.2.2.235. [Без назви] // Борьба. – 1920. – № 207. – 13 февраля.

- 1.2.2.236.[Без назви]//Вестник Украинской Народной Республики: Орган Центрального Исполнительного Комитета Всеукраинских Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов и Таганрогского Совета Рабочих депутатов (Таганрог). – 1918. – № 23. – 17 февраля.
- 1.2.2.237.[Без назви] // Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – № 42. – 15 марта.
- 1.2.2.238.[Без назви] // Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – № 60. – 10 апреля.
- 1.2.2.239.[Без назви]//Вісті ВЦВК Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Виконального Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів. – 1919. – № 55. – 1 червня.
- 1.2.2.240.[Без назви]//Вісті ВЦВК Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Виконального Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів. – 1919. – Ч.87. – 10 липня.
- 1.2.2.241.[Без назви]// Вісті ВЦВК Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Виконального Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів. – 1922. – Ч.283. – 15 грудня.
- 1.2.2.242.[Без назви] // Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету. – 1919. – 17 травня.
- 1.2.2.243.[Без назви] // Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – № 147. – 13 липня.
- 1.2.2.244.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 2. – 12 марта.
- 1.2.2.245.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 3. – 14 марта.
- 1.2.2.246.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 4. – 15 марта.
- 1.2.2.247.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 8. – 21 марта.
- 1.2.2.248.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 10. – 23 марта.
- 1.2.2.249.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 11. – 24 марта.
- 1.2.2.250.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 12. – 26 марта.
- 1.2.2.251.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 14. – 28 марта.
- 1.2.2.252.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 15. – 29 марта.

- 1.2.2.253.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 16. – 30 марта.
- 1.2.2.254.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 22. – 12 апреля.
- 1.2.2.255.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 31. – 23 апреля.
- 1.2.2.256.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 32. – 24 апреля.
- 1.2.2.257.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 33. – 25 апреля.
- 1.2.2.258.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 34. – 26 апреля.
- 1.2.2.259.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 36. – 28 мая.
- 1.2.2.260.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 39. – 3 мая.
- 1.2.2.261.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 42. – 10 мая.
- 1.2.2.262.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 44. – 12 мая.
- 1.2.2.263.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 46. – 15 мая.
- 1.2.2.264.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 47. – 16 мая.
- 1.2.2.265.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 48. – 17 мая.
- 1.2.2.266.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 52. – 22 мая.
- 1.2.2.267.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 54. – 25 мая.
- 1.2.2.268.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 55. – 26 мая.
- 1.2.2.269.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 56. – 28 мая.
- 1.2.2.270.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 57. – 29 мая.
- 1.2.2.271.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 58. – 30 мая.
- 1.2.2.272.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 59. – 31 мая.
- 1.2.2.273.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 60. – 1 июня.
- 1.2.2.274.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 63. – 5 июня.
- 1.2.2.275.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 66. – 8 июня.
- 1.2.2.276.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 70. – 13 июня.
- 1.2.2.277.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 72. – 2 июня.
- 1.2.2.278.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 78. – 28 мая.
- 1.2.2.279.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 82. – 3 июля.
- 1.2.2.280.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 83. – 4 июля.
- 1.2.2.281.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 84. – 5 июля.
- 1.2.2.282.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 85. – 6 июля.

- 1.2.2.283.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 89. – 11 июля.
- 1.2.2.284.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 90. – 12 июля.
- 1.2.2.285.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 92. – 16 июля.
- 1.2.2.286.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 100. – 25 июля.
- 1.2.2.287.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 101. – 26 июля.
- 1.2.2.288.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 102. – 27 июля.
- 1.2.2.289.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 104. – 30 июля.
- 1.2.2.290.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 106. – 1 августа.
- 1.2.2.291.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 113. – 2 августа.
- 1.2.2.292.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 114. – 10 августа.
- 1.2.2.293.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 125. – 24 августа.
- 1.2.2.294.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 136. – 7 сентября.
- 1.2.2.295.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 146. – 17 сентября.
- 1.2.2.296.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 152. – 1 октября.
- 1.2.2.297.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 153. – 2 октября.
- 1.2.2.298.[Без назви] // Возрождение. – 1918. – № 154. – 3 октября.
- 1.2.2.299.[Без назви] // Воля народа: Орган Киевского Комитета Партии социалистов-революционеров (Киев). – 1917. – № 2. – 9 мая.
- 1.2.2.300.[Без назви] // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 18. – 29 августа.
- 1.2.2.301.[Без назви] // Голос Подольской церкви. – 1918. – 15 сентября.
- 1.2.2.302.[Без назви] // Голос Подольской церкви. – 1918. – 27 октября.
- 1.2.2.303.[Без назви] // Голос Подольской церкви. – 1918. – 3 ноября.
- 1.2.2.304.[Без назви] // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 33. – 15 декабря.
- 1.2.2.305.[Без назви]//Голос свободной церкви : Ежедневная церковно-общественная газета: Орган православного клира и мирян (Житомир).– 1917. – № 90. – 4 сентября.
- 1.2.2.306.[Без назви] // Единая Русь: Ежедневная национально-прогрессивная газета (Одесса). – 1919. – № 41. – 14 октября.
- 1.2.2.307.[Без назви] // Жизнь (Харьков). – 1918. – № 3. – 26 января.
- 1.2.2.308.[Без назви] // Жизнь. – 1918. – № 4. – 27 января.

- 1.2.2.309.[Без назви] // Жизнь России (Ред. профессор А.Погодин, Харьков). – 1918. – 11 января.
- 1.2.2.310.[Без назви] // Жизнь России. – 1918. – № 30. – 21 января.
- 1.2.2.311.[Без назви] // Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов. – 1919. – №8. – 22 февраля.
- 1.2.2.312.[Без назви] // Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов. – 1919. – 3 апреля.
- 1.2.2.313.[Без назви] // Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов. – 1919. – 17 апреля.
- 1.2.2.314.[Без назви] // Киевские ведомости. – 1993. – 31 июля.
- 1.2.2.315.[Без назви] // Коммунист. – 1924. – № 109. – 8 апреля.
- 1.2.2.316.[Без назви] // Красное знамя: Орган Харьковского обкома Компартии Украины. –1991. – №4 (13184). – 5 января.
- 1.2.2.317.[Без назви] // Наш Юг (Харьков). – 1918. – № 73. – 1 июня.
- 1.2.2.318.[Без назви] // Наш Юг. – 1918. – № 74. – 2 июня.
- 1.2.2.319.[Без назви] // Наш Юг. –1918 . – № 78. – 7 июня.
- 1.2.2.320.[Без назви] // Наш Юг. – 1918. – № 86. – 18 июня.
- 1.2.2.321.[Без назви] // Рабочая газета Украины. – 1992. – 14 февраля.
- 1.2.2.322.[Без назви] // Радянська Україна. – 1989. – 9 травня.
- 1.2.2.323.[Без назви] // Робітнича газета: Орган Бюро ЦК і Київського Комітету УСДРП. – 1917. – № 23. – 28 квітня.
- 1.2.2.324.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 24. – 29 квітня.
- 1.2.2.325.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 55. – 7 червня.
- 1.2.2.326.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 56. – 8 червня.
- 1.2.2.327.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 65. – 20 червня.
- 1.2.2.328.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 110. – 15 серпня.
- 1.2.2.329.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 113. – 19 серпня.
- 1.2.2.330.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 132. – 12 вересня.
- 1.2.2.331.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 141. – 23 вересня.
- 1.2.2.332.[Без назви] // Робітнича газета. – 1917. – № 188. – 18 листопада.

- 1.2.2.333.[Без назви] // Рух: Орган соціалістично-революційний (Харків). – 1918. – №3. – 17 квітня.
- 1.2.2.334.[Без назви] // Рух. – 1918. – № 10. – 25 квітня.
- 1.2.2.335.[Без назви] // Урядовий кур'єр. – 1995. – 6 липня.
- 1.2.2.336.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 27. – 16 мая.
- 1.2.2.337.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 32. – 30 мая.
- 1.2.2.338.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 43. – 5 июня.
- 1.2.2.339.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 45. – 7 июня.
- 1.2.2.340.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 46. – 8 июня.
- 1.2.2.341.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 55. – 22 июня
- 1.2.2.342.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 64. – 2 июля.
- 1.2.2.343.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 74. – 14 июля.
- 1.2.2.344.[Без назви] // Южный край. – 1918. – № 80. – 21 июля.
- 1.2.2.345.Берестов С., Хорошилова Т., Резанов Г. Свет во тьме // Комсомольская правда. – 1991. – 6 апреля.
- 1.2.2.346.Беседа Гетмана с учителями средних школ // Южный край. – 1918. – № 64. – 2 июля.
- 1.2.2.347.Беседа с Гетьманом // Южный край. – 1918. – № 77. – 18 июля.
- 1.2.2.348.Білогвардійська вакханалія в Харкові // Вісті ВЦВК Рад Робітничих, Селянських, Червоноармійських Депутатів і Виконального Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів. – 1919. – Ч.82. – 4 липня.
- 1.2.2.349.Большевистские зверства // Возрождение. – 1918. – №143. – 17 сентября.
- 1.2.2.350.Боткин И. Ломать – не строить // Комсомольская правда. – 1990. – 1 июля.
- 1.2.2.351.В.Е.Т. Заседание главного комитета партии Народной Свободы // Возрождение. – 1918. – № 140. – 13 сентября.
- 1.2.2.352.Ветошкін М. Церковні цінності – на допомогу голодним! // Вісті ВУЦВК. – 1922. – № 404(649). – 6 квітня.
- 1.2.2.353.В Киеве продолжается съезд УПСФ // Южный край. – 1918. – № 25. – 15 мая.
- 1.2.2.354.В министерстве народного просвещения // Южный край. – 1918. – № 53. –

15 мая.

- 1.2.2.355. В союзе преподавателей средней школы // Южный край. – 1918. – № 63. – 18 июня.
- 1.2.2.356. Вопрос об отделении Украинской церкви от Российской // Южный край. – 1918. – №14. – 27 апреля.
- 1.2.2.357. Вопросы социалистического воспитания // Борьба. – 1920. – № 240. – 15 марта.
- 1.2.2.358. В потоке событий // Наш Юг. – 1918. – № 76. – 5 июня.
- 1.2.2.359. Выборы депутатов на украинский церковный собор // Жизнь России. – 1917. – № 15. – 31 декабря.
- 1.2.2.360. Гаврилишин Б. Время глобализации: сценарии для Украины и России – угрозы и шансы // День. – 2001. – № 66. – 11 апреля.
- 1.2.2.361. Гадзінський В. Проблема пролетарської освіти на Україні (Етичні напрями комунізму і їх пристосування в народній освіті) // Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – № 143. – 8 липня.
- 1.2.2.362. Гадзінський В. Моляться // Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – № 220. – 7 жовтня.
- 1.2.2.363. Гадзінський В. Попи // Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – № 222. – 9 жовтня.
- 1.2.2.364. Глас архипастыря // Рідне слово: Орган спілки “Рідне слово” (Харків). – 1917. – Ч.2. – 8 квітня.
- 1.2.2.365. Горошенко А. Кто виновен? // Рух. – 1918. – № 7. – 21 квітня.
- 1.2.2.366. Гудзик К. Ступит ли туфля Папы на землю Малороссии // День: Ежедневная всеукраинская газета (Киев). – 2001. – 13 марта.
- 1.2.2.367. Д.А. Попівські крутіїства // Робітнича газета. – 1917. – № 141. – 23 вересня.
- 1.2.2.368. Даватц В. Допустимо ли это? // Южный край. – 1918. – №25. – 15 мая.
- 1.2.2.369. Делегация украинцев у Гетмана // Южный край. – 1918. – № 36. – 28 мая.
- 1.2.2.370. Дмитро. Шевченко й духовенство // Боротьба : Бюлетень Обласного Комітету Української Комуністичної партії комуністів-боротьбистів

Херсонщини. – 1920. – № 133. – 14 березня.

- 1.2.2.371. Духовенство і міряне на Подільським з'їзді // Рідне слово. – 1917. – Ч.8. – 20 травня.
- 1.2.2.372. Духовенство и Советская власть // Борьба. – 1919. – № 28. – 16 марта.
- 1.2.2.373. Желательно ли отделение церкви от государства // Голос Подольской церкви: Прогрессивный орган Подольского духовенства и мирян (Каменец-Подольск). – 1918. – № 10. – 30 июня.
- 1.2.2.374. Желательно ли отделение церкви от государства // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 11(25). – 12 июля.
- 1.2.2.375. Желательно ли отделение церкви от государства // Голос Подольской церкви. – 1918. – 17 июля.
- 1.2.2.376. Заливчий А. Про партійну дисципліну // Соціаліст-Револуціонер: Орган Полтавської організації Української партії соціалістів-революціонерів. – 1917. – № 6. – 21 листопада.
- 1.2.2.377. И.Р.В. Передумал // Пролетарий: Орган Укрбюро ВУСПС и Укрбюро ЦК профсоюзов (Харьков). – 1922. – № 144. – 28 июня.
- 1.2.2.378. Как погиб митрополит Владимир // Возрождение. – 1918. – №149. – 25 сентября.
- 1.2.2.379. Капельгородський Л. З церков – і клуб і млин // Комуніст: Орган ЦК і Харківського губкому КП (б)У. – 1928. – №13. – 25 січня.
- 1.2.2.380. Козубовський С. Християнство или хилязм? // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 24. – 6 октября.
- 1.2.2.381. Коко. Від Іуди не-свята Євангелія // Боротьба. – 1920. – Ч.32. – 11 лютого.
- 1.2.2.382. Костоглодов П. Превратим рожество в массовый поход за культуру и безбожье // Пролетарий. – 1928. – №289. – 24 декабря.
- 1.2.2.383. Косякин А. Прости нас, Господи! // Сельская жизнь: Всесоюзная массовая газета (Москва). – 1991. – № 197. – 8 октября.
- 1.2.2.384. Курсы украиноведения // Южный край. – 1918. – № 13. – 26 апреля.
- 1.2.2.385. Л. Об украинском церковном соборе // Жизнь России. – 1917. – № 14. – 30 декабря.

- 1.2.2.386.Лапин А. Я верю! // Комсомольская правда. – 1991. – №75. – 3 апреля.
- 1.2.2.387.Левит А. В рождественскую ночь над Одессой прозвучит “серебряный” перезвон 14 уникальных колоколов // Факты: Всеукраинская ежедневная газета. – 2000. – 13 ноября. – С.10.
- 1.2.2.388.Литвиненко А. Код будущего // День. – 2003. – № 17. – 26 октября. – С.4-5.
- 1.2.2.389.Луцневская Т. Два праздника // Пролетарская правда: Орган Киевского губкома КП(б)У, Губисполкома. – 1924. – № 96. – 23 апреля.
- 1.2.2.390.Любиев Л. Новый аграрный закон // Наш Юг. – 1918. – № 84. – 15 июня.
- 1.2.2.391.Любченко М. Знищити чорний фронт // Вісті Київського Губерніального Револуційного Комітету. – 1920. – № 224. – 12 жовтня.
- 1.2.2.392.Мазюкевич П. “Credo” партій України // Робітнича газета. – 1917. – № 179. – 8 листопада.
- 1.2.2.393.Мануільський Д. Як приступити // Вісті Всеукраїнського Виконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – 1920. – 18 червня.
- 1.2.2.394.Махун С. Сергей Крымский: “В споре никогда не рождается истина” // День. – 2001. – №58. – 30 марта. – С.6.
- 1.2.2.395.Махун С. В поисках нового языка истории, созвучного ритму времени // День. – 2000. – №228. – 12 декабря. – С.5.
- 1.2.2.396.Митюрин Д. Красные и белые “щирые украинцы ” // Секретные материалы: Международная газета (Москва). – 2002. – № 1. – С.20-21.
- 1.2.2.397.Мордобой во славу Божию // Пролетарий. – 1924. – № 95. – 25апреля.
- 1.2.2.398.Награждение духовенства // Южный край. – 1918. – № 53. – 18 июня. –
- 1.2.2.399.Наказ про історичні та художні цінності // Известия Исполнительного комитета Киевского Совета Рабочих депутатов. – 1919. – № 8. – 22 февраля.
- 1.2.2.400.Настроение в деревне // Наш Юг. – 1918. – № 78. – 7 июня.
- 1.2.2.401.Наступление на религиозное мракобесие // Пролетарий. – 1928. – № 299. – 24 декабря.
- 1.2.2.402.Начало отрезвления // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 4. – 21 мая.
- 1.2.2.403.Национальный принцип при увольнении // Наш Юг. – 1918. – № 83. –

3 июня.

- 1.2.2.404.Немоловський Ів. Централізуємо політично-освітні сили // Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – № 223. – 10 жовтня.
- 1.2.2.405.Ник. фон Гук. Большевизм в деревне // Возрождение. – 1918. – № 156. – 5 октября.
- 1.2.2.406.Об издании украинских учебников и книг // Южный край. – 1918. – № 41. – 2 июня.
- 1.2.2.407.Об украинском церковном соборе // Жизнь России. – 1917. – № 14. – 30 декабря.
- 1.2.2.408.Об’ява од Комісії по справам Військового Духовенства // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 16. – 18 августа.
- 1.2.2.409.Окулов А. Веха духовной свободы // Правда. – 1988. – 2 февраля.
- 1.2.2.410.Они ничему не научились // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 24. – 6 октября.
- 1.2.2.411.Организация власти // Борьба. – 1920. – № 270. – 17 июня.
- 1.2.2.412.Орлик Ю. Для чего человеку храм // Известия: Учредитель: Журналистский коллектив “Известий” (Москва). – 1991. – № 43. – 20 травня. – С.7.
- 1.2.2.413.Останні новини // Урядовий кур’єр: Газета центральних органів виконавчої влади України. – 2001. – № 39. – 1 березня. – С.2.
- 1.2.2.414.О языке официальных отношений // Голос Юга. – 1918. – № 4. – 22 июня. –
- 1.2.2.415.Павел, еп. Собор Киево-Печерских святых, в подвигах просиявших // Факты. – 1999. – 5 марта. – С.28.
- 1.2.2.416.Павлов П. На маскараде // Возрождение. – 1918. – № 72. – 20 июня.
- 1.2.2.417.Павлов П. Тайна Центральной Рады // Возрождение. – 1918. – № 101. – 26 июля.
- 1.2.2.418.Памятник Шевченко // Южный край. – 1918. – № 53. – 18 июня.
- 1.2.2.419.П.А.П. О революционном трибунале // Жизнь России. – 1918. – № 24. – 14 января.

- 1.2.2.420. Положение военного духовенства // Южный край. – 1918. – № 79. – 20 июля.
- 1.2.2.421. Попы предают революционеров анафеме // Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – № 45. – 20 марта.
- 1.2.2.422. Попи і комнезами // Вісті ВУЦВК Рад робіт., селян. і червоноарм. депутатів. – 1922. – № 341. – 17 січня.
- 1.2.2.423. Признание революции // Борьба. – 1919. – № 89. – 4 июня.
- 1.2.2.424. Против шаблона и казённости // Пролетарий. – 1929. – № 89. – 18 апреля.
- 1.2.2.425. Профспілки підготувалися // Комуніст. – 1930. – 25 грудня.
- 1.2.2.426. Работа петлюровских бандитов // Борьба. – 1920. – № 270. – 17 июня.
- 1.2.2.427. Распространение террора на духовенство // Возрождение. – 1918. – № 143. – 17 сентября.
- 1.2.2.428. Расстрел архиепископа Макария // Возрождение. – 1918. – № 148. – 24 сентября.
- 1.2.2.429. Рогозинский В. Из прошлого // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 25. – 13 октября.
- 1.2.2.430. Ростківський Т. Відділення церкви від держави й віри від школи // Боротьба. – 1919. – № 47. – 28 червня.
- 1.2.2.431. Скрыпник Н.А. Организация “Советской православной церкви” // Возрождение. – 1918. – № 153. – 2 октября.
- 1.2.2.432. Славич В. Власть тьмы // Голос свободной церкви. – 1917. – № 179. – 2 января.
- 1.2.2.433. Смага В. Ученые соглашаются с богословами // Украина и мир сегодня: Всеукраинский еженедельник Народно-демократической партии. – 2001. – № 2. – 11-19 января. – С.12.
- 1.2.2.434. Собрание монархистов // Южный край. – 1918. – № 14. – 27 апреля.
- 1.2.2.435. С.В-л. З приводу (Думки на святі проголошення української республіки // Робітничя газета. – 1917. – №183. – 13 ноября.
- 1.2.2.436. Старинов И. Чем заменить Закон Божий // Вестник Украинской Народной республики. – 1918. – № 59. – 9 апреля.

- 1.2.2.437. Степанов К. Христанская любовь // Пролетарий. – 1922. – №124. – 3 июня.
- 1.2.2.438. Студентство – у перші лави антирелігійників // Комуніст. – 1930. – 25 грудня.
- 1.2.2.439. Суд над “чудотворцами” // Коммунист: Орган ЦК и Харьковского горкома КП(б)У. – № 10. – 12 января.
- 1.2.2.440. Супруненко В. Самое трезвое село // Украина и мир сегодня. – 2001. – № 16. – 21-27 апреля
- 1.2.2.441. Суховій. Українізація і посади // Рух. – 1918. – № 6. – 20 квітня.
- 1.2.2.442. Съезд военного духовенства // Южный край. – 1918. – № 56. – 21 июня. –
- 1.2.2.443. Терехина В. Жили мы недалеко от храма // Комсомольская правда. – 1991. – 6 апреля.
- 1.2.2.444. Тель. До питання про ліквідацію шкіл духовного відомства // Вісті Всеукраїнського Виконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – 1919. – № 55. – 1 червня.
- 1.2.2.445. Трудности украинизации // Возрождение. – 1918. – № 140. – 13 сентября. –
- 1.2.2.446. Увольнение учителей // Южный край – 1981. – № 64. – 2 июля.
- 1.2.2.447. У домбалеццев пасхи нет // Пролетарская правда. – 1924. – № 95. – 26 апреля.
- 1.2.2.448. Украинизация // Южный край. – 1918. – № 9. – 21 апреля.
- 1.2.2.449. Украинский язык // Южный край. – 1918. – № 53. – 18 июня.
- 1.2.2.450. Упразднение национальных министерств // Южный край. – 1918. – № 71. – 10 июля.
- 1.2.2.451. Харьковские хлеборобы о державном языке // Возрождение. – 1918. – № 151. – 27 сентября.
- 1.2.2.452. Хищенко Г. Просвіти й хати-читальні // Вісті Київського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – № 183. – 24 серпня.
- 1.2.2.453. Церковный набат // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 1. – 6 апреля.
- 1.2.2.454. Черніга Р. Разом з цивілізованим світом // Урядовий кур’єр. – 1999. – № 76. – 24 квітня. – С. 8-9.

- 1.2.2.455. “Чудотворцы” под судом // Коммунист. – 1924. – № 2. – 9 января
- 1.2.2.456. Шахдан М. Трогательное совпадение // Возрождение. – 1918. – № 154. – 30 октября.
- 1.2.2.457. Шкода В. Каждому – по Вавилонской башне // День. – 2001. – № 51. – 21 марта. – С.5.
- 1.2.2.458. Шкода В. Сомнительная ценность и притягательность истории // День. – 2002. – №154. – 28 августа. – С. 5.
- 1.2.2.459. Яворский Н. Национальная власть // Южный край. – 1918. – № 38. – 30 мая.
- 1.2.2.460. Якубович В. Грозный урок // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 18. – 29 августа.
- 1.2.2.461. Ярмоленко В. “Если нам разрешат” // Красное знамя. – 1991. – 7 февраля.
- 1.2.2.462. Ясимский В. Апостолы христианства и проповедники социализма // Голос Подольской церкви. – 1918. – № 18. – 29 августа.

1.2.3. Спогади

Андрієвський В. З минулого: (1917-й рік на Полтавщині). Спогади. –

Нью-Йорк : Говерла, 1963. – Т.1. В 2-х ч.

- 1.2.3.463. Ч.1. – 157 с.
- 1.2.3.464. Ч.2. – 209 с.
- 1.2.3.465. Бонч-Бруевич В.Д. Воспоминания о Ленине. – М.: Мысль, 1969. – 546 с.
- Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції. Март 1917 р. - грудень 1919 р. – К.: -Відень: Дзвін. –
- 1.2.3.466. Ч.1. –1920. – 318 с.
- 1.2.3.467. Ч.2. –1920. – 328 с.

- 1.2.3.468.Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – 120 с.
- 1.2.3.469.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Ч.4. Під Директорією. На чужині (1919-1920). –Львів: [Б.в.], 1924. – 102 с.
- 1.2.3.470.Евлогий (Георгиевский), митр. Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам. – М.: Московский рабочий, 1994. – 621 с.
- 1.2.3.471.Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 240 с.
- 1.2.3.472.Краснов-Левитин А. Лихие годы, 1925-1941: Воспоминания. – Париж: УМСА-Пресс, 1977. – 457 с.
- 1.2.3.473.Лотоцький О.Г. Сторінки минулого. – Варшава : [Б.в.], 1932. – 278 с.
- 1.2.3.474.Огієнко І.І. Моє життя:Автобіографічна хронологічна канва. – Житомир: Полісся, 2002. – 120 с.
- 1.2.3.475.Одинець Г.М.Мої спогади про Центральну Раду. – Х.: Держвидав України, 1926. – 38 с.
- 1.2.3.476.Революция на Украине : по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев. Репр. воспр. издания 1930 года. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 436 с.
- 1.2.3.477.Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / Голов. ред. Я.Пеленський. – К.- Філадельфія , 1995. – 492 с.
- 1.2.3.478.Щавельский Г., протоп. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. – Т.1. – Нью-Йорк, 1954. – 415 с.

2. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
(ЦДАВО України)

Фонд 1 – ВУЦВК, Секретаріат Президії ВУЦВК

Опис 1

- 2.479.Спр.5. Протоколи засідання Всеукраїнського з'їзду селянських депутатів 20-22 січня (копії), матеріали до нього та анкети делегатів (1918 р.).
- 2.480.Спр.9. Протоколи засідань ВУЦВКу Рад №№ 1-13 (копії) та матеріали до них (1919 р.).
- 2.481.2.470. Спр.10. Стенограми засідань ВУЦВКу Рад (1919 р.).

Опис 3

- 2.482.Спр.113. Листування з Наркоматом внутрішніх справ УРСР та окрвиконкомами про розгляд заяв уповноважених від релігійних громад щодо повернення їм церковних будінків, зменшення розмірів податку, листування з Наркомземом УРСР, ЦК КНС та окрвиконкомами про субсидіювання районних і сільських комітетів незаможних селян та встановлення представників районних КНС в районних примусових бюро (1926-1927 рр.).
- 2.483.Спр.516. Інструкції ВУЦВКу і Раднаркому про вибори до Рад (1926-1927 рр.).
- 2.484.Лист Наркомату внутрішніх справ УРСР про погодження його циркуляра “Про порядок складання списків осіб, що мають виборчі права й осіб, позбавлених їх”. Листування з Генеральним прокурором УРСР, Всеукраїнською Радою професійних спілок та редакціями газет “Вісті”, “Радянське село”, “Народний учитель” про роз’яснення через ці газети інструкції ВУЦВКу і Раднаркому УРСР про вибори до Рад (1926-1927 рр.).

Опис 4

- 2.485. Спр.1113. Огляди Центральної виборчої комісії про організаційну підготовку до виборів Рад, участь жінок та громадських організацій в перевірко-звітній

кампанії, склад виборчкомів та виступи антирадянських елементів по округах України (1928-1929 рр.).

Опис 5

- 2.486.Спр.52. Виписи з протоколів засідань президії і секретаріату ВУЦВКу. Проекти постанов Раднаркому УРСР про міроприємства щодо проведення ленінської національної політики на Україні. Протоколи і виписи з протоколів загальних зборів робітників і службовців підприємств і державних установ міста Запоріжжя про зняття церковних колоколів для забезпечення промисловості кольоровими металами. Листування з Прокуратурою УРСР і окрвиконкомами щодо протестів та скасування деяких постанов окрвиконкомів (1929 р.).
- 2.487.Спр.114. Доповідь Наркомату внутрішніх справ УРСР про стан та діяльність робітничо-селянської міліції УРСР за 1927/28 р. (1929 р.).
- 2.488.Спр.155. Тези доповіді Центрального комітету товариства Червоного Хреста УРСР про організаційно-масову і військово-санітарну роботу товариства в 1928/29 р. Листування з інспектурою культів Наркомата внутрішніх справ УРСР і окрвиконкомами про розгляд заяв релігійних громад щодо звільнення їх від податку, повернення та закріплення церквей і синагог (1929 р.).
- 2.489.Спр.496. Листування з Наркомфіном УРСР, Адмінвідділом НКВС УРСР та райвиконкомами про оподаткування релігійних громад та окремих служителів культу, про зняття дзвонів та переплавки на метал (1929-1930 рр.).
- 2.490.Спр.524. Інформаційні і статистичні відомості окрвиконкомів УРСР про закриття та використання молитовних будинків під культурно-освітні заклади за 1925-1929 рр. (1929-1930 рр.).

Опис 6

- 2.491.Спр.212. Протоколи засідань Всеукраїнської церковної ради, Харківської єпархіальної церковної ради та різних релігійних нарад і з'їздів (1930-1932 рр.).
- 2.492.Спр.214. Листування з Наркомфіном УРСР та райвиконкомами про обкладання податком служителів культу, реєстрацію статутів релігійних громад і по розгляду заяв та скарг віруючих (1930-1932 рр.).

2.493.Спр.215. Листування з рай – та міськвиконкомами про реєстрацію статутів релігійних громад, вилучення культмайна з молитовних будинків і по розгляду заяв віруючих (1930-1932 рр.).

2.493а.Спр.216. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків, дозвіл відзначати релігійні обряди, обкладання податками служителів культу (1930-1932 рр.).

Фонд 5 – Відділ культів НКВС УРСР

Опис 1

2.494.Спр.507. Циркуляри Наркомвнудела УССР и протоколи засідань заведуючих відділами адміністративно-організаційного управління, доповіді и отчеты о діяльності адмінвідділа (1921 г.).

2.495.Спр.985. Устави релігійних общин, союзів и об'єдинень (1922 г.).

2.496.Спр.1083. Списки підвідділів ЗАГС уісполкомів и сельуповномоченних Київської губернії за травень 1922 г. (1922 г.).

2.497.Спр.1085. Матеріали відділа по відділенню церкви от держави (1922 г.).

Фонд 182 – Канцелярія Київського митрополита

Опис 1

2.498.Спр. 294. Протоколи зборань по вопросу реформи прихода (1917 г.).

Фонд 1063 – Рада Народних Міністрів України Української
Народної Республіки

Опис 3

2.499.Протоколи і журнали засідань Генерального секретаріату Центральної Ради (1917 р.).

Фонд 1071 – Міністерство ісповідань Української держави по
Департаменту Православної Церкви

Опис 1

- 2.500. Спр. 95. Про залишення по єпархіях всяких внесків та видатків, що надсилалися до Москви та Синоду. Листування з духовними консисторіями про залишення в розпорядженні Єпархій всяких страхових внесків та податків, що надсилались до Москви та Синоду (1918 р.).
- 2.501. Спр. 103. Лист Українського православно-церковного виконавчого комітету про утворення автокефальної Української церкви (1918 р.)/
- 2.502. Спр. 118. Без назви (1918 р.).
- 2.503. Персональний склад Органу Вищого церковного Управління. Копії витягів з протоколів пленарних засідань 2 Сесії Всеукраїнського православного Церковного Собору про склад Вищої Церковної Ради (1918 р.).
- 2.504. Спр. 188. Листування та прохання окремих причтів про звільнення церковних земель від поземельного податку (1918-1919 рр.).
- 2.505. Спр. 218. Без назви.
- 2.506. Спр. 244. Матеріали про репресивні заходи адміністрації Бахмутської духовної школи до учнів-українців (Копія постанови Виконавчого комітету гуртка української шкільної молоді м. Бахмута від 16/XI. 1917 р. і журнал Правління Бахмутського духовного училища від 23/XI. 1917 р.), надіслані Міністерством Народної освіти Одеської шкільної округи (1918 р.).
- Фонд 1072 – Міністерство віросповідань Української Народної
Республіки

Опис 1

- 2.507. Спр. 3. Протоколи засідань Ради Міністра ісповідань Української Народної Республіки (1919 р.).
- 2.508. Спр. 15. Бюлетені та накази Міністерства праці, торгу і промисловості та ісповідань (1918-1919 рр.).
- 2.509. Спр. 22. Листування з розпорядчим відділом департаменту Православної церкви про залишення монастирських земель в розпорядженні монастирів, про дозвіл продавати і здавати землю в оренду (1918-1919 рр.).
- 2.510. Спр. 27. Законопроект Міністерства ісповідань, ухвалений Радою Міністрів

про урочисту присягу Директорії міністрів, урядовців, суддів та
військовослужбовців на вірність Українській Народній Республіці (1919 р.).

Фонд 2201 – Міністерство народної освіти та мистецтва Української
Держави

Опис 1

2.511. Спр. 702. Про видання Євангелія українською мовою (1918 р.).

Фонд 2581 – Генеральне Секретарство освіти Української
Центральної Ради

Опис 1

2.512. Спр. 11а. Без назви (1917 р.).

2.513. Спр. 73. Заяви священників і призначення їх на посади законовчителів в
середній школі (1917 р.).

Фонд 3984 – Українська автокефальна православна церква

Опис 4

2.514. Спр. 24. "Краткая записка об украинском церковном движении в Киеве в 1917-
1920 гг." Стаття невідомого автора (1920 р.).

Центральний державний історичний архів України в м. Києві
(ЦДІА в м. Києві)

Фонд 127 – Київська духовна консисторія

Опис 1054

2.515. Спр. 166. Дело о созыве Всеукраинского церковного собора (1917 г.).

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)

Фонд 1 – ЦК Компартії України

Опис 6, ч.1

- 2.516. Спр.7. Протоколы №№ 1-64; 1-10 заседаний Политбюро, бюро состава наличных членов КП(б)У (1-й экз.) (1920 г.).
- 2.517. Спр.12. Материалы к протоколам №№ 8, 22, 28, 33, 34, 35; 1-4, 6-10 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (1920 г.).
- 2.518. Спр.13. Протоколы №№ 5, 6, 11-12 заседаний Политбюро ЦК КП (б)У(1-й экз.) (1921 г.).
- 2.519. Спр.16. Протоколы №№ 63-111; 1, 2, 3-б заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (1-й экз.) (1921 г.).
- 2.520. Спр.29. Протоколы №№ 3, 4, 6-26, 28-56 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (1922 г.).
- 2.521. Спр.41. Протоколы №№ 1-48 заседаний Политбюро ЦК КП (б)У с листами по контролю выполнения постановлений Политбюро (1923 г.).
- 2.522. Спр.85. Протоколы №№ 4-30 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (1926 г.).

Опис 20, ч.1

- 2.523. Спр.52. Протоколы съезда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Криворожского района с приложением списка исполкома (1919 г.).
- 2.524. Спр.106. Декреты (копии) Совета Народных Комиссаров РСФСР о районных продовольственных органах, потребительских коммунах, улучшении железнодорожного транспорта в связи с военными перевозками и др. Декреты, постановления, декреты, подписанные В.И.Лениным, положения, циркуляры Совета Народных Комиссаров УССР о создании Политического Управления при Наркомате по военным делам УССР, сдачи оружия населением Украины для нужд армии, льготах для добровольцев Красной Армии, монополизации радио-телеграфного и телефонного имущества, таможенном надзоре, управлении железными дорогами и др. вопросам советского строительства (1919 г.).
- 2.525. Спр.107. Постановления (декреты), декларации и приказы Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины, Совета рабоче-крестьянской обороны

об Украинской Советской Социалистической Республике, Революционном Военном Совете УССР, организации местных органов власти, всеобщей мобилизации рабочих и крестьян на борьбу с деникинщиной и петлюровщиной, снабжении Красной Армии оружием, продовольствием и др. вопросам. Инструкция Всеукраинского Ревкома губернским и уездным ревкомам по вопросам советского строительства (1919 г.).

2.526. Спр.108. Декреты, постановления, указы (копии) Совета Народных Комиссаров УССР по вопросам советского строительства, изданные официальным отделом бюро печати при СНК УССР (1919 г.).

2.527. Спр.111. Протоколы комиссии отдела агитации и пропаганды при Центральном исполнительном Комитете Украины об организации празднования “День советской пропаганды”. Доклады “Что такое Советская власть” и “Народное образование” (1919 г.).

2.528. Спр.116. Сводки отдела осведомления Совета Народных Комиссаров Украинской ССР о международных событиях, политическом и экономическом положении в РСФСР и на Украине, военных действиях на фронтах, борьбе с бандитизмом и др. вопросам (1919 г.).

2.529. Спр.124. Сводки, сведения информационно-инструкторского подотдела Народного Комиссариата внутренних дел УССР о политическом, экономическом положении, контрреволюционных выступлениях в губерниях и уездах республики (1919 г.).

2.530. Спр.216. Инструкции, циркуляры, письма Донецкого губкома КП (б)У о проведении беспартийных конференций, “партийной недели”, субботников и другим организационно-партийным вопросам. Тезисы докладов на темы о текущем моменте, об отделении церкви от государства и школы (1920 г.).

2.531. Спр.448. Планы работы, месячные отчеты, доклады, сводки, телеграммы, письма Запорожского губкома КП (б)У о партийном и советском строительстве борьбе с контрреволюцией и бандитизмом. Циркуляры, инструкции губкома партии о проведении двухнедельника по укреплению

партии, празднованию 4-й годовщины Октябрьской революции, работе в деревне и др. вопросам (1921 г.).

- 2.532. Спр.495. Циркуляры, инструкции, положения Киевского губкома КП(б)У о партийном строительстве, организации рабоче-крестьянской инспекции, создании информационно-статистического отдела губкома партии и перерегистрации коммунистов, проведении двухнедельника по укреплению партии, борьбе с бандитизмом (1921 г.).
- 2.533. Спр.496. Циркуляр и положение Киевского губкома КП(б)У о реорганизации, конструировании и функциях кооперативной комиссии губкома КП(б)У, первого общего собрания уполномоченных союза кооперативных учреждений; протоколы отдела губкома партии за март месяц (1921 г.).
- 2.534. Спр.513. Протоколы уездных конференций Николаевской организации КП(б)У Николаевской губернии, пленумов, заседаний президиума уездного комитета партии. Месячные отчеты о работе, доклады, сводные ведомости, циркуляры уездного комитета КП(б)У об укреплении партийных организаций, оживлении работы в ячейках, проведении партийной переписки, антирелигиозной пропаганде, работе среди женщин и др. вопросам (1921 г.).
- 2.535. Спр.585. Телеграфные сообщения губкома партии, губисполкома Председателю Совета Народных комиссаров РСФСР В.И.Ленину о результатах вскрытия мощей “Святого Феодосия”. Переписка с Черниговским губкомом КП(б)У о проведении губернской партийной конференции, поступлении налога, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. Резолюция 1-го губернского съезда комитетов незаможных селян Черниговщины. Протоколы 6-го губернского съезда Советов, президиума губпрофсовета (1921 г.).
- 2.536. Спр.748. Циркуляры, инструкции, директивы ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о праздновании 4-ой годовщины Октябрьской революции, партпросвещении и работе среди нацменьшинств, красноармейцев, антирелигиозной пропаганде, выполнении партийных поручений, борьбе с голодом, проведении Всероссийской переписи и др. вопросам. Список важнейших циркуляров и инструктивных писем Агитпропа ЦК КП(б)У (1921 г.).

- 2.537. Спр.749. Положения, тезисы Агитпропа ЦК КП(б)У для агитаторов и прессы о политико-просветительной, внутривнутрипартийной и экономической политике, агитбазах, антирелигиозной пропаганде, работе советских, партийных, кооперативных и частных издательств, едином плане распределения печатных изданий, проведении недели укрепления ячеек после чистки партии, продналоге, борьбе с бандитизмом, праздновании дня 1-го Мая, помощи Донбассу, соцобеспечении и др. вопросам (1921 г.).
- 2.538. Спр.995. Циркуляр ЦК КП(б)У об изъятии церковных ценностей. Протоколы заседаний, сводки, телеграммы, письма Центральной комиссии по изъятию, церковных ценностей при ВУЦИКе (1922 г.).
- 2.539. Спр.1082. Отчеты, докладные записки, обзоры, телеграммы, письма Волынского губкома КП(б)У о политическом и экономическом состоянии губернии, деятельности губернской партийной организации, работе среди нацменьшинств и комсомола, об изъятии драгоценностей и др. вопросам. Список делегатов на VI Всеукраинскую партийную конференцию (1922-1923 гг.).
- 2.540. Спр.1120. Протоколы IV Бердянской и Большевикмакской уездных конференций КП(б)У Запорожской губернии, пленумов, заседаний бюро и рабочей тройки уездных комитетов партии. Отчеты, доклады уездных комитетов партии о деятельности уездных комитетов партии о деятельности уездных партийных организаций. Циркуляры уездных комитетов КП(б)У о проведении месячника по укреплению работы на селе, ликвидации неграмотности, проведении кампании по изъятию церковных ценностей, борьбе с эпидемиями и др. вопросам (1922 г.).
- 2.541. Спр.1168. Циркуляры, положения одесского губкома КП(б)У о постановке информации в уездных комитетах партии, формах партийно-просветительной работы на селе, проведении единого партдня в городе, руководстве комитетами незаможных селян, борьбе с религией, внимательным отношением партийных организаций на местах к работе женотделов и др. внутривнутрипартийным и хозяйственным вопросам (1922 г.).

- 2.542. Спр.1218. Протоколы Волчанской уездной конференции КП(б)У Харьковской губернии, заседаний бюро уездного комитета партии. Доклады и циркуляры уездного комитета КП (б)У о количественном составе партийной организации, проведении кампании помощи польским коммунистам, партийно-воспитательной работе, проведении антирелигиозной пропаганды и др. вопросам организационно-партийной и агитационно-пропагандистской работы (1922-1923 гг.).
- 2.543. Спр.1222. Протоколы VI Лебединской уездной конференции КП(б)У Харьковской губернии, пленума, заседаний бюро, узкой коллегии женотдела уездного комитета партии, общегородских партийных собраний. Отчеты и доклады уездного комитета партии о деятельности уездной партийной организации. Циркуляры Лебединского уездного комитета КП(б)У о проведении антирелигиозной пропаганды, правах и обязанностях инструкторов по работе на селе (1922 г.).
- 2.544. Спр.1448. Циркулярные письма ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об агитационно-массовой пропагандистской работе, проведении политических кампаний, антирелигиозной пропаганды, создании партийных клубов, ликвидации неграмотности, марксистском образовании, помощи голодающим, подготовке педагогических кадров и др. вопросам (1922 г.).
- 2.545. Спр.1450. Циркулярные письма, директивы, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и изъятию церковных ценностей, Доклады, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, губкомов партии о проведенной работе по антирелигиозной пропаганде. Материалы выставки “Религия или наука” и о работе антирелигиозных кружков (1922 г.).
- 2.546. Спр.1454. Стенограмма и протоколы заседаний Всеукраинских совещаний заведующих агитационно-пропагандистскими и организационно-инструкторскими отделами губкомов КП(б)У и материалы к ним (1922 г.).
- 2.547. Спр.1483. Протоколы заседаний, планы, отчеты, доклады, письма Агитпропа Черниговского губкома КП(б)У; выписки из протоколов пленумов губкома партии по вопросам пропагандистской работы. Резолюции и постановления

губернских совещаний заведующих агитационно-пропагандистскими отделами районных и уездных комитетов партии. Протоколы правления Коммунистического клуба им. Карла Либкнехта (1922 г.).

2.548. Спр.1489. Протоколы заседаний широкой и малой коллегий Главполитпросвета УССР и секции совпартшколы; планы работы, циркулярные письма, инструкции, положения Главполитпросвета и Наркомпроса УССР о задачах и деятельности политико-просветительных органов и учреждений на местах, усилении просветительной работы на селе в условиях НЭПа, организации лекционной работы, о системе преподавания в совпартшколах, проведении торжества 5 годовщины Октября, о репертуарах театров и др. вопросам культурно-просветительной работы. Материалы по подготовке к первому Всеукраинскому совещанию Главполитпросвета УССР по пропагандистской работе (1922 г.).

2.549. Спр.1573. Постановления ВУЦИКа, инструкции, циркуляры Центрального рабочего комитета помощи голодающим при Южбюро ВЦСПС, советских органов об организации работы по борьбе с голодом, изъятии церковных ценностей в помощь голодающим, проведении недели помощи голодающим детям, о состоянии работы профессиональной секции при делегатском собрании женщин, участии железнодорожного пролетариата в осуществлении государственной охраны материнства и детства, организации яслей в деревне и др. вопросам (1922 г.).

2.550. Спр.1696. Выписка из писем Киевского губкома КП(б)У об активизации фабрично-заводских комитетов, реорганизации рабоче-крестьянской инспекции, борьбе с сектанством. Переписка с губкомом партии о работе партийных организаций. Ведомости губкома КП(б)У о внесении изменений в личный состав работников – членов РКП(б) губернского и уездного масштабов (1923 г.).

2.551. Спр.1757. Доклад, справка, обзор, сводки Государственного политического управления УССР и ЦК КП(б)У о политическом состоянии губерний, материальном положении органов ГПУ, деятельности советского аппарата в

октябре-декабре 1922 г., борьбе с бандитизмом, итогах и перспективах деятельности иностранных организаций помощи голодающим на территории Украины и др. вопросам. Переписка с Народным комиссариатом внутренних дел УССР, Государственным политическим управлением УССР о деятельности заграничных организаций, увеличении штатов Павлоградского отделения ГПУ, работе отдела нацменьшинств при НКВД, дополнительном изъятии церковных ценностей, административно-территориальном делении Украины (1923 г.).

2.552. Спр.1772. Протоколы заседаний и совещаний антирелигиозных комиссий при ЦК КП(б)У, Агитпропах Волынского и Одесского губкомов партии, антирелигиозного семинара при Полтавском партийном клубе. Тезисы, директивы, доклады, обзоры ЦК КП(б)У, окружкомов партии о положении церкви на Украине, деятельности окрликвидкомов, религиозном и сектанском движении, добровольном снятии сана и др. вопросам. Характеристика членов Украинского Синода, избранных собором епископов (1924 г.).

2.553. Спр.1831. Протоколы заседаний комиссии ЦК КП (б)У, ЦК ЛКСМУ, Народного комиссариата труда УССР по изучению перспектив юношеского труда, Центрального бюро по руководству коммунистическим детским движением на Украине. План работы, проект тезисов, тезисы ЦК ЛКСМУ к Всеукраинскому партийному съезду и совещанию сельских комсомольских ячеек. Переписка с ЦК ЛКСМУ о деятельности среди комсомольцев, молодежи, детей, состоянии издательств ЦК ЛКСМУ, работе правления общества содействия "Юному Спартаку" и др. вопросам (1924 г.).

2.554. Спр.1835. Протоколы совещания представителей ЦК КП(б)У, ЦКК КП(б)У, губкомов и райкомов партии, центральных учреждений о выдвижении рабочих-коммунистов для работы в центральных хозяйственных учреждениях. Отчет, сведения учетно-распределительного отдела ЦК КП(б)У о подборе и распределении работников, количестве коммунистов, посланных на Волынь и Подолию, составе коллегий народных комиссаров и др. вопросам. Заявления

коммунистов в ЦК КП(б)У о переводе на другую работу, предоставлении отпусков (1924 г.).

- 2.555. Спр.1839. Резолюции, тезисы Всеукраинского совещания заведующих Агитационно-пропагандистскими отделами губкомов и узкой коллегии Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У. Отчеты отдела о его деятельности. Тезисы Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У о проведении антирелигиозной пропаганды, политико-массовой работы среди молодых членов партии и др. вопросам (1924 г.).
- 2.556. Спр.1842. Протоколы, выписки из протоколов совещания, заседаний Всеукраинской антирелигиозной Комиссии при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У, антирелигиозного семинара при Центральном партийном клубе, Устав общества распространения научных знаний среди рабочих и крестьян (1924 г.).
- 2.557. Спр.1843. Переписка подотдела антирелигиозной пропаганды Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У с ЦК РКП(б), губкомами и окружками партии, советскими органами и организациями, издательствами об усилении антирелигиозной пропаганды, проведении совещаний, издании литературы, программе кружков по антирелигиозной пропаганде и др. вопросам (1924 г.).
- 2.558. Спр.1845. Протоколы совещаний, заседаний комиссий по антирелигиозной пропаганде при агитационно-пропагандистских отделах Волынского и Одесского губкомов партии. Отчет агитационно-пропагандистского отдела Донецкого губкома партии в ЦК КП(б)У о состоянии антирелигиозной работы. Циркуляры агитационно-пропагандистских отделов Киевского и Полтавского губернских партийных комитетов об усилении антирелигиозной работы (1924 г.).
- 2.559. Спр.1846. Отчеты, обзор, сведения губернских отделений культов окружных ликвидационных комиссий Украины в Агитационно-пропагандистский отдел ЦК КП(б)У об их деятельности, о сектанском движении, составе духовенства, др. вопросам (1924 г.).

- 2.560. Спр.1875. Докладная записка, тезисы Высшего Совета Народного Хозяйства УССР в ЦК КП(б)У о состоянии полиграфической промышленности на Украине (1924 г.).
- 2.561. Спр.1917. Выписки из протоколов заседаний бюро, Секретариата Волынского губкома КП(б)У. Докладная записка губкома партии в ЦК КП(б)У о бюджете Волынской губернии. Переписка с губернской партийной организацией об усилении антирелигиозной пропаганды на селе, работе комитетов незаможных селян, распространении крестьянского займа среди рабочих и др. вопросы (1924 г.).
- 2.562. Спр.2006. Циркулярные и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпропе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. Докладные записки, справки Агитпропа ЦК КП(б)У, окружкомов партии о состоянии религиозного движения в республике и формах борьбы с ним (1925 г.).
- 2.563. Спр.2007. Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка Главного бюро евсекции при ЦК КП(б)У о сионистском движении на Украине и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР, присланные губкомами и окружкомами КП(б)У в Главное бюро евсекций ЦК КП(б)У (1925 г.).
- 2.564. Спр.2101. Переписка с ГПУ УССР, НКВД УССР по вопросам национализации бывших церковных усадеб в сельских местностях, оказании помощи в жилищном строительстве, укреплении органов милиции и др. (1925 г.).
- 2.565. Спр.2264. Тезисы к докладам, письма, докладные записки Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии высшего образования на Украине, организации научно-исследовательской кафедры марксизма и Украинской сельскохозяйственной академии в г. Киеве, работе

Президиума Академии наук УССР, превращении Киево-Печерской лавры в историко-культурный заповедник и др. вопросам (1926 г.).

- 2.566. Спр.2318. Докладные записки, справки Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников в г. Сталино, религиозных группировках за границей, совещании Украинской автокефальной православной церкви и др. вопросам. Письмо Всеукраинского православного церковного совета в ЦК КП(б)У с просьбой поместить в газете “Коммунист” опротестование на статью “Контрреволюция под церковным флагом” (1926 г.).
- 2.567. Спр.2494. Переписка с партийными органами, тезисы докладов Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по вопросам антирелигиозной пропаганды. В деле имеется выписка из протокола заседания Секретариата ЦК КП(б)У о составе Всеукраинской антирелигиозной комиссии (1927 г.).
- 2.568. Спр.2684. Циркулярные письма ЦК КП(б)У, тезисы доклада Агитпропа ЦК КП(б)У, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки, справки партийных и советских органов по вопросам ликвидации неграмотности и малограмотности, проведении массовых мероприятий, “месячника ликбеза”, “Недели обороны страны”, об антирелигиозной пропаганде, борьбе с алкоголизмом (1928 г.).
- 2.569. Спр.2917. Директивные письма ЦК КП(б)У, Агитационно-пропагандистского отдела ЦК партии об агитационно-пропагандистской работе во время проведения хлебозаготовок, условиях приема на курсы окружных партийных работников при ЦК КП(б)У и др. вопросам. Докладные записки Агитпропа о приеме в высшие учебные, состоянии антирелигиозной пропаганды, ликвидации неграмотности и др. вопросам. Списки слушателей курсов окружных партийных работников (1929 г.).
- 2.570. Спр.2987. Спецсообщения ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о террористических актах на селе, настроении рабочих и крестьян, закрытии церквей, авариях на производстве и др. вопросах (1929 г.).

- 2.571. Спр.2994. Доклады, справки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге, настроении рабочих в связи с перезаключением колдоговоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и др. вопросах. Докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП (б)У о положении городской и местечковой бедноты Украины (1929 г.).
- 2.572. Спр.2998. Докладная записка, письма Народного комиссариата внутренних дел УССР в ЦК КП (б)У о закрытии церквей, работе городских банков Украины и др. вопросам (1929 г.).
- 2.573. Спр.3019. Справки информационного отдела ЦК КП(б)У и ЦК ЛКСМУ о недостатках в работе окружных партийных организаций, проведении антирелигиозной работы среди молодежи, создании нормальных условий для труда рабочих и др. вопросам (1929 г.).
- 2.574. Спр. 3060. Доклады, докладные записки оргпартгрупп, инструкторов, уполномоченных ЦК КП(б)У. Постоянного представительства АМССР в ЦК КП(б)У о результатах обследования окружных, районных и сельских парторганизаций, проведении в жизнь решений апрельского пленума (1928 г.) ЦК ВКП(б), состоянии Шевченковской МТС, об искривлении линии партии при проведении коллективизации сельского хозяйства и по религиозному вопросу (1930 г.).
- 2.575. Спр.3095. Докладные записки Глуховского окружкома партии и Винницкого окрисполкома в ЦК КП(б)У о закрытии церквей (1930 г.).

Державний архів Дніпропетровської області
(ДАДО)

Фонд 1 – Екатеринославский губернский комитет КП(б) України
Опис 1

- 2.576. Спр.152. Копии протоколов общих собраний коммунистов-литовцев Екатеринославской организации КП(б)У (1920-1921 гг.).
- 2.577. Спр.162. Копии протоколов женских конференций, собраний женделегаток, заседаний райорганизаторов по работе среди женщин (1920 г.).
- 2.578. Спр.509. Копии циркуляров ЦК РКП (б) и переписка агитпропотдела по вопросам политпросветработы. Стенографический отчет совещания женорганизаторов. Копии материалов о деятельности православной церкви на Украине. Доклад о состоянии Верхне-Днепровской Усовпартшколы. Список ответственных работников – членов КП(б)У, подлежащих переписи (1921 г.).
- 2.579. Спр.658. Телеграммы Губкома КП(б)У укомам и райкомам КП(б)У о запрещении перемещения коммунистов, об изъятии церковных ценностей и проведении беспартийной конференции (1922 г.).
- 2.580. Спр.935. Циркуляры, инструкции, тезисы и распоряжения Губкома КСМУ о политическом воспитании молодежи, об участии комсомольских ячеек в кампании помощи голодающим (1922 г.).
- 2.581. Спр.1478. Телеграммы ЦК РКП(б) по антирелигиозной пропаганде циркуляр ЦК КП(б)У о пропаганде золотого займа, инструкции о вкладах в сберкассы (1923 г.).
- 2.582. Спр.1488. Протоколы заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У (1923-1924 гг.).
- 2.583. Спр.1497. Переписка с ЦК КП(б)У, тезисы и другие материалы по вопросам антирелигиозной пропаганды (1923-1925 гг.).
- 2.584. Спр.1530. Телеграммы и инструкции отдела работниц ЦК РКП(б) и переписка о работе среди женщин 1923 г.).
- 2.585. Спр.1602. Отчет о деятельности Украинской коммунистической партии (УКП) на Екатеринославщине. Обзор деятельности и тактики Екатеринославской организации УКП и другие материалы к ней. Обзоры о деятельности духовенства, сектанства и других антисоветских группировок (1924 г.).

2.586. Спр. 2276. Материалы по обвинению Боголюбского, Мережко, Степаненко и Лукьяненко за уклонение от мобилизации на продроботу, об исключении из партии Бодни за выполнение религиозного обряда (1921г.).

2.587. Спр. 2324. Материалы по обвинению Бабикова И.П. в выполнении религиозных обрядов (1921 г.).

Фонд 7 – Екатеринославский (с 1926 г. – Днепропетровский) окружной
комитет КП(б) Украины

Опис 1

2.588. Спр. 221. Секретные циркуляры Окружкома КП(б)У по вопросам о постановке и порядке ведения антирелигиозной пропаганды, о зарплате сельработникам, о приеме крестьян в партию, о кампании перевыборов Советов (1924-1925 гг.).

2.589. Спр.1041. Директивы Окружкома КП(б)У по вопросу распространения займа индустриализации, о ликвидации неграмотности, о проведении антирелигиозной пропаганды и др.(1927-1928 гг.).

2.590. Спр. 1093. Протоколы заседаний и постановления бюро Окружкома КП(б)У по вопросам борьбы с правыми оппортунистами и выступлениях кулачества. Протоколы заседания антирелигиозной комиссии при агитпропе Окружкома КП(б)У и списки сектантов (1928-1930 гг.).

2.591. Спр. 1530. Стенограмма II-го Окрсъезда Союза воинствующих безбожников Днепропетровщины от 24.12.1919 года.

Фонд 18 – Днепропетровский городской комитет КП(б) Украины

Опис 1

2.592. Спр. 638. Списки коммунистов, командированных для культпропроботы в Донбасс. План доклада о нацкультстроительстве на Украине. Проект плана проведения месячника смотра партпросвещения по заводам им. Ленина и Петровского. Письмо культпропотдела ГК КП(б)У ко всем ЗПК партколлективам и партячейкам о развертывании антирелигиозной работы (1931 г.).

2.593. Спр. 966. Материалы о работе среди женщин. Материалы обследования положения антирелигиозной работы по городу Днепропетровску и др. (1931-1932 гг.).

Фонд 19 – Днепропетровский областной комитет КП(б) Украины

Опис 1

2.594. Спр. 437. Директивы Всеукраинского Архивного Управления о состоянии партархивов и организации областного архивного Управления в г. Днепропетровске, докладные записки о работе музеев: исторического, революции и антирелигиозного (1932-1933 г.).

Опис 3

2.595. Спр. 208. Информации, сводки отдела партийных органов в обком о работе сети партийного просвещения, печати, областного антирелигиозного музея, школ и вузов. Условия соцсоревнования Днепропетровского и Донецкого филиалов УИМЗО (1938 г.).

Державний архів Донецької області

(ДАДонО)

Фонд 34 – Юзовское первое городское двухклассное училище, п. Юзовка

Бахмутского уезда Екатеринославской губернии

Опис 1

2.596. Спр.40. Протоколы заседания педагогического совета объединенного собрания учащихся и общего собрания родителей. Программы литературно-вокальных вечеров (1918 г.).

Фонд 53 – Юзовская городская женская гимназия

Опис 1

2.597. Спр.8. Протоколы заседаний педагогического совета (1917-1918 гг.).

2.598. Спр.16. Протоколы заседаний попечительского совета (1918-1919 гг.).

2.599. Спр.21. Протоколы совещаний педагогических советов и совета защиты детей, типовые программы, сметы гимназии (1919-1920 гг.).

Фонд Р-575 – Административный отдел Юзовского (с 1924 г. – Сталинского) окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 1

2.600. Спр.1. Циркуляры НКВД, инструкция Донецкого губернского исполкома, выписки из протоколов заседаний Юзовского окружного исполкома, сведения, акты и другие материалы о проведении в жизнь декрета “Об отделении церкви от государства и школы от церкви” (1923-1925 гг.).

2.601. Спр.7. Циркуляры НКВД УССР, Донецкого губернского админотдела, доклады и ведомости о деятельности окружных и районных отделений религиозных культов. Схема развития сектанства в СССР. Устав Александровской общины, списки религиозных общин (1924-1926 гг.).

2.602. Спр.8. Циркуляры, инструкции НКВД, админотдела Донгубисполкома и переписка с ним о проведении в жизнь декрета “Об отделении церкви от государства и школы от церкви”, организации и работе отделения религиозных культов. План работы админотдела. Ведомости наличия религиозных общин и сект по Донецкой губернии (1924-1926 гг.).

2.603. Спр. 9. Циркуляры НКВД, Донгубадминотдела о проведении и регистрации религиозных общин и сект. Сведения, ведомости о состоянии церковного движения по районам округа. Списки церквей и молитвенных домов (1924-1925 гг.).

Фонд Р-1146 – Донецкий губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов
(г. Артемовск)

Опис 2

- 2.604. Спр.220. Обязательное постановление, циркуляры Донгубисполкома, протоколы заседаний президиума ВУЦИК, ликвидкома по отделению церкви от государства, резолюции общих собраний служащих и др. (копии), докладные записки, переписка с Таганрогским уездным исполкомом о закрытии церквей, молитвенных домов и др. (1922-1923 гг.).
- 2.605. Спр.221. Доклад Бахмутской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства и переписка с нею и др. о закрытии церквей и монастырей (1922-1924 гг.).
- 2.606. Спр.224. Протоколы заседаний бюро Донецкого губернского партийного комитета, комиссии по изъятию церковных ценностей (1922 г.).
- 2.607. Спр.273. Циркуляры Донгубисполкома, протоколы заседаний Центральной межведомственной комиссии по делам об обществах и союзах (копии) и переписка с НКВД и др. о перерегистрации всех обществ и союзов. Годовые отчеты о работе губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства. Списки религиозных общин по округам, членов Яковлевской религиозной общины (1923-1924 гг.).
- 2.608. Спр.276. Протоколы заседаний Донецкой губернской и окружных ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства (1923-1924 гг.).
- 2.609. Спр.282. Протоколы заседаний комиссии по отделению церкви от государства (1923-1925 гг.).

Державний архів Житомирської області
(ДАЖО)

Фонд Р-6 – Административний відділ Волинського окружного виконавчого комітету Советів робочих, крестьянських і красноармейських депутатів

Опис 1

2.610. Спр.46. Переписка с райотделами милиции о политическом состоянии в районе, по личному составу (1925 г.).

2.611. Спр.70. Звіт про стан та діяльність адміністративних органів Української С.Р.Республіки за 1927-28 операційний рік (копія) (1929 р.).

Фонд Р-31 – Волынский губернский отдел народного образования
(г. Житомир, Волынской губернии)

Опис 1

2.612. Спр.74. Выписки из приказов. Списки сотрудников школ г. Житомира (1923-1924 гг.).

Фонд Р-1657 – Отдел управления Волынского губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 1

2.613. Спр.108. Переписка с уездными отделами управления о регистрации религиозных общин и обществ. Уставы и списки общин и обществ (1921-1922 гг.).

2.614. Спр.233. Выписка из протокола заседания президиума Волынского губисполкома о ликвидации епархиального совета (1922 г.).

Опис 4

2.615. Спр.82. Доклады, отчеты и сведения о деятельности губпартотдела ЗАГС (1920-1921 гг.).

Фонд Р-1644 – Волынский губернский староста, г. Житомир Волынской губернии

Опис 1

2.616. Спр.7. Донесения и рапорты уездных старост о политическом состоянии в уездах (1928 г.).

Фонд Р-2274 – Волынский губернский земельный комитет

Опис 1

2.617. Спр.91. Сборник законов и распоряжений (1918 г.).

2.618. Спр.92. Циркуляры и распоряжения Волынского земельного комитета (1918 г.).

Державний архів Київської області

(ДАКО)

Фонд Р-1 – Київський губернський революційний комітет

Опис 1

2.619. Спр.189. Постанови РНК УСРР, листування з відділами губревкому про передачу губсобезу конфіскованого майна, реєстрацію культосвітніх установ губернії та ін. (1920 р.).

Фонд Р-862 – ЛІРУ

Опис 1

2.620. Спр.21. Сведения о количестве церквей и синагог в Киевской губернии и на Украине (1919 г.).

2.621. Спр.65. Акты обследования и описи имущества Киево-Никольского монастыря и доходных домов церквей г. Киев (1919 г.).

2.622. Спр.158. Распоряжения о ликвидации домовых церквей в Киеве (1920-1921 гг.).

2.623. Спр.211. Циркуляры и распоряжения Киевского Губюста об отделении церкви от государства. Тезисы доклада об антирелигиозной пропаганде (1921 г.).

2.624. Спр.273. Договор верующих граждан с.Узин Белоцерковского уезда Киевской губернии с Белоцерковским уисполкомом о приеме в пользование церкви от 5 января 1923 г. (1923 г.).

Фонд 2412 – Музей-Архив переходного периода

Опис 2

- 2.625. Спр.83. Информация о разрушениях в Киеве во время его взятия большевиками в январе 1918 г., о гибели митрополита Владимира (1918 г.).

Фонд Р-2793 – Осведомительный отдел при Киевском градоначальнике
Украинской Державы

Опис 2

- 2.626. Спр.14. Агентурные сведения и сводки осведомительного Отдела о лицах, подозреваемых в принадлежности к различным партиям и борьбе против гетманского режима (1918 г.).

Державний архів Полтавської області
(ДАПО)

Фонд 706 – Полтавская духовная консистория

Опис 1

- 2.627. Спр.87. О награждении священников А.Авдеева, И.Карбаненко, П.Якименко и др. (1918 г.).

Фонд Р-1503 – Полтавский губернский исполнительный комитет Советов
рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 2

- 2.628. Спр.13. Отчеты о деятельности Полтавского губернского исполнительного комитета и его отделов за 1921 г. (1921 г.).
- 2.629. Спр.120. Уставы и списки членов группы Украинского прогрессивного духовенства и мирян на Полтавщине (1922 г.).
- 2.630. Спр.141. Месячные доклады о деятельности Полтавского губисполкома за 1923 год.
- 2.631. Спр.153. Входящий журнал секретной переписки губисполкома (1923-1925 гг.).

2.632. Спр.154. Исходящий журнал секретных бумаг губисполкома (1923-1925 гг.).

2.633. 1.138. Спр.224. Доклады о деятельности губисполкома за 1923 год.

Фонд Р-1865 – Полтавский губернский военно-революционный комитет

Опис 1

2.634. Спр.102. Заявления о регистрации и уставы второй Полтавской украинской парafии и Союза православных приходских общин (1920 г.).

2.635. Спр.143. Копия декрета Народного Комиссариата Внутренних Дел и приказы Полтавского Губернского подотдела ЗАГСа о гражданском браке и ведении книг записи актов гражданского состояния (1919 г.).

2.636. Спр.154. Протоколы заседаний Полтавского губревкома (1919-1920 гг.).

2.637. Спр.158. Доклады и отчеты о деятельности Полтавского губревкома и его отделов (1919-1920 гг.).

2.638. Спр.162. Декреты Совнаркома УССР об отделении церкви от государства, организации отделов записей актов гражданского состояния; инструкции, циркуляры, постановления ЦИКа РСФСР и других вышестоящих органов власти о выборах в сельские и волостные Советы, регистрации нетрудового элемента учреждений коммунального хозяйства и по другим вопросам (1920 г.).

Фонд Р-1866 – Административный отдел Полтавского губернского

исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Опис 1

2.639. Спр.20. Циркуляры и приказы НКВД УССР и Золотоношского окрадинотдела (копии) об отделении церкви от государства и по другим административным вопросам (1924 г.).

Опис 3

2.640. Спр.1. Переписка с Полтавским Губотделом ГПУ о регистрации служителей религиозного культа (1924 г.).

Фонд Р-2173 – Полтавское губернское управление Управления
внутренних дел при главнокомандующем вооруженными
силами на Юге России

Опис 1

- 2.641. Спр.1. Переписка по разъяснению и указанию закона (1919 г.).
- 2.642. Спр.2. Объявления и приказы начальника губернии (1919 г.).
- 2.643. Спр.25. Протоколы, доклады, приговоры и другие документы (1919 г.).
- 2.644. Спр.27. Приказы, обязательные постановления и циркуляры централвластей (1919 г.).
- 2.645. Спр.35. Обязательные постановления главноначальствующего генерал-лейтенанта Май-Маевского (1919 г.).
- 2.646. Спр.154. Журналы и постановления Особого совещания при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России (1919 г.).
- 2.647. Спр.167. Дело о разрешении евреям в проведении религиозных обрядов во время осенних праздников (1919 г.).
- 2.648. Спр.237. Материалы о деньгах, пожертвованных в пользу Добровольческой армии (1919 г.)

Фонд Р-3932 – Відділ управління Полтавського окружного виконавчого
комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських
депутатів

Опис 1

- 2.649. Спр.7. Циркуляри, розпорядження і інструкції Народного комісаріата фінансів, Губернського виконавчого комітету та листування з райвиконкомами Полтавської округи про порядок реєстрації актів громадського стану (1923 р.).
- 2.650. Спр.19. Циркуляри, накази і записи Народного Комісаріату земельного Управління УРСР, Полтавського губвиконкому та його відділів про податкову кампанію, роботу політосвітніх установ по антирелігійній пропаганді, допомогу біженцям в справі повернення їх до дому, соціальне забезпечення

студентства, передачу шкіл на утримання населення та по іншим питанням (1923 р.).

2.651. Спр.30. Переписка з райвиконкомом Полтавської округи про перейменування сел з назвою релігійного характеру (1924 р.).

Державний архів Харківської області
(ДАХО)

Фонд 1 – Харьковский губернский комитет КП (б) Украины

Опис 1

2.652. Спр.20. Протоколы заседаний Богодуховского уездного комитета КП(б)У. Доклад секретаря о работе комитета и положении в уезде (1919 г.).

2.653. Спр.21. Протоколы заседаний бюро Лебединского уездного комитета КП(б)У (1919 г.).

2.654. Спр.38. Стенограмма, резолюции и материалы II губернской конференции КП(б)У (1920 г.).

2.655. Спр.46. Циркулярные письма ЦК КП (б) Украины губпаркомам: о связи с ЦК. Организации отделов ЦК; введении единого партбилета и перерегистрации членов партии, организации нацсекций, политотделе Армии, укомплектовании командных курсов, борьбе с бандитизмом, создании войск ВОХР, задачах партии в связи с польским наступлением, создании Галоркома, укреплении рабочей кооперации и организации работы на селе (1920 г.).

2.656. Спр.48. Циркулярные письма ЦК КП (б)У о проведении митингов. Переписка губпаркома о снабжении работников партийных и советских учреждений, финансовым вопросам и о работе уездкомов (1920 г.).

2.657. Спр.49. Циркулярные письма ЦК КП(б)У: о работе в деревне, учете коммунистов и коммунистов-журналистов; проведении партмобилизаций, обеспечении парткадрами частей Красной Армии; строительстве сельских клубов и организации курсов соцстроительства (1920 г.).

2.658. Спр.59. Сводка о работе Харьковского губпаркома. Письмо губпаркома об организации отдела по сбору материалов по истории революции при

Харьковском Центральном Историческом архиве. Переписка губпаркома о создании ячеек паркомов; борьбе с бандами и создании отрядов особого назначения. Постановление Совета Укрсовтрудармии об образовании Донецкой губернии. Резолюция VIII съезда РКП(б) по военному вопросу. Присяга торжественного обещания красноармейцев. Постановление пленума ЦК РКП(б) по вопросу “Нарушения п.13 программы и постановке антирелигиозной пропаганды” (1920 г.).

2.659. Спр.60. Переписка губпаркома с ЦК РКП(б), ЦК КП(б) Украины и уездкомами о оргпарработе, положении на местах и проведении перерегистрации членов партии. Письмо ЦК КП(б) Белоруссии об обмене периодической печатью. Ходатайство Харьковской литовской группы КП (б)У о создании литовского ревкома. Резолюция общего собрания коммунистов-поляков г. Харькова по текущему моменту. Сводка евтдела губпаркома о работе. Переписка губпаркома с окружной комиссией по борьбе с дезертирством (1920 г.).

2.660. Спр.140. Протоколы заседания Агитбюро, орготдела, районных и участковых организаторов губкома КП(б)У (1920 г.).

2.661. Спр.141. Ежедневные сводки губпаркома для членов ЦК КП(б) Украины о положении на местах (1920 г.).

2.662. Спр.152. Протокол Богодуховской партконференции, заседаний бюро, пленума, комитета упаркома, президиума, мобилизационной тройки Богодуховского упаркома и общего городского собрания коммунистов (1920 г.).

Фонд 3 – Купянский окружной комитет КП(б) Украины

Опис 1

2.663. Спр.4. Протоколы заседаний бюро Купянского окружкома КП (б)У (1924 г.).

2.664. Спр.57. Протоколы заседаний комфракции Купянского окружного Совета профессиональных союзов и собрания комячейки ОСПС (1926 г.).

2.665. Спр.67. Протоколы заседаний Купянского районного комитета КП(б)У (1926 г.).

- 2.666. Спр.114. Протоколы заседаний бюро Купянского окружкома КП(б)У с № 26 по 61, с № 1 по 11 и материалы к ним (1927 г.).
- 2.667. Спр.141. Протоколы с № 2 по № 50 заседаний бюро Н-Свердловского РК КП (б)У (1927 г.).
- 2.668. Спр.201. Протоколы с № 45 по № 63 заседаний бюро Купянского окружного комитета КП(б)У (1928 г.).1.175.
- 2.669. Спр.204. Протоколы закрытых заседаний бюро Купянского окружкома КП(б)У (1928 г.).
- 2.670. Спр.301. Протоколы заседаний агитпропколлегии и совещаний при агитпропотделе Купянского окружкома КП (б)У (1929 г.).
- 2.671. Спр.304. Протоколы заседаний бюро Купянского окружкома КП(б)У (1930 г.).

Фонд 4 – Изюмский окружной комитет КП (б)Украины

Опис 1

- 2.672. Спр.7. Протоколы с №6, 8-12, I-II заседаний пленума Изюмского окружкома КП(б)У (1924 г.).
- 2.673. Спр.8. Протоколы № 22-31, 1-3, 5-15 заседаний бюро Изюмского окружкома КП(б)У (1924 г.).
- 2.674. Спр.9. Протоколы № 16-18, 20, 31, 3341 заседаний бюро Изюмского окружкома КП(б)У (1924 г.).
- 2.675. Спр.14. Протоколы № 1-39, 41-44, 45 заседаний бюро Изюмского окружкома КП(б)У и материалы к ним (1925 г.).
- 2.676. Спр.25. Протоколы с № 50-64 заседаний бюро Изюмского окружкома КП(б)У и материалы к ним (1926 г.).
- 2.677. Спр.57. Протоколы № 5-43, 45-47 заседаний секретариата Изюмского окружкома КП(б)У (1928 г.).

Фонд 5 – Харьковский окружной комитет КП(б) Украины

Опис 1

2.678. Спр.13. Протоколы заседаний бюро с №№: 36 по 72 и материалы к ним (1926 г.).

2.679. Спр.18. Протоколы заседаний бюро с № 73 по 74. с №№ 1 по 21 и материалы к ним (1927 г.).

Фонд Р-203 – Харьковский губернский исполнительный комитет Советов
рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Харьков

Опис 1

2.680. Спр.514-а. Циркуляры и распоряжения Народного комиссариата внутренних дел УССР о порядке проведения в жизнь Декрета об отделении церкви от государства и школы. Копии (1921 г.).

2.681. Спр.514-б. Переписка о проведении в жизнь Декрета об отделении церкви от государства и школы (1927 г.).

2.682. Спр.886. Руководящие материалы и переписка об изъятии церковных ценностей в фонд помощи голодающим (1922 г.).

2.683. Спр.887. Информационные сводки и переписка об изъятии церковных ценностей в фонд помощи голодающим по Харьковской губернии (1922 г.).

2.684. Спр.1964. Руководящие материалы об отделении церкви от государства. Копии (1921-1924 гг.).

2.685. Спр.1965. Руководящие материалы об отделении церкви от государства. Копии (1923-1924 гг.).

2.686. Спр.1966. Протоколы заседаний Харьковской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства. Копии (1923-1924 гг.).

2.687. Спр.1971. Протоколы заседаний Харьковской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства и переписка с ней (1923-1924 гг.).

2.688. Спр.1981. Анкеты служащих культа (1924 г.).

Фонд Р-845 – Харьковский окружной исполнительный комитет Советов
рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Харьков

Опис 2

- 2.689. Спр.411. Отчеты о работе отделения культов окрисполкома за 1925 г. и сведения о количестве религиозных общин и сект на Украине (1925 г.).
- 2.690. Спр.412. Переписка с Народным комиссариатом внутренних дел по вопросам религии и культов (1926 г.).
- 2.691. Спр.436. Итоговый отчет о выборах в Советы в 1927 году.
- 2.692. Спр.623. Циркуляры, распоряжения и переписка об отчетности административных отделов (1925 г.).
- 2.693. Спр.649. Приказы Народного комиссариата внутренних дел УССР (1926-1927 гг.).
- 2.694. Спр.709. Отчеты о деятельности окружного административного отдела (1927 г.).
- 2.695. Спр.821. Переписка с Всеукраинским Священным синодом (1923-1930 гг.).
- 2.696. Спр.823. Переписка с окружным советом Украинской автокефальной православной церкви (1929-1930 гг.).
- 2.697. Спр.825. Переписка с религиозной общиной собора православных епископов всей Украины в Харькове (1926-1930 гг.).
- 2.698. Спр.1045. Документы об отречении от духовного звания служителей религиозных культов (1930 г.).

Опис 3

- 2.699. Спр.1023. О проведении религиозных праздников (1926-1927 гг.).
- 2.700. Спр.1029. О музеях (1926-1927 гг.).
- 2.701. Спр.2311. Переписка по делам религиозных культов (1928-1929 гг.).
- 2.702. Спр.3026. Переписка с подотделом религиозных культов (1929-1930 гг.).

Державний архів Чернігівської області
(ДАЧО)

Фонд Р-15 – Виконавчий комітет Чернігівської губерньської Ради робітничих,
селянських і червоноармійських депутатів

Опис 1

- 2.703. Спр.110. Приказы Черниговского губисполкома во исполнение декрета СНК УССР об отделении церкви от государства; устав Конотопской украинской православной церкви (1921 г.).
- 2.704. Спр.122. Циркуляр НКЮ УССР и протоколы заседаний Ликвидационного подотдела по отделению церкви от государства (копии) (1921 г.).
- 2.705. Спр.212. Материалы о привлечении к ответственности работников культов, совершающих религиозные обряды до регистрации в ЗАГС (1922 г.).
- 2.706. Спр.249. Протоколы заседаний ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства по Черниговской губернии и отчеты о их деятельности, списки членов окрликвидкома (1922-1925 гг.).
- 2.707. Спр.292. Годовые отчеты о деятельности отделов Черниговского губисполкома за 1923 г. (1923 г.).
- 2.708. Спр.329. Материалы к годовому отчету Черниговского губисполкома и его отделов за 1924 год.

Опис 2

- 2.709. Спр.13. О передаче Кирилло-Мефодиевской церкви в пользование граждан г.Чернигова (1919 г.).

Опис 5

- 2.710. Спр.2. Циркуляры Черниговского губисполкома об антирелигиозной пропаганде (1924-1925 гг.)

3. Загальна і спеціальна література

- 3.711. Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма: Сборник трудов / Редкол.: А.М. Лесков (отв. ред.) и др. – Л.: [Б.и.], 1977 . – 156 с.
- 3.712. Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма: Сборник трудов / Редкол.: А.М. Лесков (отв. ред.) и др. – Л.: ГМИРИА, 1978. – 155 с.
- 3.713. Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927-1941 рр.). – К.: Знання, 1991. – 46 с.

- 3.714.Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні, 1917-1990. – К.: Вища школа, 1991. – 273 с.
- 3.715.Александров Д. Тайны неба. Лекция, читанная в аудиториях и клубах для рабочих в 1918-1919 гг. – Пг.: Госиздат, 1920. – 95 с.
- 3.716.Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
- 3.717.Андрієвський В.П. Про Почаївську лавру. – К.: [Б.в.], 1960. – 40 с.
- 3.718.Андрієвський В.П. Про культ „святих” християнської релігії. – К.: [Б.в.], 1961. – 34 с.
- 3.719.Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі, 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вузів. – К.: Либідь, 1997. – 174 с.
- 3.720.Анисимов С.Ф. Нравственный прогресс и религия. – М.: Мысль, 1965.–183 с.
- 3.721.Антонов Н. Что означает отделение церкви от государства. – Царицын: Отд. Госиздата, 1921. – 9 с.
- 3.722.Артеменко И.И., Моця А.П. Боги созданы людьми. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 174 с.
- 3.723.Арутюнов С.А., Жуковская Н.Л. “Святые” реликвии: миф и действительность. – М.: Политиздат, 1987. – 109 с.
- 3.724.Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Советская историография. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – С. 7-37.
- 3.725.Багaley Д.И. Отзыв о сочинении Е.П. Трифильева “Очерки из истории крепостного права в России. Царствование Императора Павла Первого” // Записки Императорского Харьковского университета. – 1906. – Кн. 2. – С.87-116.
- 3.726.Барабашев Н.П. Солнце. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 89 с.
- 3.727.Барменков Ф.И. Свобода совести в СССР. – М.: Мысль, 1986. – 224 с.
- 3.728.Белікова Н.Ю. Державно-церковні відносини в Україні у 90-х роках ХХ століття : проблема законодавчого регулювання // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 64-72.
- 3.729.Бельше В. Первобытные люди. – Пг.: ГИЗ, 1920. – 79 с.

- 3.730.Бельше В. Происхождение человека. – М.: Мир, 1921. – 122 с.
- 3.731.Бессмертный А.Р. Национализм и универсализм в русском религиозном сознании // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С. 122-171.
- 3.732.Билинец С. Тьма и ее слуги. О православных монастырях и монашестве. – К.: Госполитиздат УССР, 1960. – 88 с.
- 3.733.Біднов В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав: Видання Катериносл. Союзу Споживчих Товариств, 1920. – 47 с.
- 3.734.Білоконь С.І. Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921 – 1930 рр.) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // Центральна Рада на тлі української революції: Науково-теоретичні питання в Інституті історії України 16 березня 1995 р./ Відп. ред. Верстюк В.Ф. – К.: [Б.в.], 1996. – с. 41- 46.
- 3.735.Білоцерківський В.Я. Питання аналізу та використання праць радянських істориків // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х. : [Б.в.], 1995. – С. 106-110.
- 3.736.Бляхін П. За скільки срібників попи та ченці продали нарід? – К.: Держвидав України, 1921. – 10 с.
- 3.737.Бляхін П. З чого робляться мощі? – К.: Держвидав України, 1921. – 14 с.
- 3.738.Бляхін П. Як попи дурять людей. – Павлоград: Держвидав України, 1925. – 144 с.
- 3.739.Богатов И.П. Владимирские святые и их чудеса. – Владимир: Губ. и город. советы Союза безбожников, 1929. – 61 с.
- 3.740.Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. – Симферополь: Таврия, 1989. – 176 с.
- 3.741.Бондаренко В.Д. Перебудова і церква. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
- 3.742.Бонч-Бруевич В. “Живая церковь” и пролетариат. – М.: Жизнь и Знание, 1923. – 62 с.
- 3.743.Бонч-Бруевич В.Д. Воспоминания о Ленине. – М.: Мысль, 1969. – 546 с.

- 3.744. Борисов Г. Диктатура пролетариата и ее социально-философское обоснование. – Пг.: Госиздат, 1921. – 56 с.
- 3.745. Боруцький С.Т. Держава. Церква. Людина: Державні, церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності. 1992 – 2002 рр. – Львів: Афіша, 2003. – 552 с.
- 3.746. Бошко В.И. Отделение церкви от государства. – К.: [Б.в.], 1917. – 24 с.
- 3.747. Борщев В. Возвращение дыхания // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С. 207 – 239.
- 3.748. Борщевич В.Д. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк: Вежа, 2000. – 214 с.
- 3.749. Булатов И. К расколу в Русской Православной церкви (С кратким историческим обзором православия). – Вологда: Тип. Северсоюза, 1922. – 69 с.
- 3.750. Булгаков С.Н. Православие: очерки учения православной церкви. – М.: Терра, 1991. – 413 с.
- 3.751. Буркин Н. Монастыри в России, их эксплуататорская и контрреволюционная роль. – М.: Безбожник, 1931. – 40 с.
- 3.752. Буров Я. Что означает закон про свободу совести и про отделение церкви от государства? – М.: Госиздат, 1921. – 16 с.
- 3.753. Буров Я. Наша смена (О пролетарском воспитании детей). – Х.: Юный Ленинец, 1925. – 128 с.
- 3.754. Буров Я. Деревня на переломе (Год работы в деревне). – М.: -Л.: Госиздат, 1926. – 278 с.
- 3.755. Бухарин Н.И., Преображенский Е. Азбука коммунизма: Популярное объяснение программы РКП(б). – Одесса: Всесоюзное гос. издательство, 1921. – 320 с.
- 3.756. Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. – 2-е изд. – Орел: Красная книга, 1923. – Ч. 1. Развитие капитализма и его гибель. – 84 с.
- 3.757. Варшавчик М.А., Спирин Л.М. О научных основах изучения истории КПСС (Введение в историко-партийную работу). – М.: Политиздат, 1978. – 191 с.

- 3.758. Введение христианства на Руси / А.Д. Сухов, А.Г. Кузьмин, А.П. Новосельцев и др. – М.: Мысль, 1987. – 302 с.
- 3.759. Введенский А. И. Церковь и государство: (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 гг.). – М.: Красный пролетарий, 1923. – 252 с.
- 3.760. Введенский А.И. Церковь патриарха Тихона. – М.: [Б.и.], 1923. – 77 с.
- 3.761. Венедиктов Д.Г. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики. – М.: Атеист, 1930. – 118 с.
- 3.762. Венедиктов Д.Г. Палачи в рясах (Прошлое русского духовенства). – Л.: Лениблиздат, 1933. – 175 с.
- 3.763. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Науково-дослідний інститут ім. О.Ольжича. – Нью-Йорк-Київ-Торонто: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 191 с.
- 3.764. Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет. В 2-х книгах. – Кн.1. – М.: Новости, 1992. – 416 с.
- 3.765. Воронежские “чудотворцы” (Сборник статей) / Под ред. Д. Анащенко, В. Мандрыкина, Д. Савельева. – Воронеж: Коммуна, 1929. – 48 с.
- 3.766. Воронин О. Коротка історія Української Православної Церкви. – Саут Баунд-Брук, Нью-Джерсі; УАПЦ у США, 1989. – 35 с.
- 3.767. Воронин О. Автокефалія Української православної церкви. – Кенсінгтон: Воскресіння, 1990. – 64 с.
- 3.768. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. – Кенсінгтон: Вид-во „Воскресіння”, 1992. – 136 с.
- 3.769. Вострышев М.И. Божий избранник: Крестный путь Святителя Тихона, патриарха Московского и всея России. – М.: Современник, 1990. – 189 с.
- 3.770. В сетях религиозной лжи и суеверий (Дело епископа Алексея и других представителей Новгородского духовенства). – Новгород: Изд-во Новгород. губкома РКП, 1920. – 21 с.
- 3.771. Герасимович Б.П. Сказки и наука о происхождении мира. – Х.: Изд-во Укрпура, 1921. – 43 с.

- 3.772. Гернет М.Н. Монастырские тюрьмы // Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России). – М.: Мысль, 1975. – С. 197 – 207.
- 3.773. Гидулянов П.В. Церковные колокола на службе магии и царизма (Фактические материалы). – М.: Атеист, 1929. – 78 с.
- 3.774. Гірчак Є.Ф. Проти націоналістичної контрабанди та ліберального ставлення до неї. – К.: Вид-во ВУАН, 1932. – 76 с.
- 3.775. Гоголь Н.В. Повести /Сост. и коммент. Воропаева В.А. – М.: Советская Россия, 1986. – 368 с.
- 3.776. Голинський П. Богослови у роках визвольної війни / Альманах українських богословів. – Перемишль: [Б.в.], 1937. – С. 147 – 163.
- 3.777. Голодний М.О. Радянське законодавство про релігійні культу. – К.: Політвидав України, 1974. – 132 с.
- 3.778. Гольст Г.Р. Религия и закон. – М.: Юридич. литература, 1975. – 111 с.
- 3.779. Гордиенко Н.С., Курочкин П.К. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала XX века // Вопросы научного атеизма (Сборник статей). – Вып. 7. – М.: Мысль, 1969. – С. 313 – 340.
- 3.780. Гордієнко Н.С. Православні святі: хто вони ? – К.: Політвидав України, 1983. – 292 с.
- 3.781. Гордиенко Н.С. Новые православные святые. – К.: Украина, 1991. – 334 с.
- 3.782. Горев М. Троицкая Лавра и Сергей Радонежский: опыт историко-критического исследования. – М.: Изд-во НКЮ, 1920. – 18 с.
- 3.783. Горев М. Успенъев день. – М.: Безбожник, 1925. – 16 с.
- 3.784. Горев М. Последний святой. Последние дни Романовской церкви. Канонизационный процесс Иоанна Тобольского 22 мая 1914 г. – 8 апреля 1917 г. По архивным материалам. – М.-Л.: Красный пролетарий, 1928. – 280 с.
- 3.785. Горев М. Засуха. – М.: Госиздат, 1921. – 27 с.
- 3.786. Гортер Г. Исторический материализм. – М.: Коммунист, 1919. – 140 с.
- 3.787. Граве Д. Как устроена вселенная? Популярный очерк. – К.: Госиздат Украины, 1923. – 58 с.

- 3.788. Грекулов Е.Ф. Нравы русского духовенства. – М.: Атеист, 1929. – 51 с.
- 3.789. Грекулов Е.Ф. Как российское духовенство душило печать. – М.: Атеист, 1930. – 73 с.
- 3.790. Грекулов Е.Ф. Як православна церква служила самодержавству. – Х.: Одесса: Пролетар, 1931. – 103 с.
- 3.791. Грекулов Е.Ф. Московские церковники в годы реакции. – М.: Московский рабочий, 1932. – 48 с.
- 3.792. Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 191 с.
- 3.793. Грекулов Е.Ф. Православная инквизиция в России. – М.: Наука, 1964. – 167 с.
- 3.794. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1969. – 183 с.
- 3.795. Грекулов Е.Ф., Курочкин П.К. Исследование православия в советской литературе // Вопросы научного атеизма: Академия общественных наук при ЦК КПСС, Институт научного атеизма (Москва). – 1969. – № 7. – С. 98-116.
- 3.796. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів.: Друк. т-ва ім. Шевченка, 1925. – 160 с.
- 3.797. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К.: Либідь, 1991. – 120 с.
- 3.798. Гуцайло Є. Звідки взявся чоловік. – Павлоград: Держвидав України, 1922. – 61 с.
- 3.799. Даниленко В.М., Касьянов І.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
- 3.800. Даниленко С.Т. Униаты. – М.: Политиздат, 1972. – 223 с.
- 3.801. Данилов С. Черное воинство. – Самара: Издательство Самар. Губагентства, 1918. – 31 с.
- 3.802. Дайрі Н. Антисемітизм і релігія. Православна церква в ролі ката єврейського народу. – Х.: Прапор, 1930. – 126 с.
- 3.803. “Дело” митрополита Вениамина (Петроград, 1922 г.). – М.: Студия “Трите”, 1991. – 94 с.

- 3.804. Денісов Г.І. Правда про вбивство митрополита Володимира. – К.: Окрліт, 1930. – 8 с.
- 3.805. Денісов Г. Як жили Лаврські побожні ченці. – Х.: Пролетар, 1930. – 54 с.
- 3.806. Денісов Г. Лавра й царські війни. – К.: Всеукр. муз. городок, 1930. – 8 с.
- 3.807. Денісов Г. Утворення чудес та мощей у Києво-Печерській Лаврі. – Х.: - К.: Пролетар, 1931. – 46 с.
- 3.808. Джейн-Хола. Християнство первых веков. – М.: Изд-во Общества Истинной Свободы в память Л.Н. Толстого и “Единения”, 1919. – 82 с.
- 3.809. Дмитрев А. Церковь и идея самодержавия в России. – М.: Атеист, 1930. – 228 с.
- 3.810. Дмитрев А. Церковь и государство на Руси. – М.: Московский рабочий, 1931. – 63 с.
- 3.811. Дмитрев А. Кровавый навет и христианская церковь. – М.: ОГИЗ, 1932. – 71 с.
- 3.812. Дмитрев А.Д. Инквизиция в России. – М.: ОГИЗ, 1937. – 148 с.
- Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. –
- 3.813. Т.1. Доба Центральної Ради. – Ужгород: Накладом д-ра Осипа Цюпки, 1932. – 437 с.;
- 3.814. Т.2. Українська Гетьманська держава. – Нью-Йорк: Булава, 1932. – 424 с.
- 3.815. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін: Вид-во „Нація в поході”, 1940. – 69 с.
- 3.816. Дорошенко Д.І. Короткий нарис історії Християнської Церкви. – Вінніпег:[Б.в.], 1949. – 102 с.
- 3.817. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). – К.: Изд-во Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 2002. – 288 с.
- 3.818. Дроздов В. Козлянське чудо. – Х.: Книгоспілка, 1930. – 36 с.
- 3.819. Дроздов В. Спекуляція попівства на людських трупах. – Чернігів: Антирелігійний відділ Чернігівського державного музею, 1930. – 8 с.
- 3.820. Дубровський В. З побуту українських монахів другої половини XVIII ст. – Х.: - К.: ДВУ, 1930. – 44 с.

- 3.821. Дьяконов Л.П. Советские законы о церкви. – Л.: ОГИЗ, 1926. – 116 с.
- 3.822. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917- 1990 рр.). – К.: Либідь, 1991. – 150 с.
- 3.823. Єфименко О.Я. Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних. – Х.: Союз, 1919. – 90 с.
- 3.824. Епштейн А.І. Исторична наука і формування історичного мислення // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеук. Наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С. 26-31.
- 3.825. Ефимов Г. Об обновлении церковных куполов, крестов, икон и тому подобных “чудесах”. – Х.: Путь Просвещения, 1923. – 16 с.
- 3.826. Железнодорожный Г. Брак, развод, дети. – Х.: Юриздание, 1925. – 112 с.
- 3.827. Железнодорожный Г. Советская власть и церковь. –Х.: Юр. изд-во, 1925. – 85 с.
- 3.828. Железнодорожный Гр. Октябрь и советский суд. – Х.: Черв. шлях, [Б.г.]. – 54 с.
- 3.828а. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: РДГУ, 2002. – 382 с.
- 3.829. Забіяка І.М. Чи потрібна нам друга “Історія Русів?” // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С.121-124.
- 3.830. Закович Н.М. Советская обрядность и духовная культура. – К.: Наук. думка, 1980. – 220 с.
- 3.831. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 123 с.
- 3.832. Заруда В.Т., Мигович И.И. Подготовка кадров атеистов – важнейший участок идеологической работы партии / Из опыта партийных комитетов Киевской области // Вопросы атеизма: Межведомственный научный сборник (Киев). – 1977. – Вып. 13. – С. 111 -118.
- 3.833. Зашкільняк Л.О. Методологія історії: проблеми предмету і структури // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С. 36-41.

- 3.834. Зеньковский В. Россия и Православие. – К.: Христ. Мысль, 1916. – 55 с.
- 3.835. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века: Перев. с англ. – 2-е изд., испр. – Париж: YMCA-Пресс, 1991. – 368 с.
- 3.836. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
- 3.837. Зоц В.А. Православие и культура. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 226 с.
- 3.838. Зоц В.А., Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. – К.: Вища школа, 1988. – 179 с.
- 3.839. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич: Дрогобичська міська друкарня, 1990. – 93 с.
- 3.840. Іванова С.П. Свобода та релігія // Питання атеїзму: Міжвідомчий науковий збірник (Київ). – 1968. – Вип. 3. – С. 105-109.
- 3.840а. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX століття). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 439 с.
- 3.841. Ігнатюк Дм. Українська автокефальна церква і союз визволення України. – Х.: Держвидав України, 1930. – 112 с.
- 3.842. Ідеологія руського православ'я: Критичний аналіз / Б.О.Лобовик, М.С.Гордієнко, М.П.Красников та ін. – К.: Політвидав України, 1986. – 197 с.
- 3.843. Іларіон, митр. Любімо свою Українську Православну Церкву: Ідеологія Української Православної Церкви. – Вінніпег: [Б.в.], 1966. – 44 с.
- 3.844. Іоанн (Снычѳв), митроп. История Русской Церкви при патриархе Тихоне // Вестник Ленинградской духовной академии. – 1990. – № 1. – С. 7-17.
- 3.845. Іоанн (Снычев), митр. Русь соборная: Очерки христианской государственности. – СПб.: Царское Дело, 1995. – 248 с.
- 3.846. Іоанн (Снычев), митр. Самодержавие духа: Очерки русского самосознания. – СПб.: Царское Дело, 1995. – 350 с.
- 3.847. Іоанн (Снычев). Одоление смерти: Слово к русскому народу. – СПб.: Царское Дело, 1995. – 348 с.
- 3.848. Іоанн (Снычев). Стояние в вере: Очерки церковной службы. – СПб.: Царское Дело, 1995. – 216 с.

- 3.849. Иоанн (Снычев), митр. Русский узел. : Статьи. Беседы. Обращения. – СПб.: Царское Дело, 2000. – 403 с.
- 3.850. Ісіченко Ігор, архієп. Історія Христової Церкви в Україні: Конспект лекцій для студентів духовних шкіл. – Х.: [Б.в.], 1999. – 264 с.
- 3.851. Истинная правда о Церковном Совете при Киевском Митрополите. – К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1917. – 36 с.
- 3.852. Історіографія історії Української ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.
- 3.853. Історія КПСС: Курс лекцій / Рук. авт. кол. Я.С. Калакура. – К.: Вища школа, 1988. – 504 с.
- 3.854. Історія Ленінського Комуністического Союзу Молодежі України. – К.: Молодь, 1979. – 776 с.
- 3.855. Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, - Х.: [Б.в.], 1995. – 356 с.
- 3.856. Історіографічні дослідження в Українській РСР / Ред. кол. Гуржий І.О., Калениченко П.М., Санцевич А.В. та ін. – Вип. 5. – К.: Наукова думка, 1972. – 147 с.
- 3.857. Історія, теорія історичної науки та освіти: Зб. статей / Ред. кол.: Міхеєв В.К. (відп. ред.) та ін. – Х.: [Б.в.], 1995. – Вип. 1. – 124 с.
- 3.858. Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. праць/ Редкол.: Яроцький П. та ін. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 297 с.
- 3.859. Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. – Кн. 2. ХХ століття.. – К.: Україна, 1992. – 463 с.
- 3.860. Історія України: Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти (Проект для обговорення на Всеукраїнській нараді завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін). – К.: Генеза, 1997. – 46 с.
- Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Укр. центр духовної культури. –
- 3.861. Т.2. Українське православ'я / За ред. П. Яроцького. – 1997. – 383 с.
- 3.862. Т.3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 559 с.
- 3.863. Історія Української РСР, у 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977-1979 рр.

- 3.864. Історія України: Короткий курс / ВУАН, Інститут історії України / Під. ред. С.М.Білоусова, К.Г. Гуслистого та ін. – К.: [Б.в.], 1941. – 411 с.
- 3.865. Кабиков В.Н. Советская историография контрреволюционной деятельности российского православного духовенства в период Октябрьской революции и гражданской войны // Советская историческая наука: проблемы изучения и преподавания: Межвуз. темат. сб. науч. трудов. – Калинин: КГУ, 1986. – С.85-93.
- 3.866. Кадсон И.З. О положении в русской православной церкви в последние годы существования царизма (по материалам епархиальных отчетов) // Атеизм, религия, современность. – Л.: Ленингр. отдел. изд-ва “Наука”, 1973. – С. 66 – 87.
- 3.867. Калакура Я. С. Відродження традицій української національної історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С. 125 – 130.
- 3.868. Калинин Ю.А. Критика философско-идеалистических основ современного православия. – К.: Вища школа, 1987. – 102 с.
- 3.869. Калинин Ю.А. Модернизм русского православия. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 77 с.
- 3.870. Каменев С.А. Церковь и просвещение в России. – 2-е изд., доп. и испр. – М.: Атеист, [Б.г.]. – 162 с.
- 3.871. Кандидов Б. Церковь и 1905 г. – М.: Атеист, 1926. – 123 с.
- 3.872. Кандидов Б. Монастыри-музеи и антирелигиозная пропаганда. – М.: Безбожник, 1928. – 227 с.
- 3.873. Кандидов Б. Церковь и московское восстание 1905 г. – Пенза: Атеист, 1930. – 68 с.
- 3.874. Кандидов Б. Кого спасал храм Христа Спасителя. – М.: - Л.: Московский рабочий, 1931. – 71 с.
- 3.875. Кандидов Б. Денікін і церква. – Х.: Пролетар, 1931. – 96 с.

- 3.876. Кандидов Б.П. Церковь и гражданская война на Юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны). По неопубликованным архивным материалам. – М.: Безбожник, 1931. – 295 с.
- 3.877. Кандидов Б. Церква і селянський рух у 1905 році. – Х.: Партвидав „Пролетар”, 1932. – 72 с.
- 3.878. Кандидов Б. Голод 1921 года и церковь. – М.: - Л.: Московский рабочий, 1932. – 93 с.
- 3.879. Карпенко П. Архідиякон Чехун з кривавим ножем. – К.: Всеукр. муз. городок, 1930. – 8 с.
- 3.880. Касименко О.К. Значення праць Й.В. Сталіна для створення марксистсько-ленінської історії України. – К.: [Б.в.], 1950. – 21 с.
- 3.881. Катунин Ю.А. Православие Крыма в годы первой мировой и гражданской войны (1916 – 1920 гг.). – [Б.м.]: [Б.и.], 2000. – 85 с.
- 3.882. Катунин Ю.А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939-1945 гг.). – [Б.м.]: Пирамида Крым, 2000. – 119 с.
- 3.883. Каутский К. Происхождение христианства. – Пг.: Изд-во отд. Народ. комиссариата по просвещению, 1919. – 384 с.
- 3.884. Кашеваров А.Н. Церковь и власть: Русская Православная Церковь в первые годы Советской власти. – СПб.: Изд-во СПб ГТУ, 1999. – 327 с.
- 3.885. Каяндер Е.Г. Русские святые. – М.: Безбожник, 1930. – 27 с.
- 3.886. Квітко Й.М. Останній чудотворець. – Х.: - Одеса: Держвидав України, 1930. – 115 с.
- 3.887. Ким М.П., Поляков Ю. А. Изучение истории советского общества // Советская историческая наука в 1975-1979 гг. / Отв. ред. Тихвинский С.Л. – М.: Наука, 1980. – С. 40 – 62.
- 3.888. Кобецкий В.Д. Социологическое изучение религиозности и атеизма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 118 с.
- 3.889. Коваленко Гр. Українська історія від найдавніших до наших часів, в короткому огляді, з вступним словом про всесвітню історію, з ілюстраціями. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1919. – 232 с.

- 3.890. Ковалев Ф. Православие на службе самодержавия в России. – М.: Безбожник, 1930. – 64 с.
- 3.891. Ковалів П. Українське православ'є та його основні ознаки. – Bound Brook, N.I: Українська православна церква в США, 1971. – 15 с.
- 3.892. Ковальчук Я. Про чудеса на Україні. – Х.: Держвидав України, 1925. – 16 с.
- 3.893. Колесник Н.А., Фуров В.Г. Гражданственность и религиозная вера. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 118 с.
- 3.894. Колодій А., Бодак В. Український християнський обряд / НАН України. Ін-т філософії. Відділення релігієзнавства. – К.: [Б.в.], 1997. – 64 с.
- 3.895. Коломієць Т.В. Погляди Д.І. Багалія на проблему „Педагог і влада” (Справа професора Харківського університету І.Є. Шада) // Багаліївські читання в НУА: Програма та матеріали IV Багаліїв. читань, Харків, 5 листопада 2001 р. – Х.: НУА, 2001. – Ч.4. Педагог і влада: історичний досвід, сучасні реалії та перспективи / Редкол.: В.І. Астахова (головний ред.) та ін. – С. 55-59.
- 3.896. Кольман Э. Я. Православие о вере и знании. – М.: Госполитиздат, 1959. – 71 с.
- 3.897. Комсомольское рождество. – М.: Красная Новь, 1923. – 90 с.
- 3.898. Комсомольская пасха. – М.: Красная Новь, 1923. – 75 с.
- 3.899. Кондуфор Ю.Ю. Основные направления исторических исследований в Украинской ССР // Советская историческая наука в 1975-1979 гг. / Отв. ред. Тихвинский С.Л. – М.: Наука, 1980. – С. 288-300.
- 3.900. Копаница М.М. Современные социальные концепции русского православия. – Х.: Вища школа, 1988. – 148 с.
- 3.901. Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X в. – 1917 год. – Минск: Беларусь, 1984. – 256 с.
- 3.902. Корзун М.С. Русская православная церковь. 1917-1945 гг.: Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. – Минск: Беларусь, 1987. – 111 с.
- 3.903. Крапивин М.Ю. Противостояние: большевики и церковь. 1917-1941 гг. – Волгоград: Перемена, 1993. – 234 с.

- 3.904. Красиков П.А. Избранные атеистические произведения / Под ред. проф. А.Ф. Окулова (пред.) и др. – М.: Мысль, 1970. – 270с.
- 3.905. Красников Н.П. Ленинский декрет об отделении церкви от государства и его международное значение. – Л.: Знание, 1967. – 20 с.
- 3.906. Красников Н.П. Русское православие: история и современность. – М.: Московский рабочий, 1988. – 76 с.
- 3.907. Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. – К.: Вища школа, 1988. – 179 с.
- 3.908. Красников Н.П. Русское православие, государство и культура: (Ист. аспект). – М.: Знание, 1989. – 62 с.
- 3.909. Кречетович И., архиеп. Происхождение и сущность самосвятства липковцев. – Х.: Всеукраинский Свящ. Синод, 1925. – 44 с.
- 3.910. Кривохатский М. За новый быт. – М.: - Л.: Московский рабочий, 1931. – 40 с.
- 3.911. Крывелев И.А. Современное богословие и наука. – М.: Госполитиздат, 1959. – 206 с.
- 3.912. Крывелев И.А. Русская православная церковь в первой четверти XX века. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
- 3.913. Кукла Тихона в Задонском монастыре. – Задонск: [Б.и.], 1919. – 4 с.
- 3.914. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.
- 3.915. Курочкин П.К. Православие и гуманизм. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1962. – 167 с.
- 3.916. Лавров А. Церковные впечатления, недоумения и мысли православного. – К.: Скоропечатня М.В. Глезера, 1918. – 52 с.
- 3.917. Ладоренко В.Е. К вопросу об изменении политической ориентации Русской православной церкви (1917-1945 гг.) // Вопросы атеизма. Сб. статей. – Вып. XII. – М.: Наука, 1964. – С. 106-123.
- 3.918. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Тирса Л. Історія України. Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1991. – 234 с.

- 3.919. Лафарг П. Вера в Бога. – Пг.: Изд-во Петрогр. Совета Р. и С. Депутатов, 1918. – 47 с.
- 3.920. Лафарг П. Статьи о религии. Происхождение религии. – Миф об Адаме и Еве. – Миф о непорочном зачатии. – М.: Госиздат, 1919. – 98 с.
- 3.921. Лебедев Н. К. Почему бывают землетрясения. – М.: - Л.: Красный пролетарий, 1927. – 47 с.
- 3.922. Лебедев Н.К. Строение и состав земного шара. – М.: - Л.: Ф-ка Центроиздата, 1931. – 64 с.
- 3.923. Левин В.И. Совместимы ли наука и религиозная вера // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С.14-19.
- 3.924. Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории Русской церковной смуты. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 672 с.
- 3.925. Ленинское атеистическое наследие и современность // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Л.: ГМИРИА, 1980. – С. 3-24.
- 3.926. Лившиц Г.М. Очерки по истории атеизма в СССР: 20-30-е годы. / Под ред. А.А. Круглова. – Минск: Наука и техника, 1985. – 215 с.
- 3.927. Логинов А. Наука и Библия. – М. : Безбожник, 1922. – 38 с.
- 3.928. Логинов А. Жития святых. – М.: Московский рабочий, 1930. – 174 с.
- 3.929. Логинов А.П. Кризис исторической науки или наука в условиях общественного кризиса: отечественная историография второй половины 80-х - начала 90-х гг. // Советская историография. – М.: Рос. гос. гуманитарный ун-т, 1996. – С. 36-49.
- 3.930. Лукин Н.М. (Антонов И.). Церковь и Государство. – Х. : [Б.и.], 1919. – 61 с.
- 3.931. Лукин Н.М. (Антонов). Революция и церковь. 3-е изд. – М.: Госиздат, 1924.– 40 с.
- 3.932. Лункевич В. Небо и звезды. – М.:Задруга, 1918. – 103 с.
- 3.933. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. - Варшава, 1931. – 318 с.
Лотоцький О. Автокефалія. –
- 3.933а. Т.1. Засади автокефалії. – Варшава, 1935. – 208 с.
- 3.933б. Т.2. Нарис історії автокефальних церков. –Варшава, 1935. – 560 с.

- 3.934. Люди Сталинской эпохи о религии. – Л.: Госуд. антирел. музей, 1940. – 30 с.
- 3.935. Малинин К.Н. История мира. – М.: Госиздат, 1921. – 107 с.
- 3.936. Марцинюк І. Проблеми сучасної української історіографії в контексті концепції світової історії Арнольда Тойбні // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С. 143 – 148.
- 3.937. Матвеевко М. История Харьковской епархии (1850-1988). Научный очерк. – Х.: [Б.и.], 1999. – 227 с.
- 3.938. Маторин Н. Православный культ и производство. – М.: -Л.: Московский рабочий, 1931. – 40 с.
- 3.939. Майоров И. Ильин день. – М.: - Л.: Молодая гвардия, 1926. – 24 с.
- 3.940. Мельгунов С.П. Как создавалась в России государственная церковь. – М.: Задруга, 1917. – 15 с.
- 3.941. Мень А. Православное богослужение. Таинство. Слово и образ. – М.: СП “Слово”, 1991. – 191 с.
- 3.942. Мещеряков Н. Попівське шахрайство. – Х.: Всеукраїнське вид-во, 1920. – 22 с.
- 3.943. М., В. Про мощі святителя Феодосія й про мумії панів Лизогубів. – Чернігів: Черніг. держ. музей, 1930. – 15 с.
- 3.944. Михайлюк О.В. Модернізована еліта і традиціоналістський народ: проблема становлення національної свідомості на східноукраїнському ґрунті (кінець ХІХ - перша чверть ХХ ст.) // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С. 17-23.
- 3.945. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. – К.: Знання, 1999. – 271 с.
- 3.946. На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
- 3.947. Невский В.И. Праздники христианские и рабоче-крестьянские. – М.: Госиздат, 1920. – 15 с.
- 3.948. Нежный А.И. Комиссар дьявола. – М.: Протестант, 1993. – 271 с.

- 3.949. Нежный А.И. Допрос Патриарха. – М.: Грааль, 1997. – 575 с.
- 3.950. Немоевский А. Бог Исус. Происхождение и состав евангелий. – Пг.: Госиздат, 1920. – 288 с.
- 3.951. Никольский В.К. Семья и брак в прошлом и настоящем. – М.: Соцэгиз, 1936. – 88 с.
- 3.952. Никольский В.К. Происхождение религии. – М.: Госуд. антирел. изд-во, 1940. – 102 с.
- 3.953. Никольский Н.Н. История русской церкви. – Рязань: Атеист, 1930. – 248 с.
- 3.954. Никон (Рклицкий), еп. Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. – Нью-Йорк, 1958. – Т.4. – 248 с.
- 3.955. Новое в исследовании советского общества // Новое в исторической науке. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1984. – 176 с.
- 3.956. Ногаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
- 3.957. Огієнко І. Українська церква. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка. – 1942. – Т.1. Нариси історії Української православної церкви. – 235 с.
- 3.958. Оглобин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
- 3.959. Огнева О.В., Лебідь В.О. Правовий аспект свободи совісті // Питання атеїзму. – 1968. – Вип.3. – С. 20-36.
- 3.960. Огневая Е.В. В.И. Ленин об отношении парии и государство к религии // Вопросы атеизма. Республиканский межведомственный научный сборник (Киев). – 1980 . – Вып. 16. – С.34-41.
- 3.961. Остапенко В.С. К вопросу о мировоззренческих основах исторической науки // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С. 66-71.
- 3.962. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: От конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С. 307-313.

- 3.963. Одинцов М.И. Государство и церковь: (История взаимоотношений, 1917 – 1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 63 с.
- 3.964. Одинцов М.И. Государство и церковь в России: XX век. – М.: Луч, 1994. – 186 с.
- 3.965. Окулов А.Ф. Ленинское атеистическое наследие в современность. – М.: Политиздат, 1986. – 128 с.
- 3.966. Окунев Як. «Смена вех» в церкви. – Х.: Пролетарий, 1923. – 24 с.
- 3.967. Олещук Ф. Что решил Второй Всероссийский съезд воинствующих безбожников. – М.: Безбожник. 1929. – 64 с.
- 3.968. Ортинський І. Стрижень українського буття. – Рим –Мюнхен-Фрайбург: Видавництво О.О. Салезіян, 1991. – 182 с.
- 3.969. Ортинський І. Хрещення, хрест та харизма України. – Рим-Мюнхен-Фрайбург: Вид-во О.О. Салезіян, 1988. – 198 с.
- 3.970. Осипов А.А. Путь к духовной свободе (Рассказ бывшего богослова). – М.: Госполитиздат, 1960. – 80 с.
- 3.971. Осипов А.А. Катехизис без прикрас. Беседы бывшего богослова с верующими и неверующими о книге, излагающей основы православной веры. – М.: Госполитиздат, 1963. – 328 с.
- 3.972. Осипов А.А. Откровенный разговор с верующими и неверующими: Размышления бывшего богослова. – Л.: Лениздат, 1978. – 287 с.
- 3.973. Осипова И.И. “Сквозь огонь мучений и воду слез ...”. – М.: Серебряные нити, 1998. – 432 с.
- 3.974. Панкратьев А. Торговля “святощами”. – Полтава : Полт. держ. музей, 1930. – 16 с.
- 3.975. Панов А. Происхождение мира и жизни на земле. – Х. : Пролетарий, 1932. – 86 с.
- 3.976. Паозерский М. Ф. Чудотворные иконы. – Пг.: Госиздат, 1923. – 174 с.
- 3.977. Паозерский М.Ф. Русские святые перед судом истории. – Пг.: Госиздат, 1923. – 166 с.

- 3.978. Паозерский М.Ф. Преподобный Серафим Саровский. – М.: Красная Новь, 1924. – 30с.
- 3.979. Пащенко В.О. “Ніч минула, а день наблизився”: Держава і православ’я в Україні: 20-ті роки. – К. : [Б. в.], 1994. – 168 с.
- 3.980. Пащенко В. Свобода совісті в Україні : Міфи і факти 20-30-х років. – К.: [Б.в], 1994. – 249 с.
- Пащенко В.О. Православ’я в новітній історії України. –
- 3.981. Ч. 1. – Полтава: Вид-во “Полтава”, 1997. – 354с.;
- 3.982. Ч. 2. – Полтава: [Б. в.], 2001. – 736 с.
- 3.983. Певницкий В. Об отношении к церкви нашего образованного общества.— К.: Тип. Императорского Университета Святого Владимира, 1902. – 38 с.
- 3.984. Персиц М.М. Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917-1919). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 198 с.
- 3.985. Печников Б. А. “Рыцари церкви”: кто они ? – М.: Политиздат, 1991. – 352 с.
- 3.986. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции. 1917- 1923гг. – М.: Наука, 1968. – 192 с.
- 3.987. Плаксин Р.Ю. Тихоновщина и её крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны. – Л.: Лениздат, 1987. – 208 с.
- 3.988. Полінчак М. Державно-церковні взаємини на Закарпатті та Східній Словаччині в 20 – середині 30-х років 20 століття. – Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1996. – 92 с.
- 3.989. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен: Вид-во Ю.Г., 1964. – 125 с.
- 3.990. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. – К.: Відродження, 1991. – 134 с.
- 3.991. Попов Ф.К. Попы-черносотенцы (По ярославским и другим архивным материалам). – М.: - Иваново-Вознесенск : Красный Октябрь, 1932. – 64 с.
- 3.992. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511с.

- 3.993. Пойда Д.П. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час. – Дніпропетровськ: Обл. вид-во, 1958. – 32с.
- 3.994. Православ'я - наука - суспільство : проблеми взаємодії: Всеукр. наук.- практ. конференція 24-25 квітня 2003 р. /В.В. Ластовський (заст. ред.); Черк. акад. менеджменту. – Черкаси : [Б.в.], 2003. – 66 с.
- 3.995. Праздник Урожая. Сборник для изб-читален. – Л.: Госиздат, 1925. – 108 с.
- 3.996. Праздник Урожая в Северо-Кавказском Крае. – Ростов на Дону : Севкавказкнига, 1926. – 104 с.
- 3.997. Праздник Октябрьской революции в дошкольных учреждениях. – Москва-Саратов: Госиздат РСФСР, 1930. – 20 с.
- 3.998. Придувалов Ф.М. Приспособленческие тенденции в идеологии современного православия в СССР // Критика религиозной идеологии. Сб. статей / Редкол.: Гапочка П.Н. и др. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. – С.64-78.
- 3.999. Примерные программы по истории, политической экономии и истории социализма. – Тула: [Б.м.], 1919. – 16 с.
- 3.1000. Рамсей У., Оствальд В. Популярно-научные очерки. – Пг.: Образование, 1920. – 95с.
- 3.1001. Рахманний Р. Самовизначення християнської України. – Торонто: Новий шлях, 1977. – 63 с.
- 3.1002. Регельсон Л. Трагедия Русской церкви 1917-1945. – Париж: YMCA-Press, 1977. – 629 с.
- 3.1003. Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки / А.С. Онищенко, В.Н. Горовой, П.И. Косуха и др. – К.: Выща школа, 1988. – 271с.
- 3.1004. Релігія і політика в сучасній Україні : („Кесареви – кесарю, а Боже – Богу”) / За ред. І.Ф.Кураса. – К.: Вид-во інст-ту політ. і етнонац. досліджень, 2000. – 269 с.
- 3.1005. Релігійні традиції в духовному відродженні України. Всеукр. наук. конференція. Матеріали. – Полтава: [Б.в.], 1992. – 190 с.
- 3.1006. Релігійне пристосовництво та атеїстичне виховання /Редкол.: Єришев А.О. (керівник) та інші. – К.: Наукова думка, 1965. – 172 с.

- 3.1007.Релігія і церква в національному відродженні України: Тези наукової конференції / Ін-т національного відродження України та ін. – Тернопіль: [Б.в.], 1993. – 93 с.
- 3.1008.Религия и праздник рождества (Материалы к антирождественской кампании). – Л.: Кабинет партработы Ленинград. областкома ВКП (б), 1928. – 48 с.
- 3.1009.Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России) / Общ. ред. и предисл. А.М. Сахарова. Сост. и автор примеч. Е.Ф. Грекулов. – М.: Мысль, 1975. – 255с.
- 3.1010.Релігія чи наука? Порадник до антирелігійної виставки /За ред. проф. І.Сухоплюєва. – Х.: Держ. видавництво, 1927. – 194 с.
- 3.1011.Рейнак С. Орфей. Всеобщая история религии. – Вып. 1. – М.: Труд, 1919. – 176 с.
- 3.1012.Рожицын В. Святая пасха – Х.: Госиздат Украины , 1923. – 39 с.
- 3.1013.Рожицын В. Рождество Христово. – Х.: Пролетарий, 1925. – 28 с.
- 3.1014.Рожицын В. Как выступать на собраниях с докладами и речами. – Х.: Пролетарий, 1928. – 256 с.
- 3.1015.Рожицын В. “Золотая легенда”. Книга о святых мучениках. – М.: Безбожник, 1930. – 256 с.
- 3.1016.Российская церковь в годы революции (1917- 1918 гг.): Сборник / М.Н.Одинцов (подготов. текста). – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 271 с.
- 3.1017.Ростов Н. Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых. – М: Атеист, 1930. – 156 с.
- 3.1018.Ростов Н. У чорному таборі. – Х.: Шляхи революції, 1932. – 120 с.
- 3.1019.Русак В.С. Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе. Части 1-3 . – М.: Русское книгоиздательство , 1993. – 430 с.
- 3.1020.Русская Православная Церковь и право: комментарии /А.И. Масляев, В.Цыпин, В.Э.Гефенидер и др. – М.: Бек, 1999. – 464 с.

- 3.1021. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И.Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
- 3.1022. Рыбкин Г. Православие на службе самодержавия в России. – М.: Безбожник, 1930. – 56 с.
- 3.1023. Рыжков В. Материя и жизнь. – Х.: Изд-во Главполитпросвета, 1922. – 56 с.
- 3.1024. Савельев С. Н. Боги комиссары // Религия и демократия. – М.: Прогресс, 1993. – С.164-216.
- 3.1024а. Саган О.Н. Національні прояви православ'я: український аспект. – К.: Світ знання, 2001. – 255 с.
- 3.1025. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. – М.: ГАИЗ, 1932. – 124 с.
- 3.1026. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945- 1982). – К.: Вища школа, 1984. – 142с.
- 3.1027. Сапроненко В.В. Духовные потребности и православие. – Ставрополь: Кн. изд-во, 1985. – 96 с.
- 3.1028. Сарбей В. Г. Науково-творча спадщина О Лазаревського сьогодні. Історія і теорія історичної науки та освіти: Зб. статей / Редкол.: Міхеєв В.К. та інші. – Х.: [Б.в], 1995. – Вип.1. – С.9-19.
- 3.1029. Сарабьянов В. Об антирелигиозной пропаганде. – М.: Московский рабочий, 1923. – 36 с.
- 3.1030. Сарабьянов В. Основное в едином научном мировоззрении-методе. – Х.: Пролетарий, 1925. – 144 с.
- 3.1031. Сарабьянов В. Исторический материализм: Популярныe очерки. – 8-е изд. – М.: Московский рабочий, 1926. – 188 с.
- 3.1032. Саржан С.Е., Бондаренко Р. А. Становище церкви в Україні в роки другої світової війни // Наука . Релігія . Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 275-276.
- 3.1033. Саух П.Ю. Атеизм и религия о счастье и месте человека в мире. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 183 с.
- 3.1034. Свідзінський М. Курс історії України в його методичній розробці: Посібник для викладачів масових установ профосу і соцвиху. – Х.: ДВУ, 1929. – 145 с.

- 3.1035.Семенко Г. Л. Розвиток атеїзму на Україні після Жовтня (1917- 1927 рр.) // Питання атеїзму. Міжвідомчий науковий збірник (Київ). – 1968. – Вип.3. – С. 110-120.
- 3.1036.Сети "обновленного православия". – М.: Русский Вестник, 1995. – 256 с.
- 3.1037.Солдатенко В.Ф. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття : підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Х.: [Б. в.], 1995. – С. 256-262.
- 3.1038.Соломин С.В. Исторические взгляды Д.И.Багалея в дооктябрський період (до 1917г.) // Багаліївські читання в НУА: Прогр. та матеріали ІV Багаліїв. читань, Харків, 5 листоп. 2001р. – Х., 2001. – Ч. 4. Педагог і влада: історичний досвід, сучасні реалії та перспективи. – С. 116-118.
- 3.1039.Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с.
- 3.1040.Силантьев В.І. Кампанія по закриттю церков та інших культових споруд в Україні в 20-30-ті роки // Вісник Харківського політехнічного університету. – 1999. – Вип. 20. Актуальні питання історії України. – С. 62-72.
- 3.1041.Силантьев В.І. “Українізація” Харківської єпархії в добу Гетьманату П.Скоропадського // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2001. – № 504. – Вип. 4. Історія України. – С.155-159.
- 3.1042.Силантьев В.И. Репрессии против православного духовенства в годы гражданской войны (на материалах Украины и России) // Сборник научных трудов преподавателей и аспирантов / Белгородского государственного университета /. – Белгород : Канделла, 2002. – С. 73-81.
- 3.1043.Силантьев В.И. Отношение к церковно-монастырской собственности органов власти и политических партий в 1917-1930 гг. (На материалах Украины и России) // Ученые записки исторического факультета БелГУ. – Вып. 1. – Белгород: Канделла, 2002. – С. 205-217.

- 3.1044.Силантьєв В.І. Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в Україні в 1917-1930 рр. // Вісник Харківської державної академії культури: Збірник наукових праць. Вип. 11. – Х.: ХДАК, 2003. – С. 57-62.
- 3.1045.Силантьєв В.І. Парафіяльне життя в Харківській єпархії за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Грані. – 2003. – №2. – С. 24-27.
- 3.1046.Силантьєв В.І. Ставлення духовенства Харківської єпархії до руху за автокефалію УПЦ за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Вісник Київського славистичного університету. – К.: КСУ, 2003. – № 14. – С. 175-180.
- 3.1047.Силантьєв В.І. “Обновленський” рух кінця ХІХ століття – 20-х рр. ХХ століття в Російській та Українській православних церквах: історіографічний огляд // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава: АСМІ, 2004. – № 1. – С. 135-143.
- 3.1048.Скворцов-Степанов И. О правой и неправой вере. – Новосибирск: Облиздат, 1937. – 8 с.
- 3.1049.Скуленко І. Моці й мироточиві голови Києво-Печерської Лаври. – Х.:К.: Держвидав України, 1930. – 19 с.
- 3.1050.Советская историография. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – 592 с.
- 3.1051.Советская историческая наука в 1975-1979 гг. / Отв. ред. Тихвинский С.Л. – М.: Наука, 1980. – 387с.
- 3.1052.Советская историческая наука : проблемы изучения и преподавания: Межвуз. темат. сб. науч. трудов. – Калинин: КГУ, 1986. – 160 с.
- 3.1053.Советская история: Проблемы и уроки /Отв. ред.Шишкин В.И. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1992. – 255 с.
- 3.1054.Сокол В.П. Древне-русская иконопись как идеологическое орудие господствующих классов. – Тифлис: [Б.и.], 1931. – 180 с.
- 3.1055.Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни. – Х.: Держ. вид-во України, 1930. – 68 с.
- 3.1056.Солдатенко В.Ф. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та

перспективи : Матеріали Всеукр. наукової конференції. –Х.: [Б.в.], 1995. – С. 256-262.

- 3.1057. Соломин С.В. Исторические взгляды Д.И.Багалия в дооктябрьский период (до 1917 г.) // Багаліївські читання в НУА: Прогр. та матеріали ІV Багаліївських читань, Харків, 5 листоп. 2001 р. – Х., 2001. – Ч.4. Педагог і влада: історичний досвід, сучасні реалії та перспективи. – С. 116-118.
- 3.1058. Социалистическая обрядность и формирование нового человека /Сост. В.В.Бабанюк, Н.Н.Закович., А.С.Онищенко.). – К.: Политиздат Украины, 1978. – 351с.
- 3.1059. Степанов И. Религия, духовенство, его доходы, его проклятия и благословения. – М.: Коммунист, 1918. – 112 с.
- 3.1060. Степанов И. Благословение. – Тверь: Коммуна, 1919. – 16 с.
- 3.1061. Степанов И. Вера и знание, святая вода и микроскоп, молитвы и погода. – Тверь: Коммуна, 1919. – 8 с.
- 3.1062. Степанов И. О таинствах святого причащения. – М.: Госиздат, 1921. – 31с.
- 3.1063. Степанов И. Очерк развития религиозных верований: Пособие для преподавателей партийных и советских школ. – М.: Госиздат, 1921 – 40с.
- 3.1064. Степанов И. Мысли о религии. – М.: Красная Новь, 1924. – 38 с.
- 3.1065. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
- 3.1066. Сухоплюев І. Відокремлення школи від церкви. – Х.: - К.: Книгоспилка, 1923. – 37 с.
- 3.1067. Сухоплюев И.В. Ленин о религии. – [Б.М.]: Госиздат Украины, 1925. – 87с.
- 3.1068. Сухоплюев І.В. Українські автокефалісти. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 62 с.
- 3.1069. Сухоплюев І. Паризька Комуна і відокремлення церкви від держави та школи від церкви. – Х.: Пролетар, 1931. – 158 с.
- 3.1070. Сухоплюев І. Ставлення соціалістичних партій ІІ Інтернаціоналу до релігії. – Х.: Пролетар, 1932. – 320 с.
- 3.1071. Танчер В.К. Религия и современный мир. Проблемы социально-политического модернизма в русском православии. – К.: Знання, 1985. – 48 с.

- 3.1072. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К.: Наукова думка, 1974. – 143 с.
- 3.1073. Титлинов Б.В. Новая церковь. – Пг.- М.: Госиздат, 1923. – 85 с.
- 3.1074. Титлинов Б.В. Православие на службе самодержавия в русском государстве. – Л.: Госиздат, 1924. – 210 с.
- 3.1075. Титов В.Е. Православие. – М.: Политиздат, 1967. – 336 с.
- 3.1076. Ткачева Е. Вечер астрономии (Из цикла “клубных вечеров”). – Х.: Путь Просвещения, 1923. – 68 с.
- 3.1077. Томенко О., Томенко Ю. Клясовий склад святих православної церкви. – Х.: Український робітник, 1930. – 126 с.
- 3.1078. Тутковский П. Как произошла наша Земля? – К.: Госиздат Украины, 1923. – 59 с.
- 3.1079. Тыслер И.Е. История мироздания и происхождения жизни. Основы биологии (Конспект лекций). – Вып. 1. – Пг.: [Б.и.], 1920. – 32 с.
- 3.1080. Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви : Матеріали наук. конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р./ За ред. А.Зінченка. – К.: Логос, 1997. – 320 с.
- 3.1081. Ульяновський. В. І. Церква в Українській державі, 1917- 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. для вузів . – К.: Либідь , 1997. – 320 с.
- 3.1082. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
- 3.1083. Фаррар Ф. Жизнь Иисуса Христа. – М.: Прометей, 1991. – 464 с.
- 3.1084. Фиолетов Н.Н. Церковь и государство по советскому праву (Обзор и комментарии законодательства по вопросам отношения церкви и государства за 1923 и начало 1924 г.). – М.: - Саратов, 1924. – 42 с.
- 3.1085. Флоровский Г. Пути русского богословия. 4 изд. – Париж: YMCA-Пресс, 1988. – 599 с.
- 3.1086. Фолькманн Б. Наука, этика и вера сегодня. – [Б.м.], [Б.в.], 1998. – 46 с.

- 3.1087.Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988). – Луганск : Ред.-изд. отдел ЛИВД, 1999. – 119 с.
- 3.1088.Фотиев К. В. Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке. – Мюнхен: 1965. – 80 с.
- 3.1089.Фриче В. Картины земного рая. – М.: Госиздт, 1919. – 20 с.
- 3.1090.Хвиля А. “Союз визволення України” – загін світового фашизму. – Х.: Держвидав України, 1930. – 18 с.
- 3.1091.Хомчук О.О. Українська Православна Церква в США – з Києвом чи Істамбулом? – Чикаго: [Б. в.], 1997. – 151с.
- 3.1092.Хомчук О.О. Церква поза церковною огорожею : Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках “константинопольського визнання”. – Чикаго, Іллінойс, 2002. – 621 с.
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. – Відень: Друк. Verney. –
- 3.1093.Т.1. – 1921. – 152 с.
- 3.1094.Т.2. – 1921. – 204 с.
- 3.1095.Т.3. – 1921. – 140 с.
- 3.1096.Церква і національне відродження / Ін-т національних відносин і політології АН України; Упоряд.: О.І.Уткін, О.В.Шуба. – К.: [Б.в.], 1993. – 408 с.
- 3.1097.Церковь в истории России (IX в. – 1917г.). Критические очерки / Отв. ред. Н.А.Смирнов. – М.: Наука, 1967. – 336 с.
- 3.1098.Церковь, общество и государство в феодальной России: Сборник статей / Отв. ред. А.И.Клибанов. – М.: Наука, 1990. – 351с.
- 3.1099.Цыпин В., прот. История Русской православной церкви: 1917-1994. – М.: Хроника, 1994. – 225 с.
- 3.1100.Цыпин В., прот. Обновленчество. Раскол и его предыстория // Сети “обновленного православия”. Сборник. – М.: Русский Вестник, 1995. – С.7-24.
- 3.1101.Чемерис В.Голгофа українського православ'я. – К.: Поліграфіка, 1998. – 504 с.

- 3.1102. Чертихин В.Е. У истоков религии. – М.: Политиздат, 1977. – 96 с.
- 3.1103. Чеховський В. За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми. – К.: Вид-во ВУПЦР, 1922. – 52 с.
- 3.1104. Чикин И. Кто такие тихоновцы и обновленцы и за кем идти? – Брянск: Губсовет Союза Безбожников СССР, 1926. – 16 с.
- 3.1105. Чикин И. Почему вредны для крестьянина религиозные праздники, обычаи и обряды. (Весенне-летний сезон). – Брянск: Губсовет Союза Безбожников СССР, 1927. – 24 с.
- 3.1106. Чорний Д.М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. – Х.: [Б.в.], 1995. – 116 с.
- 3.1107. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
- 3.1108. Шахнович М.И. О “святой исповеди” (Исповедь на службе шпионажа). – М.: ГАИЗ, 1940. – 60 с.
- 3.1109. Шахнович М.И. От суеверия к науке. – Л.: Молодая гвардия, 1948. – 380 с.
- 3.1110. Шахнович М.И. Ленин и проблемы атеизма. Критика религии в трудах В.И.Ленина. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 671с.
- 3.1111. Шахнович М.И. Русская церковь в борьбе с наукой. – Л.: Лениздат, 1939. – 192 с.
- 3.1112. Шердаков В.Н. Иллюзия добра: Моральные ценности и религиозная вера. – М.: Политиздат, 1982. – 287с.
- 3.1113. Шейнман М.М. Обновленческое течение в Русской православной церкви после Октября // Вопросы научного атеизма / А.Ф.Окунев (отв. ред.) и др. – Вып.2. Модернизация религии в современных условиях. – М.: Мысль, 1968. – С. 41-65.
- 3.1114. Шиденко В.А. Про так званих “святих” та їх моці. – К.: Знання, 1959. – 47с.
- 3.1115. Шип Н.А. Потенційні резерви церковної проблематики у вивченні історії України // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С.263-267.

- 3.1116.Шип Н.А. Церковно-православный рух в Україні (початок ХХ ст.). – К.: [Б.в.], 1995. – 65с.
- 3.1117.Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель: Исторический очерк: Составлен на основании архивных документов, найденных в Крыму. – М.: Красная Новь, 1923. – 111с.
- 3.1118.Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка “обновленческого” раскола Русской православной церкви. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970. – 367с.
- 3.1119.Шмеман А., протопр. Евхаристия: Таинство Царства. – 2-е изд. – Париж: YMCA- Press, 1988. – 314с.
- 3.1120.Шмеман Н.А. Исторический путь православия. – Париж: YMCA-Press, 1989. – 216 с.
- 3.1121.Шмеман А. Великий пост. 3 изд. – Париж: YMCA-Press , 1990. – 154 с.
- 3.1122.Элиашевич И.Я. Религия в борьбе за рабочую молодежь. – Л.: Прибой, 1928. – 73 с.
- 3.1123.Эйнгорн И.Д. Эсеро-меньшевистская контрреволюция и церковь. Проблемы историографии // Великий Октябрь и непролетарские партии: Материалы конференции. – М.: Мысль, 1982. – С. 22-29.
- 3.1124.Эллис Д. Русская православная церковь: Согласие и инакомыслие / Перевод с англ. Г.Сидоренко. – Ind.: Overseas publ. interchange, 1990. – 307с.
- 3.1125.Яблоков И.Н. Методологические проблемы социологии религии. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 133 с.
- 3.1126.Яворский М.И. Краткая история Украины (с предисловием Х. Раковского). – Х.:- М.: Госиздат Украины и РСФСР, 1927. – 156 с.
- 3.1127.Ярославский Е. Как рождаются, живут и умирают боги и богини. – М.: Безбожник, 1923. – 238 с.
- 3.1128.Ярославский Е. Коммунизм и религия. – Киров: Облиздат, 1938. – 36 с.
- 3.1129.Ярославский Ем. Антимарксистские извращения и вульгаризаторство так называемой “школы” Покровского. Консультация. – Минск: Гос. изд-во Белоруссии, 1939. – 37с.

- 3.1130.Яртись А.В. Методологічні аспекти науково-атеїстичної пропаганди в умовах революційного оновлення радянського суспільства // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Львів, 1989. – Вип.27. – С.150.
- 3.1131.Ясь О.В. Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Х.: [Б.в.], 1995. – С. 92-97.

4. Бібліографічні та довідкові видання

- 4.1132.Арманд И. Происхождение мира. Указатель для лекторов. – М.: Госиздат, 1921. – 21 с.
- 4.1133.Библейская энциклопедия. – М.: Терра, 1991. – 902 с.
- 4.1134.Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Відповід. ред. І.Ф. Курас – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с .
- 4.1135.Голод и “помощь” в УССР. Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1 мая 1922 г. – Х.: Изд-во Помгола, 1922. – 16 с.
- 4.1136.Дмітрієнко М.Ф., Маркова О.Є. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 р. по 80-ті роки ХХ ст. Історико-картографічний аспект // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць / Ред. кол. Шевченко Ф.П. (відп. ред.) та інш. – К.: Наукова думка, 1992. – С.3-21.
- Енциклопедія українознавства. У 2-х т. –
- 4.1137.Т.1. – К.: Глобус, 1993. – 399 с.
- 4.1138.Т.2. – К.: Глобус, 1994. – 800 с.
- 4.1139.Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х кн. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.
- 4.1140.Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996. – 462 с.
- 4.1141.Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) /

- Відпов. Ред. Онищенко О.С. – К.: Наукова думка, 1992. – 104 с.
- Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України. У 3-х т. –
- 4.1142.Т.1. – К.: Генеза, 1993. – 238 с.
- 4.1143.Т.2. – К.: Генеза, 1995. – 435 с.
- 4.1144.Словарь религий для разработки Всесоюзной переписи населения 1937 года. – М.: Редакционно-издательское управление ЦУАХУ Госплана СССР и в/о “Союзоргучет”, 1937. – 16 с.
- 4.1145.Советский календарь на 1919 год. – М.: Изд-во ВЦИК, 1918. – 216 с.
- 4.1146.Сухоплюев И.В. Указатель литературы по антирелигиозной пропаганде. – Х.: Путь Просвещения, 1924. – 164 с.
- 4.1147.Христианство: Словарь/ Под общ. ред. Л.Н.Митрохина и др.– М.: Республика, 1994. – 559 с.
- 4.1148.Церкви і релігійні організації України: Довідник/ Редкол.: Бондаренко В.Д. (голов. ред.) та ін. – К.: Либідь, 2002. – 112 с.
- 4.1149.Шипов Я.А. Православный словарь. – М.: Современник, 2000. – 270 с.

5. Дисертації та автореферати

- 5.1150.Бевзюк Н.П. Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны : образование и деятельность : Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Одесса, 1989. – 20 с.
- 5.1151.Белікова Н.Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і рр. ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 20 с.
- 5.1152.Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Сімферополь, 2001. – 234 с.
- 5.1153.Борщевич В.Д. Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2000. – 19 с.

- 5.1154. Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 1997. – 17 с.
- 5.1155. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 1997. – 189 с.
- 5.1156. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939-вересень 1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 18 с.
- 5.1157. Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр. : людський вимір : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 20 с.
- 5.1158. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр.: Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01.-К., 2002. 19 с.
- 5.1158а. Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 09.00.11. – К., 2005. – 31 с.
- 5.1159. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви в Криму в 1921-1929 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – 18 с.
- 5.1160. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Х., 1993. – 20 с.
- 5.1160а. Каталінська Ж.В. Відносини Радянської держави та православної церкви в Криму: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.
- 5.1161. Лаврик Г.В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.): історико-економічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.
- 5.1162. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 35 с.

- 5.1163.Одинцов М.И. Государственно-церковные отношения в России (на материалах отечественной истории XX века): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: – М.: МГУ, 1996. – 57 с.
- 5.1164.Пащенко В.О. Політика Радянської держави щодо Православної церкви в Україні. 20-30-ті роки XX століття: Автореф. дис. ... д-ра іст.наук у формі наукової доповіді: 07.00.01. – К., 1994. – 35 с.
- 5.1164а.Преловська І.М. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. 00.07.06. – К., 1998. – 19 с.
- 5.1164б.Саган О.Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз. – Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. 09.00.11. – К., 2004. – 35 с.
- 5.1165.Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – серед. 30-х років XX ст.: Автореф.дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1996. – 20 с.
- 5.1166.Стародуб А.В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917-1921 років: український аспект: Автореф.дис. ... канд.іст.наук: 07.00.02. – К., 1999. – 20 с.
- 5.1167.Удод О.А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920-30-ті рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 2000. – 35 с.
- 5.1168.Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 рр. (на матеріалах Донецького регіону): Автореф.дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2001. – 19 с.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аверкій – в середині 20-х років – єпископ Волинський, прихильник патріаршої РПЦ
- Агапіт (А.Вишневецький) – в 1918 році – архієпископ Катеринославський і Маріупольський, прихильник автокефалії УПЦ, помер у в'язниці у 1926 році
- Амвросій – єпископ, прихильник патріаршої РПЦ, висланий з України на початку 20-х років за “контрреволюційну” діяльність
- Анастасій – архієпископ Кишинівський та Хотинський
- Андрій – на початку 20-х років – архієпископ Донецький, член Синоду Соборно-Єпископської церкви
- Антонін (Грановський) – єпископ, засновник “обновленської” течії “Союз церковного відродження”
- Антоній (А.П.Храповицький) – митрополит Харківський (1914-1918 рр.), митрополит Київський і Галицький (1918 р.)
- Афанасій – єпископ-“обновленець”, в першій половині 1923 р. очолював Катеринославське єпархіальне управління
- Балицький В.А. – народний комісар внутрішніх справ УСРР
- Борецький Михайло – в 1927-1930 рр. – митрополит УАПЦ
- Булгаков С.М. – російський філософ і богослов
- Булдовський Феофан – в середині 20-х рр. – єпископ Лубенський, один з засновників Соборно-Єпископської церкви
- Василь (В.І.Зеленцов) – єпископ, прихильник патріаршої РПЦ, розстріляний 7 лютого 1930 року
- Введенський Олександр – митрополит, відомий діяч і ідеолог “обновленського” руху в РПЦ
- Вікторія (Уласевич) – в 20-ті роки – член президії Антирадянської комісії ЦК КП(б)У

- Володимир
(В.М.Богоявленський) – у 1915-1918 рр. – митрополит Київський і Галицький
- Гольберт – член президії Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У
- Дамаскин (Д.Д.Цедрик) – єпископ Стародубський, прихильник патріаршої РПЦ, розстріляний 10 вересня 1937 року
- Денікін А.І. – головнокомандуючий Добровольчою армією
- Дзержинський Ф.Е. – голова Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем
- Димитрій (Вербицький) – єпископ Уманський, з жовтня 1920 року – вікарій Київської єпархії
- Євлогій (Георгієвський) – архієпископ Волинський, учасник Помісного Собору РПЦ 1917-1918 років
- Екземплярський В.І. – екстраординарний професор Київської Духовної Академії
- Ейнгорн Герман – фельдмаршал, командуючий німецькими військами в Україні, убитий есером Б.Донським у Києві 30 липня 1918 року
- Задорожний Самсон – священник УАПЦ, один з організаторів “Братства Діяльно-Христової Церкви”
- Зіньківський В.В. – професор Київського університету, міністр сповідань в уряді Української Держави
- Іваницький Сергій – єпископ, один з організаторів Лубенського Собору Єпископів України 1925 року
- Ігнатюк Дмитро – у 1929 році – голова “Спілки безвірників України”
- Іоанікій – єпископ Катеринославський, прихильник патріаршої РПЦ

- Калінін М.І. – голова ЦВК РСФРР
- Костянтин (Дьяков К.Г.) – митрополит Харківський, розстріляний в жовтні 1938 року
- Красиков П.А. – керівник VIII відділу НКЮ РСФРР з відокремлення Церкви від держави
- Павло (Кратиров П.Ф.) – єпископ Старобільський, прихильник патріаршої РПЦ, помер у Харківській в'язниці в січні 1932 року
- Крутицький (Полянський)Петро – один з активних діячів РПЦ
- Кудрявцев П.П. – магістр богослов'я, професор Київської Духовної Академії, учасник Помісного Собору РПЦ 1917-1918 рр.
- Лацис М.Я.(Судрабс Я.Ф.) – один з організаторів Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем в Україні
- Лебідь Д.З. – в 1921 році – секретар ЦК КП(б)У
- Ленін (Ульянов) В.І. – засновник і ідеолог РКП(б), голова Ради Народних Комісарів РСФРР
- Липківський Василь – митрополит УАПЦ
- Лотоцький О.Г. – міністр сповідань Української Держави, 1919 р. – тимчасовий комісар Комісаріату культів уряду Директорії
- Мазепа Іван – в 1687-1709 рр. – гетьман Лівобережної України
- Мануїльський Д.З. – в 1920 році – член Політбюро ЦК КП(б)У
- Нафанаїл (Никодим Троїцький) – в 1921-1923 рр. – правлячий архієрей Харківської єпархії
- Никодим (Кротов) – єпископ, вікарій Київської єпархії
- Огієнко І.І. – міністр ісповідань в уряді Директорії, ректор Кам'янець-Подільського

	університету
Оксіюк Йосиф	– єпископ УАПЦ
Олександр (Ярещенко О.Г.)	– єпископ УАПЦ, розстріляний у 1936 році
Онуфрій (Гагалюк О.М.)	– єпископ Криворізький
Пахомій (Кедров П.П.)	– з травня 1917 року – єпископ Чернігівський, помер у засланні в 1937 році
Петлюра С.В.	– голова Директорії УНР
Петровський Г.І.	– в 1919-1938 рр. – голова ВУЦВК
Пимен (Пегов П.Г.)	– єпископ Балтський, в 1918-1923 рр. посідав кафедру Подільського єпископа
Платон (Рождественський П.)	– в лютому 1918 року – митрополит Херсонський і Одеський
Попов М.М.	– в 1920 році – завідувач Агітпропу ЦК КП(б)У
Раковський Х.Г.	– голова РНК УСРР
Рафаїл (Фарбман Р.Б.)	– в 1922 році – голова Агітпропу ЦК КП(б)У
Сергій (Страгородський)	– митрополит, з 1943 року – патріарх РПЦ
Сергій (Зверев О.М.)	– в 1927 році – “обновленець”, вікарний єпископ Мелітопольський
Скоропадський Павло	– в квітні-середині грудня 1918 року – гетьман Української Держави
Скрипник М.О.	– в 1922-1927 рр. – народний комісар юстиції і генеральний прокурор УСРР
Сталін (Джугашвілі) Й.В.	– генеральний секретар ЦК РКП(б)-ВКП(б)
Сухоплюєв І.В.	– в 1922 році – завідувач відділом культів НКВС УСРР
Тихон (Белавін В.)	– в 1917-1925 рр. – патріарх РПЦ
Фаррар Ф.	– англійський богослов XIX століття
Чехівський Володимир	– єпископ УАПЦ

Шараєвський Нестор

– єпископ УАПЦ

Шумський О.Я.

– в 1924-1927 рр. – народний комісар освіти УСРР, в 1925 р. – голова Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У

Юнаков Л.

– в січні 1930 року – голова президії ВПЦР УАПЦ

Ярославський Омелян

– секретар ЦК РКП(б), один з організаторів і керівників “Союзу войовничих безвірників” СРСР